GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

2000 **1**(7)

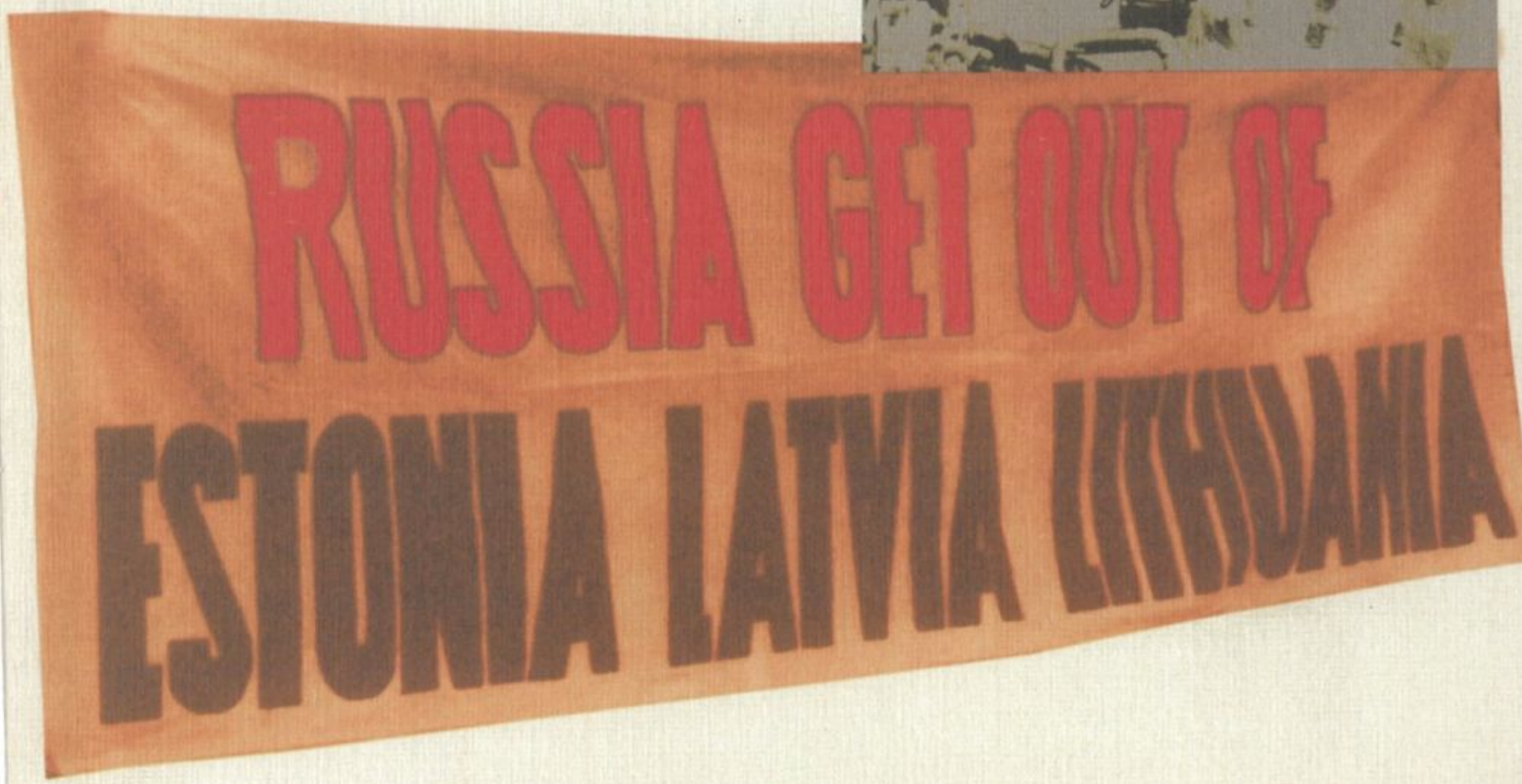

ISNN 1392-3463

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
2000 1(7)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

VILNIUS 2000

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)
VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

© Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras, 2000

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Laurynas Jonušauskas
Lietuvos diplomatinė tarnyba Antrojo pasaulinio karo metais Europoje 7
The Activities of the Lithuanian Diplomatic Corps in Europe during World War II 13

Daiva Dapkutė
Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje 14
The Role of the Resistance Union of Lithuania in the Issue of Freedom for Lithuania 44

Laurynas Jonušauskas
S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1946–1947 m. 45
The Relation Ship between Stasys Lozoraitis and the VLIK in 1946–1947 57

Juozas Banionis
Belgrado susitikimas: Lietuvos laisvinimo lūkesčiai 58
Meeting in Belgrade: Lithuania's aspirations for liberation 71

Dalia Kuizinienė
Rezistencijos tema Alg. Landsbergio, V. Alanto ir V. Ramono kūryboje 72
The Theme of Resistance in the Writings of Algirdas Landsbergis, Vytautas Alantas and Vincas Ramonas 87

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Tarptautinė konferencija „Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. slaptieji susitarimai ir jų padariniai Vidurio bei Rytų Europos valstybėms“ 88

N. Lebedeva
VKP(b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas 89

Karlis Kangeris
Baltijos vokiečių „repatriacija“ po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas? 101

Pasipriešinimo judėjimas 1939–1945 m. Lietuvių ir lenkų istorijos pamoka 108

Arūnas Bubnys
Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai..... 109

Sigitas Jegelevičius
Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos 113

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Stasys Knezys
Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m. 122

Lietuvos grupės Helsinkio pasitarimo Baigiamojo akto nutarimams remti dokumentas Nr. 17 168

KRAŠTO LAISVĖS KOVOS, ATMINTINOS VIETOS

Nijolė Žemaitienė
Partizaninis pasipriešinimas antrajai sovietinei okupacijai Pandėlio apylinkėse 174

Vytenis Almonaitis
Lietuvos laisvės kovų paminklai. Tauragės kraštas 198

KRONIKA – CRONICALS 209

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 211

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2000, 1(7)

STRAIPSNIAI

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinė tarnyba Antrojo pasaulinio karo metais Europoje

Straipsnyje nagrinėjama Lietuvos diplomatinės tarnybos padėtis Antrojo pasaulinio karo metais, aptariami 1941–1942 m. Šveicarijoje įvykę Lietuvos diplomatų susitikimai.

Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT[1]) veikla Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvos istoriografijoje nebuvo specialiai išskirta dėl dviejų priežasčių: šaltinių nepakankamumo ir ribotos Lietuvos diplomatų veiklos sunkiomis Antrojo pasaulinio karo sąlygomis.

Šio straipsnio tikslas – supažindinti su LDT veiklos Europoje aspektais Antrojo pasaulinio karo metais ir apžvelgti Lietuvos istoriografijoje beveik neminėtus du dokumentus: „1941 m. liepos 14 d. diplomatų susitikimo [Šveicarijoje, tiksli susitikimo vieta nenustatyta. – *L. J.*] protokolą“ (išspausdintas „Akiračiuose“[2], tačiau ne visas) ir „1942 m. gegužės 21–birželio 14 d. Lietuvos diplomatų susitikimo Berne užrašus“[3].

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, LDT užsienyje liko vienintelė oficiali institucija, kuri veikė Lietuvos Respublikos vardu. Jos veikla dėl įvairių tarptautinių politinių aplinkybių tapo ribota, tačiau Lietuvos diplomatai sudėtingomis darbo ir gyvenimo sąlygomis savo diplomatinę ir politinę kryptį suvokė labai aiškiai. Svarbiausias jų veiklos tikslas buvo nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas. Po Lietuvos okupacijos ir aneksijos pasiuntiniai įteikė protesto notas dėl Sovietų Sąjungos agresijos Lietuvos atžvilgiu ir tarptautinių sutarčių bei tarptautinės teisės nuostatų nesilaikymo valstybių, prie kurių jie buvo akredituoti, vyriausybėms, taip pat Lietuvos užsienio reikalų ministerijai.

1940 m. rugsėjo 19–25 d. Romoje įvyko pirmasis pasiuntinių pasitarimas, kurio metu pagal čekų Nacionalinio komiteto modelį buvo sukurtas Tautinis komitetas, vėliau turėjęs peraugti į egzilinę vyriausybę. Tų pačių metų lapkričio 17–21 d. įvyko antrasis[4] pasiuntinių susitikimas Berne, kuriame dalyvavo ir prezidentas Antanas Smetona*. Minėtų susitikimų tikslas buvo mėginti tuometinėmis sąlygomis pradėti formuoti egzilinę vyriausybę, net prisidengiant neteisinėmis priemonėmis („Kybartų aktai“). Deja, diplomatai netapo politiniu centru, apie kurį būtų galėjusi susitelkti politinė tautos dalis išeivijoje. Nors Lietuvos diplomatai ir labai stengėsi, aktyvią politinę jų veiklą varžė diplomatinis statusas bei valstybių, kuriose jie rezidavo, nusistatymas jų veiklos atžvilgiu. Po karo šios priežastys dar labiau išryškėjo (pvz., Lietuvos atstovui Prancūzijoje buvo leista atlikti įprastas diplomatines funkcijas, atribojant nuo politinių veiksmų). Dar viena svarbi priežastis, truk-

* Plačiau apie tai žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6).

džiusi diplomatams aktyviai veikti ir palaikyti tarpusavio ryšį – karas. Tuometinio Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla Italijoje buvo komplikuota, nes iš Romos susisiekti su kitais kraštais, išskyrus Italijos sąjungininkes, tada buvo labai sudėtinga, todėl laikinai diplomatijos šefo funkcijas S. Lozoraitis perdavė neutralioje Šveicarijoje gyvenančiam savo pavaduotojui dr. Jurgiui Šauliui, kuris šias pareigas ėjo nuo 1942 m. pradžios iki 1945 m. lapkričio 15 d.[5]

Iki 1941 m. vasaros, kai Vokietija okupavo Lietuvą, egzodo sąlygomis veikę Lietuvos pasiuntiniai mėgino sukurti teisinės valdžios mechanizmą (Tautinis komitetas, „Kybartų aktai"). Tiek Romos pasitarimų metu įsteigtas Tautinis komitetas, tiek „Kybartų aktai", kuriuose S. Lozoraitis Lietuvos prezidento A. Smetonos fiktyviais raštais paskirtas ministru pirmininku ir pavaduojančiu Lietuvos Respublikos prezidentą, iki 1941 m. vasaros nei tarptautiniu mastu, nei lietuvių išeivijos politiniame gyvenime faktiškai nesuvaidino jokio vaidmens, išskyrus tai, kad 1941 m. gegužės 11 d. Tautinis komitetas dar spėjo paskelbti ilgai redaguotą atsišaukimą į tautą[6], kuriame pranešė, kad „Lietuvos Respublikos Pasiuntinių nutarimu sudarytas Europoje Lietuvos Tautinis Komitetas imasi vadovauti kovai už Nepriklausomos Lietuvos Valstybės išvadavimą iš bolševikų okupacijos... "[7], ir Tautinio komiteto pirmininkas Ernestas Galvanauskas 1941 m. birželio 22 d. laiške Kaziui Škirpai Lietuvos tautinio komiteto vardu pakvietė jį sudaryti Lietuvos vyriausybę, „jai vadovauti bei atstovauti, pasiremiant 1938 m. vasario 11 d. Lietuvos Konstitucija"[8]. Kodėl Tautinis komitetas netapo veiklus, lietuvių išeiviją vienijantis organas, geriausiai galėtų atsakyti toliau išvardytos priežastys, kurias nurodė paskutinysis Lietuvos pasiuntinys prie Tautų Sąjungos Edvardas Turauskas: šalutinės – 1) Tautinio komiteto nariai gyveno įvairiose valstybėse, taigi buvo sunku susirinkti visiems kartu; 2) skirtingas Tautinio komiteto narių temperamentas [dinamiškas K. Škirpa ir gana lėti S. Lozoraitis ir E. Turauskas. – *L. J.*]; esminė – 3) politinių pažiūrų skirtumas (K. Škirpos perdėm akcentuotai provokiškos politikos linijai ne visai pritarė S. Lozoraitis, E. Turauskas ir Petras Klimas)[9]. Taip pat viena Tautinio komiteto neveiklumo priežasčių buvo buvo ta, kad Europoje nerasta valstybės, kurioje komitetas oficialiai būtų galėjęs veikti[10]. Beje, iš pradžių dar buvo aiškinamasi dėl komiteto įsikūrimo Ispanijoje ar Portugalijoje[11]. Lietuvos diplomatai P. Klimas ir E. Turauskas ketino vykti į Portugaliją išsiaiškinti dėl Lietuvos pasiuntinybės, komiteto veiklos ar kokio nors lietuviškojo biuro įsteigimo galimybių[12], tačiau vėliau kelionės atsisakyta[13] (galima prielaida, jog diplomatai turėjo preliminarią informaciją apie Vokietijos politinio kurso Europoje pasikeitimą, o tai teikė vilčių greitai atkurti Lietuvos valstybę).

„Kybartų aktais" S. Lozoraitis rėmėsi vienintelį kartą 1945 m., tačiau tarptautinėje aplinkoje į juos nebuvo reaguota.

1941 m. vasarą Vokietijai okupavus Lietuvą, pasiuntiniams dar kartą iškilo klausimas – *ką daryti* ir *kuria politine kryptimi veikti.*

Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvos diplomatijos centras buvo neutralioje Šveicarijoje, kur veikė Lietuvos diplomatai dr. J. Šaulys, E. Turauskas ir dr. Albertas Gerutis. Nors Šveicarija ir pripažino Baltijos šalių okupaciją *de facto* (nuo 1941 m. sausio 1 d. Baltijos šalių pasiuntinybės nebebuvo Šveicarijos Federalinės Tarybos pripažįstamos), tačiau šių šalių diplomatai ir toliau išlaikė savo diplomatines privilegijas[14]. Lietuvos diplomatų Šveicarijoje pastangomis buvo atgaivinta Lietuvoje egzistavusi telegramų agentūra ELTA.

Lietuvos pasiuntinybių ir diplomatų veiklai karo metais didelę įtaką turėjo tarptautinė padėtis, dariusi pataisas LDT *status*

quo. 1943 m. rugsėjo 18 d. vokiečiams suėmus Lietuvos pasiuntinį Paryžiuje P. Klimą, atstovo pareigas perėmė dr. Stasys Antanas Bačkis. Lietuvos pasiuntinybės pastatas buvo užimtas vokiečių, todėl diplomato funkcijas dr. S. A. Bačkis atlikdavo savo nuomojamame bute. 1943 m. vokiečių valdžiai Paryžiuje leidus, dr. S. A. Bačkis galėjo registruoti Prancūzijoje gyvenančius lietuvius. Šis vokiečių leidimas buvo duotas su sąlyga, kad tai bus atliekama nemokamai ir nebus užsiimama jokia politine veikla[15].

Vokietijoje Lietuvos pasiuntinio K. Škirpos veikla buvo suvaržyta. 1944 m. K. Škirpa įteikė Vokietijos vyriausybei memorandumą dėl nepriklausomos Lietuvos atstatymo ir buvo ištremtas į Bad Godesbergo koncentracijos stovyklą, iš kurios paleistas tik pasibaigus karui.

Sovietų Sąjungai okupavus Baltijos šalis, Švedija pripažino jų inkorporavimą į SSRS *de jure* ir atidavė sovietams Baltijos šalių auksą. Po 1940 m. okupacijos Lietuvos diplomatinis atstovavimas visiškai nutrūko, tačiau nuo 1942 m. kovo–balandžio mėn. Lietuvos diplomatai Vytautas Jonas Gylys ir Vladas Žilinskas, rezidavę Švedijoje (iki Lietuvos okupacijos dirbę Lietuvos pasiuntinybėje Stokholme), vėl pradėjo gauti diplomatines vizas, nedraudžiančias dalyvauti politinėje veikloje. Švedijos įstaigos pradėjo priiminėti Lietuvos diplomatų išrašytus dokumentus.

Nors Didžioji Britanija ir nepripažino Baltijos šalių okupacijos ir aneksijos, tačiau dėl 1942 m. gegužės 26 d. sudarytos D. Britanijos ir Sovietų Sąjungos sutarties Baltijos šalys išnyko iš diplomatinio sąrašo, o šių šalių įgaliotųjų ministrų ir jų pavaduotojų pavardės, titulai ir rangai buvo perkelti į priedą, kuris vadinosi „sąrašas asmenų, kurie daugiau nebeįeina į diplomatinį sąrašą, bet vis dar pripažįstami Didžiosios Britanijos vyriausybės kaip asmenys, turintys tam tikrą diplomatinį statusą be nurodymo, kuriai šaliai jie atstovauja“[16]. Trijų Baltijos valstybių atstovybės Londone apie tokius pakeitimus oficialiai buvo informuotos 1942 m. rugpjūčio 6 d.[17] Tokį Didžiosios Britanijos atsargumą galima paaiškinti Lietuvos pasiuntinio Broniaus Kazio Balučio žodžiais: „Anglija dabar turi didesnių gynybinių problemų, kurios visa kita nustumia antron eilėn“[18]. Tuo metu Anglija buvo gyvybiškai suinteresuota gerais santykiais su Sovietų Rusija. D. Britanijos užsienio reikalų ministerijos (Foreign Office) pareigūnai Baltijos šalių diplomatiniams atstovams sakydavo, kad pasiuntiniai turi „tęsti savo darbą lyg nieko nebūtų įvykę“[19], „kai dėl britų vyriausybės teisiškos laikysenos (legal attitude), tai jokie pakeitimai nebuvo Baltijos ministeriams notifikuoti“[20].

Buvusio diplomato A. Geručio duomenimis, Antrojo pasaulinio karo metais LDT sudėtis buvo tokia: Povilas Žadeikis – Vašingtone, B. K. Balutis – Londone, Stasys Girdvainis – prie Šventojo Sosto, Kazimieras Graužinis – Buenos Airėse ir Montevidėjuje, F. Mejeris – Rio de Žaneire. Pusiau oficialiai Vichy veikė P. Klimas, jis 1943 m. vokiečių buvo suimtas (Paryžiuje atstovavo dr. S. A. Bačkis), Berne – J. Šaulys, Stokholme – V. J. Gylys. Konsulai: generalinis konsulas Jonas Budrys – Čikagoje, konsulas Vytautas Stašinskas – Niujorke, vicekonsulas Anicetas Simutis – Niujorke, garbės konsulas Jonas Julius Bielskis – Los Andžele, garbės konsulas Antanas Osvaldas Šalna – Bostone, garbės konsulas Aleksandras Polišaitis – San Paule, generalinis konsulas F. Simon – Ciuriche, konsulas D. Rachmilevičius – Tel Avive [nuo 1942 m. – G. Valkauskas. – *L. J.*], generalinis konsulas plk. Grant-Suttie – Toronte[21]. Iki 1941 m. Johanesburge veikė Lietuvos konsulas C. R. MacGillivray. Taip pat galima prielaida, kad dar kurį laiką veikė Lietuvos konsulas E. Jatulis (jis apie konsulato veikimą informavo S. Lozoraitį[22]) Charbine. Trūkstant istorinės me-

džiagos, šiandien būtų sudėtinga atskirai įvertinti kiekvieno diplomato veiklą Antrojo pasaulinio karo metais.

1941 m. liepos 14 d. Šveicarijoje įvyko diplomatų susitikimas, kuriame dalyvavo S. Lozoraitis, J. Šaulys, P. Klimas, E. Turauskas ir A. Gerutis. Susitikime buvo aptarti aktualiausi to meto klausimai, t. y. diplomatų pozicija Lietuvoje veikiančios Laikinosios vyriausybės (toliau – LV) atžvilgiu, Tautinio komiteto veikla, diplomatinė-politinė veikla reziduojamose valstybėse ir pagalbos nukentėjusiems asmenims Lietuvoje teikimas[23]. P. Klimas į Šveicariją atvyko keliaudamas į Lietuvą, tačiau sužinojęs, kad vokiečiai „atšaukė nepriklausomybės atstatymą“, po diplomatų susitikimo grįžo į Prancūziją[24].

Lietuvos diplomatai susitikimo metu pirmiausia iškėlė Lietuvoje veikiančios LV klausimą. Buvo svarstoma, ar reikia pripažinti Lietuvoje esančią valdžią. Oficialiai LDT iš LV nebuvo gavusi jokios informacijos ar instrukcijų, todėl diplomatams nebuvo lengva apibrėžti savo poziciją. S. Lozoraitis pareiškė, kad „turime laikytis jos atžvilgiu palankiai, jeigu ji respektuoja nepriklausomybę“[25], dr. J. Šaulio nuomone, „tol, kol yra okupacija, negalime jai [Laikinajai vyriausybei. – *L. J.*] atstovauti. Kaipo nepriklausomos Lietuvos atstovai mes negalime aiškiai su dabartine vyriausybe bendradarbiauti“[26]. Diplomatai vadovavosi Vatikano politika nepripažinti jokių karo metu įvykusių pakeitimų ir nekonstituciniu būdu sudarytų vyriausybių. Kita vertus, atsargiam diplomatų tuometinės politinės padėties Lietuvoje vertinimui įtakos turėjo ir tai, kad trūko informacijos apie padėtį Lietuvoje. Savo poziciją LV klausimu diplomatai suformulavo Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir jo pirmojo pavaduotojo dr. J. Šaulio žodžiais: „Mes tebepropaguojame Lietuvos nepriklausomybės idėją ir ligi šiol nėra iš vokiečių ar Lietuvos vyriausybės pusės priešingų pareiškimų, kalbame apie naująją vyriausybę, kaipo apie vieną Lietuvos nepriklausomybės atstatymo pasireiškimų [...]. Sukilimas buvo Lietuvos nepriklausomybės įrodymas ir nepriklausomybės atstatymo aktas buvo paskelbtas. Tai mums tik šiek tiek šiuo tarpu žinoma“ (S. Lozoraitis) ir „šiuo metu eina karas, todėl negali būti tikros Lietuvos nepriklausomybės; Lietuvoje tėra administracija, o dėl Lietuvos vyriausybės galime pareikšti, kad nieko tiesioginio nežinome“ (dr. J. Šaulys)[27]. Daugiau šis klausimas susitikime nebuvo svarstomas.

S. Lozoraitis dėl Tautinio komiteto klausė, ar komitetas gali tęsti veiklą, jei du jo nariai negali laisvai veikti Vokietijoje (turėta mintyje K. Škirpa ir E. Galvanauskas). E. Turauskas, nelabai simpatizavęs K. Škirpai, pasiūlė išbraukti juos iš komiteto narių sąrašo, tačiau patį komitetą pageidavo palikti ir reorganizuoti, įtraukiant į jį naujus narius – dr. J. Šaulį vicepirmininku, P. Klimą nariu ir dr. A. Gerutį generaliniu sekretoriumi[28]. P. Klimui paprieštaravus dėl komiteto narių papildymo, E. Turausko pasiūlymas buvo atmestas. S. Lozoraitis taip pat teigiamai kalbėjo apie TK išlikimą ir paaiškino, kad tik 1941 m. sausio mėnesį TK dirbti sutiko E. Galvanauskas ir K. Škirpa, todėl komitetas taip vėlai pradėjo veikti.

Užsienio politikos atžvilgiu diplomatai mėgino ieškoti „aukso vidurio“, nes, visų pirma, laikantis svarbiausio tikslo – nepriklausomybės idėjos – ir atsižvelgiant į tuometinę situaciją Europoje jiems reikėjo palaikyti gerus santykius su Vokietija, antra, reikėjo įvertinti ir anglosaksų svarbą. P. Klimas pareiškė, kad „mes nepataikaujame nei vokiečiams, nei anglams, o turime vieną tikslą – nepriklausomybę. Taktikos skirtumas neturi sudaryti dviejų orientacijų įspūdžio“[29]. S. Lozoraitis laikėsi nuomonės, kad siekiant nepriklausomybės reikėtų veikti atsižvelgiant į vietos sąlygas ir reikalavimus.

Susitikimo metu diplomatai taip pat aptarė galimybę per tarptautinį Raudonąjį Kryžių suteikti materialinę pagalbą nukentėjusiems nuo okupacijos asmenims ir prašyti minėtą organizaciją pasiųsti komisiją į Lietuvą ištirti esamą padėtį[30].

Šis diplomatų susitikimas parodė, kad buvo stengtasi išvengti bet kokių radikalių sprendimų, galinčių pakenkti netvirtai LDT padėčiai. Diplomatai elgėsi labai apdairiai ir stengėsi įvertinti kiekvieną savo žingsnį. Neturėdami pakankamai žinių apie LV bei jos priklausomumą ir lojalumą vokiečiams, jie negalėjo aiškiai suformuluoti savo pozicijos LV atžvilgiu. Tuometinėje karo apimtoje Europoje diplomatai sąmoningai vengė konkrečių politinių sprendimų. Taigi ir politinės orientacijos klausimas buvo paliktas atviras, nes diplomatai laukė tam tikros jėgų persvaros Antrajame pasauliniame kare, kad galėtų suformuluoti savo poziciją.

Kitas diplomatų susitikimas Šveicarijoje įvyko beveik po metų. 1942 m. gegužės 21 d. į Berną atvykęs Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis keletą kartų susitiko su Šveicarijoje gyvenančiais ir dirbančiais diplomatais (dr. J. Šauliu, E. Turausku, dr. A. Geručiu). Susitikimai su pertraukomis tęsėsi iki birželio 14 d. Nors S. Lozoraitis ir pabrėžė svarbiausią tikslą – Lietuvos nepriklausomybę, tačiau Lietuvos diplomatai neturėjo aiškios pozicijos dėl politinės orientacijos: ką remti – anglosaksus ar vokiečius? E. Turauskas pažymėjo, kad būtų netikslinga Lietuvos likimą susieti su kuria nors viena puse, kadangi nė viena iš jų Lietuvai nieko gero nežadėjo[31]. Bendroje diplomatų išvadoje sakoma, kad nėra aiškumo, nes „nesimato nei vienos, nei antros pusės aiškios persvaros“[32]. Jei tarptautinė padėtis būtų buvusi pakankamai aiški, t. y. būtų aiškūs tvirti ir stabilūs lyderiai, Lietuvos diplomatams būtų buvę lengviau apsispręsti, kurį sąjungininką rinktis, kad galėtų planuoti nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą.

Tautinio komiteto klausimu dr. J. Šaulys pareiškė, kad jis nebelaiko komiteto veikliu, tačiau tam paprieštaravo S. Lozoraitis, kuris tebelaikė komitetą veikiančiu *in spe* ir pažymėjo, kad netinka kiekvienam individualiai spręsti apie organizacijas. Diplomatijos šefui pritarė ir E. Turauskas[33], todėl šio susitikimo metu Tautinio komiteto veikla nebuvo nutraukta. 1943 m. sudarytas Lietuvoje ir 1945 m. atsikūręs Vakaruose Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as) savo Teisių komisijos išvadose pažymėjo, kad 1941 m. birželio mėnesį įvykusio sukilimo sudaryta Lietuvos vyriausybė pakeitė TK, o uždraudus vyriausybės veiklą visas funkcijas perėmė VLIK'as[34].

Lietuvos diplomatų susitikimuose Berne, be minėtų klausimų, buvo aptarti tremtinių Sovietų Sąjungoje reikalai (nutarta veikti per tarptautinį Raudonąjį Kryžių, Šventąjį Sostą ir neutralias valstybes), propagandinio antisovietinio leidinio „Nouvelles de Lithuanie“ išleidimas. Diplomatai išsakė savo poziciją dėl Baltijos sąjungos – Lietuvos, Latvijos ir Estijos (nutarė politiniuose debatuose nekalbėti apie Baltijos sąjungos atkūrimą, kaip politiškai nenaudingą), aptarė rengimąsi po karo taikos konferencijai (paskirstė temas ir jų rengėjus)[35].

Antrojo pasaulinio karo metais LDT ryšiai su Lietuvos pasipriešinimo judėjimu nebuvo intensyvūs. Nuo 1943 m. į Švediją atvykus Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) ir Vyriausiojo lietuvių komiteto (VLK) atstovui Algirdui Vokietaičiui, apie įvykius Lietuvoje buvo informuojami ir Lietuvos diplomatai, išskyrus diplomatus, akredituotus prie Italijos sąjungininkių: Vokietijoje – K. Škirpą, Italijoje – S. Lozoraitį[36]. K. Škirpos asmeninis sekretorius A. Valiukėnas, naudodamasis užmegztais ryšiais su Lietuva, informacinę medžiagą apie padėtį Lietuvoje siųsdavo Lietuvos pasiuntiniui Švedijoje V. J. Gyliui, kuris išplatindavo Lietuvos diplomatams JAV, Anglijoje ir Šveicarijoje[37].

IŠVADOS

Sudėtingos Antrojo pasaulinio karo sąlygos ir nepastovi Lietuvos pasiuntinybių ir diplomatų padėtis neleido LDT imtis aktyvios politinės veiklos. Nepaisant to, 1941–1942 m. Lietuvos diplomatų susitikimai Šveicarijoje parodė, kad vis dėlto buvo ieškoma geriausios išeities nepriklausomai Lietuvos valstybei atkurti. Diplomatai neturėjo tiesioginio ryšio su tuo metu Lietuvoje veikusia Laikinąja vyriausybe, todėl labai atsargiai ją vertino. Netvirta LV padėtis skatino neatsisakyti Tautinio komiteto, tik palikti jį politiniame šešėlyje tikintis suformuoti egzilinę vyriausybę. Kita vertus, komiteto pirmininkas E. Galvanauskas jau 1940 m. simboliškai perleido valdžią K. Škirpai, pakvietęs jį sudaryti Laikinąją vyriausybę, todėl TK faktiškai nuo to laiko nebeegzistavo.

Politinės krypties rinkimosi klausimas parodė didelį Lietuvos diplomatų atsargumą ir baimę renkantis politines jėgas nepriklausomybei pasiekti. Turbūt jie laikėsi nuomonės, kad tuo metu geriausias sąjungininkas buvo laikas.

Nors Antrojo pasaulinio karo metais suvaržyta Lietuvos diplomatinė tarnyba nebuvo visavertis lietuvių egzodo politinis veiksnys Europoje, tačiau vis dėlto reikia teigiamai vertinti Lietuvos diplomatų pastangas sunkiomis sąlygomis ieškoti būdų, kaip atkurti Lietuvos valstybę.

Nuorodos

[1] Lietuvos diplomatinę tarnybą (LDT) okupacijos laikotarpiu sudarė Lietuvos diplomatai, tebedirbę Lietuvos pasiuntinybėse ir oficialiai pripažįstami tų valstybių, kuriose jie rezidavo.

[2] Protokolas, *Akiračiai*, 1998, balandis, Nr. 4.

[3] Dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

[4] 1940 m. rugsėjo 28 d. Berne įvyko kai kurių pasiuntinių ir Lietuvos prezidento A. Smetonos susitikimas, kuriame prezidentas buvo supažindintas su Romos pasitarimų sprendimais ir išklausyta jo nuomonė. Šį susitikimą galima apibūdinti kaip įžanginę vėliau įvykusios pasiuntinių konferencijos dalį (plačiau apie tai žr.: E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant,* Kaunas, 1990, p. 248–255).

[5] S. Lozoraičio 1945 m. spalio 15 d. laiškas Lietuvos diplomatams, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje; S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, Vilnius, 1997, t. 36, p. 5.

[6] E. Turauskas, op. cit., p. 271.

[7] Lietuvos tautinio komiteto atsišaukimo tekstas (nuorašas), dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas; E. Turauskas, op. cit., p. 271.

[8] E. Turauskas, op. cit., p. 275.

[9] Ibid., p. 279–280.

[10] S. Lozoraičio 1941 m. vasario 28 d. laiško K. Škirpai nuorašas, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[11] Ibid.

[12] S. Lozoraičio 1941 m. vasario 15 d. laiško K. Škirpai nuorašas, ibid.

[13] S. Lozoraičio 1941 m. balandžio 19 d. laiško E. Turauskui nuorašas, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[14] D. Krivickas, „Lietuvos tarptautinis statusˮ, *Varpas*, 1958, Nr. 3–4, p. 80.

[15] S. A. Bačkis, op. cit., p. 13.

[16] W. J. Hough, „The anexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seisure of teritory“, *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 1985, Nr. 2, p. 391–392.

[17] Trijų Baltijos ministerių susirinkimas latvių pasiuntinybėje 1942 m. rugpjūčio 7 d. (nuorašas), S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[18] Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio telegrama, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-1019, ap. 1, b. 7, l. 54.

[19] Ištrauka iš 1942 m. rugpjūčio 8 d. įvykusio trijų Baltijos pasiuntinių posėdžio protokolo, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[20] Ištrauka iš 1942 m. rugpjūčio 19 d. įvykusio trijų Baltijos pasiuntinių posėdžio protokolo, ibid.

[21] *Lithuania 700 Years*, edited by A. Gerutis, New York, 1969, p. 404.

[22] S. Lozoraičio 1941 m. balandžio 29 d. laiškas konsului E. Jatuliui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[23] 1941 m. liepos 14 d. diplomatų susitikimo protokolas, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

[24] P. Klimas, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius, 1991, p. 169.
[25] Ibid.
[26] Ibid.
[27] Ibid.
[28] Ibid.
[29] Ibid.
[30] Ibid.
[31] Lietuvos diplomatų susitikimo Berne 1942 m. gegužės 21–birželio 14 d. užrašai, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.
[32] Ibid.
[33] Ibid.
[34] VLIK'o Teisių komisijos 1950 m. gruodžio 16 d. pasisakymas dėl J. Urbšio telegramos. VLIK'o ir Vykdomosios tarybos pirmininkų ir S. Lozoraičio pasitarimų, įvykusių 1956 m. kovo 9–18 d. Romoje, priedas Nr. 9, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[35] Lietuvos diplomatų susitikimo Berne 1942 m. gegužės 21–birželio 14 d. užrašai, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.
[36] P. Žičkus, A. Vokietaitis, Vl. Žilinskas, *Laisvės besiekiant*, Čikaga, 1983, p. 224.
[37] A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944*, Vilnius, 1991, p. 122.

Gauta 2000 01 31
Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija,
e-mail: Laurynas.Jonusauskas@lt-mission-eu.be

Laurynas Jonušauskas

THE ACTIVITIES OF THE LITHUANIAN DIPLOMATIC CORPS IN EUROPE DURING WORLD WAR II

Summary

The international situation in Europe during the War determined the activities of the Lithuanian diplomatic corps. Due to circumstances, some Lithuanian embassies and diplomats could not function in certain European countries. Officially Lithuanian embassies operated in London and in Vatican, whereas in Bern, Stockholm and France (Vichy France) their functioning was not fully official. Neutral Switzerland became the centre for all Lithuanian diplomats, where many, as well as the Embassy, acted half legally.

Despite the very complex situation, Lithuanian diplomats looked for every possibility to restore the statehood of Lithuania. During their meetings in 1941–1942 they discussed the Issue of the Provisional Government, the National Committee, the character of the political activities of diplomats and other relevant problems.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2000, 1(7)

Daiva Dapkutė

Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje

Lietuvių rezistencinė santarvė (LRS), įsteigta Anglijoje 1950 m., buvo liberalinio pobūdžio politinė ir kultūrinė organizacija, sudaryta iš anksčiau BDPS UD veikusių žmonių. Ji turėjo skyrius didžiosiose Vakarų Europos šalyse, JAV ir Pietų Amerikoje. Straipsnyje trumpai apžvelgiama LRS veikla Lietuvos laisvinimo byloje, ryšiai su krašto rezistencija, LRS konfliktas su VLIK'u, santykiai su kitomis išeivijos organizacijomis.

ĮVADAS

Po Lietuvos okupacijos lietuvių emigracija išeivijoje aktyviai įsitraukė į vadinamąją Lietuvos laisvės bylą. Buvo siekiama nuolatos priminti pasauliui Lietuvą, kelti okupuotos Lietuvos klausimą, rūpintis lietuvybės išsaugojimu ir kitaip padėti atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Šioje veikloje dalyvavo išeivijos visuomeninės organizacijos, politinės partijos, atsikūrusios išeivijoje ir susibūrusios aplink Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK'ą). Netrukus išryškėjo idėjinis susiskaidymas, išeivijoje iš dalies pratęsęs nepriklausomybės laikais susiklosčiusias tradicijas.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, lietuvių išeivijai vadovavę veiksniai manė, kad greitai bus atkurta nepriklausoma Lietuva ir visi grįš į kraštą. Iš šios prielaidos buvo daromos išvados: būtina tuojau organizuoti tremtyje lietuvių vyriausybę, kuri parengtų Lietuvos atstatymo planus ir perimtų krašto valdžią į savo rankas; Lietuvos diplomatinė tarnyba turėtų pripažinti tremtyje sudarytą vyriausybę ir būti pavaldi jai, kad tuo būdu ta vyriausybė galėtų užmegzti tiesioginius santykius su užsienio vyriausybėmis; nutraukti bet kokius ryšius su kraštu, nes jų palaikymas reikštų sovietinės okupacijos pripažinimą.

Taip manė tuomet beveik visa politiškai užsiangažavusi lietuvių išeivija. Tiesa, buvo ir tokių, kurie manė kitaip. Šiai mažumai priklausė liberalinių srovių atstovai; jie pasisakė už ryšius su kraštu ir prieš bet kokios vyriausybės tremtyje kūrimą, taip pat kėlė krašto primato principą. Nagrinėjamu laikotarpiu jie sudarė mažą, bet gana aktyvią ir stiprią opoziciją katalikų vadovaujamam VLIK'ui. Užmezgus ryšius su krašto rezistencija, į tarpusavio konfliktą buvo įtraukti ir krašto reikalai – konfliktas virto kova dėl teisės atstovauti krašto rezistencijai užsienyje.

Viename šios kovos, kurią sąlygiškai galima pavadinti katalikų ir liberalų konfliktu, etapų Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio Užsienio delegatūros (BDPS UD) pagrindu buvo įkurta liberalinio pobūdžio politinė ir kultūrinė organizacija – Lietuvių rezistencinė santarvė (LRS). Jos egzistavimas ir visa veikla buvo grindžiama dviem dalykais – parama krašto rezistencijai ir opozicija VLIK'ui.

Lietuvos istoriografijoje Lietuvių rezistencinė santarvė, jos veikla iki šiol nėra sulaukusi didesnio tyrinėtojų dėmesio. Pokario isto-

rijos tyrinėtojų darbuose aprašant išeivijos organizacijų veiklą Lietuvos laisvinimo byloje, jų tarpusavio kovą, VLIK'o ir Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio konfliktą bei pasitarimus, LRS minima fragmentiškai ar išvis neminima. Nijolė Gaškaitė, Juozas Brazaitis, Dalia Kuodytė savo darbuose[1] trumpai mini LRS, organizacijos ryšius su Jonu Deksniu ir MGB bei sovietų agentų (kaip BDPS prezidiumo atstovų) lankymąsi užsienyje. Fragmentiškai LRS mini ir Tomas Remeikis[2], užsimindamas apie lietuvių išeivijoje vykusią kovą dėl vadovavimo, Baden Badeno susitarimą, J. Deksnio veiklą. Kiek daugiau informacijos apie Rezistencinę santarvę galima rasti Juozo Jakaičio knygoje „Išdavystės keliu"[3]. Tačiau joje daugiau rašoma apie Dubysos organizaciją, arba Lietuvių rezistencinę tarnybą užsienyje (LRTU), t. y. nematomą LRS pusę, kurios veiklai pridengti ir paremti buvo įkurta Lietuvių rezistencinė santarvė. Daugiau dėmesio nei kiti iki šiol rašiusieji LRS skiria Liūtas Mockūnas. Knygoje „Pavargęs herojus"[4] jis panaudojo medžiagą iš Lietuvoje bei Vakaruose saugomų archyvų. Per J. Deksnio asmenybę mėgindamas pažvelgti į lietuvių rezistencinę kovą, L. Mockūnas atskleidė išeivijos organizacijų tarpusavio kovą, partinius nesutarimus, taktinius veiklos skirtumus.

Šiame straipsnyje apžvelgiamos Lietuvių rezistencinės santarvės atsiradimo aplinkybės, jos laisvinamoji veikla, ryšiai su Lietuva, santykiai su S. Lozoraičiu, VLIK'u ir kitomis išeivijos organizacijomis. Darbe remiamasi archyviniais šaltiniais iš Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centre saugomų Henriko Žemelio, Bronio Railos, Vinco Rastenio ir Broniaus Kviklio fondų.

APLINKYBĖS, NULĖMUSIOS LRS ATSIRADIMĄ

1945 m. užsienyje atsikūrusio VLIK'o gražūs tikslai ir darna netrukus buvo sudrumsti. Dalis rezistencinių organizacijų narių (J. Deksnys, Bronius Bieliukas, Adolfas Damušis ir kt.), nors ir sudarydami menką opoziciją, nepritarė VLIK'o atgaivinimui; jie manė, kad VLIK'o atkūrimas tėra teisinis, politinis ir realios padėties neatitinkantis anachronizmas, pagrįstas partijų valdžios siekimu ir iliuzinėmis ambicijomis. Palyginti greitai į atkurtojo VLIK'o veiklą įsiterpė partinė aritmetika; dėl liberaliųjų grupuočių susiskaidymo, jų nevieningumo VLIK'e įsigalėjo katalikiškasis sparnas. Partijų vadovus svaigino iliuzija, kad karo veiksmams pasibaigus netrukus bus atkurtos Lietuvos valstybės suverenios teisės ir, kaip skelbė VLIK'o 1944 m. vasario 16 d. deklaracijos 4-tas posmas, „Respublikos vyriausybė, laikui atėjus, bus sudaryta Vyriausiame Lietuvos išlaisvinimo komitete koaliciniu pagrindu politinių grupių susitarimu"[5].

Skilimą tarp katalikų ir laicistų paspartino ir J. Deksnio, vieno iš liberalų sparno veikėjų, kelionės į Lietuvą. VLIK'o reakcija J. Deksniui ir Jurgiui Valiuliui (Karoliui Drungai) 1946 m. grįžus iš Lietuvos nuvylė ir papiktino – jie buvo išvadinti vos ne avantiūristais[6]. VLIK'as tuo metu buvo įsitraukęs į beprasidedantį konfliktą su ministru S. Lozoraičiu, rūpinosi pabėgėliais ir kitais reikalais; ginkluota rezistencija krašte jo darbotvarkėje užėmė vieną paskutiniųjų vietų. J. Deksnio ir J. Valiulio atvežtos žinios kirtosi ir su VLIK'o pastangomis tapti pripažinta Lietuvos vyriausybe egzilyje.

Tokia katalikų vadovaujamo VLIK'o pozicija dar labiau atstūmė nuo jo liberalus. 1946 m. balandžio mėnesį Liubeke susitikę kai kurie buvę Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) vadovybės nariai aptarė lietuvių veiklos užsienyje ir krašte galimybes. Liubeko pasitarimas buvo suorganizuotas buvusių LLKS vadovų iniciatyva. Pasitarimo tikslas – suburti veikliausius buvusių rezistencijos organizacijų narius užsienyje į neformalų sambūrį padėti kovojančiam kraš-

tui. Naujus požiūrio į rezistenciją ir Lietuvos išlaisvinimą pokyčius inicijavo Vladas Bakūnas, B. Bieliukas, J. Deksnys, J. Valiulis, Algirdas Julius Greimas, Algirdas Vokietaitis, Vytautas Stanevičius, Vladas Žilinskas ir Stasys Žakevičius-Žymantas[7]. Pasitarime konstatuota, kad VLIK'as darė klaidų ir atitrūko nuo krašto reikalų, sau priskirdamas iliuzinį vadovaujantį vaidmenį, kritikuota katalikų srovės vyraujanti pozicija bei senų partinių veikėjų ambicijos užimti VLIK'e vadovaujančias vietas. Šioms ambicijoms sutramdyti nutarta dar kartą mėginti susisiekti su kraštu ir įforminti ten veikiantį pogrindį, suteikiant jam politinę platformą ir organizacinę schemą. Taip pat nutarta iš minėtų devynių narių sudaryti slaptą, neformalų rezistencinės kovos sambūrį – Broliją, kurios nariai būtų besąlygiškai pasiryžę vykdyti bet kokį konspiracinio pobūdžio uždavinį[8]. Vėliau Brolijos nariai bei apie juos susibūrę liberalai aktyviai dalyvavo BDPS UD veikloje, kūrė LRS organizaciją.

Baltijos regionu, taip pat Lietuvos rezistencija domėjosi ir užsienio žvalgybos. Lietuvių pogrindžio ryšiai su užsienio žvalgybomis užsimezgė dar 1943 m., kai Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos atstovas A. Vokietaitis pirmą kartą atvyko į Švediją, kur per buvusį Lietuvos pasiuntinybės Švedijoje sekretorių V. Žilinską užmezgė ryšius su anglų ir švedų žvalgybomis. Per S. Žakevičių-Žymantą su žvalgybomis susipažino ir J. Deksnys. Pokario metais visos J. Deksnio ir jo draugų viltys buvo sudėtos į užsienį, pirmiausia į anglus, tikintis iš jų gauti paramos lietuvių pogrindžiui[9]. Užsienio žvalgybos skatino ir finansiškai rėmė ryšių su kraštu užmezgimą, J. Deksnio keliones į Lietuvą.

Lietuvoje įkūrus Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdį (BDPS) ir Vyriausiąjį Lietuvos atstatymo komitetą (VLAK'ą) ir J. Deksniui atvežus į užsienį įgaliojimus sudaryti BDPS Užsienio delegatūrą, didesnė dalis Lietuvoje numatytų UD narių atsisakė priimti įgaliojimus. Juos priėmė tik S. Žymantas, J. Valiulis ir Vytautas Staneika. J. Deksnys sudarė BDPS UD iš naujų, daugiausia liberaliai nusiteikusių žmonių. Naujoji BDPS UD iškart perėjo į griežtą opoziciją VLIK'ui ir turėjo svarbiausią kozirį šioje kovoje – Lietuvos rezistencijos įgaliojimus. BDPS UD rėmė ir Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis. Sunku pasakyti, kuo būtų pasibaigusi ši VLIK'o ir BDPS UD narių kova, jei į užsienį nebūtų atvykęs Juozas Lukša ir sujaukęs visų J. Deksnio planų – Baden Badeno pasitarime J. Deksnys patyrė visišką pralaimėjimą ir buvo priverstas uždaryti BDPS UD. Tačiau tai nebuvo ir VLIK'o pergalė – jo pastangų tapti Lietuvos vyriausybe užsienyje neparėmė nei Lietuvos diplomatinė tarnyba, nei užsienio valstybės. Nors formaliai ir uždaryta, BDPS UD faktiškai veikė, jos nariai negalėjo susitaikyti su pralaimėjimu. J. Deksniui dar kartą išvykus į Lietuvą, tikėtasi atnaujinti ryšius su Lietuvos rezistencija ir išvengti Baden Badeno susitarimo patvirtinimo Lietuvoje.

Tuo laikotarpiu keitėsi situacija Lietuvoje ir Europoje. 1947–1948 m. Rytų Europos šalyse įsigalėjus prosovietiniams komunistiniams režimams, tarp SSRS ir Vakarų valstybių susikūrus SSRS satelitų buferinei zonai, labai susikomplikavo ir taip jau menki lietuvių rezistencijos ryšiai su Vakarų valstybėmis. 1949–1953 m. laikotarpiu baigėsi partizaninis karas, MGB, infiltravusi agentus į visų partizanų apygardų ir rinktinių vadovybes, savo rankose laikė ir ryšius su užsieniu. Kiekviena išeivijoje organizuota akcija rezistencijai remti buvo iš anksto pasmerkta žlugti.

Nesustabdomai slenkant laikui po Antrojo pasaulinio karo, įvyko esminių pokyčių ir pabėgėlių iš Lietuvos gyvenime. Blėstant vilčiai, kad greitai kils konfliktas tarp Vakarų ir Sovietų Sąjungos, penktojo dešimtmečio pabaigoje–šeštojo dešimtmečio pradžioje dauguma lietuvių pabėgėlių iš Vokietijos DP

(Displaced Persons) stovyklų emigravo į užjūrį, iš pabėgėlių tapo emigrantais ir įsiliejo į juos priglaudusių šalių gyvenimą. Pasikeitusios aplinkybės skatino keisti ir išeivijos organizacijų taktiką.

Tokiu sudėtingu ir permainingu Lietuvai ir išeivijai laikotarpiu 1950 m. Londone ant BDPS UD pamatų buvo įkurta Lietuvių rezistencinė santarvė, perėmusi J. Deksnio ryšius su užsienio žvalgybomis ir per tą patį MGB užverbuotą J. Deksnį atnaujinusi ryšius su kraštu.

SENOJI BDPS UŽSIENIO DELEGATŪRA AR KAŽKAS NAUJO?

Nors po Baden Badeno susitarimo J. Deksnys ir buvo priverstas 1948 m. liepą oficialiai uždaryti BDPS Užsienio delegatūrą, jo paties skatinama nesustabdyti veiklos ji ir toliau egzistavo. Po uždarymo UD veikė daugiau kaip metus, kol likę jos nariai 1949 m. lapkričio 11 d. savo veiklą sustabdė, „iki paaiškės Krašto rezistencijos būklė“[10]. Pabėgėlių kėlimosi iš DP stovyklų į JAV, Kanadą ir kitas valstybes procesas palietė ir buvusius BDPS UD narius; į JAV persikėlė B. Raila, H. Žemelis, Stepas Mackevičius, Juozas Vėbra, Vincas Trumpa. Dėl sveikatos likęs Vokietijoje K. Drunga buvo priverstas riboti savo veiklą. Prancūzijoje likęs A. J. Greimas vis daugiau atsidavė profesinei veiklai; 1950 m. jis išvyko į Egiptą dirbti Aleksandrijos universitete. Tačiau šių žmonių tarpusavio ryšiai išliko gana tvirti. Baden Badene mėginta užgesinti ugnis tebedegė, visi laukė ir tikėjosi, kad jų misija dar nebaigta. Fabijonas Neveravičius rašė B. Railai: „Visus apgaubė tyla. Niekas nesiorientuoja, ar kas vyksta, ar ne, ar kas darytina, ar ne. Ilgai taip trukti negalės. Reikės dalykus išvesti vėl į grynus ir tekančius vandenis. Kaip ir kada ir kokiomis priemonėmis tai bus padaryta – kol kas pasakyti neįmanoma. Aš bent linkęs nesikarščiuoti ir, jei reikia, tai ir ilgiau išlaukti“[11].

Kad gyvenimas atgytų, prireikė labai nedaug – mažos kibirkštėlės, ir šį kartą įžiebtos J. Deksnio. Po BDPS UD uždarymo jis padarė tam tikras išvadas; jo nuomone, politinė veikla užsienyje nėra gyvybiškai svarbi, pagrindinis tikslas turėtų būti ryšių su kraštu palaikymas ir kova su priešu, o ne peštynės dėl būsimos valdžios. Tuo tarpu Užsienio delegatūra kaip tik per daug leidosi į politikavimą tarp pabėgėlių. J. Deksnys nutarė, kad netikslinga užsienyje organizuoti didelį politinį sąjūdį – reikia sutelkti grupelę žmonių, iš kurių kiekvienas būtų pasiryžęs vaikščioti skustuvo ašmenimis[12].

Prieš išvykdamas į Lietuvą, J. Deksnys savo vietoje paliko S. Žymantą ir supažindino jį su švedų žvalgyba. Apie S. Žymanto naująsias pareigas buvo informuotas ir S. Lozoraitis, kuris sutiko ateityje bendradarbiauti su S. Žymantu. Būtent apie šias dvi asmenybes – S. Žymantą ir S. Lozoraitį – ir kūrėsi naujoji organizacija.

Naujos organizacijos iniciatoriumi tapo S. Žymantas; jis tarėsi su S. Lozoraičiu, derino savo veiksmus su F. Neveravičiumi, Stasiu Kuzminsku. Apie organizavimosi planus buvo informuojami A. J. Greimas, J. Valiulis, B. Raila, S. Mackevičius, Jonas Masiulis. Kai kurie iš jų po Baden Badeno per daug nepasitikėdami J. Deksniu ir S. Žymantu gana atsargiai žiūrėjo į tokią idėją. Daug šioje situacijoje lėmė Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio pozicija. Po pasitarimų su juo į organizacinį darbą aktyviau įsitraukė F. Neveravičius ir S. Kuzminskas[13].

Buvo aišku, kad sunku bus nuslėpti ryšius su užsienio žvalgybomis, be to, vykstant viešai polemikai su VLIK'u jie bus daug silpnesni. Kuriamai slaptai organizacijai reikėjo turėti tam tikrą užnugarį – viešą ar pusiau viešą, tiesiogiai nesusijusią su rezistencine veikla organizaciją, kuri atstovautų jiems emigrantų visuomenėje. Anglų žvalgyba taip pat buvo

suinteresuota, kad slapta S. Žymanto, J. Deksnio ir kitų veikla būtų pridengta vieša politine-visuomenine organizacija[14]. Taip kilo idėja sukurti dvilypę organizaciją. 1949 m. vasarą per J. Deksnį pradėjusi plaukti informacija iš Lietuvos paspartino organizacijų kūrimo darbą.

Kuriant organizacijas, be jų pobūdžio, iškilo ir pavadinimo klausimas. Buvusiems BDPS UD nariams ir visiems, kurie jiems prijautė, BDPS vardas labai daug reiškė – visa praeitis, pirmieji ryšiai su kraštu, įgaliojimai. Pavadinimas buvo tvirtai įaugęs į kraują, žinomas emigracijoje, atsisakyti jo buvo sunku. Tačiau Baden Badeno pralaimėjimas paliko juodą žymę, todėl keičiant organizacijos pavadinimą mėginta atsiriboti ir nuo gėdingo pralaimėjimo Baden Badene. „Pats, mielas Teo [B. Raila. – *D. D.*], dažnai pamini B[aden] B[adeną] ir iš jo išplaukiančias visapusiškai pragaištingas pasėkas. L[abai] teisingai. Nuo B[aden] B[adeno] buvo griežtai atsiribota. Sutinku, kad to dar per maža. Tad kuriam galui vėl krautis ant kupros dalykus su visa praeitimi, klaidomis, visu nelemtu bagažu? Rusai sako – „vsio stiriet i načat s načala". Nebus tada nė B[aden] B[adeno] šešėlio"[15].

BDPS UD pavadinimo atsisakė ir J. Deksnys; jis norėjo suburti nedidelę žmonių grupę, dirbančią rezistencinį darbą. Kilus klausimui, ką toliau daryti – atgaivinti BDPS UD ar mėginti sukurti kažką naujo, organizatoriai pasisakė už kūrimą organizacijos, sudarytos senuoju pagrindu, bet nauju pavadinimu. Buvo suprojektuota dviguba organizacija, kurioje BDPS UD lieka visiškai konspiruotu branduoliu, o visuomenėje pasirodo viešos liberalinės-rezistencinės organizacijos formomis. Slaptajai daliai buvo pasiūlytas pavadinimas – Rezistencinė tarnyba (Lietuvos rezistencinė tarnyba užsienyje), viešai organizacijai – Lietuvos laisvės kovų frontas (vėliau apsistota prie Mykolo Biržiškos pasiūlyto pavadinimo – Lietuvių rezistencinė santarvė). Tokia informacija su prašymu pritarti bei paremti ir buvo išsiuntinėta buvusiems BDPS UD nariams. „Naujai esu gavęs pranešimą iš Vėjo [S. Kuzminsko – *D. D.*]. Tau jis rašo atskirai, tačiau, informacijos dėlei, suglaustai pakartoju turinį: su Kaireliu [S. Lozoraičiu] susitarta – DS [rezistencinė veikla] jau dabar jam subordinuojasi. Eiti prie Rez[istencinės] T[arny]bos steigimo [...]. Sudarymo principai – nepart[inė], liberalinės rezist[encijos] vadovybė. Asmenys – individualinio pajėgumo pagrindu. Atskirai išskirtinas Prezidiumas. RT – bent pradžioje, ne vieša ir, bent organizacinėje stadijoje, neoperuojama Kairelio pritarimu. Lygiaverčiai savos orgjos formavimas. Jie siūlo vėl naują vardą – „Liet[uvos] Laisv[ės] Kov[ų] Frontas". Ar tai tikslinga? Ar ne per dažnai keičiama firma? Kiek vėliau – „Laisvės Fondas". Mintis rimta, bet dėl jos realizavimo galimybių bus įmanoma pasisakyti vėliau, kai bus pastūmėta savoji organizacija ir išjudinta RT"[16].

Tačiau ir nutarus panaikinti senąjį vardą, kuriama naujoji organizacija buvo sudaryta BDPS pagrindu ir toliau suvokiama kaip BDPS UD. Net patiems organizatoriams ne visada buvo suprantama ir priimtina idėja atsisakyti jau pripažinto vardo. „Iš kur ta „Polit[inė] Rez[istencinė] Org[anizacija]" ir kur jos vieta? BDPS-o užs[ienio] rėmuose? O tikslai? Tai kam to, jei yra BDPS? Nesuprantu net"[17], – rašė F. Neveravičius B. Railai, tiesa, vėliau labai ryžtingai parėmęs naujo pavadinimo organizaciją. Net ir nutarus dėl naujos organizacijos pavadinimo (Lietuvos laisvės kovų frontas) ir išsiuntinėjus informaciją prašant pareikšti nuomonę vienais ar kitais klausimais, vis dar buvo grįžtama prie BDPS idėjos. „Per tą laiką lyg ir nieko triukšmingo neatsitiko, bet atsitiko tai, ko bijojau. Būtent – nesusipratimai, neaiškumai, sieksniniai aiškinimai ir viso to rezultate realaus darbo tūpčiojimas vietoje. Henrikas [S. Mackevičius] atsiuntė organizacinę

santrauką, iš kurios aišku, kad arba įvyko nesusipratimas, arba sąmoningai suignoruota mūsų primygtina sugestija, jog su BDPS-u užsienyje turi būti baigta ir reikia kurtis naujais vardais, nors ir, bent iš dalies, senais pagrindais. [...] Rodos, mūsų buvo pateikta apsvarstyti aiški schema: 1) Rez[istencinė] tarnyba, 2) L[ietuvos] L[aisvės] K[ovų] F[rontas], 3) d. s. [rezistencinė veikla] – auton[ominis] LLKF vienetas, 4) Laisvės Fondas – Rez[istencinės] tar[nybos] dispoz[icijoje]. Kodėl neapsvarstyta ir nepasisakyta dėl tos schemos, o atsiunčiamas gatavas smulkus planas pagal IX. 11 d. nutarimą, kuris įvyko prieš N[ew] Y[orko] ir Lond[ono] pasitarimus ir šiandien nebeatitinka naujai susidariusios apystovos. Dabar bus aiškinimosi pusmečiui, o realus darbas stovės vietoje. Henrikui visa tai parašiau, praneš-damas drauge, kad jokių aktyvių naujų ar senų pareigų BDPS-o ribose prisiimti ir vykdyti negaliu, nes laikau BDPS-o užsienyje likvidavimą ir naujais pagrindais organizavimąsi valandos svarbiausiu reikalu“[18].

Organizacijų formavimas užtruko ilgai. Ne taip lengva buvo įtraukti į darbą ir Lietuvos diplomatijos šefą S. Lozoraitį. Jis pritarė visoms idėjoms ir naujos organizacijos kūrimui bei ryšių su kraštu užmezgimui, tačiau viskas tuo ir baigdavosi. Vienas iš Rezistencinės tarnybos organizatorių F. Neveravičius ne kartą laiškuose B. Railai užsimindavo apie S. Lozoraičio neryžtingumą, pasyvumą, nenorą imtis iniciatyvos ir veiklos. „Nuo pavasario padaryta daug, nors sunkumų ir kliūčių buvo begalės. Perspektyvos yra – galima tikėtis, kad bus nuveikta dar daugiau, realiau, efektyviau. Tam yra rimto pagrindo bei duomenų. Drauge tačiau yra begalės kliūčių, painiavos ir, svarbiausia, sunkiai klojasi reikalo pastatymas ant tikrų kojų. Daug čia sveria pasyvioji Kairelio [Lozoraičio] pozicija. Jis viskam pritaria, viską pagiria, prašo žinių, šio bei to, bet, tariant privačia plotme. Tikram veiksmui, reikalų sutvarkymui vis nesiryžta, laukia, nauju mūsų terminu, vis „sėdi po kandeliabrais“. Jei ir toliau jis nesiryš patvarkyti reikiama linkme „vidaus“ reikalus ir efektyviai paremti rezistenciją – bijau, kad sąlygos realiam darbui galės būti veik neįmanomos. Tikimės jį prisivilioti aplankyti Norą [Anglija], grįžtant iš Monikos [JAV], bet ar pavyks – klausimas. O jei ir taip, ar pavyks ką iš jo išspausti – antras klausimas“[19].

Organizacijos kūrimo darbus sunkino ir tai, kad jos organizatoriai bei nariai buvo išsisklaidę po įvairias šalis. Ryšys laiškais turėjo daugybę minusų, kurių didžiausias – laikas. Laikas bėgo, o įvairiems pasitarimams ir suderinimams nebuvo galo. S. Žymantas savo laiškuose B. Railai skundėsi, kad visas darbas yra paliktas jam vienam – visi kiti laikosi nuošalyje, „maždaug žiūri – na, dirbk, nepavyks, pats kaltas būsi“[20].

Dar viena priežastis, sunkinusi organizacinius darbus – asmenybės, dauguma individualistai, laikęsi skirtingų nuomonių, kurias reikėjo suderinti. Pagaliau trūko ir asmenybių. Pavyzdžiui, daug stengtasi mėginant įtraukti Kazį Škirpą. Vienu momentu jis pritarė organizacijai, nors ir pasisakė už BDPS išlaikymą, o ne kitos organizacijos kūrimą[21]. Tačiau vėliau, dideliam S. Žymanto nusivylimui ir pykčiui, K. Škirpa nutolo nuo LRS; tuo laikotarpiu jis ėmėsi naujo vaidmens – mėgino suvienyti VLIK'ą, S. Lozoraitį, liberalus ir įkurti vyriausybę egzilyje[22], tačiau realiai tai buvo neįmanoma.

Nuo organizacijos kūrimo pirminės idėjos prabėgo daugiau kaip metai, o realaus rezultato nebuvo matyti. Susirašinėjimai, projektai, derinimai atėmė daug laiko ir jėgų. Pasak J. Masiulio, net pagrindinis organizacijos iniciatorius S. Žymantas pradėjo rodyti nusivylimo ženklų[23]. Ypač rezervuotai jis žiūrėjo į platesnės organizacijos (LRS) kūrimą, labiau rėmė tik LRTU idėją. „Iš Žako [S. Žymanto] korespondencijos matyti, kad jis bijo antrą VLIK'ą Londone suda-

ryti. Be abejonės, toks pavojus gal ir būtų, bet vyras užmiršta, kiek yra svarbu iniciatyvą rankose turėti“[24], – rašė J. Masiulis B. Railai. Vėliau S. Žymantas vis svarstė idėją, kad reikėtų pasitenkinti nedidele darbinga draugų grupe. „Aš tenorėčiau tik vieno – mūsų grupelės įforminimo į sambūrį, nes juk esame nei laisvės kovotojai, nei bedepeesininkais (jais geriau nebūti formaliai, nes sugriauti gali kiekvienas asilas) – bet kaip nors to pasiekti. Karolis [K. Drunga], Vėjas [S. Kuzminskas], Pužas [F. Neveravičius], tu, aš, Henrikas [S. Mackevičius], Sidabras [J. Vėbra] ir t. t. – kaip sudaryti bent iš to formalią grupę – visai formalią?“[25]

Galiausiai 1950 m. vasarą, viską suderinus ir aptarus, oficialiai buvo įforminta nauja organizacija. Liepos mėnesį S. Žymantas, J. Masiulis ir Tomas Vidugiris pasirašė Lietuvos rezistencinės tarnybos užsienyje (LRTU), dar vadinama Dubysos vardu, steigimo aktą. Tai buvo slapta organizacija, sukurta specialiai ryšiams su kraštu ir užsienio žvalgybomis palaikyti. Organizacijos steigimo akte skelbiama, kad LRTU tvirtai pripažįsta krašto rezistencijos, vadovaujamos BDPS prezidiumo, primatą tautos kovoje, visais Lietuvos vidaus ir užsienio politikos klausimais bendradarbiauja su S. Lozoraičiu ir jo vadovaujama diplomatine tarnyba ir pirmutiniu uždaviniu laiko pagalbos krašto rezistencijai teikimą. Organizacijos tikslai: teikti materialinę ir moralinę pagalbą kraštui, informuoti užsienį apie tikrą krašto padėtį, taip pat verbuoti, rengti ir siųsti agentus į Lietuvą žvalgybiniam darbui[26]. Formaliai Dubysai vadovavo S. Kuzminskas, faktiškai jis buvo visiškai pavaldus S. Žymantui.

Rezistencinės tarnybos steigimo protokole numatyta įkurti naują organizaciją – viešą LRTU dalį, atskirą nuo slaptos LRTU ir jos veiklos, neturinčią ryšių su kraštu ir žvalgybomis. 1950 m. rugsėjo 8 d. Londone buvo įkurta Lietuvių rezistencinė santarvė. Jos veikloje dalyvavo ir jai vadovavo tie patys žmonės kaip ir LRTU. Vadovauti LRS buvo sudaryta vyriausioji taryba, kurios pirmininku paskirtas S. Kuzminskas, vicepirmininku S. Žymantas; tarybos nariais tapo V. Žilinskas, T. Vidugiris, K. Drunga, F. Neveravičius, J. Masiulis. Faktiškai LRS vadovavo S. Žymantas ir S. Lozoraitis. F. Neveravičius tvarkė visą Dubysos ir LRS kanceliariją[27].

RYŠIAI SU LIETUVA IR LIETUVOS REZISTENCINĖ TARNYBA UŽSIENYJE

Lietuvos rezistencinės tarnybos užsienyje steigimo akte buvo minimas BDPS prezidiumas, tačiau santarvininkai nežinojo, kad tikrąjį prezidiumą, veikusį Kaune ir Tauro apygardoje, 1948 m. pradžioje MGB likvidavo. Vietoj jo, turėdamas tikslą perimti ryšių su užsieniu kanalus, infiltruoti savo agentus į pabėgėlių politinius centrus, skaldyti bei dezinformuoti partizanus, tais pačiais metais saugumas įkūrė kitą BDPS prezidiumą, sudarytą iš saugumo agentų. Tiesa, tarp partizanų naujasis BDPS prezidiumas gana greitai prarado autoritetą. 1949 m. pradžioje vietoj BDPS prezidiumo buvo suformuotas bendras tiek politinei, tiek karinei veiklai vadovaujantis centras, turintis visų apygardų įgaliojimus – Lietuvos laisvės kovos sąjūdis.

Svarbiausias sovietų sudaryto BDPS prezidiumo tikslas buvo perimti ryšius su Vakarais. Tai jiems pasisekė 1949 m. suėmus ir užverbavus J. Deksnį. BDPS prezidiumo vardu palaikydamas ryšius su užsieniu, saugumas daug rizikavo. Jau 1949 m. pavasarį Jurgiui Krikščiūnui perėjus Lenkijos sieną pavyko perduoti žinią J. Lukšai, kad Lietuvos partizanų centrinės vadovybės vardas pakeistas iš BDPS į LLKS[28]. Kita žinia, svarbi VLIK'ui ir sutvirtinusi jo pozicijas tarp pabėgėlių, buvo 1950 m. J. Lukšos atsiųsta in-

formacija, kad LLKS patvirtino Baden Badeno susitarimą ir jį paskyrė atstovu užsieniui[29]. Dėl VLIK'o ir LRS nesantaikos nepavyko anksčiau atskleisti MGB žaidimus; J. Deksnio mitu ir jo siunčiamomis dezinformacijomis S. Žymantas aklai tikėjo ilgą laiką.

Didelį pavojų MGB ir J. Deksniui bei Rezistencinei santarvei kėlė J. Lukšos grįžimas į Lietuvą; tam stengtasi įvairiais būdais sutrukdyti. Žuvus J. Lukšai, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadovybė prarado ryšius su Vakarais ir VLIKu, o LRS „monopolizavo" ryšius su kraštu.

Dezinformuodamas LRTU ir užsienio žvalgybas saugumas nesitenkino viena fiktyvia pogrindžio organizacija, nes ji galėjo būti atskleista, todėl, kad ryšiai su Londonu nenutrūktų, ryšius su LRTU palaikė kelios viena nuo kitos nepriklausomos pasyvaus pogrindžio organizacijos[30]. Taigi MGB galėjo sėkmingiau manevruoti, gaudama daugiau naudos, o prireikus vieną ar kelis kanalus uždaryti. Taip buvo padaryta su BDPS prezidiumu, kai jis pasidarė neefektyvus Lietuvoje ir per daug matomas užsienyje. 1953 m. sausio 17 d. į Vakarus buvo pasiųsta radiograma, kad BDPS sutriuškintas[31].

Aktyviosios rezistencijos klausimas išeivijoje buvo sudėtingas ir opus. Liberaliųjų sparnas dar 1946 m. puoselėjo įsitikinimą, jog atviras karas su okupantais yra savižudybė, nes Vakarai tikrai nesirengia lieti savųjų kraujo dėl Baltijos kraštų. Blėstant pokario euforijai, vis mažiau išeivijoje buvo tikinčių konflikto tarp Vakarų ir Sovietų Sąjungos bei greito išsivadavimo galimybe.

Tiesa, ne visi išeivijos veikėjai manė vienodai. Nagrinėjamu laikotarpiu keitėsi VLIK'o vadovybės požiūris į krašte vykstantį ginkluotą pasipriešinimą. Anksčiau buvo kalbama apie būtinybę taupyti tautos potencialą, o nuo 1949 m. pasigirsta balsų, kad užsienio valstybės (pirmiausia JAV) remia Baltijos valstybių siekius ir tai drąsina kovos tęsimą[32]. Užsienio spaudoje padaugėjo informacijos apie partizanų veiklą. Tokiai VLIK'o pozicijai įtakos turėjo prasidėjęs bendradarbiavimas su CŽV ir amerikiečių diplomatiški padrąsinimai, tikintis iš VLIK'o gauti naudos saviems, t. y. Amerikos, interesams[33]. VLIK'o pagyros būtais ir nebūtais ryšiais su pogrindžiu skatino ir MGB skirti jam daugiau dėmesio.

Tokia VLIK'o taktika buvo radikaliai priešinga Rezistencinės santarvės pozicijai – kitaip negu VLIK'o vadovai, S. Žymantas buvo linkęs viską slaptinti. VLIK'o pozicijai nepritarė ir S. Lozoraitis; jis kritikavo jo vadovus už kalbas apie ryšius su partizanais ir ragino laikytis didesnės konspiracijos.

Didelę įtaką LRS darė S. Lozoraitis ir, žinoma, J. Deksnys. Pastarasis vykdamas į Lietuvą buvo sau iškėlęs tikslą kiek įmanoma stengtis sustabdyti kraujo liejimą ir pereiti prie pasyviosios rezistencijos[34]. Tokį uždavinį sau kėlė ir LRS; ji ragino taupyti jėgas siekiant apsaugoti Lietuvos žmones nuo dvasinio ir fizinio sunaikinimo. „Vienas iš didžiausių LRS rūpesčių yra tai, kad Kraštas kuo mažiau nukraujuotų. Lietuvių tauta ir taip jau nukentėjusi. Tad mūsų kovai reikia taikyti tokį metodą, kad su mažiausia aukų pasiektume daugiausia naudos"[35].

LRS poziciją dėl pasyviosios rezistencijos stiprino ir MGB siunčiama informacija. Visa Vakarams skirta dezinformuojanti medžiaga buvo nukreipta prieš ginkluotą pogrindį. Svarbiausi jos bruožai – partizanų veikla sukelia sovietų represijas, patys partizanai vykdo represijas, dėl jų neatsargios veiklos rezistencija patiria daug beprasmių aukų, todėl pasyvioji rezistencija (J. Deksnys ir BDPS prezidiumas) nepritaria ginkluotai rezistencijai (vadovaujamai LLKS).

1949 m. vasarą pradėję eiti J. Deksnio dezinformuojantys pranešimai iš Lietuvos ir žaidimai su LRTU ir užsienio žvalgybomis tęsėsi iki šeštojo dešimtmečio vidurio. Per visą tą laikotarpį J. Deksnys sudarė 150 su viršum dezinformacinių radiogramų projektų ir

parašė daugiau kaip 10 dezinformacinių slaptaraščių, kurie buvo panaudoti radijo žaidimuose su anglų ir švedų žvalgybomis[36]. LRTU ir LRS nebuvo jokios galimybės išlikti nesusikompromitavusioms.

J. Deksnio pagalba parengti saugumo agentai buvo siunčiami į užsienį, ten jie susitikdavo su LRTU nariais ir Lietuvos diplomatijos šefu S. Lozoraičiu. 1950 m. pavasarį į Gdynę atvyko neva BDPS prezidiumo įgaliotinis Arūnas (MGB agentas Gintautas), kuris susirašinėjo su S. Žymantu ir V. Žilinsku Švedijoje, rengė dirvą kito agento atsiuntimui[37]. Tų pačių metų pabaigoje į Vakarus atvyko BDPS prezidiumo įgaliotinis Kęstutis (agentas Liepsna). Jis buvo įgaliotas vesti derybas su LRS, kalbėti apie pogrindžio veiklos taktiką (BDPS – pasyvi, LLKS – aktyvi)[38]. Londone jis susitiko ir tarėsi su LRTU nariais (S. Žymantu, V. Žilinsku, T. Vidugiriu, F. Neveravičiumi, S. Kuzminsku), diplomatijos šefu S. Lozoraičiu, Lietuvos įgaliotuoju ministru Anglijoje Broniu Balučiu[39]. 1952 m. sovietai į Londoną pasiuntė dar vieną „rezistentą" – Edmundą, kuris susitiko su S. Žymantu, S. Lozoraičiu, anglų žvalgybos atstovais[40].

Rezistencinės tarnybos užsienyje nariai ne tik teikė informaciją užsienio žvalgyboms, bet ir verbavo žmones, kuriuos būtų galima permesti į Lietuvą. 1950 m. į Lietuvą jie pasiuntė tris žmones: Justą Dočkų (Nėrį), Algį Lechmaną ir Povilą Janickį. Visų jų likimai tragiški. J. Dočkus, pirmasis po J. Deksnio anglų permestas į Lietuvą, 1950 m. balandžio mėnesį žuvo suimant grupę Palangos pajūryje. Gruodžio mėnesį Lietuvoje buvo išlaipinti P. Janickis ir A. Lechmanas. Pastarasis greitai dingo, o P. Janickis saugumo kontroliuojamas siuntė žinias radijo bangomis iki 1953 m., kai buvo suimtas[41]. Tokių žmonių buvo ir daugiau. S. Žymantas ir kiti LRTU žmonės rasdavo tinkamus jaunus vyrus, dažniausiai neseniai iš Vokietijos į Angliją emigravusius pabėgėlius, kupinus patriotizmo ir noro padėti Lietuvai; apeliuodami į jų patriotizmą verbuodavo juos į anglų SIS (Secret Intelligence Service), parengdavo ir siųsdavo į Lietuvą[42]. Tokiu būdu 1952 m. Lietuvoje atsidūrė Anicetas Peršlotas, Zigmas Kudirka, 1953 m. Anicetas Dukaitis ir kiti; jie iškart patekdavo į saugumo pinkles[43]. Jokios naudos iš to nebuvo, tuščiai naudotos jėgos ir žmonės.

Rezistencinės tarnybos užsienyje sudarymą ir veiklą rėmė ir finansavo anglų žvalgyba. LRTU nariai palaikė ryšius su švedų žvalgyba, mėginta užmegzti artimesnius ryšius ir su amerikiečių CŽV, kuri nuo pat įsikūrimo domėjosi LRTU ir jos ryšiais. Ryšiai su amerikiečiais būtų pravertę ir finansiškai, nes jų lėšos, skirtos žvalgybinei veiklai, buvo kur kas didesnės nei anglų, juo labiau švedų. S. Žymanto ir kitų pastangos diskredituoti VLIK'ą amerikiečių akyse rezultatų nedavė. Nuo pat LRS įsikūrimo amerikiečių žvalgyba siekė suvienyti lietuvių jėgas, tuo tikėdamasi darnesnės žvalgybinės veiklos, tačiau net ir CŽV spaudimas VLIK'ui neprivertė jo susitarti su Lietuvos diplomatijos šefu S. Lozoraičiu ir LRS[44].

Siųsdama savo agentus į Vakarus MGB ne tik rinko sovietams svarbią žvalgybinę medžiagą apie anglų planuojamas operacijas, metodus, tarptautinę politinę ir karinę padėtį, pabėgėlių politinį ir kultūrinį gyvenimą, bet, pasinaudodama LRTU, stengėsi gauti iš S. Žymanto ir anglų kuo didesnę techninę bei finansinę paramą. Per grįžtančius iš Londono agentus ir anglų žvalgybos užverbuotus žmones, siunčiamus į Lietuvą, MGB gaudavo pinigų, techninių priemonių. Po pokalbių su Kęstučiu ir Edmundu dėl finansinės paramos pogrindžiui S. Žymantas kalbėjosi su anglų SIS atsakingais atstovais, taip pat su amerikiečių žvalgybos atstovu Švedijoje[45]. Kiek pinigų gauta šiam tikslui iš Vakarų ir kiek jų pateko į sovietų saugumo rankas – nėra žinoma.

Kyla klausimas, kiek apie visą LRTU veiklą žinojo LRS nariai. S. Žymantas laikėsi nepaprasto atsargumo. Jo rankose buvo visi ryšiai su kraštu ir žvalgybomis, per jį ėjo visa informacija. 1952 m. laikantis BDPS UD tradicijos buvo leidžiami slapti LRTU aplinkraščiai, kuriuos gaudavo ir kai kurie LRS nariai[46]. Juos surašydavo S. Žymantas pagal J. Deksnio ir MGB dezinformacijas. Retkarčiais jis pasiųsdavo kai kuriems LRS nariams informacijos (tiek, kiek jam atrodė reikalinga) apie LRTU, kad nariai galėtų suvokti visą užkulisinę akciją, pabrėždamas, jog tai ne viešam naudojimui: „Tai svarbi medžiaga užkulisinei akcijai suvokti, kuri dabar dar stipriau eina nei anksčiau, nors spaudoje tuo negalima naudotis, bet tam tikros derivatyvinės išvados visuomet galima ir pravartu padaryti, kai tenka su krikais ar kuo kitu už plaukų susiimti“[47].

Apie LRTU ir jos veiklą, ryšius su kraštu ir užsienio žvalgybomis žinojo V. Žilinskas, nes ir pats buvo tiesiogiai įveltas į ryšių palaikymą su J. Deksniu. Principinius dalykus žinojo S. Lozoraitis, atvykdavęs iš Romos į susitikimus su fiktyvaus BDPS prezidiumo atstovais. Daug žinojo ir LRTU nariai F. Neveravičius, S. Kuzminskas, J. Masiulis, T. Vidugiris, padėję S. Žymantui verbuoti lietuvius emigrantus žygiams į Lietuvą. Apie LRTU ryšius su J. Deksniu ir užsienio žvalgybomis žinojo LRS vadai, LRS vyriausiojo komiteto nariai: K. Drunga, H. Žemelis, B. Raila, S. Mackevičius ir kiti. Žinoma, jie žinojo ne viską, ypač apie žvalgybinį darbą, bet svarbiausias žinias gaudavo. 1953 m. rugpjūčio 15 d. LRS vyriausiojo komiteto narių (J. Vėbros, H. Žemelio, S. Mackevičiaus, Ligijos Bieliukienės, B. Bieliuko) pasitarime New Havene tarp kitų klausimų buvo svarstyta padėtis Lietuvoje ir LRS santykiai su „draugingais svetimaisiais ir jų institucijomis“. Pasitarime nutarta „pareikšti džiaugsmą pasiektais rezultatais ryšių su kraštu srityje ir išreikšti padėką St. Žymantui ir kitiems RT nariams už darbą“; dėl bendravimo su užsienio žvalgybomis nutarta, kad reikia ir toliau išlaikyti esamus labai gerus santykius su Anglija, taip pat nustatyti oficialius santykius su JAV. LRTU narys V. Žilinskas įgaliotas dar kartą nuvykti į Vašingtoną ir aptarti santykius[48].

Kad palaikomi ryšiai su kraštu, nujautė dauguma LRS narių, tuo rėmėsi visa LRS veikla. Amerikos lietuvių rezistencinės santarvės (ALRS) biuletenyje „Žinios ir mintys“ buvo skelbiama: „Rezistencinėje srityje mes esame pasiekę ir pasiekiame apčiuopiamų vaisių. Tai darbai, apie kuriuos dar ne laikas kalbėti ir rašyti. Kiekvienas sąžiningas lietuvis, o ypač LRS narys, tai supranta. Bet kokių vaisių mūsų darbas yra davęs, duoda šiandien ir ateityje atneš, ir kai apie tai bus galima laisvai kalbėti, – tai bus mūsų didžiausio pasitenkinimo ir pasididžiavimo išgyvenimas. Istorija atžymės, kad LRS davė rezistenciniam darbui moralinį ir materialinį pagrindą, kiek tai liečia tos srities veiklą užsienyje. Mūsų pareiga – nuoširdžiai ir gausiai šį darbą paremti toliau. Kiekviena moralinė ir materialinė paspirtis, suteikta rezistenciniam darbui, yra ir liks didžiausias nuopelnas, kurio mes, šiandien gyvendami užsienyje, būsime pasiekę. Jei LRS rezistenciniam darbui nesuteiktų pilnos moralinės paramos ir žymios savo surenkamų lėšų dalies, ji greitai netektų savo tikrosios prasmės ir skaudžiai pažeistų, galima sakyti, išduotų savo pačios gimimo ir buvimo priežastį“[49].

S. Žymanto darbas su užsienio žvalgybomis buvo vieša paslaptis[50]. Tiesa, apie žmonių verbavimą ir siuntimą į Lietuvą, rezistencijos atstovų lankymąsi, jei ir žinojo, tai tik nedidelė žmonių grupė. Išimtis – Nėris (J. Dočkus), kurį asmeniškai pažinojo dalis LRS narių. B. Railos, K. Drungos, H. Žemelio, J. Masiulio susirašinėjimuose buvo minimas jo vardas, visą laiką primenant, jog būtina laikytis konspiracijos. „Gaila, kad neturime dar teisės viešiau skelbti, jog žygyje Tėvynėje

prieš pusantrų metų žuvęs Nėris, atlikęs nepaprastus nuopelnus rezistencijai ir faktinai pirmas į kraštą nunešęs LRS idėją, yra šviesėtis ir buvęs vieno skyriaus (ne Vokietijoje) pirmininkas. Tas faktas šviesėčiams turėtų reikšmės. Bet pabrėžiu jum abiem, apie tai dabar dar draudžiama bet kam kalbėti. Bolševikai jo neatpažino, nors jo lavonas kelias dienas buvo išmestas vieno miestelio rinkoje, kur jis žuvo susišaudęs su stribais. Bet krašte tebėra (kitose vietose) jo artimi giminės, ir jo pavardei paaiškėjus jie tikriausiai beprasmiškai nukentėtų. Visi pasiuntiniai žino apie Nėrio svarbų ir daug naudos davusį žygį (savo pareigą jis suspėjo atlikti), Lozoraitis buvo pradžioje linkęs apie tai skelbti, bet vėliau, išsiaiškinus aplinkybes, buvo susilaikyta ir taip dar truks turbūt ilgesnį laiką“[51].

Konspiracijos buvo raginama laikytis dėl dviejų svarbių priežasčių: kad per didelė reklama nesukeltų represijų Lietuvoje ir dėl užsienio žvalgybų. Net siekiant didesnės finansinės paramos iš kitų organizacijų ar fondų buvo vengiama kalbėti apie šiuos ryšius: „[...] Irenos [Lietuvos] vardu ar bent kokiam sąryšy su Irena (tad ir RT) negalima leistis į mūšius emigracijoje, negalima viešai rėkti ir kovoti. Deja, ką padarysi. Dėl dviejų priežasčių – e[kstra] veiksnių akyse virsime tais pačiais emigrantais, kuriais virto tulpė [VLIK'as]. O jų akyse tulpė neverta penkių kapeikų. Antra – dešifruosime mūsų liniją ir tikslus, žmones priešui. Už kiekvieną neatsargumą afišavimesi kova dėl laisvės Irenoje mokama krauju, jie tai vadina tautos duobkasių darbu, visa tai sukelia priešo budrumą ir agresyvumą. Yra darbo ir be tos maišaties emigracijoje – darbo tylaus ir visiems. Žinoma, sunku, ką padarysi; tiek, kiek lėšų reikia, tai jokie altai neduos – tai milžiniškos sumos, o dėl smulkių sumų (būtinų nacionalinėms išlaidoms) nieko dešifruoti altams negalima“[52].

Lietuvos rezistencinės tarnybos užsienyje veiklą gaubia paslapties šydas. Ant organizacijos biuletenių ir dokumentų užrašyta „slaptai“ arba „visai slaptai“, o jų turinyje dažnai pasitaiko raginimų laikytis griežtos konspiracijos. Dar BDPS gyvavimo laikais buvo parengtas detalus sąrašas slapyvardžių, vartojamų ir LRS tarpusavio susirašinėjimuose. Beje, slaptumo iš S. Žymanto reikalavo anglų žvalgyba, juo labiau tuo suinteresuota buvo MGB, kuri per atvykstančius agentus ir J. Deksnį nepamiršdavo priminti, jog būtina laikytis konspiracijos[53]. Rūpestis vengti nereikalingos partizanų reklamos buvo savaime suprantamas, tačiau S. Žymantas, įtikėjęs savo misija, tą požiūrį tiesiog suabsoliutino; jis slaptino viską ir visą gaunamą informaciją perkošdavo per savo tinklą[54]. Tai buvo labai naudinga sovietų saugumui – S. Žymantas ir LRTU tapo izoliuoti nuo bet kokios pašalinės nuomonės, kuri būtų galėjusi kritiškesniu žvilgsniu traktuoti besiplėtojančius ryšius su Lietuva[55].

Visa LRTU veikla bei ryšiai su kraštu rėmėsi aklu tikėjimu J. Deksniu ir jo tariama veikla Lietuvos pogrindyje. Ilgainiui J. Deksnio radijo žaidimai ir siunčiama informacija darėsi nebeaktuali. Informacija buvo nepatenkintos ir užsienio žvalgybos. Pradėta įtarinėti, kad čia gali būti MGB darbas. K. Drunga 1956 m. rašė B. Railai: „Tau gal Julius [S. Žymantas] yra jau šiek tiek rašęs, kad d. s. [rezistencijos] reikalai yra labai blogoje fazėje. Čia veikia ir „koegzistencija“ ir tas sunkumas, kad dabar jau ilgesnį laiką niekas negalėjo į čia atvykti. Ryšys darosi visai anemiškas ir yra galima, kad Nora [Anglija] jį visiškai nutrauks. Pas Norą yra taip pat daug įtarimų, kad ir pats ryšys yra ar gali būti jau netvarkoje. Iš paskutinio Kamilės [J. Deksnio] laiško, neseniai gauto, aš neturėjau pagrindo tokiam įspūdžiui susidaryti. Tačiau ir iš Kamilės pusės mažai tebuvo padaryta d. s. ryšiui stiprinti. Per kanalą eidavo „filosofijos“, o ne tai, kas patį ryšį konkrečiu ir realiai reikalingu daro. Reikalą radikaliai pataisyti galėtų tik pačios Kamilės

atsiradimas ar kas tolygaus. Praeitą žiemą tai nepavyko“[56].

Žaidimas su MGB tęsėsi, kol 1955 m. anglai, aptikę Latvijos MGB klastą, įtarė, kad J. Deksnys dirba MGB ir atleido iš darbo S. Žymantą. LRTU veiklos žlugimas neigiamai paveikė ir Lietuvių rezistencinę santarvę.

VIEŠOJI PUSĖ, ARBA LRS

Susikūrusios naujos, ar atkurtos senos BDPS UD nauju pavadinimu, organizacijos centras buvo Anglijoje. Tai lėmė visų pirma santykiai su užsienio žvalgybomis ir ryšiai su kraštu. Tačiau kuriant platesnę viešą ar pusiau viešą organizaciją Anglijoje bazė buvo per maža; norint sukurti tvirtesnę ir galingesnę organizaciją, reikėjo ją kurti ne tik Europoje, bet ir JAV. Juo labiau kad tam buvo palanki dirva – dalis liberaliai mąstančių žmonių, buvusių BDPS UD narių persikėlė gyventi į JAV.

Nors LRS steigimo aktas pasirašytas 1950 m. rugsėjį, realiai organizavimosi darbas nebuvo toks paprastas ir greitas. 1950 m. rudenį veikė tik LRTU Anglijoje ir aplink ją susibūrę žmonės bei keli entuziastai (B. Raila, S. Mackevičius, J. Vėbra) Amerikoje, kurie netiesiogiai prisidėjo prie LRTU kūrimo, svarstė dvigubos organizacijos atsiradimo galimybę ir tam pritarė. Pirmiausia buvo bandoma užmegzti ryšius su „savais“ žmonėmis – liberalais, buvusiais rezistentais, BDPS UD nariais, prijaučiančiais asmenimis. Kai kurie gana lengvai tam pritarė. Tai lėmė kelios aplinkybės, pirmiausia, kad organizavo jau gerai pažįstami žmonės, su kuriais siejo sena draugystė ar net rezistencinė veikla. Kita vertus, kaip prisimena Kazys Barėnas, kuris neskubėdavo stoti į visokias organizacijas, LRS organizatoriai turėjo gerų argumentų[57] – buvo kuriama organizacija už Lietuvos laisvę, išlaikomas rezistencinei organizacijai reikalingas paslaptingumas, netgi slaptumas, pusė lūpų kalbant apie kažkokius slaptus darbus ir pagalbą krašto rezistencijai. Tačiau tarp verbuojamų asmenų buvo ir labai abejojančių ne tiek tokios organizacijos reikalingumu, kiek jos ilgaamžiškumu. Tarp abejojančiųjų buvo ir tokie žmonės kaip H. Žemelis, K. Drunga, V. Trumpa. Buvęs laikraščio „Mintis“ redaktorius Vokietijoje ir palaikęs ryšius su BDPS UD H. Žemelis persikėlęs į JAV neprisidėjo prie LRTU ir LRS kūrimo, apie pastarąją sužinojo tik iš B. Railos užuominų ir straipsnių spaudoje[58]. Raginamas B. Railos ir S. Mackevičiaus stoti į LRS jis laikėsi gana atsargiai; prieš duodamas sutikimą išsiklausinėjo S. Mackevičių apie visas aplinkybes, ryšį su kraštu, kas dirba Švedijoje vietoj J. Deksnio, iš kur gaunamos žinios, kaip į LRS žiūri diplomatijos šefas ir visa diplomatinė tarnyba[59]. Galiausiai ne tiek įsitikinęs tokios organizacijos efektyvumu, kiek įkalbėtas draugų sutiko įeiti į organizaciją ir į vyriausiąjį komitetą. Sutikdamas įsitraukti į organizacijos veiklą, jis iškėlė pagrindinę sąlygą S. Mackevičiui: su juo turi būti palaikomas nuolatinis ryšys ir jis turi būti nuolat informuojamas apie visus reikalus[60]. Greitai H. Žemelis tapo vienu svarbiausių asmenų LRS Amerikoje, suorganizavo skyrių Ročesteryje, užmezgė ryšius su kitais JAV miestais, taip pat su Kolumbija, padėjo suorganizuoti LRS skyrių Kanadoje.

Kitaip negu H. Žemelis, K. Drunga buvo nuolat informuojamas apie naujos organizacijos kūrimą. Dėl sveikatos atsisakęs aktyvesnės veiklos, jis vis dėlto abejojo LRS likimu, nors ir pritarė šiai idėjai. Jis rašė B. Railai: „Santarvės idėją ir organizavimąsi savo korespondencijose, žinoma, palaikysiu, nors dėl jos likimo ir baiminuosi, kadangi ji man pasiutusiai panaši į BDPS istoriją. Man žymiai malonesnis ir tikresnis atrodytų bandymas išaugti iš „parapijinės“ plotmės, naudojantis normalios politinės partijos programa, paįvairinta šio meto aktualesniais šūkiais. Santarvė yra bandymas sušvisti mete-

oru. Ar lietuviškos emigracijos didėjantis inertiškumas bus tam tinkama dirva, parodyti galės tik ateitis ir būtinos tam gerų vyrų labai didelės pastangos. Anglijoje tai gal ir įmanoma, nes senųjų partijų ten labai menka gyvybė ir knisimasis gal žmonių neatbukino. Ar tai gerai seksis jūsų padangėje, geriau žinai Tu pats“[61]. Be to, K. Drungą labiau traukė idėja suburti liberalinį bloką, platesnę organizaciją, jungiančią visą viduriniąją srovę.

Netrukus K. Drunga įsitraukė į LRS vyriausiojo komiteto veiklą. Kad išvengtų Baden Badeno ar panašaus atsitikimo, sutikdami įeiti į LRS vyriausiąjį komitetą H. Žemelis kartu su K. Drunga kategoriškai pabrėžė, jog jų prašymas, netgi būtina sąlyga – nedaryti jokių principinių sprendimų be jų žinios[62].

Susikūrusi organizacija iš pradžių buvo pusiau vieša. Per vienerius metus parengus organizacijos statutus, sudarius LRS organizacinius pagrindus bei įkūrus padalinius Europoje ir Amerikoje, 1951 m. pradėta dažniau kalbėti apie LRS išėjimą į viešumą. Viešas pareiškimas buvo reikalingas organizacijos plėtimuisi, tam pritarė Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis, to reikalavo ir užsienio žvalgybos: „Deklaracijos skelbimas labai reikalingas, momentas tam dabar buvo ir kurį laiką dar bus pats patogiausias, bet negalima uždelsti. Viešo pareiškimo labai nori, net reikalauja extra veiksniai, kuriuos vadiname Monika [JAV] ir Nora [Anglija] – pirmasis mums pats artimiausias kraštas, antrasis – saloje. Nori visi diplomatai ir ypač šefas. Mes patys ne visi to norėjome, ypač M. Biržiška buvo prieš, bet pagaliau buvo įtikintas ir pareiškė: jei jau taip reikia, tai darykime. Extra veiksniai, be abejo, nori įsitikinti, kiek mūsų liniją remia mūsų visuomenė, taigi mums didelis uždavinys įrodyti, kad visuomenė nėra mums nepalanki“[63].

1951 m. lapkričio 28 d. buvo paskelbtas specialus pareiškimas, pasirašytas 36 vadovaujančių, prie įsteigimo prisidėjusių ar jį rėmusių asmenų. Jame nuodugniai išdėstyti LRS uždaviniai ir metodai, pateikiamos idėjos, kurių laikosi LRS.

Išėjus į viešumą, organizaciniai veiksmai palengvėjo ir paspartėjo. Šalia trijų LRS skyrių Niujorke, 1951 m. veikė tik skyriai New Havene, Klivlende, Los Andžele ir Ročesteryje. 1952 m. susikūrė LRS skyriai Waterburry, Detroite, 1953 m. – Čikagoje, Toronte. Skyriai kūrėsi ir kitose valstybėse – įsikūrė trys skyriai Pietų Amerikoje (Argentinoje, Venesueloje ir Kolumbijoje), skyrius Australijoje, Europoje veikė skyrius Prancūzijoje bei keli skyriai Anglijoje. Pavieniai asmenys aktyviai veikė daugelyje JAV miestų, bet suburti didesnius skyrius nepavyko. Pagaliau ir pati organizacija, nesiekianti tapti masine, laikėsi rezistencinei organizacijai būdingo slaptumo, biurokratiškumo. Nors LRS nebuvo nustačiusi į ją stojantiems nariams jokių specialių priesaikos ar iškilmingų pasižadėjimų aktų, kaip tai būdinga rezistencijos praktikai ir visiškai natūralu tokiai rezistencinei organizacijai krašte, tačiau išryškinant kiekvieno nario asmeninę atsakomybę ir įforminant jo įsipareigojimus naujo skyriaus steigimo metu būdavo pasirašomas specialus aktas[64]. Kuriant naują skyrių reikėdavo parinkti kandidatus, per bandomąjį laikotarpį juos patikrinti, siųsti tvirtinti vyriausiajam komitetui, pasirašius nariams steigimo aktą vėl siųsti tvirtinti. Tokia biurokratija buvo nepatenkinti ir patys LRS nariai[65]. H. Žemelis sutiko, kad tokie formalumai reikalingi rezistencinei organizacijai, tačiau ragino atsižvelgti į emigracijos aplinkybes, labiau pasitikėti savo nariais, nes tokie biurokratiniai formalumai, jo nuomone, iš dalies atbaido žmones[66]. „[...] pirmoji sąlyga kiekvienai organizacijai veikti – lankstumas ir praktiškumas, o ne sukaustymas šimtais taisyklių ir statutų“[67], – rašė jis S. Mackevičiui.

Organizuoti skyrius JAV sekėsi gana sunkiai. Ryškiausias pavyzdys – Čikaga. Di-

džiausioje lietuvių kolonijoje, kurioje būriavosi ir daugiausia iš DP stovyklų persikėlusių pabėgėlių, skyrių didelėmis pastangomis pavyko įsteigti tik 1953 m., bet ir šis buvo labai silpnas. Tiesa, ir kiti skyriai JAV turėjo nedaug narių; LRS vadai galėjo guostis tik tuo, kad LRS nesiekia tapti masine organizacija ir kad svarbiau kokybė nei kiekybė[68]. Amerikiečiai galėjo su pavydu žiūrėti į Europą, ypač Angliją, kur veikė nemažai aktyvių skyrių.

Organizacijos dvilypumas, kai ją sudarė du stambūs centrai – vienas Europoje, kitas JAV, – kėlė nemažai problemų. Europoje, ypač Anglijoje, veikusi LRS dalis buvo savotiškas branduolys, centras. Greta įsikūrusi LRTU diktavo ir reguliavo visą LRS veiklą. Iš pat pradžių buvo suvokiama, kad centralizuotu būdu valdyti abi LRS dalis bus sunkiai įmanoma. Savotiškas skilimas tarp abiejų dalių įvyko 1954 m., ALRS nariams S. Mackevičiui, Povilui Ališauskui, Petrui Pamataičiui, B. Railai parengus autonominį LRS statutą, kuris įsigaliojo 1955 m. vasarį. Organizacija pasidalijo į du junginius – Amerikos LRS, kuri apėmė skyrius ir padalinius JAV ir turėjo atskirą ALRS centro komitetą, ir Europos LRS, kuriai priklausė visi LRS skyriai, išskyrus esančius JAV. Abiejų centro komitetų išrinkti nariai sudarė jungtinį vyriausiąjį organą – LRS tarybą, kurios pirmininkas buvo laikomas LRS pirmininku ir turėjo teisę formaliai atstovauti visai LRS. Iki 1958 m. šias pareigas ėjo S. Kuzminskas. Jam pasitraukus 1958 m., naujas pirmininkas nebuvo išrinktas, jo pareigos teko ALRS pirmininkui P. Pamataičiui.

J. Jakaičio duomenimis[69], Santarvės veiklą kontroliavo ir finansavo užsienio žvalgybos. LRS buvo įkurta remiant anglų žvalgybai, bet dėl realaus finansavimo visai LRS reikėtų suabejoti. F. Neveravičius skundėsi dėl silpno LRTU finansavimo; juo labiau kelia abejonių anglų parama LRS organizacijai. Be to, ir J. Deksnys pažymi, kad anglai buvo suinteresuoti tokios organizacijos įkūrimu, bet finansuoti jos negalėjo ir nežadėjo[70].

Pagrindinius LRS finansinius išteklius sudarė narių mokesčiai. Iš pradžių buvo nustatytas 2 dol. mėnesinis mokestis, vėliau sumažintas iki 1 dol. per mėnesį. Skyrių buvo nedaug, ir tai ribojo finansines organizacijos galimybes. Neigiamos įtakos turėjo per didelis organizacijos ir jos narių liberalumas. Liberalinis lietuvių pabėgėlių sparnas pokario metais buvo saistomas grynai asmeninių ryšių ir neturėjo masoniško susikaustymo, nuo vaikystės metų per savas organizacijas įdiegto ideologinei drausmei, būdingo to meto katalikams[71]. Kaip prisimena K. Barėnas, jo niekas neragindavo vaikščioti į artimiausio skyriaus susirinkimus[72]. Griežtos organizacinės tvarkos nebuvo, nariai įstodavo, paskui dingdavo ar tyliai pasitraukdavo iš LRS veiklos, kiti vėluodavo ar užmiršdavo sumokėti kasmetinį mokestį. Kol LRS kūrimosi euforija dar nebuvo išblėsusi, tai nekėlė didesnės problemos, tačiau vėliau iškilo finansinių sunkumų. 1954 m. B. Raila ALRS biuletenyje „Žinios ir mintys“ ragino kuo greičiau surinkti mokesčius ir atsiųsti iždo sekretoriui[73]. Kuo toliau, tuo labiau ryškėjo apsileidimas šioje srityje. Ne kartą buvo svarstoma galimybė sudaryti Rezistencinį fondą įvairiems rezistenciniams ir laisvinimo darbams. ALRS komiteto pirmininkas P. Pamataitis 1955 m. pradžioje šį uždavinį nurodė kaip vieną svarbiausių, kurį reikėtų nedelsiant įgyvendinti[74]; deja, toks fondas nebuvo įkurtas.

Dėl organizacijos išsidėstymo keliuose žemynuose kildavo problemų ir jos veiklai, atskiros dalys silpnai keitėsi tarpusavio informacija. Tai ypač pasakytina apie veiklą Anglijoje – Amerikos LRS veikėjai nuo pat organizacijos veikimo pradžios skundėsi, kad trūksta žinių, jos vėluoja, kartais jų išvis negaunama. Ką jau kalbėti apie eilinius LRS

narius, jei net vyriausiojo komiteto narys H. Žemelis skundėsi informacijos stoka ir buvo susirūpinęs dėl blogo tarpusavio informavimosi[75].

Organizacijai plėstis ir augti trukdė ir kitų organizacijų neigiamas požiūris į LRS. Nors LRS skelbėsi esanti ne politinė, o rezistencinė organizacija, jungianti įvairių politinių pažiūrų bei ideologijų žmones bendram darbui, realiai tokio vienijančios organizacijos vaidmens ji neatliko. LRS gyvybę, jos egzistavimą palaikė svarbiausias tikslas ar, tiksliau pasakius, paslaptimi apgaubtas žodis – rezistencija. Tačiau šis garsiai skelbiamas ir nuolat pabrėžiamas rezistencinis uždavinys ilgainiui prarado aktualumą bei svarbą, netgi galima sakyti, buvo LRS žlugimo priežastis. Tokia organizacija kaip LRS nebuvo pritaikyta emigracijos sąlygoms; šeštojo dešimtmečio viduryje, nutrūkus ryšiams su kraštu ir LRTU praradus reikšmę, LRS organizacinė veikla apmirė. Organizacijos neveiklumą pabrėžė B. Raila ir H. Žemelis, pastebėjo K. Drunga. Jau 1953 m. H. Žemelis skundėsi B. Railai ir S. Mackevičiui, kad nėra jokių žinių iš organizacinio centro, jokių nurodymų, jokių veiklos žymių, o įsivyravusi tyla ir nežinia, centrinės valdžios neveiklumas smukdo organizaciją[76]. „Dabar iš A[merikos] S[ekretoriato] pusės įsivyravo kažkokia tyla, tiesiog nežinai, gal visiškai be reikalo čia pliorpi, seniai viskas sutvarkyta [...] prisipažinsiu Tau, aš pasigendu kontakto, tampresnio ryšio, abipusio noro judintis, priešingai – aš taip pat užsidarau tyloje, idant neįgrisčiau ir pagaliau neužsitarnaučiau nepageidaujamo vardo. [...] dar kuriantis LRS aš pagalvojau, jog ji tikrai gims, bet ar pavyks organizaciją išlaikyti, nuolat „įtampą“ palaikyti, ryšius su skyriais, juos informuoti ir instruktuoti tais klausimais“[77].

Toks sąstingis šeštajame dešimtmetyje apėmė visą lietuvių emigraciją; nusivylimas lietuviška vadavimo akcija buvo būdingas ne tik LRS, bet ir kitoms organizacijoms. Jaunesnioji karta Amerikoje pamažu integravosi į to krašto gyvenimą ir liovėsi domėtis Lietuvos reikalais. Nepaisant VLIK'o ir kitų veikėjų optimizmo bei monotoniškai kartojamų priminimų, kad „Lietuva bus laisva“, išeivijos lietuvių gyvenimas pamažu merdėjo. Susidariusią situaciją labai tiksliai apibūdino H. Žemelis: „Man atrodo, mes Amerikoje prisigyvenome tam tikros dvasinės krizės, apatijos, ypačiai visi tie, kuriems lietuviški reikalai plačiausia prasme visą laiką buvo arti prie širdies. Dingo entuziazmas, dingo ryžtas maišytis toje lietuviškoje emigracinėje košėje, jąja sirgti, reaguoti ir t. t. Mes pasikeitėm ir aš tą pasikeitimą matau pas save ir nerandu priemonių jo sustabdyti. Negaliu pasakyti, kad man lietuviški reikalai iš viso nebūtų įdomūs, nesirgčiau bendra Lietuvos byla, nesidomėčiau LRS – ne, bet to entuziazmo, kuris buvo prieš 5 metus, kai čia kūrėm LRS, dabar nebėr. Tau gali kilti klausimas – kodėl? Man atrodo, toji būsena atsirado natūraliai ir palaipsniui. Aš kalbu konkrečiai apie mūsų lietuviškus vidaus reikalus, visokius veiksniavimus, idiotiškus ginčus, partijų kovas ir kt. Juk tas jau tęsiasi virš 10 metų ir vis tas pats, tai kaipgi gali save priversti su ta pačia temperatūra pasakoti arba klausytis per 10 metų vis tuos pačius anekdotus?“[78]

Palyginti su kitomis organizacijomis, LRS šį sąstingį išgyveno daug skaudžiau; pirmiausia, žinoma, dėl savo specifiškumo. Ji buvo sukurta kaip rezistencinė organizacija, daugiausia iš rezistencijoje dalyvavusių žmonių, todėl negalėjo ištverti neveiklos. Politinės aplinkybės, ryšių su kraštu praradimas bei kitos priežastys lėmė, kad LRS buvo priversta pamažu atsisakyti užsibrėžtų uždavinių bei tikslų. Susidariusi pertrauka, ieškojimas naujų kelių, vadovaujančių asmenų individualumas turėjo neigiamą įtaką organizacijai; jos nariai, nesulaukę

jokių žinių iš viršaus, nuvilti nežinios ir nieko neveikimo, pradėjo grįžti į senas savo organizacijas[79].

Kaip pažymėjo H. Žemelis, svarbiausia tokio sąstingio ir neveiklumo priežastis buvo ta, kad kurdami LRS jie tikėjosi, jog organizacijos uždaviniai ir patys žmonės liks nepasikeitę ir po penkerių, ir po dešimties ar daugiau metų. Tuo tarpu norint išsilaikyti, išlikti gyvybingiems emigracijoje reikėjo atidžiai sekti gyvenimą, jo pokyčius ir derintis prie tų pasikeitimų[80]. Tam LRS nebuvo pasirengusi. Atgaivinti mirštančią organizaciją nesistengė ir jos nariai. „Tau vis vien gali kilti klausimas, bet kodėl mes tokie impotentai pasidarėme? Labai daug priežasčių. Pirmiausia, toji vadinamoji lietuviška veikla, kuri malasi apie parapijas, partijas, veiksnius ir kitokius biesus, per ilgesnį laiką pradeda atrodyti kaip bereikalingas laiko gaišinimas arba gryni vaikų žaislai. Nesuprask manęs klaidingai, aš galvoju, kad tik tos pastangos vertos pasiaukojimo ir darbo, kurios eina tiesiogiai Lietuvai pagelbėti. Aš netikiu į greitą grįžimą Lietuvon, ne dėl to, kad nenorėčiau, bet pasauliniai įvykiai tai rodo, vadinasi, mums gali kliūti čia pasilikti ne vieną dešimtmetį, o, ko gero, gal ir kojas užversti. Tai laiko perspektyvoje ir kasdien matant tą emigracinę košelieną – daugelis aktyviųjų traukiasi ir pradeda visiškai nesidomėti. Ir taip jau yra be galo sunku įtikinti, kad štai mūsų organizacija yra gera, o kita bloga. Iš kitos pusės, turi neužmiršti, kad mes gyvename klasiniame materializmo krašte ir kaip besispirtum – tave pamažu mala. Kad būtų kokie nors varžteliai, iš karto pasirodytume kiti, o dabar laisvu noru, ponui doleriui vadovaujant, šoki ne blezdingėlę, bet rock and roll“[81].

Dar blogesnė padėtis buvo Anglijoje, pačiame LRS veiklos židinyje. Net F. Neveravičius, vienas iš LRS iniciatorių ir aktyviausių narių, ilgainiui galutinai nusivylė LRS. Jau 1955 m. jis rašė B. Railai, kad Santarvėje jį palaiko tik seni sentimentai, lojalumas draugams, LRTU veikla ir žurnalas „Santarvė“[82]. 1956 m. LRS Europoje faktiškai jau buvo mirusi: „Viskas apmirė, niekas neaišku [...] LRS Europoje, kaip ir galima buvo laukti, netekus svarbiausių akstinų, yra šiaip sau mirusi popierinė organizacija, dar stebiuosi, kad atsiranda vienas kitas, kuris nori nario mokestį pamokėti“[83].

Jau apmirusią organizaciją laikinai atgaivino pradėtas leisti žurnalas „Santarvė“ (1953–1958 m.). Pradėjęs eiti vieno žmogaus iniciatyva, neturėdamas bendradarbių kolektyvo, o svarbiausia – finansinio pagrindo, žurnalas sugebėjo išsilaikyti net penkerius metus. „Santarvė“ tapo savotišku LRS gyvybės garantu, jos raktu į visuomenę. Tiesa, leidžiamas kaip LRS oficiozas žurnalas turėjo gana nedaug skaitytojų ir prenumeratorių, tačiau išsiskyrė savo pozicija išeivijos politikos bei krašto reikalų atžvilgiu. Vis dėlto ir žurnalas negalėjo išgelbėti organizacijos. Jau 1957 m. vasario 6 d. laiške B. Railai H. Žemelis konstatavo: „Faktas, kad LRS, bent čia, Amerikoje, eina velniop...“[84] Praradusi savo atramą – ryšius su kraštu, ji buvo pasmerkta vegetuoti arba keisti sau keliamus uždavinius ir tikslus.

Organizacijos neveiklumą pripažino ir jos iniciatorius S. Žymantas, 1958 m. persikėlęs į JAV. Laiške B. Railai jis rašė: „LRS ir Santarvės reikalą tenka svarstyti be emocijų ir romantikos. Kokios bebūtų priežastys, buvo jau seniau aišku, kad neišsilaikysime, kaip reikėtų, vien kelių asmenų pastangomis. Todėl pritariau įsijungimui į LNT, o „Santarvės“ susijungimui su Santaros iniciatyva, kol dar „Santarvė“ gyvesnė ir gyva buvo“[85]. Pats S. Žymantas nesiėmė jokių priemonių organizacijai atgaivinti.

Septintajame dešimtmetyje iniciatyvos atgaivinti organizaciją mėgino imtis H. Žemelis, K. Drunga ir B. Bieliukas. 1961 m. Niujorke buvo išrinkta nauja LRS vadovybė: pirmininkas B. Bieliukas, vicepirmininkai

K. Drunga ir H. Žemelis, sekretorius S. Mackevičius, iždininkas Aleksandras Daunys. Pirmiausia buvo susirūpinta tvarkyti tai, kas užtikrintų organizacijai gyvybę. Po ilgų diskusijų ir skaičiavimų paaiškėjo, kad savo laikraščio LRS negalės leisti, todėl buvo susitarta dėl LRS skyriaus „Vienybės“ laikraštyje. 1962 m. rugsėjo 1–2 d. Kanadoje, Wasaga Beach įvyko ir pirmasis visuotinis LRS narių suvažiavimas. Jame buvo pakeista programa, numatyta, kad LRS visą energiją ir veiklą sutelks į antikomunistinės kovos akciją. Atrodė, pavyks pajudėti iš mirties taško. Tačiau LRS skyrius „Vienybėje“ sužlugo jau po pirmo bandymo, o po gražaus suvažiavimo organizacijoje vėl stojo tyla ir ramybė. H. Žemelis ir K. Drunga mėgino išjudinti organizacijos centrą Niujorke ir jo pirmininką B. Bieliuką, tačiau nesėkmingai.

Nusivylęs H. Žemelis pripažino, kad nieko neįmanoma padaryti: „Per tą visą laiką galimumo ribose aš rodžiau iniciatyvą ir dariau įvairių bandymų nors truputį išjudinti LRS veiklą. [...] padėtis iki šiai dienai nepasikeitusi – miegam ir miegosim. Ar yra koks slaptas receptas tą padėtį pakeisti – nežinau ir netikiu. Mane tik nervuoja ta padėtis, juk esu vad[inamajam] K-te ir esu priverstas saldžiai sapnuoti su kitais“[86].

Organizacijos žlugimui turėjo įtakos ir jos vadų tarpusavio nesutarimai. Po J. Deksnio išpažinties „Tiesoje“ išsiskyrė santarvininkų nuomonės; dėl B. Railos straipsnių apie J. Deksnį atšalo jo santykiai su K. Drunga. Dar anksčiau santykiai pašlijo tarp K. Drungos ir S. Žymanto. K. Drunga iš pat pradžių buvo kritiškai nusiteikęs S. Žymanto atžvilgiu ir bendradarbiavo su juo tik aplinkybių verčiamas ir draugų skatinamas[87]. Tarpusavio nesutarimų būta ir daugiau – juoda katė kelią perbėgo B. Railai ir P. Pamataičiui, F. Neveravičiui ir S. Kuzminskui. Kai H. Žemelis mėgino atgaivinti organizaciją, B. Raila jam nepadėjo, netgi priešingai – laikėsi gana priešiškai nusiteikęs prieš visą komitetą, ypač prieš LRS skyrių „Vienybėje“. Nesutarimai persikėlė į spaudos puslapius[88]. B. Raila su S. Žymantu nedalyvavo ir LRS suvažiavime, nepritarė siūlytai naujai LRS programai, sakydami, kad antikomunistinė veikla yra per plati ir pati savaime visiems aiški.

1961–1962 m. bandymas atgaivinti organizaciją nepavyko. Nors ir vėliau buvo mėginama įpūsti gyvybės ugnelę, realiai organizacija jau buvo praradusi visus gyvybės ženklus. 1964 m. įstojusi į VLIK'ą, ji kartu su kitomis panašiomis „mirusiomis sielomis“ merdėjo iki oficialaus VLIK'o uždarymo.

S. LOZORAITIS IR LRS

Nuo pat susikūrimo pradžios Lietuvių rezistencinę santarvę VLIK'as ir kitos organizacijos laikė Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio organizacija, kuri sukurta jo iniciatyva, jo pozicijai remti. S. Lozoraitis pritarė LRS atsiradimui, padėjo ją įkurti, rėmė LRS išėjimą į viešumą. Santarvei, neturėjusiai didelių pajėgų ir ieškojusiai kuo daugiau žymių asmenybių, toks asmuo kaip S. Lozoraitis buvo gana naudingas, nors ne visada – jo „šešėlis“ dažnai trukdė LRS užmegzti ryšius su kitomis organizacijomis. Kaip atrama LRS buvo naudinga ir pačiam S. Lozoraičiui, ypač derybose su VLIK'u.

Kyla klausimas, kiek realiai Lietuvos diplomatijos šefas dalyvavo LRS veikloje ir jai vadovavo. Tikrasis Santarvės vadovas buvo LRTU generalinis sekretorius Londone S. Žymantas. S. Lozoraitis buvo susijęs su LRTU, S. Žymantas informuodavo jį apie savo veiklą ir ryšius su kraštu. S. Lozoraitis nedalyvavo kasdienėje LRTU veikloje, į Londoną atvykdavo ypatingais atvejais – susitikti su sovietų atsiųstais rezistencijos atstovais ar diskutuoti su VLIK'u dėl bendros vadovybės užsienyje. Tiksliau S. Lozoraičio vaidmenį organizacijoje apibūdina L. Moc-

kūnas. Pasak jo, S. Lozoraitis buvo tam tikras LRS „dvasios vadas“, žmogus, nustatantis LRS strateginius tikslus arba principus, t. y. valstybingumo sampratos išlaikymą krašte, konspiracijos paisymą palaikant ryšius su pogrindžiu ir pan.[89]

Kuriant LRS buvo vengiama afišuoti diplomatijos šefo vardą, sieti jį su organizacija. To pageidavo ir jis pats. S. Lozoraičio atsargumą, iniciatyvos stoką, nenorą veltis į viešas diskusijas pažymi ne vienas. Šį jo bruožą kritikavo ir S. Žymantas: „Sunku, aišku, Kaireliui [Lozoraičiui], bet nepaprastas jo atsargumas ir neveiklumas, nenoras imtis atsakomybės, iniciatyvos, pasimaudyti purve ir košėje, daug prisideda prie tos košės padidinimo užsienyje. Kol prieš VLIK'ą nebus pastatytas koks kitas organas, nieko nebus. Kairelis tam turėtų ir žmonių, ir gal galimybių. Jis bijo, kad iš to nesidarytų reklama, kad jis nevirstų emigrantiniu prezidentu ir t. t. Tai, aišku, nepopuliaru ir nereikalinga ex[tra] veiksnių akyse. Bet galima tai daryti ir be triukšmo. Organą galima sudaryti provizorinį, neviešą, net slaptą, tik tuo būdu galima būtų ir kokį susitarimą su VLIK'u rasti, prieiti reformos. Bet man rodos, kad bent dabar jis visko bijo, visko kratosi, vengia. Ką gi mes galime padaryti prie tokios jo absoliučios inercijos“[90].

Vienas svarbiausių uždavinių, numatytų LRS, buvo Lietuvos diplomatijos šefo rėmimas, ypač kovoje su VLIK'u. Tik įsikūrus LRS kai kurie jos nariai aktyviai įsitraukė į kampaniją prieš VLIK'ą.

Po Baden Badeno susitarimo VLIK'as užsienyje ėmė dominuoti krašto laisvinimo veikloje, todėl nutarė dar kartą mėginti gauti ministro S. Lozoraičio pritarimą sudaryti egzilinę vyriausybę ir pakviesti jį prie derybų stalo. Atsinaujinusiuose pasitarimuose tarp VLIK'o ir S. Lozoraičio konkrečių rezultatų nebuvo pasiekta – VLIK'as ir diplomatai nė kiek nesuartėjo. Visus pasitarimus ir konferencijas lydėjo įnirtinga polemika pabėgėlių spaudoje, smukdžiusi politinių veikėjų prestižą lietuvių visuomenės akyse.

Derybose su VLIK'u santarvininkai S. Lozoraičiui menkai kuo galėjo padėti. Nors vos ne kiekvieną kartą prieš VLIK'o ir S. Lozoraičio pasitarimus LRS atstovai K. Drunga, S. Žymantas ir kiti susitikdavo ir aptardavo diplomatijos šefo laikyseną, tai neturėjo jokios įtakos pasitarimams. Į derybas jų atstovai nebuvo įsileidžiami. VLIK'as nepripažino LRS, laikė ją tik Lozoraičio organizacija, su kuria neverta tartis, jei jau tariesi su jos vadovu. Viešai spaudoje LRS įnirtingai gynė S. Lozoraičio poziciją. Sunkumų kėlė tas faktas, kad S. Lozoraitis gyveno Romoje, o kiti – Londone ar net JAV, ir informacija apie jo veiklą, pasitarimus su VLIK'u nuolat vėluodavo (ypač JAV), ir ne be paties diplomatijos šefo kaltės. Tiek H. Žemelis, tiek B. Raila tarpusavio susirašinėjimuose piktinosi tokia S. Lozoraičio ir kitų diplomatų pozicija, kad jie nesirūpina savais interesais, nesuteikia reikiamos informacijos. „Iš tikrųjų mes visą laiką statomi kvailon padėtin. Giname, norime ginti, gi ginamieji arba tyli, arba kartais dar mums patiems pokštus krečia. Taigi tas paskutinis „Drauge“, atrodo, kun. Mincevičiaus straipsnis, ten juoda ant balto pakaltinta ir pamėgink ką nors atremti. Nieko nežinom, jei kada ir sužinosi, tai viskas jau bus pasenę ir visi jau susidarę savo nuomones. Krikai tai sąmoningai ir darys, o diplomatai vis skraido aukštybėse“[91].

Svarbiausia priežastis, dėl kurios kildavo nesutarimai – skirtingos Lietuvos diplomatijos šefo ir Rezistencinės santarvės atstovų nuomonės dėl viešo disputo. LRS nariai stengėsi įtikinti S. Lozoraitį, kad vieša akcija spaudoje ir tinkama propaganda yra svarbesnis ir veiksmingesnis ginklas nei visokie juridiniai samprotavimai ar paskyrimai. S. Lozoraitis vengė viešo disputo su VLIK'u, juo labiau vengė pats jame dalyvauti ir tuo kėlė dar didesnį LRS narių nepasitenkinimą. „Jeigu Lozoraitis visiškai nesi-

rūpina savo tezių ginti, už jas kovoti ar savo 8 punktus pagrįsti (buvo kelis kartus prašomas duoti „Santarvei“ interview ar bet ką panašaus, bet jokio net atsiliepimo), tai kodėl už jį visą laiką turi kovoti tik fabrikų darbininkai? Tai juk kvailybė. Nori būti šefas, bet piršto bijo ar nenori pajudinti ir išlikti „kultūringas“, o mes kiti tai turime kapstytis po idiotybių purvą. Jeigu jis ir pats kapstysis ir kovos, tai galim ir turim padėti, bet dabar – Viešpatie su tokiu „šefu““[92].

LRS pasisakė už atvirą karą su VLIK'u. Gali kilti klausimas, kokia tai buvo kova ir kieno rėmimas dėl ko – ar S. Lozoraičio rėmimas kovoje su VLIK'u, ar kova su VLIK'u remiantis S. Lozoraičiu. Atsakyti į šį klausimą vienareikšmiškai tikriausiai nebūtų įmanoma. S. Lozoraičio kova su VLIK'u dėl atstovavimo Lietuvai išeivijoje prasidėjo VLIK'ui tik atsikūrus užsienyje ir tęsėsi iki 1955 m., kai VLIK'as persikėlė į JAV, ir net ilgiau. Tačiau teisingas ir antras atsakymas – Rezistencinė santarvė savo kilmę siejo su BDPS UD ir tęsė dar BDPS UD ir J. Deksnio pradėtą kovą su VLIK'u.

ŠALTASIS KARAS SU VLIK'U

J. Deksnys prisipažino, kad Lietuvoje sudarydami VLAK'ą ir jo Užsienio delegatūrą, priklausomą nuo krašto pogrindžio vadovybės, jis ir Vytautas Stanevičius norėjo likviduoti VLIK'ą ir tuo būdu pašalinti katalikų dominavimą[93]. VLAK'as turėjo tapti VLIK'o pakaitalu. Tiesa, jau grįžęs į užsienį su įgaliojimais ir formuodamas BDPS UD, jis nebuvo toks radikalus VLIK'o atžvilgiu ir nemėgino jo griauti visu smarkumu. Turėdami savo rankose ryšius su pogrindžiu, J. Deksnys ir jo bendraminčiai tikėjosi, kad tai paveiks VLIK'ą ir jie pritars VLAK'o idėjai. Deja, jų viltys nepasitvirtino. Tarp BDPS UD ir VLIK'o prasidėjusi kova baigėsi Baden Badeno susitarimu ir J. Deksnio bei jo bendraminčių pralaimėjimu. Tačiau tuo liberalų ir katalikų konfliktas nebuvo išspręstas, tik dar pagilintas. K. Drunga rašė A. Greimui: „Nors šis etapas ir pasibaigė mūsų skaudžiu pralaimėjimu, tačiau aš į jį žiūriu tik kaip į eilinį, nes antiklerikalinė kova, kova dėl dvasinio liberalizmo mūsų visuomenėje virtimo tradicija yra permanentinė. Ji tęsis iki mūsų mirties ir mūsų vaikai su savo anūkais joje dalyvaus tol, kol pas mus egzistuos toks stiprus klerikalizmas. Šis faktas mus visuomet riš tarpusavyje su kitais mūsų prieteliais, kurių yra labai daug. Man rodosi, kad iš dabartinio pralaimėjimo mes galime vėl pasimokyti ir ateityje mūsų planus ir veiklą bazuoti labiau pasitikėjimo vertais, konsekventiškais ir nenuilstančiais žmonėmis“[94].

Tik susikūrusi LRS iškart įsitraukė į kovą su VLIK'u, stengdamasi pirmiausia atgauti Baden Badene prarastas pozicijas. Tačiau suardyti VLIK'ą tuo laikotarpiu buvo praktiškai neįmanoma. Jį buvo galima kritikuoti ir peikti, bet jo buvimo nebebuvo įmanoma paneigti. Lietuvių tautinio sąjūdžio (LTS) pirmininkas Vincas Rastenis B. Railai dėl kovos su VLIK'u rašė: „Aš visai sutinku su tuo, kad VLIK'ui protarpiais reikia pasakyti teisybę į akis, bet būtų ne visai gerai, jeigu tai sudarytų įspūdžio, jog tai yra iš principo VLIK'o „ėdimas“. [...] Aš savo nuomonę, regis, esu dar į Paryžių rašęs ir iki šiol neradau pamato ją žymiai pakeisti, kad VLIK'as, koks jis bebūtų, turi vieną gerą pusę – yra plačioje opinijoje įsipilietinusi užsieniuose esančių lietuvių iškaba, centro simbolis. Ta jo ypatybė, įsigyta tam tikru propagandiniu aktyvumu, yra gera, naudinga ir jos netekti neverta stengtis. Tegul mums ta iškaba atrodo netinkamai padaryta ir jau gerokai nublukusi, bet akyse tų žmonių, kurie į detales nesigilina, vis tiek yra lietuvių veikimo užsieniuose centro simbolis. To simbolio pakeitimas ar atsiradimas lygiagrečių simbolių, pamatuotai ar nepamatuotai pretenduo-

jančių būti geresniais simboliais, ir lietuvių, ir ypač kitų daugelį tik dezorientuotų. Dabar bent jau išorėje sudaroma užsienyje esančių lietuvių vienybės iliuzija, o atsiradus bet kokiai konkurencijai – niekas nesigilintų į esmę, kodėl taip yra ir kas yra tikresnis, bet tik susidarytų kitą, daug blogesnę iliuziją, būtent kad lietuviai net savo tautos laisvės reikalu kažko nesusitaria, yra susiskaldę... Todėl esu už tai, kad reikia kartais „viešai ar slaptai“ pasibarti, tačiau simbolį, kaip tokį, palaikyti“[95].

Išvengti konflikto tarp LRS ir VLIK'o praktiškai buvo neįmanoma. Nagrinėjamu laikotarpiu LRS ir VLIK'as buvo dvi pagrindinės jėgos, pretendavusios atstovauti rezistencijai užsienyje, palaikiusios ryšius su užsienio žvalgybomis bei skelbusios turinčios ryšius su krašto rezistencija (per J. Lukšą ir J. Deksnį). Nuo pat LRS susikūrimo amerikiečių žvalgyba siekė suvienyti šias lietuvių grupes, deja, nei amerikiečiams, nei kam kitam nepavyko suvienyti lietuvių veikėjų.

Palaikyti konfliktą tarp abiejų jėgų buvo suinteresuota ir MGB. J. Deksnys siųsdamas žinias S. Žymantui pažymėdavo, kad LRTU veikla atitinka Lietuvos rezistencinių organizacijų tikslus, tvirtino, kad rezistencijos vadovybė nedavė jokių įgaliojimų VLIK'ui veikti jos vardu užsienyje (tuo tarpu VLIK'as skelbė iš J. Lukšos gautą informaciją apie Baden Badeno susitarimo patvirtinimą Lietuvoje)[96]. Tokiu būdu buvo užtikrinta, kad LRS ir VLIK'as niekada nepasiektų tarpusavio susitarimo. Konfliktas trukdė anksčiau atskleisti MGB darbus – nors J. Lukša dar 1949 m. įtarinėjo J. Deksnį, šie įtarimai neturėjo jokios įtakos S. Žymantui ir LRS nariams. Dviejų organizacijų santykiai buvo tokie įtempti, kad svarbiausias abiejų pusių tikslas buvo ne tiek žinoti tiesą, bendrai dirbti, kiek vienas kitą kompromituoti.

Tiesa, buvo bandymų tartis, bet visada nesėkmingų; kaltė dėl to tenka abiem pusėms. VLIK'ui LRS buvo tik „Lozoraičio organizacija“, neverta dėmesio, tuo tarpu LRS kėlė sąlygas, kad derybose ji būtų lygi partnerė su VLIK'u, be to, kad jose dalyvautų ir S. Lozoraitis. „[...] LRS nesutinka dalyvauti tokiame pasitarime, jeigu jis būtų sušauktas einant Reutlingeno formule, t. y. LRS žmonės nesutinka, kad jie būtų pakviesti tiems klausimams svarstyti į VLIK'o pirmininko ir mano pasitarimą. Jie tesutinka tartis lygiomis teisėmis, kaip kiti dalyviai. Man atrodo, kad šitas jų pageidavimas yra rezonabliškas, ypač kad, pav., mano vaidmuo pasitarime vargiai begalėtų išeiti iš tarpininkavimo, švelninimo ir valstybės interesų atstovavimo ribų“[97], – taip susidariusią situaciją LTS atstovui VLIK'e Tomui Šidiškiui aiškino S. Lozoraitis.

VLIK'o atsisakymai ir nenoras tartis dėl bendradarbiavimo dar labiau didino konfliktą, kita vertus, džiugino LRS narius. „[...] įvykių eiga mums buvo palanki, ir krikai pasielgė taip, kaip mums buvo geriausia: jie izoliavosi ir šiek tiek sukonsolidavo kitas grupes. LRS bendrojoj opinijoj iš karto atsistojo kiton švieson. Nebe mes skaldytojai ir separatistai, o jie“[98]. Tokia VLIK'o laikysena tik sustiprindavo LRS poziciją ir paskatindavo dar smarkesnę VLIK'o kritiką dėl vienybės ardymo ir nenoro susitarti.

Iš tiesų nė viena pusė nebuvo suinteresuota susitarimu, ypač iki 1955 m. Be to, ir pati VLIK'o laikysena, siekiant tapti egziline vyriausybe, vis daugiau kėlė lietuvių visuomenės nepasitenkinimą ir dar labiau skatino VLIK'o kritiką. Opozicija augo ne tik iš LRS pusės, stiprėjo nepasitenkinimas katalikų politika ir pačiame VLIK'e.

LRS viešas karas su VLIK'u buvo nepriimtinas ir kai kuriems LRS remiantiems asmenims. Nepasitenkinimas padidėjo pradėjus eiti „Santarvei“, kurios pirmųjų metų numeriuose šaltajam karui su VLIK'u buvo skiriama ypač daug dėmesio. Kaip pastebėjo vienas „Santarvės“ skaitytojas, toks politi-

kavimas, siekimas nuvertinti kitas politines lietuvių organizacijas, pirmiausia VLIK'ą, LRS kėlimas ir aukštinimas darė nemalonų įspūdį: „Kartais atrodo, kad tai rezistencija prieš lietuvius, o ne prieš bolševikus. Kovojama bemaž su visomis lietuvių polit[inėmis] organizacijomis, tik gal tautininkai kiek patausojami [...]“[99] Tai buvo minusas tiek organizacijai, tiek jos leidžiamam žurnalui „Santarvė“. Užuot pritraukus naujų žmonių, kova su VLIK'u tik juos atbaidydavo, nes visiems jau buvo pabodę tarpusavio ginčai. Ilgainiui viešas karas nuvargino abi puses ir įgriso lietuvių išeivijai. Vis daugėjo pasisakymų spaudoje[100], kad gana tokių santykių aiškinimosi.

VLIK'as jau buvo išsikovojęs vietą po saule; tai ilgainiui turėjo pripažinti ir LRS. Kritikuojant VLIK'ą ir siūlant jį pertvarkyti, kad jis atitiktų laiko dvasią, vidaus susirašinėjime buvo svarstoma galimybė sukurti vieną vadovaujantį politinį organą ir net kaip viena tokio tikslo galimybė – įeiti į VLIK'ą. Tiesa, visada pabrėžiama, kad kol kas su VLIK'u negalima eiti į pasitarimus (bent kol jis neatsiprašys ir neatšauks paskleistų LRS atžvilgiu šmeižtų)[101], pirmiausia jį reikia reformuoti. 1954 m. po pasitarimų su Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga ir Lietuvių tautiniu sąjūdžiu tautininkai apsiėmė VLIK'o grupių pasitarimuose remti konsolidacijos mintį ir reikalauti, kad į VLIK'ą būtų pakviesta LRS, Lietuvos atgimimo sąjūdis (LAS) ir Vilniečių sąjunga. Vėliau paaiškėjo, kad vilniečiai jau yra padavę įstojimo prašymą. Mykolas Krupavičius nesileido į kalbas dėl konsolidacijos, jis teigė, kad kas nori tapti VLIK'o nariu, turi prašytis priimamas. Tokia pozicija buvo ypač nepriimtina LRS, prašymas priimti į VLIK'ą būtų tolygus pralaimėjimo pripažinimui. „LRS nėra suinteresuota tokio „prašymo“ davimu ir dalyvauti dabartinėje vlikinėje suirutėje. Be to, kai VLIK'as skelbiasi visas jėgas norįs suvienyti, tai jo pareiga aktyviai vienijimo siekti ir ieškoti“[102], – toks buvo LRS atsakymas.

1955 m. įsikūrusiai Lietuvos nepriklausomybės talkai (LNT) taip pat nepavyko užimti VLIK'o vietos. 1964 m. LNT kartu su visomis organizacijomis, taip pat ir LRS, buvo priimta į VLIK'ą. Buvę rezistentai tuomet ne visi buvo patenkinti tokiu rezultatu. B. Railos nuomone, įstojimas į VLIK'ą buvo „[...] giliausias LRS garbės, tradicijų ir per pusantro dešimtmečio net krauju gintų principų išniekinimas. Jei būtų balsavimas, visada taip būčiau pasisakęs. Dabar tai atlikta gal tik vieno asmens, gal 3–4 nutarimu. [...] Visi žinom, kad LRS kaip organizacija beveik nebeveikia, bet liko jos vardas, tradicija, darbai, principai ir nedovanotinos nuoskaudos, kurias VLIK'as yra mums pridaręs“[103].

SANTYKIAI SU KITOMIS ORGANIZACIJOMIS

Susikūrusi LRS nesulaukė kitų organizacijų palaikymo, kaip tikėjosi jos organizatoriai; ji buvo sutikta netgi priešiškai, pirmiausia kaip dar viena nauja partija, visuomeninė organizacija, skelbianti tas pačias idėjas, ir dar viena konkurentė kovoje dėl valdžios. Norėdama išvengti galimo priešiškumo, LRS jau kurdamasi atsisakė tam tikrų veiklos sričių, į pirmą vietą kėlė paramą kraštui ir lietuvybės stiprinimą išeivijoje. „LRS uždaviniai pirmoje eilėje nėra visuomeninio pobūdžio. Todėl LRS nusistatė nesiimti visuomeninio pobūdžio darbų ten, kur veikia ir veiksmingai reiškiasi bendrinės lietuvių visuomeninės organizacijos. Antra vertus, neturėdama jokių srovinių siekimų, LRS nesikiša į jokios bendrinės lietuvių visuomeninės organizacijos veiklą ir nebando jos veikti savo naudai. Priešingai, ji ragina savo narius dalyvauti bendrinėse lietuvių visuomeninėse organizacijose, jas visapusiškai

remti, tame darbe dalyvaujant išimtinai kaip lietuvių bendruomenės nariams, atliekant kiekvieno lietuvio užsienyje visuomeninę pareigą. Iš kitos pusės, kadangi dėl Lietuvos okupacijos fakto ir visuomeninėms organizacijoms užsienyje tenka kai kada vykdyti kai kuriuos politinio pobūdžio uždavinius ir netiesiogiai dalyvauti laisvinimo veikloje, tai LRS yra pasiryžusi tais reikalais su kai kuriomis visuomeninėmis organizacijomis bendradarbiauti“[104].

Santarvininkai buvo kritiški visų tradicinių Lietuvos partinių grupuočių atžvilgiu. VLIK'as vienijo partiškumo principu, o LRS skelbė, kad partiškumas nenaudingas užsienio lietuvių veikloje, buvo pasiryžusi bendradarbiauti su visais politiniais sambūriais ir visuomeninėmis organizacijomis. Santarvininkai nebuvo nusiteikę prieš partijų principą, nes partijos reikalingos demokratinėje santvarkoje, bet buvo nusistatę prieš jų destruktyvią veiklą užsienyje. LRS tikslas buvo remtis nepartiniais pabėgėlių sluoksniais, organizuoti naują tautinį liberalinį bloką, kuris įkūnytų rezistencijos vieningumą.

LRS nepavyko suburti aplink save įvairius pabėgėlių sluoksnius ir bendradarbiauti su visomis išeivijos organizacijomis. Vos įsikūrus LRS, liaudininkai uždraudė savo nariams dalyvauti jos veikloje[105] (tiesa, vėliau jų pozicija suliberalėjo). Tautininkai taip pat į LRS žiūrėjo gana įtariai jau vien dėl BDPS UD palikimo. V. Rastenis B. Railai rašė: „[...] BDPS vardu kalbėjusieji [...] pasirinko beveik blogiausią kelią: labai daug kalbėjo apie rezistenciją prieš Lietuvos priešus, o praktiškai pynė intrigėlę, kaip perimti VLIK'o funkcijas ar paimti jį nors dalinėn kontrolėn, visų pirma eliminuojant iš tenai tautininkų vardą. Žinoma, tautininkų vardo klausimas nėra Lietuvos likimo klausimas, bet jie nebuvo įtikinti, kad jų toks „nusižudymas“ tikrai yra tėvynės, o ne kieno kito labui, todėl jie ir nesutiko „žudytis“. O kaipgi galima norėti, kad po to jie būtų tokios grupės, ėjusios prieš juos, sąjungininkais?“[106] Su tautininkais LRS visą laiką stengėsi palaikyti taikius santykius, tiek spaudoje, tiek asmeniškai bendravo su LTS nariais ir vadovais bei siekė stiprinti tarpusavio santykius.

Rezistencinę santarvę atsargiai sutiko ir kitos grupuotės, pripažindamos, kad įkurtosios organizacijos „graži vitrina“, bet neaišku, kas tos krautuvės lentynose yra ir bus sudėta[107]. Daugeliui tai buvo tik S. Lozoraičio grupė, siekianti pašalinti VLIK'ą. Socialdemokratai iš karto sudarė opoziciją LRS ir niekada nekeitė savo pozicijos. Nors B. Raila laiške H. Žemeliui 1951 m. džiaugėsi, kad padėtis keičiasi, Edvardas Kaminskas pasakė, kad nieko neturi prieš Santarvę, o Pijus Grigaitis pažadėjo „Naujienų“ laikraštyje neleisti polemikos prieš LRS, niekas nepasikeitė. Tiesa, tokiu pasikeitimu nelabai tikėjo ir pats B. Raila[108]. 1953 m. rugpjūčio 15 d. ALRS vyriausiojo komiteto narių pasitarime New Havene dėl santykių su socialdemokratais ir liaudininkais buvo konstatuota: „[...] nežiūrint dėtų pastangų, artimesnius ryšius palaikyti dėl jų priešiškos LRS laikysenos neįmanoma. Tačiau reikia stengtis ir toliau palaikyti geriausius santykius su LRS palankiais jaunaisiais socialdemokratais ir tokiais pat varpininkais“[109].

Visą laiką buvo palaikomi ryšiai, mėginama tartis ir bendradarbiauti su Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga bei Lietuvos atgimimo sąjūdžiu, bet nesėkmingai. Su LAS Santarvę siejo vienas bruožas – nei vienų, nei kitų neįsileido VLIK'as. Draugiški santykiai iškart nusistovėjo tarp LRS ir Šviesos organizacijos, vėliau ir su Santara. Studentų organizacijos buvo remiamos tiek finansiškai, tiek morališkai. 1957 m. netgi buvo svarstoma galimybė sudaryti LRS–Santaros–Šviesos koaliciją ir kartu leisti liberalinį laikraštį. Tačiau idėja nebuvo įgyvendinta daugiausia dėl jaunųjų organizacijų nenoro

veltis į politinę veiklą ir turėti reikalų su mirštančia organizacija.

1952 m. iš VLIK'o pasitraukus frontininkams (LF), pasklido kalbos, kad pastarieji gali „siūlytis į kompaniją" LRS[110]. Dėl LRS ir LF bendradarbiavimo atsargiai laikėsi abi pusės, nė viena nenorėjo įsipareigoti, o LRS dar ir negalėjo pamiršti katalikų jiems padarytų bei daromų skriaudų. 1954 m. LF pirmininkas Juozas Brazaitis siūlė drauge surengti Rezistencijos dienos minėjimą ir paskelbti bendrą pareiškimą visuomenei. Į tokį siūlymą LRS atstovai atsakė, kad tai būtų gera idėja, tačiau bendri išėjimai į viešumą tik su atsišaukimais nebūtų pakankamai prasmingi ir rimti, jei tuo pat metu nebūtų išsiaiškinta dėl praeityje buvusių nesklandumų ir rimčiau susitarta dėl rezistencinio darbo metodų. Kaip ir reikėjo tikėtis, J. Brazaitis nesutiko tais klausimais diskutuoti[111]. LF įgaliotinis Vokietijoje Bronius Prapuolenis bendraudamas su K. Drunga šalia Rezistencijos dienos minėjimo kėlė ir glaudesnio bendradarbiavimo klausimą. LRS atsakymas buvo toks: „Mūsų nusistatymas lieka tas pats: mes ieškome nuoširdaus ir realaus bendradarbiavimo, kurio negali atstoti paviršutiniškas Birželio sukilimo minėjimas"[112].

LRS veikloje dalyvavo įvairių ideologinių srovių žmonės, priklausantys įvairioms politinėms partijoms ir visuomeninėms organizacijoms. Į LRS aktyviai įsitraukė liaudininkai B. Bieliukas, Jonas Daugėla, tautininkai Jonas Čiuberkis, Šviesos organizacijos nariai Bronius Budginas, Jonas Valaitis ir kiti. Tiesa, kai kurie atstovai LRS nebuvo aktyvūs, jie slėpė, kad priklauso LRS, bijodami būti nesuprasti savose organizacijose. Antai J. Čiuberkis laikė save LRS nariu, bet nesutiko imtis organizuoti skyrių Klivlende; jis aiškino, kad tautininkai negalėtų toleruoti jo aktyvaus įsitraukimo į LRS veiklą[113].

Tik nuo 1954 m. prasideda rimtesni Santarvės pasitarimai su LTS, LLKS ir LAS. Su LLKS vadovaujančiais asmenimis Santarvė pasitarimus norėjo pradėti dar 1952 m. pabaigoje, bet kita pusė laikėsi pasyviai. Didėjant VLIK'o krizei, 1954 m. vyko pasitarimai[114], kurių tikslas – suglaudinti abiejų organizacijų veiklą ir suaktyvinti bendradarbiavimą.

Šeštojo dešimtmečio viduryje vis didėjantys nesutarimai pačiame VLIK'e, nepasitenkinimas katalikų politika greitino VLIK'o skilimą. 1955 m. spalio 27–31 d. pareiškimu VLIK'ą sudarančių grupių pirmininkams ir jų atstovams Vokietijoje ir Niujorke Lietuvių tautinis sąjūdis pareiškė nebematąs prasmės toliau dalyvauti VLIK'e, kuris yra netekęs Lietuvoje sukurtojo laisvinimo organo pobūdžio, ir atšaukė savo atstovą iš VLIK'o. Maždaug tuo pat metu iš VLIK'o pasitraukė ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga.

1954 m. rugpjūtį keturių organizacijų atstovai Juozas Bataitis (LLKS), K. Drunga (LRS), T. Šidiškis (LTS) ir Stepas Vykintas (LAS) sudarė draugiško susitarimo dėl bendradarbiavimo projektą[115], o 1954 m. gruodžio 20 d. Niujorke šios keturios grupės sutarė „organizuotai derinti savo politinius veiksmus ir viešus pareiškimus taip, kad padėtų stiprinti pagalbą tautos atsparumui bei pasipriešinimui prieš nelaisvę, politinių santykių kultūros ugdymą ir kovą su žalingais reiškiniais užsienio lietuvių veikloje ir Lietuvos valstybės teisinio tęstinumo dėsniu paremtą bendradarbiavimą su užsieniuose veikiančiomis Lietuvos valstybės institucijomis"[116].

LRS nepavyko suvienyti viduriniosios srovės ir tapti savotiška visus jungiančia rezistencine organizacija, kaip svajojo kai kurie LRS nariai. Liaudininkus teko pamiršti, o LTS, LLKS ir LAS susijungė, bet ne po LRS vėliava. 1955 m. sausį buvo įsteigtas Lietuvos nepriklausomybės fondas, tais pačiais metais įkurta Lietuvos nepriklausomybės talka (LNT). K. Drunga sveikino LNT įkūrimą kaip labai teigiamą reiškinį

emigracinėje vidaus politinėje situacijoje ir sakė tikįs, kad ji padės atstatyti politinę plataus masto organizacinę vienybę[117]. Kita vertus, tai reiškė LRS kaip vienytojos funkcijos praradimą ir pralaimėjimą. LRS įeidama į LNT pripažino, kad yra nusilpusi – tik tokiu būdu ji galėjo išlikti reikšminga politinėje arenoje ir derybose su VLIK'u.

SPAUDA – BŪTINYBĖ TURĖTI SAVO TRIBŪNĄ

Išėjusi į viešumą LRS buvo gana silpna, ypač vykstant polemikai su VLIK'u. Net ir turėdama keletą stiprių asmenybių, ji neturėjo gausių skyrių; antra vertus, LRS neturėjo tribūnos, galimybės laisvai skleisti savo idėjas. Organizacijos vidaus reikalams buvo leidžiami slapti biuleteniai, tačiau jie neatliko tos funkcijos, kurią būtų galėjusi atlikti vieša tribūna. Savos spaudos reikalingumas buvo viena opiausių problemų, kurią svarstė LRS nariai.

Nuo pat pasitraukimo iš Lietuvos liberalai svajojo apie savo laikraštį. Vokietijos laikotarpiu tą vaidmenį atliko „Mintis", atspindėjusi liberalaus sparno nuotaikas, palaikiusi ryšius su BDPS UD. „Minčiai" nustojus eiti, atsirado tuštuma, kurią visą laiką buvo mėginama užpildyti.

Atrodė, kad viena LRS finansiškai nepajėgi leisti ir išlaikyti laikraštį, todėl šalia idėjos turėti savo leidinį visą laiką egzistavo ir projektas pradėti leisti bendrą liberalios pakraipos laikraštį. Tai bandė padaryti Liudas Dovydėnas, leisdamas žurnalą „Nemunas"; buvo mėginimų liberalams jungtis apie „Lietuvį", vėliau apie „Vienybę", ten pradėjus dirbti B. Railai ar H. Žemeliui, bet tokie mėginimai konkrečių rezultatų nedavė. „Nemunas" neišsilaikė, kitur nepavyko pakeisti laikraščių krypties į liberalesnę pusę.

1952 m. kilo idėja leisti bendrą žurnalą su LLKS ir Šviesos organizacija[118], tačiau ir šis bandymas nepavyko. LRS buvo suinteresuota kuo greičiau turėti savo laikraštį, tuo tarpu derybos su Šviesa ir Simu Miglinu įstrigo.

Ne pirmą kartą rengiantis leisti žurnalą, išsiskyrė LRS vadų nuomonės: JAV atstovai norėjo turėti leidinį Amerikoje, Londono grupė buvo suinteresuota turėti savo leidinį ir jį leisti Europoje – Anglijoje arba Vokietijoje.

1952 m. B. Raila susitarė su Vytautu Gedgaudu dėl žurnalo leidimo. B. Raila, kaip būsimasis redaktorius, pradėjo rinkti bendradarbius. LRS skyriams buvo išplatinta informacija, siūlomi įvairūs leidinio pavadinimai. Išsiskyrus pažiūroms dėl žurnalo pobūdžio – ar leisti LRS oficiozą, ar kultūros žurnalą, apimantį platesnius liberalinius sluoksnius – B. Raila pasisakė už bendrą liberalų laikraštį: „Man kategoriškai aišku: vardas turi būti ne Santarvė ir tai turi būti ne LRS oficiozas, o nepriklausomas liberalinis rezistencinis žurnalas. Politinę savo liniją ten ginsime, bet ne vien tik ją ir ne rabiniškai. Turime aprėpti plačiau. Ir sakytis laisviau"[119].

Kad būtų galima leisti žurnalą, reikėjo tvirto finansinio pagrindo, o LRS jo neturėjo. Skyriams išplatintoje informacijoje apie galimybę leisti žurnalą buvo siūloma įsipareigoti surinkti tiek ir tiek prenumeratorių. Atėjus skyrių nutarimams, rezultatai nebuvo džiuginantys. Nusprendęs, kad bus neįmanoma išlaikyti žurnalo, B. Raila atsisakė jį redaguoti.

Tuo pat metu Londono grupė, iki tol leidusi „Santarvės" biuletenį, skirtą tik LRS nariams, suorganizavo platesnės tematikos žurnalo leidimą Anglijoje. Pradėdami leisti „Santarvę" Anglijoje, Londono grupės nariai perėmė į savo rankas ir visą žurnalo kontrolę. F. Neveravičius ir S. Žymantas nurodydavo, kokiomis temomis rašyti, kokių temų vengti ir pan. Tokia pozicija netiko ALRS nariams, ypač B. Railai, kuris buvo

nusistatęs prie bet kokią, jo žodžiais tariant, „cenzūrą“: „Kai kurie Adomo [F. Neveravičiaus] principai man nepatiko nei biuletenyje, nei dabar žurnale, ir norėjau juos pradėti mušti. [...] Blogybės – per daug jau „generalinė linija“, fiktyviais pagrindais nustatyta, per daug sausumo ir jo vadinamo „esmingumo“, per maža įvairumo ir laisvės individualybėms. Pats blogiausias dalykas buvo, apie kurį mažai tekalbėjau, bet tai – jo ir Juliaus [S. Žymanto] dažnas pabrėžinėjimas, kad jie turi vykdyti visiems mums cenzūrą, mus cenzūruoti ir prižiūrėti, nes jie esą „įvykių centre“, ten visi „šulai susibėga“, jie todėl geriau orientuojasi ir žino, kas galima, ko ne. Tam aš niekad negalėjau pritarti. Mes esam užaugę ir cenzūros ne taip jau reikalingi. Įvykius irgi neblogai žinom, ir visur gali būti „centrai“. Kai aktyviai rašiau „Vienybei“ ir buvau specialiai užmezgęs ryšius su visokiais „šnipais“ etc., tai turėjau tiek daug ir greitos medžiagos, kad pačius londoniškius ne kartą pirmas apie šį bei tą painformuodavau. Tas faktas, kad jei kur palaikomas tiesioginis kontaktas su kokiu inteligentišku extra veiksneliu, negali būti lemiamas argumentas pasiimti sau beapeliacinės cenzūros teisę“[120].

Žurnalas buvo išlaikomas iš prenumeratorių surinktomis lėšomis ir privačių asmenų aukomis. J. Jakaičio duomenimis[121], „Santarvės“ žurnalą finansavo ir užsienio žvalgybos. Įmanoma, kad pirmaisiais leidimo metais iš šio šaltinio buvo gauta lėšų, nes ir žurnalo redaktorius F. Neveravičius laiškuose B. Railai ne kartą minėjo, kad „Santarvės“ leidimas pirmaisiais metais buvo įmanomas tik dėl „paskolos“, kurią gavus pavyko išlaikyti žurnalą be didesnių nuostolių[122].

„Santarvės“ žurnale atsispindėjo svarbiausios LRS idėjos. Siekiant suvokti politinius ir ekonominius pokyčius Lietuvoje, daug dėmesio žurnale buvo skiriama Lietuvai ir joje vykstantiems procesams. „Santarvė“ pamažu mėgino keisti kalbėjimo apie Lietuvą tradicijas, svarstė Lietuvos būklę, bandė suprasti jos gyvenimą, siūlė būdus, kaip pertvarkyti išeivijoje skleidžiamą antibolševikinę propagandą, kad ji pasiektų Lietuvą ir atliktų jai keliamus uždavinius išeivijoje, pasisakė už ryšių užmezgimą su kraštu, akcentavo bendravimo su okupuota Lietuva būtinybę.

Žurnalas atsirado pačiu laiku. LRS kaip organizacija jau buvo bepradedanti nykti, ryšiai tarp skyrių ir vadovybės buvo apmirę, nebuvo kas palaikytų organizacinę gyvybę. Pradėjus leisti „Santarvės“ žurnalą, organizacija atgijo, prasidėjo bendradarbių bei lėšų paieškos, atsinaujino diskusijos, puolimai prieš VLIK'ą, vėl pradėtos propaguoti anksčiau keltos idėjos. Tačiau jau po poros metų žurnalui iškilo finansinių sunkumų. Leidžiamas Londone ir į visus pasaulio kraštus siuntinėjamas žurnalas neturėjo daug prenumeratorių, žinios nuolat vėluodavo. Daug kas skųsdavosi per sunkiu turiniu, kitus atbaidydavo faktas, kad tai yra LRS – „ardytojų ir kovotojų prieš VLIKą“ – leidžiamas žurnalas. Silpstant pačiai organizacijai ir jos nariai pasitraukdavo, nemokėdavo prenumeratos, o ką jau kalbėti apie naujų prenumeratorių paiešką ar bendradarbių pritraukimą. 1955 m. aktyviausių LRS vadų, pirmiausia B. Railos, pastangomis žurnalą pavyko išgelbėti, tačiau buvo aišku, kad neilgam. Dėl bendradarbių ir lėšų stygiaus leisti žurnalą sekėsi vis sunkiau. Gana greitai gyviausias ir aktualiausias žurnale liko studentų organizuojamas ir Vytauto Kavolio redaguojamas skyrius. Norint išgelbėti ir išlaikyti žurnalą, buvo pradėtos LRS derybos su Santara dėl bendro žurnalo, išlaikant tą pačią „Santarvę“ ar ją pakeitus, leidimo. Tačiau susitarti nepavyko.

1958 m. išėjęs „Santarvės“ Nr. 3–4 buvo paskutinis. Žurnalo žlugimas dar aiškiau parodė, kad LRS kaip organizacija prarado gyvybingumą. Idėja atgaivinti žurnalą buvo svarstoma ir vėliau, bet net aktyviausiems LRS nariams teko susitaikyti su mintimi, kad

„Santarvės“ atgaivinti nebepavyks. Leisti naują žurnalą taip pat nebuvo jokių finansinių galimybių.

LRS VEIKLOS APŽVALGA „KAS TAI YRA LRS?“

„[...] tuo tarpu klausimas tebėra, ar LRS reikalinga tam reikalui, kuriam ši sakosi kurta, konkrečiai – ar ji tam reikalinga tokia, tais pagrindais organizuojama“[123], – klausė vienas iš tautininkų vadų V. Rastenis B. Railos dar 1951 m., tik įsikūrus organizacijai.

Norint apibendrinti ir įvertinti Lietuvių rezistencinės santarvės veiklą, pirmiausia reikėtų atsakyti į klausimą, ar LRS įvykdė užsibrėžtus uždavinius, ar ji buvo pajėgi ir turėjo galimybių juos įgyvendinti.

Svarbiausias organizacijos uždavinys buvo palaikyti rezistenciją krašte ir visokeriopai remti krašto išsilaisvinimo kovą. Tačiau lyginant su 1946 m., kai kūrėsi BDPS UD, reali situacija Lietuvoje ir užsienyje jau buvo pasikeitusi, partizaninis karas Lietuvoje ėjo į pabaigą, sovietų saugumas, dar labiau sustiprinęs „geležinę uždangą“, savo rankose laikė ryšius su užsieniu. Vos atvykęs į Lietuvą J. Deksnys buvo užverbuotas, kitų atsiųstųjų laukė panašus likimas. LRS organizuota akcija iš pat pradžių buvo pasmerkta žlugti.

Rezistencinė santarvė nebuvo tiesiogiai susijusi su rezistencine veikla, realiai visus ryšius su kraštu palaikė LRTU – nematomoji ir slaptoji LRS pusė. Apie jos veiklą žinojo nedaug LRS narių. Žinojimas, kad kažkas iš jų palaiko ryšius su kraštu, kad kažkas (J. Deksnys) krašte dirba pogrindinį darbą, skatino organizaciją veikti ir gyvuoti. Tiesiogiai prisidėti prie rezistencinės veiklos daugeliui lietuvių išeivijoje neužteko drąsos ir nebuvo galimybių. Vienintelis realus dalykas – finansinė ir moralinė parama. Ją teikė visa išeivija: VLIK'as, politinės partijos, visuomeninės organizacijos. Visa išeivija aukojo ir rinko lėšas Lietuvos laisvinimo akcijai, tik į skirtingus fondus – vieni aukojo Tautos fondui ir VLIK'ui, kiti – Nepriklausomybės fondui ir pan. Iki šeštojo dešimtmečio vidurio LRS turėjo vieną pranašumą – ryšius su kraštu per MGB užverbuotą J. Deksnį, tuo tarpu VLIK'as, žuvus J. Lukšai, realiai prarado visus ryšius su kraštu.

LRS veikla buvo grindžiama dviem pamatiniais dalykais – rezistencijos rėmimu (per LRTU) ir kova su VLIK'u. Nebuvo sukurta jokių ideologinių gairių, idėja, dėl kurios jie kovojo, dar nebuvo galutinai sukonkretinta, ir tai labai tipiška karo ir pokario meto lietuviams liberalams. F. Neveravičius rašė: „[...] pačioje LRS steigimo pradžioje ir pirmaisiais jos gyvenimo metais organizacijos tikslus ir veikimą atrėmus į du pereinamojo pobūdžio pagrindus: pozityvųjį iš esmės, negatyvųjį išvadomis d. s. [rezistencijos] reikalą ir negatyvųjį iš esmės – kovą su VLIK'u ir beatodairišką įsivėlimą į „vidaus politikos“ muštynes, apleidus nepereinamąjį momentą – bendrąją idėją ir ideologijos sudarymą, aniem dviem momentam išnykus ar netekus smailumo, visai natūraliai turėjo ateiti krizė [...]“[124]

1952 m. buvo pradėtos kurti ir svarstyti LRS ideologinės gairės, tačiau jos paskendo kovų su VLIK'u ir tarpusavio nesutarimų jūroje. Nenuostabu, kad nutrūkus ryšiams su kraštu LRS nebeteko savo egzistavimo pagrindo, nes jokios kitos ideologijos neturėjo. Norint išlaikyti organizaciją ir ją atgaivinti, reikėjo keisti jos tikslus bei uždavinius. To reikalavo ir pasikeitusi situacija Lietuvoje.

Šeštajame dešimtmetyje Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje prasidėjus atšilimui, atsirado galimybė plačiau bendrauti su lietuviais Lietuvoje. Pasikeitusi situacija buvo atidžiai stebima užsienyje, svarstoma išeivijos spaudoje. Nuomonių dėl ryšių su okupuota Lietuva būta įvairių – nuo visiško atmetimo (nes ryšių užmezgimas būtų tolygus sovietinės okupacijos pripažinimui) iki palankaus pri-

tarimo bendradarbiavimui. Nors LRS pasisakė už ryšių su kraštu būtinybę, tą idėją propagavo ir savo žurnale „Santarvė“, realiai patiems LRS nariams šis klausimas nebuvo toks aiškus.

1962 m. „Vienybės“ redaktorei Valerijai Tysliavienei grįžus iš Lietuvos ir laikraštyje jai, Salomėjai Narkeliūnaitei, Algimantui Šalčiui pradėjus spausdinti entuziastingus straipsnius dėl ryšių su Lietuva, tokias „Vienybėje“ skelbiamas mintis kiti išeivijos spaudos leidiniai griežtai pasmerkė[125]. Kai kurie LRS nariai laikė „Vienybę“ nuklydusia į šalį ir susidėjusia su komunistais, dėl to joje rašyti atsisakė B. Raila, S. Žymantas[126]. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, privertusi atsisakyti LRS skyriaus „Vienybėje“ 1962 m.[127]

Kuriant organizaciją svajota, kad LRS bendram tikslui sujungs liberalias grupuotes į vieną, gal net užims VLIK'o vietą. Tačiau to padaryti LRS nepajėgė.

Visą Vokietijos DP laikotarpį tarp liberalų gyvavo idėja sukurti savo organizaciją. Vieni galvojo apie siaurą liberalų grupuotę, kiti – apie platesnį liberalų bloką, apimantį viduriniąją srovę. Idėjos, kad LRS bus tik liberalų organizacija, labai greitai atsisakyta. Jos organizatoriai suvokė, kad tokia liberalinė organizacija negalės atlikti jai keliamų rezistencinių uždavinių, nes tam bus per silpna politinė jėga. „Kalbant apie mūsų santykius su partijomis, mes niekad nei savo mintyse, nei santykiuose su jomis neprivalome išleisti iš minties, jog LRS nėra ir nebus tik liberalinių grupių koalicija. Tuomet ji greit subyrėtų ir niekad nebūtų efektyvi. Negalėtų ji diskrečiai dirbti ir grynojo rezistencinio darbo, sėkmingai palaikyti santykius su kraštu ir extra veiksniais [...]. Svarbiausia tai, kad turime stengtis nebūti partijų koalicija, o savarankiškas rezistencinis sąjūdis. Kai partijų žmonės pas mus ateina, turime stengtis taip tvarkytis, kad LRS interesus jie statytų pirmoje vietoje, o paskui tik bendra idėja liberalinio bloko, kuris galbūt galėtų virsti ir politine grupe, kai nepriklausomybė bus atstatyta“[128].

LRS suvienijo įvairius žmones, nepaisydama jų idėjinės orientacijos ar partinės priklausomybės. Kuriant LRS K. Drunga manė, kad jai pavyks virsti viduriniąją srovę apimančia grupuote. Tokiu LRS kaip suvienytojos vaidmeniu labai abejojo kitos grupuotės – tautininkai, liaudininkai. Nagrinėjamu laikotarpiu VLIK'as jau buvo išsikovojęs deramą vietą ir tarptautinį pripažinimą. LTS pirmininkas V. Rastenis nesuprato LRS įkūrimo reikšmės – kokia prasmė egzistuoti šalia VLIK'o ir atlikti ar pretenduoti į tas pačias funkcijas, kurias atlieka VLIK'as. Pakeisti VLIK'ą LRS nebuvo pajėgi, tai suprato ir jos organizatoriai, ir priešininkai. V. Rastenis labai abejojo ir LRS galimybe tapti suvienijančia grupe. „Aš asmeniškai pats manau ir po truputį skleidžiu tą mintį, kad kokia ji (LRS) bebūtų (santvarka neesminis dalykas, taip pat ir veikimo bei kalbėjimo būdas), ji, jei dar ir nebūtinai reikalinga šiuo momentu, jei ir būtų niekad nereikalinga, jei VLIK'as būtų labiau tvarkoj (tokiu atveju aš mažiau abejočiau nereikalingumu), tai kažin ar nepasirodys labai reikalinga, jei VLIK'as, kaip bendroji ir mažiau ar daugiau pripažintoji iškaba, visiškai sugrius ar galutinai susikompromituos. Juk gali taip atsitikti, kad pusė VLIK'o nueina vienon pusėn, kita pusė – kiton. Šiuo metu jis gi laikosi tik todėl, kad kita pusė vis tebėra nevieninga. Nemanau, kad LRS tą kitą pusę gali suvienyti. Čia susivienijimas, jei įvyks, tai jis gali įvykti tik be pašalinės pagalbos, o iš vidaus. Gali atsitikti, kad ir susivienys, t. y. tvirtai sutars dėl bendros taktikos. Ir tada gali iškilti toks žūtbūtinis klausimas – ar VLIK'e vienybę dar vaidinti, ar jau pasakyti, kad gana. Ir tada, žinoma, LRS suvaidintų (galbūt) žymų vaidmenį. Jeigu ir ji, žinoma, nebijotų reikalui esant revizuoti bent kiek ir save. Kada bei kaip tai gali būti reikalinga, dabar nieko dar ir pasakyti negalima“[129].

Ateitis parodė, kad V. Rastenis buvo teisus – LRS nebuvo pajėgi atlikti suvienytojos vaidmens.

Svarbiausi LRS atlikti darbai buvo žurnalo „Santarvė" leidimas ir laidos lietuvių kalba per anglų radijo stotį BBC[130]. LRS nariai dalyvavo Liberalų internacionalo veikloje, Egzilų liberalų komitete lietuviams atstovavo S. Kuzminskas ir S. Žymantas. Pastarasis buvo vienas iš Baltijos šalių išeivijos žurnalo „East and West" steigėjų ir redaktorių, 1957–1958 m. dirbo „Amerikos balso" Miuncheno skyriuje. Realiai visa LRS veikla tebuvo popierinė, paprasčiausias politikavimas.

1956 m. LRS organizatoriams teko pripažinti, kad iš organizacijos teliko kelios senos visiems atsibodusios ir neaiškios idėjos: „Visa tai tėra senų vaikų žaidimas, tikra emigrantscina, į kurią mes (LRS) įlindome lygia dalimi ir lygia plotme, kaip kiekviena kita emigracinė grupelė, nors proklamavome ir dabar šaukiame, kad mes nesuemigrantėję, kad mes jaučiame Krašto pulsą, kad mes einam į priekį, kad mes kažko ieškom, kad pas mus naujos idėjos. Nė velnio, esame suemigrantėję, kaip ir kiti, iki gyvo kaulo, nejaučiame jokio pulso, neiname į priekį, nebent Krupo, Žalkausko, Matulionio ar kitokio velnio mušti, mūsų paskelbtos idėjos nėra patrauklios, nes nėra nei originalios, nei aiškios, šiaip žodžių miglelė, mes patys nelabai žinom, ko norim, visa tai galėjo dar ir mums patiems, ir kitiems atrodyti patrauklu, kai buvo apgaubta neprisakyta pusiau paslaptimi apie kažką, apie ką nekalbama, kai mes žinojom, kad yra kas aukojasi net ligi gyvybės praradimo tam kažkam, ką mes skelbiam mūsų idėjomis. O dabar? Ir tos aukos atrodo tuščios ir daugeliu atvejų nereikalingos, ir viskas po truputį baigiasi, ir paliko emigrantiškumas, pjautynės, ką pasakė tas, ką padarė kitkas [...]"[131]

LRS iškėlė kai kurių teisingų ir išeivijos politinei veiklai aktualių minčių. Ji kėlė krašto primato principą, pabrėžė, jog būtina palaikyti ryšius su okupuota Lietuva, sekti ir stengtis suvokti ten vykstančius pokyčius. Daugelį LRS iškeltų idėjų perėmė kitos liberalios išeivijos organizacijos, pirmiausia Santara–Šviesa, įgyvendinusi „Santarvės" žurnale dar tik pradėtą svarstyti kultūrinių ryšių su Lietuva programą.

Tuo tarpu LRS, nepavykus atsinaujinti, persitvarkyti, ir toliau formaliai egzistavo, virtusi dar viena popierine organizacija, ramiai besiilsinčia ant buvusių rezistencinių žygių ir kovos su VLIK'u laurų.

IŠVADOS

Lietuvių rezistencinės santarvės susikūrimas – katalikų ir liberalų konflikto emigracijoje bei politinės kovos rezultatas. LRS buvo sukurta Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio Užsienio delegatūros pagrindu ir pretendavo į jos palikimą.

Siekiant didesnio efektyvumo rezistenciniame darbe, buvo sukurta dviguba organizacija. Lietuvos rezistencinė tarnyba užsienyje (LRTU) buvo slapta žvalgybinė organizacija, palaikanti ryšius su kraštu ir užsienio žvalgybomis. Kaip jos priedanga, tiesiogiai nesusijusi su rezistencine ir žvalgybine veikla, buvo sukurta Lietuvių rezistencinė santarvė. Realiai visus ryšius su kraštu ir užsienio žvalgybomis savo rankose laikė LRTU ir LRS vadas S. Žymantas, apie šią veiklą žinojo nedaugelis LRS narių.

Svarbiausias LRS uždavinys buvo morališkai ir finansiškai remti rezistenciją (per LRTU) bei viešai ginti Rezistencinės tarnybos užsienyje ir diplomatijos šefo S. Lozoraičio interesus kovoje su VLIK'u. Nebuvo sukurta jokios idėjinės bazės, nebuvo nustatytos ideologinės gairės. Nutrūkus ryšiams su kraštu, LRS nebeteko savo egzistavimo pagrindo, nes neturėjo jokios kitos ideologijos. Mėginimai pertvarkyti ir atgaivinti organizaciją nepavyko.

Nepasisekė LRS tapti vienijančia lietuvių emigracijos grupes organizacija, nesugebėjo ji tapti nei liberalių sluoksnių, arba viduriniosios srovės, suvienytoja. 1955 m. įvykus skilimui VLIK'e ir iš jo pasitraukus LLKS bei LTS, buvo pradėtos derybos dėl bendrų veiksmų ir susivienyta ne po LRS, bet po Lietuvos nepriklausomybės talkos vėliava.

Rezistencinės santarvės veikla buvo daugiau popierinė. LRTU ir LRS siekė atstovauti krašto rezistencijai užsienyje ir krašto vardu duoti įsakymus, tačiau jų norai buvo neįvykdomi dėl paprasčiausios priežasties – jos negalėjo nuolat ir reguliariai susisiekti su kraštu. Tokios organizacijos veikla buvo iš anksto pasmerkta virti tarpusavio ginčų su VLIK'u dėl rezistencijos atstovavimo sultyse. Visa veikla bei dangstymasis rezistencijos autoritetu buvo tik pabėgėlių politikavimas – tiesa, kitokio pobūdžio nei VLIK'o ir galbūt iškėlęs kai kurių teisingų minčių, padėjusių geriau suprasti tuometinę krašto padėtį, pvz., krašto primatą ir kt., bet vis dėlto tik politikavimas.

Nuorodos

[1] N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, Vilnius, 1997; N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996; J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990; D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu", *Laisvės kovų archyvas* (toliau – *LKA*), Kaunas, 1992, Nr. 5, p. 48–49.

[2] T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980.

[3] J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, Vilnius, 1976.

[4] L. Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997.

[5] V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 237.

[6] L. Mockūnas, op. cit., p. 134–135.

[7] Ibid., p. 142.

[8] Ibid., p. 141–142.

[9] Ibid., p. 138–140, 195–203.

[10] Ibid., p. 459.

[11] F. Neveravičiaus 1948 m. lapkričio 21 d. laiškas B. Railai, l. 1, Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centras (toliau – VDU ISC), B. Railos fondas.

[12] L. Mockūnas, op. cit., p. 310.

[13] J. Masiulio 1949 m. vasario 27 d. laiškas B. Railai; Rugio (J. Masiulio) 1950 m. vasario 27 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.

[14] J. Deksnys, „Iliuzijų sudužimas", *Švyturys*, 1962, Nr. 11, p. 16.

[15] F. Neveravičiaus 1950 m. kovo 20 d. laiškas B. Railai, l. 2–3, VDU ISC, B. Railos fondas.

[16] Henriko (S. Mackevičiaus) 1950 m. vasario 1 d. laiškas Teo (B. Railai), ibid.

[17] F. Neveravičiaus 1950 m. kovo 23 d. laiškas B. Railai, l. 2, ibid.

[18] Ibid., l. 1–2, VDU ISC, B. Railos fondas.

[19] F. Neveravičiaus 1949 m. spalio 9 d. laiškas B. Railai, l. 1–2, ibid.

[20] S. Žymanto 1950 m. balandžio 5 d. laiškas B. Railai, ibid.

[21] Henriko (S. Mackevičiaus) 1950 m. vasario 27 d. laiškas Teo (B. Railai), ibid.

[22] Ibid.; S. Žymanto 1950 m. balandžio 5 d. laiškas B. Railai; S. Žymanto 1950 m. liepos 14 d. laiškas Teo (B. Railai), ibid.

[23] J. Masiulio 1950 m. liepos 5 d. laiškas B. Railai, ibid.

[24] J. Masiulio 1949 m. vasario 7 d. laiškas B. Railai, ibid.

[25] S. Žymanto 1950 m. birželio 10 d. laiškas B. Railai, l. 5–6, ibid.

[26] L. Mockūnas, op. cit., p. 459–460.

[27] J. Jakaitis, op. cit., p. 205.

[28] L. Mockūnas, op. cit., p. 468.

[29] Ibid.

[30] Ibid., p. 465–466.

[31] D. Kuodytė, op. cit., p. 48.

[32] L. Mockūnas, op. cit., p. 421.

[33] Ibid.

[34] V. Trumpos 1999 m. lapkričio 2 d. interviu D. Dapkutei.

[35] „Iš LRS-ės organizacinio tinklo", *Santarvė*, 1953, Nr. 5, p. 47.

[36] M. Maksimovas, „Generolui-majorui J. J. Petkevičiui, VSK pric Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Pirmininkui. Raportas", *LKA*, Nr. 5, p. 54

[37] L. Mockūnas, op. cit., p. 405.

[38] D. Kuodytė, op. cit., p. 48.

[39] L. Mockūnas, op. cit., p. 406.

[40] Ibid., p. 407–408.

[41] Ibid., p. 489–490.

[42] Ibid., p. 491.

[43] Ibid., p. 490–492.

[44] S. Žymanto 1951 m. gegužės 17 d. laiškas Teo (B. Railai), VDU ISC, B. Railos fondas; B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[45] L. Mockūnas, op. cit., p. 480–482.

[46] Buvo išleista 18 numerių. L. Mockūnas, op. cit., p. 18.
[47] B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[48] LRS VK narių 1953 m. rugpjūčio 15 d. pasitarimo protokolas, l. 2–3, VDU ISC, B. Railos fondas.
[49] „Kada LRS pateisina savo buvimą ir didįjį tikslą?“, *Žinios ir mintys*, 1955, Nr. 5, p. 1.
[50] V. Trumpos 1999 m. lapkričio 2 d. interviu D. Dapkutei.
[51] B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, nuorašas Cicėnui, l. 2, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[52] S. Žymanto 1950 m. balandžio 5 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.
[53] L. Mockūnas, op. cit., p. 483–484.
[54] Ibid.
[55] Plačiau apie LRTU ryšius su kraštu ir MBG įtaką žr. L. Mockūnas, op. cit., p. 458–485.
[56] J. Valiulio (K. Drungos) 1956 m. liepos 20 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.
[57] K. Barėno 1999 m. rugsėjo mėn. interviu D. Kuizinienei.
[58] H. Žemelio 1951 m. gegužės 3 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.
[59] H. Žemelio 1951 m. rugpjūčio 1 d. laiškas S. Mackevičiui; S. Mackevičiaus 1951 m. rugsėjo 26 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[60] H. Žemelio 1951 m. spalio 1 d. laiškas S. Mackevičiui, ibid.
[61] J. Valiulio (K. Drungos) 1950 m. lapkričio 22 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.
[62] H. Žemelio 1951 m. gruodžio 24 d. laiškas B. Railai, l. 2, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[63] B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, l. 1, ibid.
[64] B. Raila, *Lietuvių Rezistencinė santarvė*, Londonas, 1952, p. 8.
[65] LRS Los Andželo skyriaus 1952 m. balandžio 5 d. susirinkimo protokolas Nr. 5, VDU ISC, B. Railos fondas.
[66] H. Žemelio 1951 m. gruodžio 24 d. laiškas B. Railai, l. 2–3, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[67] H. Žemelio 1951 m. gruodžio 12 d. laiškas S. Mackevičiui, ibid.
[68] H. Žemelio 1951 m. gruodžio 12 d. laiškas B. Railai, ibid.
[69] J. Jakaitis, op. cit., p. 205.
[70] J. Deksnys, op. cit., p. 16.
[71] L. Mockūnas, op. cit., p. 249.
[72] K. Barėno 1999 m. rugsėjo mėn. interviu D. Kuizinienei.
[73] *Žinios ir mintys*, 1955, Nr. 5, p. 2
[74] „Su pasitikėjimu žengiame į Naujuosius metus“, ibid., p. 1.
[75] H. Žemelio 1951 m. gruodžio 24 d. laiškas B. Railai, l. 3, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[76] H. Žemelio 1953 m. vasario 27 d. laiškas B. Railai, l. 2; H. Žemelio 1953 m. balandžio 12 d. laiškas S. Mackevičiui; H. Žemelio 1953 m. lapkričio 28 d. laiškas B. Railai, ibid.
[77] H. Žemelio 1953 m. balandžio 12 d. laiškas S. Mackevičiui, l. 1–2, ibid.
[78] H. Žemelio 1957 m. vasario 21 d. laiškas J. Valiuliui (K. Drungai), nuorašas V. Trumpai, l. 1., ibid.
[79] H. Žemelio atidarymo kalba per LRS suvažiavimą Wassaga Beach, Kanadoje, 1962 m. rugsėjo 1–2 d., l. 1–2, ibid.
[80] H. Žemelio 1957 m. vasario 6 d. laiškas B. Railai, l. 2, ibid.
[81] H. Žemelio 1957 m. vasario 21 d. laiškas J. Valiuliui (K. Drungai), nuorašas V. Trumpai, l. 1–2, ibid.
[82] Adomo (F. Nevcravičiaus) 1955 m. rugsėjo 18 d. laiškas Teo (B. Railai), l. 1–2, VDU ISC, B. Railos fondas.
[83] Adomo (F. Nevcravičiaus) 1956 m. rugsėjo 10 d. laiškas Teo (B. Railai), l. 2, ibid.
[84] H. Žemelio 1957 m. vasario 16 d. laiškas B. Railai, l. 1, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[85] S. Žymanto 1958 m. gruodžio 27 d. laiškas Teo (B. Railai), VDU ISC, B. Railos fondas.
[86] H. Žemelio 1963 m. rugpjūčio 11 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[87] J. Deksnys, op. cit., p. 17.
[88] B. Raila, „Kodėl Bronys Raila nedalyvauja LRS puslapyje „Vienybėje““, *Dirva*, 1962, vasario 28, Nr. 25, p. 3; H. Žemelis, „Kodėl B. Raila nedalyvauja?“, ibid., kovo 16, Nr. 32, p. 3.
[89] L. Mockūnas, op. cit., p. 462–463.
[90] Pauliaus (S. Žymanto) 1949 m. spalio 3 d. laiškas B. Railai, l. 3, VDU ISC, B. Railos fondas.
[91] Tautvaišos (H. Žemelio) 1953 m. lapkričio 28 d. laiškas Teo (B. Railai), l. 2, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[92] B. Railos 1956 m. gruodžio 4 d. laiškas H. Žemeliui, l. 1, ibid.
[93] L. Mockūnas, op. cit., p. 204.
[94] Ibid., p. 309.
[95] V. Rastenio 1950 m. liepos 29 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.
[96] L. Mockūnas, op. cit., p. 487–489.
[97] S. Lozoraičio 1953 m. spalio 12 d. laiškas T. Šidiškiui, VDU ISC, V. Rastenio fondas, f. 2, ap. 1–7, b. 8252-86.
[98] B. Railos 1951 m. gruodžio 14 d. laiškas H. Žemeliui, l. 3, VDU ISC, H. Žemelio fondas.
[99] Jurgio (?) 1954 m. vasario 27 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.
[100] „Tylėkit, nes įgriso“, *Santarvė*, 1953, Nr. 6, p. 49.
[101] LRS VK narių 1953 m. rugpjūčio 15 d. pasitarimo protokolas, l. 3, VDU ISC, B. Railos fondas.
[102] „Santykiai su kaimyninėmis organizacijomis“, *Žinios ir mintys*, 1954, Nr. 3, p. 2.
[103] B. Railos 1964 m. rugpjūčio 22 d. laiškas K. Drungai ir H. Žemeliui, VDU ISC, B. Railos fondas.

[104] D. K., „LRS santykiai su lietuvių visuomeninėmis organizacijomis užsienyje", *Santarvė*, 1953, Nr. 1, p. 33.

[105] H. Žemelio 1951 m. gruodžio 24 d. laiškas B. Railai, l. 3; H. Žemelio 1952 m. rugpjūčio 12 d. laiškas K. Drungai; B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[106] V. Rastenio 1950 m. spalio 27 d. laiškas B. Railai, l. 2, VDU ISC, B. Railos fondas.

[107] *Santarvė*, 1953, Nr. 5, p. 42.

[108] B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, l. 2, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[109] LRS VK narių 1953 m. rugpjūčio 15 d. pasitarimo protokolas, l. 3, VDU ISC, B. Railos fondas.

[110] Henriko (S. Mackevičiaus) 1952 m. rugpjūčio 13 d. laiškas Gediminui (B. Bieliukui), Leo (L. Bičiūnaitei-Dirkienei), Sidabrui (J. Vėbrai), Tautvaišai (H. Žemeliui), Teo (B. Railai), VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[111] „Santykiai su kaimyninėmis organizacijomis", p. 2.

[112] Ibid.

[113] Henriko (S. Mackevičiaus) 1952 m. rugsėjo 9 d. laiškas ES-ui, nuorašas Sidabrui (J. Vėbrai), Juliui (S. Žymantui), Leo (L. Bičiūnaitei-Dirkienei), Gediminui (B. Bieliukui), Tautvaišai (H. Žemeliui), Teo (B. Railai), l. 5, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[114] Čikagoje H. Žemelis tarėsi su Alksniniu, Siliūnu, plk. Naujoku, gegužės mėnesį vyko B. Bieliuko, S. Mackevičiaus ir K. Siliūno pasitarimai su LLKS atstovu Niujorke Alksniniu, *Žinios ir mintys*, 1954, Nr. 3, p. 2.

[115] VDU ISC, V. Rastenio fondas, f. 2, ap. 1–10, b. 5949-28.

[116] Parciškimą pasirašė V. Abraitis, P. Ališauskas, V. Alksninis, B. Bieliukas, S. Mackevičius, B. Nemickas, V. Rastenis, A. Senikas, K. Siliūnas, A. Sodaitis, L. Virbickas, V. Žilinskas, ibid., b. 5951-30; S. Kuzminskas, „Bendruoju keliu", *Santarvė*, 1955, Nr. 2, p. 56.

[117] J. Valiulio (K. Drungos) 1957 m. vasario 9 d. laiškas H. Žemeliui ir V. Trumpai, l. 2, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[118] B. Railos 1952 m. sausio 11 d. laiškas H. Žemeliui, l. 1, ibid.

[119] B. Railos 1952 m. kovo 15 d. laiškas H. Žemeliui, ibid.

[120] B. Railos 1953 m. vasario 22 d. laiškas H. Žemeliui, ibid.

[121] J. Jakaitis, op. cit., p. 205.

[122] F. Neveravičiaus 1955 m. rugsėjo 17 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.

[123] V. Rastenio 1951 m. spalio 23 d. laiškas B. Railai, ibid.

[124] F. Neveravičiaus 1958 m. gegužės 16 d. laiškas LRS TB nariams, l. 1–2, ibid.

[125] L. Mockūnas, „Lietuvių išeivijos ir krašto santykių dinamika", *Baltų forumas*, 1985, t. 2, Nr. 1, p. 52–53.

[126] B. Raila, „Kodėl Bronys Raila nedalyvauja LRS puslapyje „Vienybėje" ", p. 3; H. Žemelio 1962 m. sausio 12 d. laiškas B. Bieliukui; B. Railos 1962 m. kovo 4 d. laiškas H. Žemeliui, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[127] H. Žemelio 1962 m. kovo 20 d. laiškas B. Railai; H. Žemelio 1962 m. kovo 21 d. laiškas K. Drungai; H. Žemelio 1952 m. balandžio 12 d. laiškas B. Bieliukui, ibid.; H. Žemelis, „Paaiškinimai dėl LRS skyriaus Vienybėje uždarymo", *Dirva*, 1962, gegužės 21 d.

[128] B. Railos 1951 m. gruodžio 16 d. laiškas H. Žemeliui, l. 3, VDU ISC, H. Žemelio fondas.

[129] V. Rastenio 1951 m. spalio 23 d. laiškas B. Railai, VDU ISC, B. Railos fondas.

[130] LRS laidas lietuvių kalba per BBC mini tik Jakaitis, žr. J. Jakaitis, op. cit., p. 205.

[131] Adomo (F. Neveravičiaus) 1956 m. balandžio 18 d. laiškas Teo (B. Railai), l. 5, VDU ISC, B. Railos fondas.

Gauta 1999 12 03

Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centras, Donelaičio g. 52–218, Kaunas

Daiva Dapkutė

THE ROLE OF *THE RESISTANCE UNION OF LITHUANIA* IN THE ISSUE OF FREEDOM FOR LITHUANIA

Summary

Disagreements between Lithuanian liberals and Catholics abroad resulted in the appearance of The Resistance Union of Lithuania, a liberal, political and cultural organisation. The RUL was founded in England in 1950, and rallied round two notable liberals–Stasys Žymantas and the chief of Lithuanian diplomacy, Stasys Lozoraitis. The main objective of the organisation was to, in every possible way, maintain and support the resistance movement and liberation of Lithuania. The RUL recognised the Lithuanian Diplomatic Corps, led by Lozoraitis, a legitimate state organ as authorised to represent Lithuania's interests abroad. The organisation maintained secret contacts with the armed resistance in Lithuania (through Jonas Deksnys, recruited by the MGB), and intelligence services of different countries. Its relations with the VLIK (Chief Committee for the Liberation of Lithuania), claiming to represent Lithuania's Government and resistance movement abroad, were strained.

In fact the activities of the Resistance Union of Lithuania were rather limited. Its energy was concentrated on the support of the resistance movement in Lithuania and the conflict with the VLIK. Having no clear plans and being unable to meet new political situations, the organisation died.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2000, 1(7)

Laurynas Jonušauskas

S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1946–1947 m.

Straipsnyje nagrinėjami Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto santykiai 1946–1947 m., jų tarpusavio pasitarimai Berne ir Paryžiuje, aptariamos iškilusių nesutarimų priežastys.

Straipsnio pavadinime apibrėžtos chronologinės ribos žymi Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) aktyvių santykių pradžią, kai pirmuosiuose tarpusavio pasitarimuose Berne (1946 m.) ir Paryžiuje (1947 m.) išryškėjo diplomatijos šefo ir komiteto narių siekis išspręsti principinius nesutarimus, iškilusius tam tikromis politinėmis aplinkybėmis (Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio telegrama dėl S. Lozoraičio paskyrimo diplomatijos šefu, „Kybartų aktai" bei VLIK'o noras subordinuoti sau Lietuvos diplomatinius atstovus)[1].

Nors žiniasklaida ir didžioji lietuvių išeivijos visuomenės dalis jų tarpusavio santykiams skyrė nemažai dėmesio, tačiau dėl ribotų galimybių tyrinėti dokumentinę medžiagą šiuo klausimu kol kas nebuvo mokslinių studijų. Dauguma tarpusavio susirašinėjimų, įvairūs konferencijų, pasitarimų protokolai, raštai, atmintinės tuo metu buvo konfidencialūs dokumentai, taigi patekdavo į organizacijų ar asmeninius archyvus bei stalčius.

Dabar politinę reikšmę turinčios to laikotarpio žinios po truputį kyla iš archyvų. Vienas tokių yra buvusio užsienio reikalų ministro S. Lozoraičio archyvas[2] Romoje. Jame saugomi įvairūs Lietuvos diplomatinės tarnybos dokumentai yra esminiai tyrinėjant S. Lozoraičio ir VLIK'o santykius. Straipsnyje naudojamą archyvo medžiagą galima suskirstyti į dvi dalis. Pirma, tai diplomatų ir VLIK'o atstovų pasitarimų, įvykusių 1946–1947 m., protokolai, atskleidžiantys išeivijos to meto politines aktualijas. Antra, politinio pobūdžio korespondencija. Laiškai, adresuoti S. Lozoraičiui (jais daugiausia ir remtasi) yra originalai, o S. Lozoraičio korespondencija su pasiuntiniais – susirašinėjimo nuorašai. Pastebėta, kad ypač po Antrojo pasaulinio karo įsigaliojo nerašyta tvarka, jog, be tiesioginio adresato, dokumentų, susirašinėjimo bendros politinės veiklos klausimais nuorašai būdavo siunčiami ir kitiems pasiuntiniams. Todėl laiškų nuorašų yra tiek S. Lozoraičio bei dr. Stasio Antano Bačkio[3] archyvuose, tiek Broniaus Kazio Balučio dienoraštyje[4] (B. K. Balutis kai kuriuos laiškų originalus įklijuodavo į savo dienoraštį).

Dr. Alberto Geručio archyve[5] rasta S. Lozoraičio ir krašto rezistencijos atstovų Jono Deksnio ir Algirdo Vokietaičio pasitarimų, vykusių 1947 m. rugpjūčio 27–30 d., atmintinė[6] bei VLIK'o atstovų susirašinėjimas su dr. Jurgiu Šauliu[7].

Straipsnio tikslas – S. Lozoraičio ir VLIK'o pirmųjų pasitarimų 1946–1947 m. konteks-

te parodyti, kaip buvo sukurta bendra politinė vadovybė (egzilinės vyriausybės prototipas), atskleisti jos netvirtumą, tarpusavio santykių laviravimą tarp politinių interesų ir siekių.

Žurnale „Genocidas ir rezistencija“[8] jau rašyta apie Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir VLIK'o santykių užuomazgas, todėl šiame straipsnyje apžvelgiami tik iki šiol neaptarti tų santykių aspektai.

Remiantis 1944 m. vasario 16 d. paskelbta VLIK'o deklaracija[9], VLIK'o vardu buvo parašytas laiškas Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams[10], kuriame komitetas prisistatė kaip pagrindinė tuo metu Lietuvoje buvusi pasipriešinimo (rezistencinė) organizacija. Į laiške vyraujantį gana įsakmų VLIK'o toną – „VLIK-o, kaipo vienintelės politinės vadovybės Lietuvoje, nurodymai yra autoritetingi ir vykdintini“[11] – pirmiausia reagavo „diplomatinis postas Berlyne“[12] (nors laiškas nepasirašytas, vėliau Kazys Škirpa patvirtino savo autorystę[13]). 1944 m. balandžio 12 d. „diplomatinis postas Berlyne“ laiške VLIK'ui teigė, kad iškilo tam tikras nesusipratimas, kadangi jis „nėra jokia krašto Vyriausybė“, duodanti tiek pasiuntiniams, tiek konsulams formalius nurodymus[14]. „Diplomatinio posto Berlyne“ nuomone, išeivijoje esančių Lietuvos diplomatų subordinacija VLIK'ui turėtų neigiamų padarinių legaliam diplomatų atstovavimui dar tebeveikiančiose pasiuntinybėse, nes kitų valstybių nepripažintas VLIK'as „verčia juos pasidaryti jo konspiratyviškos veiklos įrankiais ir be reikalo stumia juos į riziką susikompromituoti tų kraštų Vyriausybės akyse...“[15] Lietuvos pasiuntinys Londone B. K. Balutis perspėjo VLIK'ą, kad jei tai pasikartos, pasiuntiniai turės į tai reaguoti[16].

Būdamas Vokietijoje VLIK'as ėmėsi vykdyti savo paskelbtas veiklos gaires. 1944 m. lapkričio 21 d. VLIK'o prezidiumo vardu buvo nusiųstas raštas Lietuvos atstovui Paryžiuje dr. S. A. Bačkiui, kuriame pranešama, kad dr. S. A. Bačkis skiriamas Lietuvos *charge d'affaires* prie Prancūzijos Respublikos vyriausybės, ir siūloma jam Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo reikalais bendradarbiauti su Bronium Tomu Dirmeikiu, Algirdu Juliu Greimu ir B. Kazlausku. Raštą pasirašė slapyvardžiais trys asmenys. Jis buvo patvirtintas Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje antspaudu ir Berlyne esančio K. Škirpos sekretoriaus A. Valiukėno parašu[17]. Tikėtina, kad slapyvardžiais pasirašė Mykolas Krupavičius, Rapolas Skipitis ir Vaclovas Sidzikauskas, kurie turėjo VLIK'o įgaliojimus užsienyje ir veikė (jų veikla nebuvo vieša) delegatūros vardu Vokietijoje. VLIK'o delegatūros siekius rodo ir 1944 m. liepos 6 d. nutarimas sudaryti egzilinę Lietuvos vyriausybę JAV su plk. Kaziu Grinium priešaky, tačiau B. K. Balučio inspiruotas VLIK'as panaikino savo sprendimą, kad nesukomplikuotų pasiuntinių padėties. Vėliau buvo kilusi Laikinosios vyriausybės atgaivinimo idėja, tačiau ji taip pat nebuvo įgyvendinta[18].

1945 m. balandžio 18 d. VLIK'o Viurcburge parengtame memorandume sąjunginiukų kariuomenės vyriausiajam vadui D. Eisenhoweriui (pasiuntiniams buvo išsiuntinėti memorandumo nuorašai) diplomatai įvardyti kaip priklausantys nuo VLIK'o: „Lietuvos diplomatiniai atstovai, esantys įvairiose šalyse, subordinuojasi Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui“[19]. Vienas memorandumo autorių V. Sidzikauskas vėliau savo atsiminimuose apie kilusį pasiuntinių nepasitenkinimą rašė, kad „vietoj žodžio *subordinuoti* su tokiu pat pasisekimu galima buvo pavartoti žodžius *glaudžiai bendradarbiauti*“[20].

Tikėtina, kad VLIK'as laiške „Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams“ bei memorandume gen. D. Eisenhoweriui, subordinuodamas sau kitų valstybių tebepripažįstamus Lietuvos pasiuntinius, nežinojo nei apie J. Urbšio 1940 m. birželio 1 d. telegramą pasiuntiniams, nei apie tų metų lapkričio 23 d.

pasirašytus „Kybartų aktus", kuriais remdamasis S. Lozoraitis tarsi sujungė tris svarbiausias valstybės aukščiausiosios valdžios institucijas – užsienio reikalų ministro (diplomatijos šefas), ministro pirmininko ir prezidento. 1945 m. liepos 3 d. VLIK'e buvo parengtas pareiškimas, kuriame atsispindėjo VLIK'o siekis savo veiklą apibrėžti seimo kompetencijos ribomis. Tame pareiškime VLIK'as įsipareigojo priimti laikinuosius valstybės Konstitucijos nuostatus pagal 1922 m. Lietuvos Konstitucijos principus[21]. Tokiomis aplinkybėmis 1945 m. rugsėjo 19 d. S. Lozoraitis, pirmą kartą iškeldamas „Kybartų aktus" į viešumą, kreipėsi į JAV prezidentą H. S. Trumaną, Didžiosios Britanijos ministrą pirmininką C. Attlee ir Prancūzijos vyriausybės vadovą Ch. de Gaulle prisistatydamas ministru pirmininku, einančiu Respublikos prezidento pareigas, tuo mėgindamas užbėgti VLIK'ui už akių[22]. S. Lozoraitis apie savo politinio žingsnio tikslingumą ir turinį informavo Povilą Žadeikį, B. K. Balutį ir Stasį Girdvainį. Vėliau jis paprašė Lietuvos atstovo Paryžiuje dr. S. A. Bačkio supažindinti su tuo ir VLIK'ą. Spalio 17 d. dr. S. A. Bačkis informavo VLIK'o vadovybę apie S. Lozoraičio laišką, kuriame buvo išdėstyti bendri politiniai siekiai, t. y. prašoma taikyti Lietuvai Atlanto Chartos nuostatas, priimti į Jungtinių Tautų Organizaciją, ieškoti tinkamų kelių lietuvių tautai atgauti suverenitetą, taip pat supažindinta su „Kybartų aktų" formule[23]. Tačiau Prancūzijos, D. Britanijos ir JAV vadovai neatsakė į S. Lozoraičio laišką, ir tarptautiniu mastu „Kybartų aktais" daugiau nebuvo pasiremta. Tiesa, S. Lozoraitis 1946 m. pavasarį remdamasis „Kybartų aktais" paskyrė dr. J. Šaulį, Edmundą Turauską ir dr. A. Gerutį Lietuvos delegacijos nariais į paskutinįjį Tautų Sąjungos posėdį, tačiau pastarieji paskyrimu nepasinaudojo.

Vietoj sergančio M. Krupavičiaus einantis VLIK'o pirmininko pareigas J. Kaminskas 1945 m. lapkričio 15 d. laiške S. Lozoraičiui rašė, kad susidarius dualistinei išeivių politikai įžvelgia galimą konkurenciją. VLIK'as skeptiškai įvertino tokį S. Lozoraičio žingsnį pastebėdamas, kad toks „žingsnis nesukels laukiamos reakcijos iš pusės tų, į kuriuos jis buvo kreiptas"[24], ir priminė, kad „lietuviškajai akcijai, siekiančiai Lietuvos valstybės suverenumo vykdymo atstatymo"[25], vadovauja VLIK'as. Švelnindamas laiško toną J. Kaminskas tikino, kad VLIK'as nesikėsina į esamą lietuvių pasiuntinių padėtį, tik nori glaudžiai bendradarbiauti ir iš pasiuntinių gauti informaciją apie Lietuvos laisvinimą, ir kad jis padėtų įteikti VLIK'o memorandumus bei notas.

Kiek žinoma, VLIK'ui pradėjus veikti Vokietijoje, S. Lozoraitis pirmą kartą parašė jam laišką 1945 m. spalio 15 d. (VLIK'as laišką gavo gruodžio 22 d.)[26]. Iki to laiko susidariusį tarp S. Lozoraičio ir VLIK'o politinio dialogo vakuumą galima paaiškinti tuo, kad Italijoje buvo susiklosčiusios sudėtingos susirašinėjimo su kitomis valstybėmis sąlygos (tuo metu laiškai adresatą kartais pasiekdavo per 2–4 mėnesius) ir kad S. Lozoraitis dar nebuvo susigrąžinęs dr. J. Šauliui patikėtų diplomatijos šefo funkcijų. Galima prielaida, jog S. Lozoraitis laukė tinkamo momento ir tikėjosi sustiprinti savo poziciją „Kybartų aktais". Tačiau nesitikėdamas, kad kitos valstybės, į kurias jis kreipėsi, pripažins jį ministru pirmininku ir pavaduojančiu Respublikos prezidentą, nutarė užmegzti ryšius su VLIK'u. Praktiškai iki 1946 m. liepos 21–26 d. Berne įvykusios pirmosios pasiuntinių ir VLIK'o konferencijos komitetas daugiausia susirašinėjo su Lietuvos atstovais – Šveicarijoje dr. J. Šauliu ir Prancūzijoje dr. S. A. Bačkiu.

S. Lozoraičio rėmimasis „Kybartų aktais" ir J. Urbšio telegramoje suteiktais įgaliojimais, VLIK'o siekimas pasiuntinių subordinacijos bei vėliau jo pareikštos pretenzijos į seimo ir vyriausybės funkcijas sukėlė ne vienerius metus trukusias politines dis-

kusijas. Tokia neaiški 1945 m. pabaigoje susiklosčiusi lietuvių politinių veikėjų padėtis negalėjo ilgai trukti. Kilo būtinybė surengti bendrą pasiuntinių ir VLIK'o pasitarimą, kuris padėtų rasti bendrus sąlyčio taškus ir išsklaidytų beužsimezgančius nesutarimus.

1946 m. pradžioje, dar tebesiformuojant S. Lozoraičio ir VLIK'o ryšiams, įvairius politinius klausimus komitetas ir S. Lozoraitis sprendė tarpininkaujant pasiuntiniams dr. J. Šauliui ir dr. S. A. Bačkiui.

1946 m. sausio 22 d. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius laiške dr. J. Šauliui rašė, kad pritarė pastarojo idėjai suorganizuoti preliminarinį VLIK'o ir pasiuntinių atstovų susitikimą[27]. M. Krupavičius pasiūlė susitikti Vokietijos mieste Konstancoje, netoli Šveicarijos sienos, kur būtų galima aptarti: 1) politinę padėtį; 2) pasiuntinių ir VLIK'o santykius; 3) bendro pasiuntinių ir VLIK'o politinio organo įsteigimą; 4) delegacijos veiklos kryptis taikos konferencijoje; 5) platesnės konferencijos sušaukimo klausimus; 6) organizacines problemas. Jis taip pat užsiminė, kad tokią konferenciją suorganizuoti VLIK'as jau buvo numatęs 1945 m. rudenį[28] (lapkričio 15 d. Paryžiuje, kur, be anksčiau minėtų klausimų, buvo numatyta aptarti ir išeivijos vyriausybės sudarymo klausimą[29]). Pageidavimą surengti pasitarimą su pasiuntiniais VLIK'as dar kartą išsakė 1946 m. sausio 24 d. per dr. J. Šaulio, J. Kaminsko ir Antano Trimako susitikimą Šveicarijoje[30]. Vasario 5 d. dr. J. Šaulys laiške VLIK'o pirmininkui M. Krupavičiui teigė, kad netikslinga iš pradžių organizuoti preliminarinę, o vėliau – platesnę konferenciją, nes esamomis sąlygomis susidaro nemažai keblumų (visų pirma finansinės išlaidos)[31]. J. Šaulys pasiūlė dvi minimas konferencijas pertvarkyti į vieną „reliatyviai platesnę" konferenciją. Vasario 23 d. laiške VLIK'o pirmininkui J. Šaulys rašė apie Lietuvos atstovo Vašingtone P. Žadeikio siūlymą, kad prieš konferenciją „turėtų įvykti Stasio [S. Lozoraičio. – *L. J.*] ir VLIK'o santykių aiškumas, bent abiejų pažiūros vieningos viršūnės ir taikos delegacijos reikalu iš anksto žinotinos"[32]. J. Šaulys tokį P. Žadeikio požiūrį laikė tam tikru nesusipratimu, nes, jo manymu, nesusirinkę į bendrą pasitarimą, pasiuntiniai ir VLIK'as santykių neišsiaiškintų.

Kovo 1 d. M. Krupavičius apie planuojamą konferenciją pranešė ir S. Lozoraičiui (anksčiau apie tai galėjo informuoti ir J. Šaulys), paminėjęs, kad į darbotvarkę bus įrašytas ir Lietuvos politinės vadovybės klausimas[33]. Vėliau, kai pasiuntiniams iškilo sunkumų gauti Vokietijos vizą, dr. J. Šaulys ir E. Turauskas vietoj anksčiau numatyto susitikimo Konstancoje pradėjo organizuoti susitikimą Berne[34]. P. Žadeikis rašė, kad „istorinė užduotis to pasitarimo yra ta, kad pasitarimas neturi moralinės teisės išsiskirstyti nesudaręs tos vieningos viršūnės (kaip ji nebūtų pavadinta), kuri Lietuvai reikalinga, kaip Mozė žydams"[35].

1946 m. liepos 21 d. Lietuvos išeivijos politiniai veikėjai susirinko į pirmąją pasiuntinių ir VLIK'o konferenciją Berne. Dr. J. Šaulys konferencijos atidarymo proga pasakė, kad užsienyje atsiradus dviem vienas nuo kito nepriklausomiems „organams", tikslinga kuo greičiau normalizuoti jų santykius ir „pagalvoti apie mūsų akcijos bendros vadovaujančios viršūnės sudarymą"[36]. Be dr. J. Šaulio, iš diplomatų dalyvavo S. Lozoraitis, dr. S. A. Bačkis, dr. A. Gerutis, E. Turauskas, Steponas Garbačiauskas, o iš VLIK'o – prof. M. Krupavičius, prof. J. Kaminskas, V. Sidzikauskas, dr. A. Trimakas, Julius Šmulkštys, Juozas Ambrazevičius, Balys Gaidžiūnas, Leonas Prapuolenis ir dr. Pranas Padalskis (Padalis). Epizodiškai konferencijoje dalyvavo prel. K. Šaulys, plk. Juozas Lanskoronskis ir dr. Juozas Končius. Liepos 21–26 d. vykusiuose posėdžiuose buvo aptarti aktualiausi ir opiausi išeivijos

visuomeniniai ir politiniai reikalai, t. y. tarptautinė padėtis, tremtinių, taikos konferencijos, santykių su Lenkija, informacijos, finansavimo ir politinės akcijos klausimai. Taip pat buvo apžvelgta diplomatinių atstovybių padėtis ir jų perspektyva. Konferencijos Politinės komisijos pranešime konstatuota, kad tikslinga sureguliuoti santykius su Lenkijos egziline vyriausybe, derinti savo pastangas dėl abiejų valstybių suverenumo atkūrimo ir pradėti derybas dėl abiejų valstybių sienų nustatymo. Komisija pabrėžė, kad vedant derybas su Lenkijos egzilinės vyriausybės atstovais reikia laikytis principinio nusistatymo dėl Vilniaus (neatskiriama Lietuvos dalis)[37]. Nutarta sudaryti delegaciją, kuri gintų Lietuvos interesus taikos konferencijoje ar panašiuose pasitarimuose. Tremtinių klausimu Politinė komisija pateikė nemažai pasiūlymų dėl tremtinių teisių, jų gynimo, apgyvendinimo. Nutarta sudaryti šimto tūkstančių JAV dolerių dydžio Lietuvai išlaisvinti fondą, kuris padėtų finansuoti politinę, diplomatinę ir informacinę veiklą[38].

Vienas svarbiausių konferencijos klausimų buvo bendros vadovybės sudarymas. Konferencijai buvo pateikti trys projektai: VLIK'o ir du S. Lozoraičio, iš kurių vienas parengtas konferencijos metu. Tačiau konferencijoje nė vienas jų nebuvo priimtas, kol nebuvo parengtas dar vienas bendras kompromisinis projektas, kuriam pritarė pasiuntiniai ir VLIK'as. Liepos 26 d. šeštajame posėdyje, tarsi apibendrindamas iki tol kalbėjusiųjų mintis ir pasiūlymus, M. Krupavičius pateikė rezoliuciją „Dėl politinės akcijos organizacijos". Joje numatyta sudaryti politinį organą, kuris vykdytų vyriausybės funkcijas pagal 1922 m. Lietuvos Konstituciją. Tokio organo nariu užsienio politikai vadovauti kviečiamas S. Lozoraitis, tačiau iki jis galės atvykti, jo pareigas turi eiti kitas jo pasirinktas narys; sudarius šį organą, VLIK'as vykdo seimo funkcijas ir kontroliuoja vykdomojo organo darbus bei nustato jo politikos liniją[39]. S. Lozoraitis pareiškė, kad kol jis galės pradėti vadovauti konferencijoje neįvardytos naujos struktūros užsienio politikai, savo pavaduotojo „neturi pretenzijos pasirinkti, bet būtų malonu, kad galėtų pasitarti"[40]. Šis naujas politinis organas buvo sudarytas 1946 m. lapkričio 12 d. ir pavadintas Vykdomąja taryba[41].

Konferencijai baigiantis S. Lozoraitis padėkojo VLIK'o vadovybei už „malonią darbo atmosferą, įgalinusią pasiekti svarbių padarinių". M. Krupavičius taip pat pažymėjo buvusią „draugingą pasitarimų dvasią"[42].

Konferencijoje nebuvo aptarti principiniai diplomatijos šefo ir „Kybartų aktų" klausimai. Turbūt tam turėjo įtakos ne visai konfidenciali konferencijos aplinka, nes dr. J. Šaulys dar prieš prasidedant konferencijai laiške M. Krupavičiui rašė esąs nepatenkintas, kad dalyvaus kun. J. Končius ir S. Garbačiauskas, kurie, anot jo, varžys pasitarimų eigą[43]. Todėl anksčiau minėti klausimai nebuvo aptarinėjami posėdžių metu, o tik nedideliame atskirai nuo konferencijos liepos 24 d. sušauktame VLIK'o ir diplomatinės tarnybos vadovų posėdyje. Pasitarime dalyvavo dr. J. Šaulys, M. Krupavičius, J. Kaminskas ir S. Lozoraitis; pastarasis pasakė, kad „Kybartų aktai" yra teisėti, galioja ir užtikrina Lietuvos suverenių teisių tęstinumą[44]. Daugiau tuo klausimu nediskutuota, tik susitarta, kad S. Lozoraitis VLIK'ui adresuotame laiške išdėstys savo poziciją dėl „Kybartų aktų", o M. Krupavičius, patvirtindamas laiško gavimą, išdėstys VLIK'o nuomonę. Tęsiant diskusijas S. Lozoraičiui užkliuvo rengiamo projekto dėl vykdomojo organo kūrimo pirmas punktas, kuriame kalbama, kad šis organas vykdys „Vyriausybės funkcijas pagal 1922 m. Lietuvos Konstitucijos principus". Jo įsitikinimu, nebuvo reikalo panaikinti tebegaliojančią 1938 m. Konstituciją, todėl, ieškant bendro sutarimo, pasiūlė sakinio dalį „pagal 1922 m. Lietu-

vos Konstitucijos principus“ pakeisti į „pagal 1922 m. Lietuvos Konstitucijos dvasią“. VLIK'o vadovai pritarė S. Lozoraičio siūlymui[45].

Liepos 25 d. S. Lozoraitis perdavė M. Krupavičiui du laiškus. Pirmame laiške minima, kad Berno konferencijos nutarimai nesusiję su „Kybartų aktais“[46], antrame, remiantis J. Urbšio 1940 m. birželio 1 d. telegrama, nubrėžiama diplomatijos šefo veiklos „sfera“, už kurią buvo atsakingas S. Lozoraitis: diplomatinių atstovybių personalas, jų paskyrimai (ne atstovybių vadovų), atleidimai, perkėlimai, atsakomybė už turtą, pasų išdavimas, diplomatinių atstovybių priežiūra[47]. Liepos 27 d. M. Krupavičius taip pat raštu atsakė S. Lozoraičiui ir išdėstė VLIK'o poziciją dėl „Kybartų aktų“; jo nuomone, minimi aktai „neturi teisinės galios, bet tatai nereiškia, kad politinio tikslingumo sumetimais, VLIK'ui nutarus, jie negalėtų būti panaudoti“[48]. Tuo metu ne visi VLIK'o nariai pritarė vėliau priimtai bendrai rezoliucijai dėl „Kybartų aktų“. Tautininkų sąjungai priklausęs B. Gaidžiūnas pareiškė, kad „Kybartų aktų“ svarstymas nepriklauso VLIK'o kompetencijai ir todėl VLIK'o šiuo klausimu rengiamam nutarimui jų sąjunga nepritaria[49]. M. Krupavičius kitame – liepos 27 d. – laiške S. Lozoraičiui rašė, kad VLIK'as niekada nenorėjo kištis į diplomatinių atstovybių ir jų vadovų kompetencijos sritį, tačiau sudarius naują vyriausybės funkcijas atliekantį politinį vykdomąjį organą, kurio užsienio vadovo pareigas eiti buvo pakviestas S. Lozoraitis, diplomatai turėtų paklusti šio organo nutarimams[50].

1946 m. liepos 27 d. Berne pasibaigusi pirmoji pasiuntinių ir VLIK'o konferencija subalansavo tolesnę išeivijos politinės veiklos kryptį. Kuriam laikui tarp S. Lozoraičio ir VLIK'o buvo surastas *modus vivendi*. S. Lozoraitis kitiems pasiuntiniams siūlė pritarti konferencijos nutarimams ir juos vykdyti, tačiau pats neketino išsižadėti „Kybartų aktų“, tikėdamasis atėjus tinkamam momentui jais pasiremti[51]. Tokios nuomonės laikėsi ir kiti diplomatai, manantys, kad aktai tam tikrais atvejais galėjo būti naudingi[52]. S. Lozoraitis teigė: jei būtų atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė, jis neturėsiąs pretenzijų, kad Lietuva pripažintų „Kybartų aktus“. „Jei tautos dauguma panorėtų juos pripažinti – gerai; jei ne – taip pat gerai, aš grįšiu kaip bet kuris kitas pilietis ir tais aktais nesiremsiu“[53]. Vėliau politiškai angažuota lietuvių išeivijos spauda, ypač provlikinės orientacijos, dėl S. Lozoraičio ir VLIK'o nesutarimo ne kartą kėlė šį klausimą, net titulavo S. Lozoraitį A. Smetonos įpėdiniu, diktatoriumi.

1946 m. rudenį, prieš sudarant vyriausybės funkcijas vykdantį organą (Vykdomąją tarybą), VLIK'ui nerimą sukėlė dar iki 1918 m., valstybės atkūrimo priešaušryje, aktyviai dirbusio lietuvybės darbą P. Gabrio veikla. Šis veikėjas dangstėsi neegzistuojančio Baltijos valstybių išlaisvinimo komiteto (BVIK'o) pirmininko Tautino vardu. Jis parengė pareiškimus S. Lozoraičio ir VLIK'o adresu, kuriuose grasino demaskuoti vykdomąjį organą kaip „fašistinę organizaciją“ ir reikalavo VLIK'o veiklą derinti ne su S. Lozoraičiu, o su BVIK'u[54]. Į avantiūrizmą linkusio P. Gabrio šantažas bei destruktyvūs pareiškimai galėjo dezorientuoti tiek vyriausybes, prie kurių buvo akredituoti pasiuntiniai, tiek visą lietuvių išeiviją. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius laiške dr. J. Šauliui apie P. Gabrį rašė: „Ar iš proto krausitosi, ar iš tikrųjų stojo Maskvos tarnybon. Ar nebūtų kokių priemonių jį įstatyt į padorų veikimą? O gal tuo ar kitu būdu nutildyt?“[55] Tikėtina, kad P. Gabrys, išskyrus ultimatyvius pareiškimus, toliau žengti nedrįso.

VLIK'ui didesnė problema atrodė iš už „geležinės uždangos“ atsiradusi Vyriausiojo Lietuvos atstatymo komiteto (VLAK'o) delegatūra, į kurią buvo pakviesti ir keli

VLIK'o nariai. VLAK'as iš pradžių privertė VLIK'ą šiek tiek sutrikti, nes niekas iš VLIK'o narių nežinojo, kokia jo sudėtis ir kokiu tikslu sudarytas komitetas. Tuo metu viena silpniausių VLIK'o vietų buvo ta, kad jis nepalaikė santykių su Lietuvoje vykstančiu ginkluotu pasipriešinimu. Pirmojoje pasiuntinių ir VLIK'o konferencijoje Berne tai nebuvo aptarinėjama. Tuo pasinaudodamas VLAK'as, tiksliau, J. Deksnys, vienas VLAK'o ideologų ir veikėjų, ryšius su kraštu laikė esminiu veiksniu prieš VLIK'ą. J. Deksnys, jausdamas nepasitenkinimą dėl VLIK'e vyraujančios prokatalikiškos linijos, norėjo panaikinti VLIK'ą ir kartu galimybę katalikams dominuoti Lietuvos laisvinimo fronte.

1946 m. spalio 9 d. VLAK'as apie susikūrimą informavo pasiuntinius, kurie šią informaciją perdavė VLIK'ui[56] (nors Liūtas Mockūnas knygoje „Pavargęs herojus" mini, kad Stasys Žymantas apie VLAK'o atsiradimą informavo spalio 3 d. [57]). M. Krupavičius laiškuose dr. J. Šauliui suabejojo, ar yra toks komitetas, todėl įsakmiai paprašė vadovautis tik pirmosios konferencijos nutarimais[58]. Tačiau, antra vertus, jei toks komitetas egzistavo ir buvo suvienijęs krašto pasipriešinimo judėjimą, VLIK'as sutiko derėtis ir nustatyti politinės veiklos kryptį[59]. Anot M. Krupavičiaus, jei iš tikrųjų viskas pasitvirtintų, VLAK'as turėtų veikti VLIK'o vardu ir turiniu[60].

VLIK'as politinės sumaišties laikotarpiu 1946 m. lapkričio 12 d. patvirtino Vykdomosios tarybos sudėtį, vadovaujamą pirmininko E. Galvanausko. Apie tai buvo informuotas S. Lozoraitis, kuriam pavesta vadovauti Vykdomojoje taryboje užsienio reikalams[61]. Tarybai nebuvo lemta ilgai gyvuoti, nes jos pirmininkas E. Galvanauskas nutarė pasitraukti iš politinės veiklos ir išvyko pas šeimą į Madagaskarą. 1947 m. vasario 7 d. S. Lozoraitis taip pat įspėjo VLIK'ą, kad atsisako savo pareigų Vykdomojoje taryboje[62]. M. Krupavičius jau 1946 m. gruodžio 30 d. laiške dr. J. Šauliui rašė, kad sudarytos Vykdomosios tarybos didžiausia problema – pirmininkas ir užsienio reikalų tvarkytojas[63]. S. Lozoraitis pareigų atsisakymą VLIK'o Vykdomojoje taryboje motyvavo tuo, kad negalėjęs persikelti į Vokietijoje esančią VLIK'o ir Vykdomosios tarybos būstinę, todėl negalėjo daryti įtakos ten priimamiems sprendimams. Jis taip pat užsiminė, jog du kartus buvo prašęs parūpinti jam Vokietijos leidimą, tačiau, praėjus net šešiems mėnesiams po jo prašymo, negavo jokio atsakymo[64]. V. Sidzikauskas atsiminimuose mini, kad S. Lozoraičio atsisakymas būti Vykdomosios tarybos nariu, atsakingu už užsienio politiką, buvo susijęs su jo nenoru pasiduoti VLIK'o įtakai[65]. Remiantis L. Mockūnu[66], kuris rašė, kad 1946 m. rudenį prasidėjo S. Lozoraičio susirašinėjimas su Lietuvos laisvės kovų sąjungos (LLKS) nariais S. Žymantu ir A. J. Greimu, VLAK'o informacijos centru Stokholme, tai irgi galėjo būti viena jo pasitraukimo priežasčių. Krašto vardu kalbėjęs VLAK'as labiau imponavo S. Lozoraičiui negu VLIK'as, siekęs vadovauti ir palaikęs silpnus ryšius su pasipriešinimo judėjimu Lietuvoje.

1946 m. pabaigoje į Švediją atvykę Lietuvos pasipriešinimo judėjimo atstovai, turintys įgaliojimus Vakaruose sudaryti VLAK'o delegatūrą, norėjo užmegzti ryšius su Europoje esančiais lietuvių išeivijos politiniais centrais – VLIK'u ir Lietuvos diplomatais. 1947 m. sausio 17 d. nedideliame Kirchheimo miestelyje Vokietijos pietuose įvyko VLIK'o ir LLKS vadovų susitikimas. Jame nepavyko sudaryti VLAK'o užsienio delegatūros, nes VLIK'o vadovai netikėjo, kad VLAK'as egzistuoja krašte, ir nemanė, jog tikslinga steigti vietoj jo naują, niekam nežinomą delegatūrą[67]. VLIK'as iš savo informacinių kanalų Lietuvoje sužinojo, kad VLAK'as Lietuvoje nebuvo žinomas[68].

E. Galvanauskui pareiškus ketinimą atsistatydinti iš Vykdomosios tarybos pirmi-

ninko pareigų, 1947 m. sausio mėnesį į naujo pirmininko vietą buvo žadama skirti V. Sidzikauską[69]. M. Krupavičius būgštavo, kad pasiuntiniai prieš V. Sidzikauską „nepasišiaustų ir nepradėtų kliudyti bendram darbui“[70]. Dr. J. Šaulys, tuo metu tarpininkavęs susirašinėjant S. Lozoraičiui ir VLIK'ui, vasario 24 d. laiške M. Krupavičiui rašė, kad jis ir S. Lozoraitis mano, jog „kito tinkamesnio asmens šiai vietai esamomis sąlygomis neturima, ir noriva pasikliauti tamsta. Tatai, žinoma, neturi reikšti, kad tai yra mudviejų remiama kandidatūra“[71].

1947 m. kovo 14 d. V. Sidzikauskas, remdamasis tų metų sausio–vasario mėn. vykusiais VLIK'o vadovybės ir Lenkijos išeivijos vyriausybės pasitarimais, nusiuntė laišką Lenkijos užsienio reikalų ministrui išeivijoje A. Tarnowski'ui, kuriame pareiškė, kad VLIK'as sutinka artimiausiu metu atnaujinti Lietuvos ir Lenkijos diplomatinius santykius ir pradėti tartis dėl „santykių formos“ nustatymo abiem šalims atgavus nepriklausomybę. V. Sidzikauskas laišką pasirašė „einantis užsienio reikalų ministro pareigas“[72].

VLIK'as, sudarydamas santykių užmezgimo sutartį su Londone esančia Lenkijos išeivijos vyriausybe, turėjo tikslą įsijungti į Sovietų Sąjungos okupuotų valstybių bloką, užsitikrinti Lenkijos politinę paramą atkuriant Lietuvos valstybės suverenumą bei dabartinį Vilniaus statusą ir iš anksto susitarti dėl sienų. V. Sidzikauskas suprato, kad toks susitarimas su lenkais būtų galiojęs tik iki abiejų valstybių suvereniteto atgavimo[73]. Tam pasipriešino diplomatai. S. Lozoraitis, pirmą kartą pasirašydamas kaip užsienyje likusios Lietuvos diplomatijos šefas, laiške V. Sidzikauskui piktinosi, kad neįmanomas joks tarpusavio bendradarbiavimas, nes VLIK'as nuolat supažindina pasiuntinius su jau įvykusiais faktais. Jis protestavo, kad būtų pasikeista tokiais raštais, nes, jo manymu, nebuvo kompetentingas tai daryti, be to, pirmojoje konferencijoje Berne tai nebuvo suderinta. V. Sidzikausko kovo 14 d. rašte lenkams dėl „santykių formos“ nustatymo S. Lozoraitis įžvelgė kompetencijos stoką, kadangi dviejų nepriklausomų valstybių santykių forma yra diplomatiniai santykiai, o „santykių formos“ svarstymas gali būti siejamas tik su specifiniais ryšiais, kurie tarptautinėje teisėje buvo „Unions d'Etats“ skyriuje[74]. Jis nustebo ir dėl to, kad V. Sidzikauskas pasirašė kaip einantis užsienio reikalų ministro pareigas. S. Lozoraitis konstatavo, kad VLIK'o 1947 m. kovo 14 d. raštas Lenkijos užsienio reikalų ministrui buvo „neteisėtas, užsienio tarnybos nariams neprivalomas ir Lietuvos valstybei prievolių sudaryti negali“[75]. Kiti diplomatai pritarė S. Lozoraičiui[76] ir pagrasino, kad, jei bus pasikeista raštais, jie gali ne tik atsiriboti nuo jų, bet ir imtis tam tikrų politinių veiksmų[77]. VLIK'as, atsižvelgdamas į diplomatų nuomonę, pasikeitimą raštais atidėjo.

Pirmoji pasiuntinių ir VLIK'o konferencija Berne nepašalino penktojo dešimtmečio viduryje atsiradusios trinties tarp dviejų lietuvių išeivijos politinių centrų Europoje – diplomatinės tarnybos, ypač S. Lozoraičio, ir daugiapartiniu principu suformuotos organizacijos – VLIK'o. Nors iš pradžių atrodė, kad abiem pusėms pritarus vykdomojo organo sudarymui išnyks iki tol buvę nesutarimai, tačiau taip neįvyko. Taigi galima daryti prielaidą, kad viena esminių nesutarimų priežasčių buvo tiek S. Lozoraičio (ir kitų pasiuntinių), tiek VLIK'o skirtinga tuometinė padėtis. Pasiuntinių nuomone, jie buvo legitimiškai veikiantys Lietuvos valstybės teisiniai subjektai ir juos pripažino kelių didžiausių pasaulio valstybių vyriausybės. Antra vertus, A. Smetonos ir J. Urbšio įgaliojimai S. Lozoraičiui leido vykdyti savarankišką politiką. VLIK'as, daugiapartiniu principu pogrindyje susiformavusi politinė organizacija, skelbėsi vykdantis seimo, o jo padalinys Vykdomoji taryba – vyriausybės funkcijas; nei vienas, nei kitas

neturėjo užsienio valstybių pripažinimo. VLIK'o pozicijas silpnino ir tai, kad jo ryšiai su pasipriešinimo judėjimu Lietuvoje buvo gana silpni.

Pasiuntinių ir VLIK'o konferencijoje Berne priėmus sprendimą sudaryti vykdomąjį organą, VLIK'ui nepripažinus S. Lozoraičio diplomatijos šefu ir „Kybartų aktų" tituliaru, o S. Lozoraičiui neatsisakius šių jam suteiktų pareigų, tapo aišku, kad VLIK'ui nepavyks palenkti pasiuntinius savo įtakai. S. Lozoraitis nenorėjo būti priklausomas nuo VLIK'o. Kyla klausimas, kodėl S. Lozoraitis, iš pradžių sutikęs įeiti į vykdomąjį organą – Vykdomąją tarybą, vėliau iš jos pasitraukė? Tikėtina, kad S. Lozoraitis iš pradžių vylėsi, jog veikdamas vykdomajame organe galės daryti įtaką VLIK'o priimamiems sprendimams, tačiau negalėdamas persikelti į Vokietiją, Vykdomosios tarybos rezidavimo vietą, jis pakeitė savo nuomonę. Antra vertus, S. Lozoraičio apsisprendimui įtakos galėjo turėti ir 1946 m. rudenį atsiradęs VLAK'as, kuris skelbėsi, kad tiesiogiai palaiko ryšius su krašto pasipriešinimu. VLAK'o programa buvo labai panaši į VLIK'o ir jis tapo pastarojo konkurentu.

S. Lozoraičio santykių su VLIK'u ir VLAK'u politiką 1947 m. pirmoje pusėje galima apibūdinti kaip siekimą laviruoti, o ne užimti kraštutinę poziciją vienas kito atžvilgiu. VLIK'as, siekęs vadovauti Lietuvos išlaisvinimo akcijai, lietuvių išeivijoje ir Lietuvoje buvo gerai žinoma organizacija, todėl S. Lozoraitis buvo priverstas ją pripažinti ir su ja skaitytis. S. Lozoraičio norą bendradarbiauti su VLIK'u parodė ir 1947 m. vasarą Paryžiuje įvykusi antroji pasiuntinių ir VLIK'o konferencija. Tuo tarpu VLAK'as, nors ir skelbėsi, kad tiesiogiai palaiko ryšius su krašto rezistencija, kėlė daugiau klausimų, nei davė atsakymų. Vis dėlto S. Lozoraitis palaikė su J. Deksniu 1946 m. rudenį užsimezgusius ryšius, kuriuos stiprino ir bendra idėja, nes abu skeptiškai vertino Lietuvoje vykstančios ginkluotos kovos naudą, pasisakė už pasyvųjį pasipriešinimą[78].

1947 m. rugpjūčio 5–15 d. Paryžiuje vyko „Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antroji konferencija", į kurią atvyko diplomatai, VLIK'o ir Vykdomosios tarybos nariai. Iš diplomatų šioje konferencijoje dalyvavo S. Lozoraitis, dr. J. Šaulys, B. K. Balutis, P. Žadeikis, E. Turauskas ir dr. S. A. Bačkis, iš VLIK'o – M. Krupavičius, dr. Petras Karvelis ir B. Gaidžiūnas, o iš Vykdomosios tarybos – V. Sidzikauskas, S. Kaminskas, Juozas Brazaitis ir Antanas Novickis. Svečio teisėmis kai kuriuose posėdžiuose dalyvavo J. Baltrušaitis, Elena Devenienė, Antanas Liutkus, Magdalena Avietėnaitė.

Pirmą konferencijos dieną pasiuntiniai iškėlė Vykdomosios tarybos statuso tarptautinėje aplinkoje klausimą, nes buvo neaišku, ar Vykdomoji taryba laiko save išeivijos vyriausybe, ar ne. Dr. S. A. Bačkis užsiminė, kad tam tikrais atvejais Vykdomąją tarybą tekdavo pristatyti kaip egzilinę vyriausybę[79]. Vykdomosios tarybos pirmininkas V. Sidzikauskas, referavęs apie tarybos atliktus darbus, pasakė: „Vyriausybe mes laikome save tik savo, lietuvių tarpe, o už savo visuomenės ribų vyriausybe niekur nesideklaruojame"[80]. V. Sidzikauskas tikėjo, kad greitai turėtų įvykti Rytų ir Vakarų ginkluotas susidūrimas, kurio metu būtų aktualu prisistatyti Vakarų šalims išeivijos vyriausybei[81].

Rugpjūčio 7-ąją, penktą konferencijos dieną, tarp pasiuntinių ir VLIK'o kilo diskusijos dėl diplomatinių santykių užmezgimo su lenkų išeivijos vyriausybe Londone ir dėl V. Sidzikausko 1947 m. kovo 14 d. rašto Lenkijos išeivijos vyriausybės užsienio reikalų ministrui A. Tarnowski'ui. V. Sidzikauskas laikėsi pozicijos, kad santykių su lenkais užmezgimas gali būti naudingas išlaisvinimo akcijai. Anot jo, pasikeitimas raštais su lenkais nenukrypo nuo pirmosios konferencijos metu priimtų politinių gairių, todėl

VLIK'as ir Vykdomoji taryba nemanė, jog reikia tartis su pasiuntiniais. Dr. P. Karvelis pareiškė, kad VLIK'as dar kartą apsvarstė pasikeitimo raštais su lenkais tikslingumą ir pritaria, kad būtų galima tai daryti, tačiau pabrėžė, jog pasiuntiniai, įrodę šio susitarimo netikslingumą ir žalą, gali įtikinti VLIK'ą nepasirašyti susitarimo[82]. S. Lozoraitis prieštaravo V. Sidzikauskui, kad tai nesiderina su pirmosios konferencijos priimtomis nuostatomis, kuriose kalbama tik apie sieną su Lenkija. Jis pažymėjo, kad lenkai visur skelbė Vilnių savo miestu ir šitaip neteisėtai padarė Vilnių savo ginčo objektu, o VLIK'as, tai žinodamas, pažadėjo su jais derėtis dėl dvišalių santykių pagrindų ir formų. P. Žadeikis pabrėžė, kad susitarimas su lenkais įpareigos lietuvių išeivijos veikėjus ne tik lygiuotis į lenkus, bet ir kiekvienu atveju derintis prie jų[83].

Rugpjūčio 8 d. V. Sidzikauskas padarė pareiškimą, kad siekiant vadovybės bendrumo Vykdomoji taryba atsiima susitarimo su lenkais projektą. Jis pasiūlė laikyti šį projektą neturinčiu juridinės galios ir išrinkti komisiją kitam projektui parengti. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius pareiškė, kad V. Sidzikauskas nėra kompetentingas projektą atšaukti ir paskelbti negaliojančiu, nes minimą susitarimo projektą buvo patvirtinęs VLIK'as ir tik jis turėjo teisę jį atšaukti. Tačiau VLIK'as sutiko, kad parengus naują projektą bus galima pasirinkti kurį nors vieną geresnį[84]. S. Lozoraitis su kitais pasiuntiniais pritarė Vykdomosios tarybos pareiškimui atsiimti 1947 m. kovo 14 d. notos projektą. Buvo sudaryta trijų asmenų komisija naujam projektui parengti. Į ją įėjo VLIK'o nariai prof. S. Kaminskas ir dr. P. Karvelis bei dr. J. Šaulys. Vėliau apie pasikeitimą raštais su lenkais nebuvo diskutuota, tik pasitenkinta keliomis rezoliucijomis.

Rugpjūčio 10 d. popietiniame pasitarime buvo aptarinėjamas Lietuvoje vykstančio pasipriešinimo vaidmuo, tačiau nei VLIK'as, nei pasiuntiniai nebuvo pakankamai gerai informuoti apie tikrą padėtį krašte. Tai rodė ir S. Kaminsko pasakymas, kad pasipriešinime dalyvauja 80 proc. tautos, kurią sieja ne tik bendros mintys, bet ir daugmaž vienoda taktika[85]. Daugiau nei tris valandas trukusiame posėdyje V. Sidzikauskas pareiškė, kad būtų naudinga užmegzti ryšius su aktyviuoju pasipriešinimu (apie pasyvųjį pasipriešinimą krašte nei VLIK'as, nei pasiuntiniai nebuvo informuoti). Jis pabrėžė, kad tautos potencialo taupymo sumetimais krašte būtų tikslinga „nedėti vilčių vien į mišką"[86]. S. Lozoraitis, turbūt turėdamas minty neigiamą VLIK'o nusistatymą VLAK'o atžvilgiu, pasakė, kad gaunant nepatikrintų žinių „netiktų *a priori* nusistatyti tokias žinias laikyti netikromis"[87]. Jis tikėjo VLAK'o informacijos centro Stokholme teikiama informacija. Toliau apie pasipriešinimo vaidmenį krašte nebuvo diskutuojama.

Baigiantis konferencijai buvo priimta rezoliucija, kurioje kviečiama bendradarbiauti „glaudžiau ir tobuliau". M. Krupavičius pareiškė, jog VLIK'as nieko nedarys, kad susilpnintų pasiuntinių statusą, o stengsis jų veiklą palengvinti[88]. Bendradarbiavimo glaudumą VLIK'as vis dėlto suprato savaip, kaip priklausantį jo įtakai. Uždarame konferencijos posėdyje M. Krupavičius perskaitė pranešimą (dokumentas nedatuotas, tačiau tikėtina, kad tai įvyko paskutinę konferencijos dieną, rugpjūčio 15-ąją). Jame pabrėžiama, jog VLIK'as vykdo seimo ir Respublikos prezidento funkcijas, o Vykdomoji taryba – vyriausybės. Atėjus laikui, taryba turės pasiskelbti Lietuvos išeivijos vyriausybe. Kol vyriausybės funkcijas vykdančių organų nepripažins valstybės, pasiuntinių subordinacija tiems organams yra tik vidinė, moralinė. Pranešėjo nuomone, jei S. Lozoraitis sutinka efektyviai tvarkyti reikalus, jis gali grįžti į Vykdomosios tarybos užsienio reikalų tvarkytojo pareigas[89]. Nesant jokių dokumentų, atskleidžiančių S. Lozoraičio ir kitų pasiuntinių reakciją į M. Krupavičiaus kalbą, šiandien sunku vertinti VLIK'o pirmininko kalbą

kitaip negu VLIK'o nusistatymą, jog išeivijos politinis monopolis turi priklausyti jam. Vėliau vykę diplomatų ir VLIK'o pasitarimai tebuvo eilinis mėginimas subalansuoti santykius, todėl galima prielaida, kad nei S. Lozoraitis, nei kiti Lietuvos diplomatai nei iškart po 1947 m. konferencijos Paryžiuje, nei po vėliau įvykusių pasitarimų nepripažino esantys priklausomi nuo VLIK'o.

IŠVADOS

Nors 1946–1947 m. konferencijų Berne ir Paryžiuje metu tarp Lietuvos diplomatų ir VLIK'o vyravo nuostata suvienyti politines jėgas, tačiau tarpusavio santykiams didžiausią įtaką turėjo ne tik S. Lozoraičio daug ginčų sukėlę valdžios įgaliojimai, VLIK'o siekis monopolizuoti vadovavimą Lietuvos išlaisvinimo akcijai, bet ir tai, kad Vakaruose atsirado VLAK'as, palaikantis ryšius su ginkluota rezistencija Lietuvoje. S. Lozoraitis, įvertindamas VLIK'ą ir VLAK'ą, labiau linko laviruoti tarp abiejų organizacijų nei užimti kurios nors atžvilgiu priešišką poziciją.

Lietuvos politinių veikėjų pasitarimai parodė, kad, nepaisant formalių mėginimų suvienyti lietuvių politinę veiklą egzode, vis dėlto buvo veikiama savais keliais.

Nuorodos

[1] Plačiau apie tai žr.: L. Jonušauskas, „Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai (1947–1948)", *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1998, Nr. 2(4), p. 70–80.

[2] S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[3] Dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas Romoje.

[4] B. K. Balutis, *Mano dienynas, asmeniniai laiškai, nuorašai, laikraščių ir kitokios iškarpos (1954 m. gegužės 1 d.–1966 m. liepos 19 d.)*, Lietuvos užsienio reikalų ministerijos archyvas, kolekcija.

[5] Dr. A. Geručio archyvas, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), f. 155.

[6] Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas, ibid., f. 155–308.

[7] Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, ibid., f. 155–307.

[8] L. Jonušauskas, op. cit.

[9] VLIK'o deklaracija, *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1953, t. 1, p. 378.

[10] Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto 1944 m. vasario 16 d. laiškas „Ponams Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams", S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[11] Ibid.

[12] Ibid.

[13] K. Škirpos 1951 m. liepos 24 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[14] Ibid.

[15] Ibid.

[16] B. K. Balutis, op. cit., 1954 m. rugpjūčio 4 d., Lietuvos užsienio reikalų ministerijos archyvas, kolekcija, t. 4, p. 14.

[17] Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto 1944 m. lapkričio 21 d. laiškas dr. S. A. Bačkiui, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

[18] VLIK'o pirmininko prof. M. Krupavičiaus 1947 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrojoje konferencijoje, priedas Nr. 7, p. 2, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas; S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[19] „The memorandum of the Presidium of the Supreme Lithuanian Committee of Liberation to General D. Eisenhower", *Supreme Comander of the Allied Expeditionary Forces*, April 18, 1945, No. 75, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[20] V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 236.

[21] VLIK'o 1945 m. liepos 3 d. protokolas, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[22] „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova laisvinimo organizacijoje. Dokumentų šviesoje", *Į laisvę*, 1953, Nr. 1, p. 33.

[23] Dr. S. A. Bačkio 1945 m. spalio 17 d. laiškas VLIK'o pirmininkui M. Krupavičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

[24] J. Kaminsko 1945 m. lapkričio 15 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[25] Ibid.

[26] M. Krupavičiaus 1945 m. gruodžio 24 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

[27] M. Krupavičiaus 1946 m. sausio 22 d. laiškas J. Šauliui, VUB RS, A. Geručio archyvas, f. 155–307.

[28] M. Krupavičiaus 1946 m. sausio 22 d. laiškas J. Šauliui, ibid.

[29] VLIK'o pirmininko prof. M. Krupavičiaus 1947 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrojoje konferencijoje, priedas Nr. 7, p. 2, ibid.

[30] J. Šaulio 1946 m. vasario 1 d. *Pro memoria*, ibid.
[31] J. Šaulio 1946 m. vasario 5 d. laiškas M. Krupavičiui, ibid.
[32] J. Šaulio 1946 m. vasario 23 d. laiškas M. Krupavičiui, ibid.
[33] M. Krupavičiaus 1946 m. kovo 1 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.
[34] J. Šaulio 1946 m. gegužės 7 d. laiškas M. Krupavičiui, ibid.
[35] P. Žadeikio 1946 m. liepos 10 d. laiškas J. Šauliui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[36] Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos pirmojo posėdžio, įvykusio 1946 m. liepos 21 d. Berne, protokolas, ibid.
[37] Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos šeštojo posėdžio, įvykusio 1946 m. liepos 26 d. Berne, protokolas, ibid.
[38] Ibid.
[39] Ibid.
[40] Ibid.
[41] M. Krupavičiaus 1946 m. spalio 22 d. laiškas dr. J. Šauliui, VUB RS, A. Geručio archyvas, f. 155–307.
[42] Ibid.
[43] Dr. J. Šaulio 1946 m. liepos 16 d. laiškas M. Krupavičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[44] S. Lozoraičio 1946 m. rugsėjo 30 d. laiškas pasiuntiniams, ibid.
[45] Ibid.
[46] S. Lozoraičio 1946 m. liepos 25 d. (I) laiškas M. Krupavičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[47] S. Lozoraičio 1946 m. liepos 25 d. (II) laiškas M. Krupavičiui, ibid.
[48] M. Krupavičiaus 1946 m. liepos 27 d. (I) laiškas S. Lozoraičiui, ibid.
[49] B. Gaidžiūno 1946 m. liepos 27 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.
[50] M. Krupavičiaus 1946 m. liepos 27 d. (II) laiškas S. Lozoraičiui, ibid.
[51] S. Lozoraičio 1946 m. rugsėjo 30 d. laiškas pasiuntiniams, ibid.
[52] Dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.
[53] S. Lozoraičio 1946 m. rugsėjo 30 d. laiškas pasiuntiniams, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[54] M. Krupavičiaus 1946 m. spalio 22 d. laiškas dr. J. Šauliui, VUB RS, A. Geručio archyvas, f. 155–307.
[55] M. Krupavičiaus 1947 m. kovo 10 d. laiškas dr. J. Šauliui, ibid.
[56] L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1997, p. 204–205.
[57] Ibid., p. 205.
[58] M. Krupavičiaus 1946 m. spalio 22 d. laiškas dr. J. Šauliui, VUB RS, A. Geručio archyvas, f. 155–307.
[59] M. Krupavičiaus 1946 m. lapkričio 21 d. laiškas dr. J. Šauliui, ibid.
[60] M. Krupavičiaus 1946 m. lapkričio 23 d. laiškas dr. J. Šauliui, ibid.
[61] M. Krupavičiaus 1946 m. lapkričio 21 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[62] „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova laisvinimo organizacijoje", *Į laisvę*, 1954, Nr. 2, p. 36.
[63] M. Krupavičiaus 1946 m. gruodžio 30 d. laiškas dr. J. Šauliui, VUB RS, A. Geručio archyvas, f. 155–307.
[64] S. Lozoraičio 1947 m. gegužės 12 d. laiškas VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininkui V. Sidzikauskui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[65] V. Sidzikauskas, op. cit., p. 254.
[66] L. Mockūnas, op. cit., p. 219.
[67] VLAK'o delegatūros narių susitikimo Kirchheime 1947 m. sausio 19 d. atmintinė, VUB RS, A. Geručio archyvas, f. 155–307.
[68] VLIK'o nusistatymas VLAK'o atžvilgiu, 1947 m. liepos 4 d., ibid.
[69] M. Krupavičiaus 1947 m. sausio 28 d. laiškas dr. J. Šauliui, ibid.
[70] M. Krupavičiaus 1947 m. vasario 21 d. laiškas dr. J. Šauliui, ibid.
[71] Dr. J. Šaulio 1947 m. vasario 24 d. laiškas M. Krupavičiui, ibid.
[72] V. Sidzikausko 1947 m. kovo 14 d. laiškas A. Tarnowski'ui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[73] V. Sidzikausko 1947 m. balandžio 25 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.
[74] S. Lozoraičio 1947 m. gegužės 12 d. laiškas V. Sidzikauskui, ibid.
[75] Ibid.
[76] B. K. Balučio 1947 m. gegužės 24 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.; P. Žadeikio 1947 m. gegužės 26 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.
[77] Dr. S. A. Bačkio 1947 m. gegužės 22 d. laiškas Vykdomosios tarybos pirmininkui V. Sidzikauskui, ibid.
[78] L. Mockūnas, op. cit., p. 220.
[79] Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrosios konferencijos pirmas posėdis, 1947 m. rugpjūčio 5 d., dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas; S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.
[80] Ibid.
[81] Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrosios konferencijos penktas posėdis, 1947 m. rugpjūčio 7 d., ibid.
[82] Ibid.
[83] Ibid.
[84] Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrosios konferencijos šeštas posėdis, 1947 m. rugpjūčio 8 d., ibid.
[85] Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrosios konferencijos devintas posėdis, 1947 m. rugpjūčio 10 d., ibid.

[86] Ibid.
[87] Ibid.
[88] Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksnių antrosios konferencijos penkioliktas posėdis, 1947 m. rugpjūčio 15 d., ibid.
[89] VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus pranešimas antrosios pasiuntinių ir VLIK'o konferencijos, vykusios 1947 m. rugpjūčio 5–15 d., uždarajame posėdyje, ibid.

Gauta 1999 12 31
Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija,
e-mail: Laurynas.Jonusauskas@lt-mission-eu.be

Laurynas Jonušauskas

THE RELATION SHIP BETWEEN STASYS LOZORAITIS AND THE VLIK IN 1946–1947

Summary

After World War II the relations between the diplomatic corps of Lithuania and the VLIK (Chief Committee for Liberation of Lithuania), the two major Lithuanian political powers in Western Europe, were strained and complicated. During meetings in Bern and Paris held in 1946–1947 the two political bodies tried to establish a mutual understanding on major political discords born of certain political events: the appointment of Stasys Lozoraitis the chief of Lithuania's diplomatic corps by Minister of Foreign Affairs Juozas Urbšys' telegram; the Kybartai Act; and the VLIK's claims to control the diplomatic corps and to direct the actions for Lithuania's liberation. However, the negotiations between the two political powers were interrupted by the VLAK (Chief Committee for the Restoration of Lithuania's Statehood), a new political organisation, which maintained contacts with the armed resistance in Lithuania. Lozoraitis held the balance between the VLIK and the VLAK, i.e.. he did not express any preference to either of them. Thus, the efforts to unite the activities of the major political organisations at the meetings in Bern and Paris failed. The organisations for the liberation of Lithuania in Western Europe continued their activities independently.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2000, 1(7)

Juozas Banionis

Belgrado susitikimas: Lietuvos laisvinimo lūkesčiai

Straipsnyje apžvelgiamas laisvosios lietuvijos pasirengimas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai Belgrade 1977 m., supažindinama su penkiais Lietuvos laisvinimo programos etapais ir akcentuojami šio tarptautinio forumo momentai, turėję reikšmės Lietuvos bylos kėlimui. Panaudoti Lietuvos ypatingajame ir Lietuvos visuomenės organizacijų archyvuose saugomi dokumentai.

ĮVADAS

JAV, Kanada ir 33 Europos valstybės 1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje pasirašė Baigiamąjį aktą, kuriuo buvo apvainikuotas dvejų metų Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK) parengiamasis darbas.

Laisvoji lietuvija, išsibarsčiusi po įvairias Vakarų pasaulio šalis, Helsinkio susitarimus sutiko kontraversiškai. Iš pirmo žvilgsnio ESBK Baigiamasis aktas teigė Europos valstybių sienų *status quo*, o tuo išreikštas *de facto* pripažinimas kenkė Lietuvos laisvės bylai. Kita vertus, Helsinkio dokumente numatyta periodiškai kontroliuoti, kaip laikomasi susitarimo, ir rengti ESBK valstybių signatarių susitikimus, o tai – nors ir netiesiogiai – teikė vilčių Lietuvos laisvės bylos reikalui.

Taigi susiklostė palankios aplinkybės kelti Europos valstybių forume neteisėtą Baltijos valstybių okupaciją, žmogaus teisių nepaisymą, religinį persekiojimą, rusinimą ir kitokius varžymus tuose kraštuose. Buvo akivaizdu, jog pirmiausia sovietams turėtų būti reiškiami priekaištai dėl pagrindinių žmogaus teisių pažeidinėjimų jų okupuotose Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Tokį pirmąjį ESBK valstybių susitikimą numatyta surengti 1977 m. Belgrade.

Laisvoji lietuvija, atidžiai sekdama susidariusią tarptautinę padėtį, po Helsinkio susitarimų pasirašymo toliau tęsė titanišką Lietuvos laisvinimo darbą ir ėmė intensyviai rengtis Belgrado susitikimui.

Šio įvairiapusio parengiamojo darbo atspindžiai ir įvykiai, susiję su Lietuvos laisvės byla, pavieniui yra nušviesti Vakarų išeivijos periodiniuose leidiniuose ir publicistinėje literatūroje.

Pirmiausia paminėtinas Broniaus Nemicko straipsnis „Nuo Helsinkio iki Madrido“[1], kurio skyreliuose „Belgrado susirinkimas“ ir „Belgrado susirinkimo baigtis“ iškeliami sovietų ir amerikiečių prieštaravimai aptariant Helsinkio susitarimų vykdymą ir pripažįstamas Belgrade priimto dokumento „skurdus turinys“. Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių laisvinimo byla, autoriaus žodžiais, „tik prabėgomis užkabinta“.

Apžvalginiame straipsnyje „Lietuvos laisvės byla Belgrade“[2], parengtame pagal Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) pirmininko dr. Kęstučio J. Valiūno ataskaitinį pranešimą, pateikiama išsami šios

išeivijos organizacijos Lietuvos laisvinimo darbų suvestinė.

Kokią įtaką Belgrado susitikimas turėjo Lietuvos laisvės bylai, svarstoma Vytauto Vaitiekūno straipsnyje „Politika dešimtmečių sąvartoje“[3]. Netiesiogiai Belgrado konferencija minima Petro Stravinsko knygoje „Ir šviesa, ir tiesa“[4]. Autorius, pateikdamas Helsinkio akto interpretaciją, neigia Lietuvos valstybės „pardavimą“ Helsinkyje sovietams.

Atskirais klausimais, vienaip ar kitaip susijusiais su laisvosios lietuvijos pasirengimu Belgrado susitikimui, yra rašę V. Volertas, V. Vaitiekūnas, E. Čekienė, A. Pleškys, J. Genys, R. Žymantaitė[5].

Šiuo straipsniu siekiama plačiau nušviesti laisvosios lietuvijos pasirengimą Belgrado susitikimui, akcentuoti kai kuriuos Belgrado susitikimo momentus, turėjusius nemažą reikšmę Lietuvos laisvės bylos kėlimui. Be jau minėtų išeivijoje parašytų straipsnių, remiamasi Lietuvos archyvuose saugoma nepublikuota medžiaga, vienu ar kitu aspektu atspindinčia aktyvią laisvosios lietuvijos poziciją Lietuvos laisvinimo darbe.

LIETUVOS LAISVĖS BYLOS ŠERDIS

Pirmoji laisvosios lietuvijos reakcija, kurią sukėlė Helsinkyje rengiamas pasirašyti ESBK Baigiamasis aktas, buvo išreikšta pavojaus ženklu Lietuvos laisvės bylos kėlimui ir laimėjimui. Pirmiausia baugino mintis, kad „Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija gali paruošti Europos sutartį, kurią pasirašančios valstybės galėtų iš pagrindų pakeisti ligšiolinį Baltijos valstybių statusą“[6]. Nuogąstavimus kiek pašalino JAV prezidentas Geraldas R. Fordas, paliudydamas nekintamą Amerikos politiką Baltijos valstybių inkorporavimo atžvilgiu. 1975 m. liepos 25 d. jis sukvietė Vašingtone į Baltuosius rūmus Baltijos kraštų išeivijos bei kitų JAV etninių grupių atstovus ir pabrėžė, jog „Helsinkio aktas niekaip nepalies jų [valstybių. – *J. B.*] ligšiolinės aneksijos nepripažinimo padėties“[7].

Tačiau, kaip ir tikėtasi, pasirašius Helsinkio susitarimus Sovietų Sąjunga ėmė aiškinti, kad esą ESBK Baigiamuoju aktu juridiškai pripažįstamos dabartinės Europos valstybių sienos. Šitaip buvo peršama neginčijama išvada, jog patvirtinama Baltijos kraštų priklausomybė SSRS.

Iškilus sunkumų Lietuvos laisvės bylai, laisvojoje lietuvijoje nuvilnijo susirūpinimo banga „dėl Brežnevo ir jo agitpropininkų varomos propagandos, skelbiant aiškiausią netiesą, kad Helsinkio dokumente Lietuvos valstybė pripažinta Sovietų Sąjungai“[8].

Neatsitiktinai Amerikos lietuvių taryba (ALT), veikdama su visomis patriotinėmis Amerikos lietuvių ir kitų Baltijos valstybių išeivijos organizacijomis, ėmėsi iniciatyvos ir mėgino sužinoti JAV Kongreso nuomonę dėl okupuotų Baltijos valstybių padėties po Helsinkio Baigiamojo akto. Sulaukus JAV oficialios valdžios patvirtinimo, kad Amerika nepripažįsta Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą, laisvoji lietuvija atsisakė dvejojančios pozicijos Lietuvos laisvinimo darbe ir klaidinančios Helsinkio akto interpretacijos, t. y. minties „propaguoti prieš save ir savo valstybę“[9].

Kita vertus, ESBK Baigiamasis aktas tapo Lietuvos laisvės byloje šerdimi, kuri apėmė visą Lietuvos laisvinimo veiklą. Reikšminga buvo tai, kad Sovietų Sąjunga, pasirašydama Helsinkio susitarimus, kitų 34 valstybių signatarių akivaizdoje patvirtino laisvo apsisprendimo principą visoms tautoms. Be to, buvo pabrėžiamas „ligšiolinių to principo pažeidimų“ atitaisymas, valstybių teritorinis neliečiamumas[10].

PENKI LIETUVOS LAISVINIMO ETAPAI

Pasirašius ESBK Baigiamąjį aktą ir nusistovint jo interpretacijai, kuri tapo palanki Lie-

tuvos laisvės bylai, 1975 m. spalio 25 d. Čikagoje įvyko ALT XXXV suvažiavimas, paskelbęs ilgametę Lietuvos laisvinimo programą. Jos rengėjai – ALT valdyba ir ALT pirmininkas dr. Kazys Bobelis numatė penkis okupuotos Tėvynės vadavimo etapus, kurie išliko aktualūs iki Lietuvos nepriklausomybės atkovojimo[11].

Pirmajame laisvinimo programos etape nurodyta siekti, kad JAV niekada nepripažintų Lietuvos įjungimo į Sovietų Sąjungos imperiją.

Antrajame etape numatyta reikalauti, kad po ESBK JAV nekeistų savo nusistatymo dėl Baltijos valstybių prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą ir jo nelegalizuotų.

Trečiajame etape užsibrėžta Helsinkio Baigiamojo akto principus ir išvadas pritaikyti Lietuvos laisvinimo veiklai.

Ketvirtajame etape iškeltas uždavinys raginti formuoti pasaulio vyriausybių „įvairių įtakingų pareigūnų ir asmenų bei spaudos atstovų opiniją apie Lietuvą, Lietuvos žmonėms paneigtą laisvo apsisprendimo teisės principo vykdymą, ten vykstantį žmogaus teisių laužymą ir apie Sovietų Sąjungos Lietuvoje tebevykdomą tautų genocidą“[12].

Paskutiniame, penktajame, etape numatyta galutinai atkurti Lietuvos nepriklausomybę.

Pritaikant išvardytus laisvinimo programos etapus Lietuvos laisvės bylos eigai būtina pažymėti, jog pirmiems dviem etapams numatytos programinės nuostatos tuo metu jau buvo įgyvendintos. „Tylos sąmokslas“ buvo pralaužtas ir tiek prieš Helsinkio susitarimų pasirašymą, tiek po jų Lietuva, kaip ir kitos Baltijos valstybės, sulaukė iš JAV pusės patikinimo, kad jų prievartinis inkorporavimas į SSRS negali būti pripažintas teisėtu.

Trečiasis etapas dar laukė artėjančios Belgrado konferencijos ir vėlesnių ESBK susitikimų, kuriuos periodiškai rengti įsipareigota Helsinkio Baigiamajame akte.

Ketvirtajam Lietuvos laisvinimo etapui iškeltus uždavinius pradėta įgyvendinti anksčiau, nei buvo pasirašyti Helsinkio susitarimai. Tai rodė svarbiausių laisvosios lietuvijos politinių ir patriotinių organizacijų – ALT, VLIK'o, Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB), jos padalinių įvairiuose Vakarų kraštuose įvairialypė veikla.

Helsinkyje įvykusios ESBK Baigiamasis aktas sukūrė plačią tarptautinę politinę bazę, kuria pasinaudojant buvo galima svaresniais argumentais „formuoti pasaulio vyriausybių opiniją, kad Sovietų Sąjunga atitaisytų prieš Baltijos valstybes įvykdytą agresiją“[13]. Tapo tikėtina, jog bent 27 Vakarų valstybės iš 35 Helsinkio akto signatarių pasinaudos galimybe kelti konferencijose klausimus, kad būtų tikrinama, kaip laikomasi ESBK dokumentų, nes Sovietų Sąjunga nepaisė pasirašytų tautų apsisprendimo ir teritorinio neliečiamumo principų[14].

Penktasis etapas, kuriame numatyta galutinai išlaisvinti Tėvynę, buvo parengtas laiko perspektyvai.

PIRMIEJI LIETUVOS LAISVINIMO LAIMĖJIMAI

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje laisvoji lietuvija, nuosekliai veikdama Lietuvos laisvinimo kryptimi, užsibrėžė dvejopus uždavinius. Pirma, išlaikyti tarptautinėse, valstybinėse institucijose ir tarptautinėje opinijoje „gyvą Lietuvos valstybingumą“, kitaip tariant, nuolat pabrėžti, kad Sovietų Sąjunga neteisėtai okupavo Lietuvą, ir liudyti nekintamą siekį atkurti valstybės suverenumą. Antra, teikti tarptautinėms, valstybinėms institucijoms informaciją apie Lietuvos laisvės bylą ir apie „Lietuvos okupanto genocidinius, antihumaniškus ir pagrindines žmogaus teises pažeidžiančius kėslus bei veiksmus, šauktis jų intervencijos, tuo prilaikant

okupanto beatodairiškumą, ir moraliai stiprinti pavergtos tautos atsvarą“[15]. Šiuos du svarbius Lietuvos laisvės bylos gyvavimui momentus atspindi konkreti laisvosios lietuvijos laisvinimo veikla. 1976 m. vasario 27–28 d. Vašingtone surengtoje konferencijoje JAV užsienio politikos žmogaus teisių klausimais dalyvavo ir lietuvių atstovai: ALT nariai Teodoras Blinstrubas, dr. Kazys Šidlauskas ir Jungtinio Baltijos komiteto narys dr. Jonas Genys. Konferencijoje vienareikšmiškai konstatuota, kad „Lietuva kenčia priespaudą vergijoje“[16].

JAV valstybės departamentas parengė VLIK'o pirmininko dr. K. J. Valiūno adresu laišką, kuriame patvirtinama, kad po Helsinkio konferencijos JAV politika okupuotų Baltijos valstybių atžvilgiu nepakito: „JAV užtikrina, kad saugumo ir kooperavimo konferencija nepakeitė jos politikos nepripažinti Baltijos valstybių jėga inkorporavimo į SSRS. Mūsų politika buvo patvirtinta prezidento 1975 m. liepos mėn. Helsinkio konferencijos išvakarėse ir 1976 02 19 dienos laiške estams“. Šis oficialus raštas išsklaidė abejones dėl Lietuvos laisvės bylos teisumo[17].

Dar vienas reikšmingas Tėvynės laisvinimo darbo laimėjimas, kurį pasiekė ALT ir kitos laisvosios lietuvijos organizacijos drauge su kitų Baltijos kraštų išeivijos organizacijomis, buvo JAV Kongreso įtikinimas priimti rezoliuciją, įgalinančią sukurti Helsinkio Baigiamojo akto vykdymo komisiją. Būsimosios institucijos tikslas būtų ne tik stebėti, kaip vykdomi ESBK pasirašyti principai, bet ir fiksuoti tų principų laužymo faktus, taip pat tinkamai pasirengti artėjančiai Belgrado konferencijai. Pastaroji mintis sulaukė atgarsio ir abiejuose JAV Kongreso rūmuose – buvo priimtos rezoliucijos, vienareikšmiškai patvirtinančios Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS nepripažinimą. 1976 m. gegužės–birželio mėn. JAV Kongresas ir administracija įsteigė Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisiją (CSCE), į kurią paskyrė 6 senatorius ir 6 kongresmenus. Tuo tarpu JAV valstybės sekretorius Henris Kissingeris delsė deleguoti JAV administracijos atstovą[18]. Ši komisija, kurios pirmininku patvirtintas JAV Kongreso narys Dante B. Fascellas, iškart pradėjo rengtis Belgrado susitikimui ir fiksuoti Helsinkio Baigiamojo akto nuostatų pažeidimus šalyse, ESBK signatarėse. Taigi numatyta JAV CSCE paskirtis nemažai žadėjo Lietuvos laisvės bylos kėlimui. 1976 m. reikšmingi ir laisvosios lietuvijos susitikimais su JAV prezidentu. (Suprantama, pirmiausia tai lėmė tų metų lapkričio 2 d. įvyksiantys JAV prezidento rinkimai.) Juose net tris kartus (1976 m. vasario, birželio ir spalio mėn.) JAV lietuviams atstovavo ALT pirmininkas dr. K. Bobelis. Išskirtinas iš jų trečiasis susitikimas, kurį apžvalgininkai apibūdino kaip lietuvių „propagandinį laimėjimą“[19].

1976 m. spalio 12 d. įvyko JAV prezidento G. Fordo susitikimas su 15 JAV etninių grupių atstovais. Tuomet lietuviams, be dr. K. Bobelio, atstovavo JAV lietuvių bendruomenės krašto valdybos pirmininkas Algimantas Gečys. Kviesdamas atsisakyti „tylos sąmokslo“ A. Gečys pabrėžė būtinybę JAV „garsiai kelti“ Baltijos valstybių išvadavimo iš SSRS problemą. Susitikimo metu buvo priminti skirtingi JAV prezidento G. Fordo požiūriai į Baltijos valstybių laisvę pasirašius Helsinkio aktą. Vienas požiūris išdėstytas Baltijos tautų atstovams, kitas pareikštas Amerikos žurnalistams. Taigi kyla pagrįstas klausimas, „kodėl Amerikos moraliniai įsipareigojimai detente politikos dvasioje nebuvo vykdomi sovietų pavergtų tautų atžvilgiu?“[20] Dr. K. Bobelis išreiškė nepasitikėjimą JAV valstybės sekretoriaus H. Kissingerio formuojama užsienio politika ir akcentavo dvejopą JAV politiką žmogaus teisių srityje. Pasak jo, vienokia reakcija į žmogaus teisių paneigimus Pietų Afrikos Respublikoje ar Čilėje, kitokia – į „žmonių persekiojimą sovietų okupuotoje Lietuvoje“[21].

Po tokios griežtos kritikos JAV prezidentas G. Fordas buvo priverstas paneigti 1976 m. spalio 6 d. per televizijos rinkiminės kampanijos programą išreikštą nuomonę, esą „Rytų Europoje sovietų dominavimo nėra“. Dabar prezidentas konstatavo, kad „Rytų Europos valstybėse dominuoja sovietai ir kad visos pavergtos tautos seniai būtų buvusios laisvos, jeigu ne tas tautas kontroliuojančių 30 sovietų divizijų“. Be to, patvirtinta, kad „to SSRS dominavimo JAV niekada nepripažins“, ir pareikšta viltis, jog „Rytų Europos tautos visgi kada nors laisvę atgaus“[22].

Tuo pat metu kitas kandidatas į JAV prezidentus – Jimmy Carteris atsiuntė ALT adresu telegramą, kurioje užtikrinama jo, kaip būsimojo JAV prezidento, teigiama pozicija dėl Baltijos valstybių ir visos Rytų Europos laisvės[23].

Taigi laisvoji lietuvija, išnaudodama naują tarptautinę padėtį po Helsinkio susitarimų, ėmėsi plačios Lietuvos laisvinimo veiklos ir pasiekė pirmuosius laimėjimus. Aktyvi Lietuvos laisvinimo organizacijų pozicija ir sėkminga Lietuvos laisvės bylos eiga kėlė sovietiniam saugumui didelį nerimą.

KGB RŪPESČIAI DĖL LIETUVOS LAISVĖS BYLOS PO HELSINKIO KONFERENCIJOS

Lietuvos laisvinimo veiklai palankiai besiklostančios aplinkybės po ESBK Baigiamojo akto pasirašymo Helsinkyje neliko nepastebėtos sovietinio saugumo. Tai patvirtina KGB Lietuvos SSR padalinio parengtas dokumentas, kuriame išsamiai nagrinėjama aktyvėjanti laisvosios lietuvijos pozicija siekiant Lietuvos laisvės. Visų pirma pastebimas lietuvių išeivijos „siekimas pasinaudoti konferencija [turima omenyje Helsinkio konferencija. – *J. B.*] taip vadinamam „Lietuvos bylos“ reikalui“[24]. Dokumente nurodomi konkretūs faktai. JAV lietuvių atstovų priėmimų metu pas JAV prezidentą G. Fordą (1975 m. vasario 27 d. ir liepos 25 d.) buvo gautas patvirtinimas, kad Amerika ir toliau nepripažins Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą. Tą pačią mintį laiškuose patvirtino JAV valstybės sekretoriaus padėjėjas A. Hartmanas 1975 m. gegužės 6 d. ir JAV prezidento padėjėjas 1975 m. liepos 1 d.

Be JAV lietuvių bendruomenės, kuri nuosekliai veikė Lietuvos vadavimo linkme, sovietų okupacijos nepripažinimo reikalu į savo valstybių Užsienio reikalų ministerijas kreipėsi Kanados ir Urugvajaus lietuviai[25]. Pro sovietinio saugumo akis nepraslydo ir faktas, kad VLIK'o pirmininkas dr. K. J. Valiūnas ESBK metu lankėsi Helsinkyje.

Bene daugiausia nerimo KGB sukėlė JAV Atstovų rūmų ir Senato rezoliucijos dėl Baltijos valstybių. Saugumas išskyrė dvi rezoliucijų kategorijas. Pirmosiose rezoliucijose pabrėžiama, jog ESBK nepakeitė JAV požiūrio Baltijos valstybių okupacijos atžvilgiu ir JAV toliau laikysis neteisėto inkorporavimo nepripažinimo. Antrosiose pažymima, kad JAV, nepripažindamos sovietų okupacijos Baltijos valstybėse, privalėtų šią tarptautinę neteisybę kelti Jungtinių Tautų Organizacijoje (JTO).

KGB Lietuvos SSR padalinys minimame dokumente daro išvadą, kad „Helsinkio konferencijos požiūriu reakcinė emigracija šiuo metu laikosi pozicijos – Baigiamasis aktas gali pasitarnauti „laisvinimo reikalui““[26]. Tam turi būti panaudoti du ESBK Baigiamojo akto principai. Pirma, „sienos gali būti keičiamos taikiu būdu“. Antra, humanitarinių ryšių plėtimas, kontaktų aktyvinimas, pasikeitimas informacija, o tai, pasak sovietinio saugumo, „žmonės gali panaudoti savų idėjų, savos (priešiškos) informacijos eksportui į Sovietų Lietuvą“[27].

Aštuntojo dešimtmečio laisvosios lietuvijos veiklą KGB apibūdino kaip „sudėtingą imperializmo ideologinių diversijų sudėtinę dalį“. Be to, pažymimi svarbiausi tos veik-

los elementai, kurie atspindi Sovietų Lietuvoje gyvenančių žmonių priespaudą: „rusifikacija, religijos persekiojimas, žydų tautybės žmonių persekiojimas, kultūros laisvės nebuvimas, disidentų veiklos, kitamininčių persekiojimai“[28].

Pripažįstama, jog viena aktualiausių išeivijos lietuvių veiklos išraiškų yra propagandinės laidos per radijo stotis „Amerikos balsas“, Romos radijas, Vatikano radijas, Madrido radijas, „Laisvė“.

Dar 1975 m. sovietinis saugumas išskyrė šias svarbiausias Lietuvos laisvinimo akcijas:

1) pasitraukusių iš Sovietų Lietuvos asmenų „panaudojimas antisovietinei propagandai“ (turimi omeny Simas Kudirka, Jonas ir Marija Jurašai, Aloyzas Jurgutis, Vaclovas Sevriukas ir kt.);

2) disidentų veiklos propagavimas (minimas Tomas Venclova, Mindaugas Tamonis, Sergejus Kovaliovas);

3) pogrindinės „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ leidimas ir vertimas į anglų, vokiečių, prancūzų kalbas;

4) rengiamas Kopenhagos (Baltijos) tribunolas, Andrejaus Sacharovo apklausa, kurioje kviečiami dalyvauti S. Kudirka ir J. Jurašas;

5) rugpjūčio mėnesį rengiama pavergtųjų tautų savaitė;

6) birželio mėnesį Stokholme organizuojama Baltijos instituto konferencija;

7) gruodžio mėnesį planuojamas Lotynų Amerikoje Pasaulio lietuvių jaunimo kongresas;

8) Vatikano paskelbtų „šventųjų metų“ panaudojimas antisovietinei veiklai, kurioje aktyviai dalyvauja JAV lietuvių dvasininkai – vyskupai Vincentas Brizgys, Antanas Deksnys, kunigai prelatas dr. Ladas Tulaba, monsinjoras Vincas Mincevičius, dr. Vytautas Kazlauskas ir kt.;

9) balandžio mėnesį Miunchene rengiamas simpoziumas „Religijos padėtis SSRS ir jos valdomuose kraštuose“, kuriame lietuviams atstovaus kunigas dr. Juozas Vaišnora;

10) numatomas Baltijos kraštų atstovų kreipimasis į JTO (minima organizacija BATUN).

Sovietinis saugumas, pripažindamas platų laisvosios lietuvijos veiklos 1975 m. spektrą, džiūgauja pastebėjęs neva didėjančius prieštaravimus tarp Lietuvos laisvinimo organizacijų. Anot cituojamo KGB dokumento, „suskilo JAV lietuvių bendruomenė, aršiai pešasi ALT su PLB, ALT su VLIK'u“. Tačiau sutinkama, kad nepaisant šių kliuvinių laisvosios lietuvijos tikslas lieka tas pats – palaikyti Lietuvos laisvinimo „vilties iliuziją“[29].

KGB Lietuvos SSR padalinys buvo priverstas konstatuoti, jog „po Helsinkio parengta nauja veiksnių programa, panaudojanti pasitarimo dokumentus savo interesams ir savo interpretacijoms prieš Vakarų visuomenę“[30]. Tokią išvadą leido daryti numatytos svarbiausios išeivijos Lietuvos laisvinimo veiklos kryptys 1976 metams, pagrįstos šiomis nuostatomis: 1) Lietuvos SSR nėra sąžinės laisvės ir pažeidžiamos žmogaus teisės; 2) SSRS nacionalinės politikos kompromitavimas; 3) faktų, rodančių Helsinkio susitarimų pažeidimus Sovietų Sąjungoje, rinkimas; 4) ideologiškai priešiškų LSSR gyventojų rėmimas[31].

Kaip atsaką į tai KGB Lietuvos SSR padalinys numatė priemones, padėsiančias diskredituoti Lietuvos laisvinimo organizacijas. Visų pirma nutarta pasitelkti keletą agentų (Vilnelę, Šarūną, Profesorių, Jūrą), kurie pagelbėtų kaupti informaciją apie aktyviausias lietuvių išeivijos organizacijas – ALT, BATUN (Baltijos valstybių apeliacijos į JTO komitetas), VLIK'ą ir kt. Dar įsipareigota išleisti knygą „Trys dešimtmečiai emigracijoje“ (pasirodė 1977 m.), kuri padėtų diskredituoti patriotinę laisvąją lietuviją. Knygos autorius – „savas“ žmogus Orestas. Be to, numatyta plačiai propaguoti buvusių Lietuvos Respublikos valdininkų, perėjusių į

sovietų pusę, straipsnius ir kalbas. Toliau įsipareigojama remti JAV sionistų organizacijas, padėsiančias atskleisti lietuvius „karinius nusikaltėlius“. Dar sumanyta panaudoti lietuvių ir vokiečių literatūros draugiją – sudaryti joje specialią kūrybinės inteligentijos grupę, įtraukiant į ją ir saugumo operatyvinius darbuotojus. Nepamirštas ir išeivijos jaunimas, gyvenantis JAV, Kanadoje, VFR ar kitur. Planuojama skatinti jaunimą lankytis Sovietų Lietuvoje ir tą faktą būtinai panaudoti „politiniam darbui“. Pagaliau pabrėžiama, jog būtina sudaryti sąlygas žinomiems išeivijos menininkams, literatams, mokslininkams atvykti į Lietuvos SSR per „Tėviškės“ draugiją[32]. Toks „geranoriškumas“ lengvai paaiškinamas taip pat propagandiniais sumetimais. Visos išvardytos KGB priemonės turėjo tikslą toliau skaldyti laisvąją lietuviją ir didinti Lietuvos laisvinimo organizacijų tarpusavio nesutarimus. Skatinant išeivijos jaunimą ir intelektualus lankytis sovietų okupuotame krašte turėta tikslas skleisti propagandą apie „klestinčią“ Lietuvos SSR ir kartu atitraukti juos nuo Lietuvos laisvinimo veiklos.

Teisingumo dėlei reikia pažymėti, jog daugumą aptartame plane numatytų priemonių sovietinis saugumas mėgino įgyvendinti. Sovietų Lietuvoje lankėsi vis daugiau jo pageidaujamų socialinių sluoksnių lietuvių iš Vakarų kraštų. Tačiau jie nesunkiai atpažindavo sovietinę tikrovę ir nepasiduodavo propagandai. Matyt, todėl KGB Lietuvos SSR padalinys norimo aiškaus rezultato ir numatyto galutinio tikslo taip ir nepasiekė. Tai patvirtina faktas, jog Vakaruose toliau buvo sėkmingai keliama Lietuvos laisvės byla.

LAISVOSIOS LIETUVIJOS LEIDYBOS BARUOSE

Bylojant pasauliui apie Lietuvos sovietinę okupaciją, informuojant valstybines ar tarptautines institucijas apie okupuotame krašte vykusį ar vykdomą genocidą ar antihumaniškumo apraiškas ir kėsinimąsi į pagrindines žmogaus teises, didelę reikšmę turėjo laisvosios lietuvijos leidiniai, pasirodę užsienio kalbomis aštuntojo dešimtmečio viduryje. Visų pirma išskirtinas išsamus, didelės apimties enciklopedinis leidinys apie Lietuvą anglų kalba. Jo leidimo iniciatorius – VLIK'o valdyba, o autorius – Mykolas Drunga[33].

Svarbiausių žinių apie okupuoto krašto padėtį pateikė kitas leidinys – kun. dr. Juozo Prunskio „Lithuania“.

Svarus JAV LB įnašas ginant sovietų pavergtos tautos reikalą buvo 1975 m. išleistas žmogaus teisių pažeidinėjimų Lietuvoje sąvadas „The violons of humans rights in Soviet occupied Lithuania. A Report for 1975“. Žmogaus teisių pažeidimai keliami leidinyje „Respect my rights“, kurį 1976 m. parengė PLB. Leidinys skirtas disidentui Antanui Terleckui.

Rašant naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos metraštį, buvo paminėta Lietuvos laisvės šauklio Romo Kalantos penkerių metų pasiaukojimo sukaktis ir VLIK'o rūpesčiu pasirodė leidinėlis anglų kalba „Flames for Freedom“. Taip pat buvo įamžintas S. Kudirkos žygdarbis ir JAV sukūrė meninę juostą, pasakojančią apie šį kovotoją dėl Lietuvos išvadavimo[34].

Didelę reikšmę pristatant Lietuvos laisvės bylą tarptautinėje plotmėje turėjo periodiniai leidiniai užsienio kalbomis. VLIK'o pastangomis buvo toliau leidžiami Eltos biuleteniai ne tik lietuvių kalba, bet ir anglų (kas mėnesį), prancūzų (kas trys mėnesiai), italų (kas mėnesį), ispanų (kas trys mėnesiai), portugalų kalba (neperiodiškai)[35].

1977 m. kovo mėnesį VLIK'as įkūrė Lietuvių informacinę tarybą, kuri numatė reguliariai leisti anglų kalba žinių rinkinį „News Release“ apie žmonių padėtį Sovietų Lietuvoje.

Maždaug tuo pat metu (1977 m. balandžio mėnesį) JAV LB pradėjo leisti mė-

nesinį leidinį anglų kalba „Bridges“, kuriame aptariamos Lietuvos problemos tautiniu požiūriu. Pirmiausia lietuviškai nekalbantiems užsienio lietuviams skirtas leidinys netrukus išpopuliarėjo ir jau po metų jo tiražas pasiekė 10 tūkst. egzempliorių. „Bridges“ buvo prenumeruojamas 41 JAV valstijoje, taip pat Jungtinėje Karalystėje, Italijoje, Kanadoje, Australijoje[36]. Apskritai leidinys, užsibrėžęs atgaivinti lietuviškumą tarp angliškai kalbančių tautiečių, daugiau nei sėkmingai pasiekė tikslą, peržengdamas JAV ribas. Beje, šiuo leidiniu taip pat labai domėjosi KGB Lietuvos SSR padalinys. Tai rodo „Bridges“ reguliaraus gavimo lydraščiai, išlikę išeivijos stebėjimo bylose.

Nušviesti Vakarams Lietuvos Katalikų Bažnyčios persekiojimą ir tikinčiųjų teisių varžymą daug padėjo Lietuvių katalikų religinė šalpa (LKRŠ), vadovaujama kun. Kazimiero Pugevičiaus. Jos pastangomis sovietų okupuotame krašte pogrindyje leidžiama „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“ buvo verčiama į užsienio kalbas. Vien Belgrado susitikimo išvakarėse LKRŠ parengė minėto pogrindinio leidinio sąvado vertimą į anglų kalbą ir išsiuntinėjo 5000 egzempliorių svarbiausioms Vakarų valstybėms, Helsinkio akto signatarėms, bei įvairioms religinėms organizacijoms[37].

ŽMOGAUS TEISIŲ KLAUSIMAS SOVIETŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE

Dar 1976 m. lapkričio mėnesį ALT kreipėsi į laisvąją lietuviją ragindama rinkti ir registruoti faktus apie visus sovietų valdžios varžymus išvykti Baltijos respublikų piliečiams iš SSRS į JAV šeimų susijungimo ar privačiais reikalais. Tą patį klausimą šiek tiek anksčiau jau buvo kėlęs Jungtinis Baltijos komitetas.

Veikdamas ta pačia linkme VLIK'as žengė dar konkretesnį žingsnį. 1976 m. gruodžio 4–5d. VLIK'o seimo nutarimu buvo sukurta Lietuvos žmogaus teisių komisija (LŽTK). Jos pirmininku pakviestas tarptautinės teisės specialistas, buvęs Vilniaus universiteto prorektorius, Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone patarėjas prof. dr. Domas Krivickas. Sudarant LŽTK vadovautasi principu, kad būtų atstovaujama svarbiausioms Lietuvos laisvinimo organizacijoms (LB, ALT, BALŠF (Bendrasis Amerikos lietuvių šalpos fondas) ir pan.). Komisiją sudarė: kun. K. Pugevičius, dr. Jonas Genys, Daiva Kezienė, Aušra Zerr-Mačiulaitytė, dr. J. Balys, Jonas R. Simanavičius, S. Kudirka, A. Jurašienė, J. Jurašas[38].

Sukurtos LŽTK tikslas buvo rinkti duomenis apie Lietuvos SSR gyvenančius giminaičius, pažįstamus, kitus piliečius, kuriems sovietai varžo religijos laisvę, neleidžia išvykti į užsienį. „Mūsų teisė ir šventa pareiga rinkti ir skubiai perduoti šią medžiagą atitinkamiems valstybiniams organams arba gyvenamųjų šalių vyriausybėms“, – rašoma kreipimesi į laisvosios lietuvijos visuomenę[39].

Artėjant Belgrado susitikimui minimus duomenis baigta rinkti ir tvarkyti. Tada Lietuvos laisvinimo organizacijoms iškilo uždavinys paskleisti sukauptą informaciją JAV valdžios institucijoms, amerikiečių visuomenei ir kartu skatinti šios informacijos platinimą tarptautiniu mastu[40]. Sukauptai medžiagai platinti plačiai panaudota išeivijos spauda, kurioje buvo skelbiami straipsniai, laiškai, atskleidžiantys tikinčiųjų persekiojimą, žmogaus teisių varžymą Sovietų Lietuvoje. Kai kurie duomenys, pavyzdžiui, medžiaga apie Lietuvos disidentus Nijolę Sadūnaitę, Joną Kastytį Matulionį, kitus už antisovietinę veiklą nuteistus asmenis, laisvosios lietuvijos rūpesčiu buvo paskleisti per JAV žiniasklaidą.

Tuo metu LŽTK nariai bei kiti Lietuvos laisvinimo organizacijų atstovai suaktyvino paskaitinę veiklą ir dalyvavo įvairiuose JAV tarptautinio masto simpoziumuose, disku-

sijose žmogaus teisių klausimais. Lietuviai, remdamiesi surinktais faktais apie sovietų nusižengimus tarptautiniams susitarimams Baltijos valstybėse, pateikdavo tiek oficialiems valdžios atstovams, tiek amerikiečių ar Vakarų visuomenei tikslų okupuotų kraštų vaizdą.

1977 m. vasario 24 d. jau pasitraukęs į Vakarus T. Venclova dalyvavo JAV Kongreso CSCE komisijoje ir liudijo apie Helsinkio susitarimų laužymą sovietų okupuotoje Lietuvoje.

Balandžio 27 d. JAV CSCE oficialiai išklausė ALT pirmininko dr. K. Bobelio, kuris atstovavo Jungtiniam Baltijos komitetui, pranešimą apie žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungos okupuotuose Baltijos kraštuose. K. Bobelis primygtinai prašė paveikti JAV įstatymų leidėjus, kad Amerikos delegacija Belgrado konferencijoje keltų klausimą dėl neteisėtos Baltijos valstybių padėties. Pabrėžta, jog būtina „gerbti šių pavergtų valstybių tautų piliečių teises, kadangi Baltijos valstybių atžvilgiu pilietinės teisės neatskiriamos nuo tautinių teisių", ir reikalauti „visiško visų susitarimų, kuriuos Sovietų Sąjunga grubiai pažeidė, gerbimo ir laikymosi"[41].

Gegužės 6–8 d. Vakarų Vokietijoje (Wild Bad Kreutze) Jungtinių Tautų Organizacijos iniciatyva sušauktoje konferencijoje žmogaus teisių ir tautų apsisprendimo klausimu dalyvavo LŽTK pirmininkas dr. D. Krivickas ir Lietuvos atstovybės Šveicarijoje patarėjas dr. Albertas Gerutis. Lietuviai padarė išsamius pranešimus apie žmogaus teisių varžymus Lietuvoje ir kitose okupuotose Baltijos valstybėse. Drauge su konferencijoje priimtais nutarimais minėti pranešimai buvo įteikti Helsinkio akto signatarėms.

Gegužės 9 d. JAV LB pirmininkas A. Gečys įteikė JAV CSCE, vadovaujamai D. B. Fascello, memorandumą dėl žmogaus teisių pažeidimų sovietų okupuotoje Lietuvoje.

Gegužės 19 d. J. Jurašas dalyvavo Vašingtone surengtoje konferencijoje „Žmogaus teisės po Helsinkio". Ją rengė Amerikos taryba „Už laisvę pasaulyje", Pavergtųjų tautų komitetas, kardinolo Mindszenty fondas, Žydų teisių taryba, Jaunųjų amerikiečių organizacija „Už laisvę". J. Jurašas savo pranešime ypač pabrėžė sovietų vykdomą Baltijos valstybių rusinimą ir etninį genocidą[42].

Lietuvos laisvinimo organizacijos, palaikydamos nuolatinius ryšius su JAV Kongreso CSCE komisijos nariais, pateikdavo nemažai faktų apie sovietų vykdomus žmogaus teisių pažeidimus.

KITOS LIETUVOS LAISVĖS BYLOS KĖLIMO APRAIŠKOS 1977 M.

Lietuvos laisvės bylos kėlimas sulaukdavo atgarsio įvairiose tarptautinėse organizacijose, pavyzdžiui, Pavergtųjų Europos tautų (PET) organizacijoje, taip pat JAV žiniasklaidoje.

1977 m. birželio 2–3 d. PET delegacija, kurioje buvo minimos organizacijos parlamento vicepirmininkas, VLIK'o pirmininko pavaduotojas dr. B. Nemickas, lankėsi Vašingtone, JAV Senate ir Kongrese. Susitikęs su Valstybės departamento Europos reikalų pasekretoriu Johnu A. Armitage, mūsų atstovas pateikė faktų, kad Sovietų Sąjunga laužo žmogaus teises okupuotose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Kartu dr. B. Nemickas paskelbė sukauptus duomenis, rodančius, kad sovietai kliudo susijungti perskirtoms lietuvių šeimoms, lietuviams iš Lietuvos SSR lankytis užsienyje ir Vakarų lietuviams atvykti į Lietuvą[43]. Tuo metu Lietuvos laisvinimo kryptimi aktyviai veikė Lietuvos diplomatinė tarnyba. Jos atstovas dr. Stasys Antanas Bačkis drauge su kolegomis iš Latvijos ir Estijos atstovybių 1977 m. birželio 7 d. taip pat susitiko su J. A. Armitage ir įteikė notas, kuriose atkreipiamas JAV dėmesys

į Sovietų Sąjungoje paminamas žmogaus teises. Dar vienas žingsnis keliant žmogaus teisių pažeidimus sovietų okupuotoje Lietuvoje ir kartu parodant pasauliui, kad Lietuva nesusitaikė su okupacija, buvo VLIK'o pirmininko dr. K. J. Valiūno ir Lietuvos diplomatinės tarnybos vadovo ministro Stasio Lozoraičio pasirašytas memorandumas. 1977 m. rugsėjo 19 d. datuotame dokumente raginama atkreipti dėmesį į žmogaus teisių varžymą Sovietų Lietuvoje ir reikalaujama pašalinti sovietų okupaciją.

Artėjant Belgrado konferencijai Lietuvos žmogaus teisių komisija parengė du svarbius dokumentus: „Memorandumą dėl Helsinkio Baigiamojo akto nuostatų vykdymo" ir „Raportą apie religinės laisvės pažeidimus okupuotoje Lietuvoje". „Vienašališkas Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungą, kariškai ją okupuojant, yra nelegali aneksija. Tokiu būdu Lietuva nėra Sovietų Sąjungos dalis nei teisiškai, nei politiškai", – teigiama memorandume, kurį parengė dr. D. Krivickas ir kun. K. Pugevičius[44]. Memorandumas VLIK'o ir Lietuvos diplomatinės tarnybos vardu buvo įteiktas Helsinkio akto signatarėms, nekomunistinėms valstybėms, o raportas ne tik pristatytas Helsinkio susitikime dalyvavusioms valstybėms, bet ir paskleistas per spaudą ir radiją[45].

Visi laisvosios lietuvijos žygiai buvo nukreipti į svarbiausią tikslą – kelti Lietuvos laisvės bylą liudijant pasauliui, kad Sovietų Sąjunga neteisėtai inkorporavo Baltijos valstybes. Ypač svarbu buvo siekti, kad šis klausimas nebūtų pamirštas Belgrade ir ten sulauktų norimo atgarsio. Tai – Lietuvos laisvinimo darbo maksimali programa Belgrado susitikimui. Atsargai priimta ir minimali programa. Joje numatyta Belgrade atkreipti dėmesį į tai, kad Baltijos valstybėse persekiojama Bažnyčia ir tikintieji, vykdomas rusinimas, trukdoma susijungti persiskyrusioms šeimoms; taip pat numatyta plėsti privačius tarptautinius ryšius.

Aiškus Baltijos kraštų nepasitenkinimo sovietų okupacija ženklas buvo 1977 m. rugsėjo 24 d. Vašingtone prie Linkolno paminklo įvykusi antisovietinė demonstracija. Joje dalyvavo apie 4 tūkst. lietuvių, latvių, estų, taip pat oficialūs asmenys – JAV delegacijos būsimoje Belgrado konferencijoje narys senatorius Robertas Dole, kiti senatoriai: Howardas M. Metzenbaumas, Peteris Domenici, Jackas Schmitas, kongresmenas James Blanchord'as, Valstybės departamento žmogaus teisių koordinatoriaus pavaduotojas L. Schreideris.

Protesto renginį suorganizavo Pasaulio lietuvių jaunimo sąjunga drauge su kitomis Baltijos kraštų jaunimo organizacijomis. Parengiamajam komitetui vadovavo Viktoras Nakas.

Kalbėjęs senatorius R. Dole pirmiausia pažadėjo Belgrade kelti Baltijos valstybių neteisėto inkorporavimo į Sovietų Sąjungą klausimą. Jis taip pat kėlė reikalavimą išvesti okupacinę kariuomenę ir surengti Baltijos valstybėse naujus laisvus rinkimus[46].

Demonstracijoje buvo prisimintas Helsinkio susitarimų principas, skelbiantis, „kad visos tautos visada turi teisę ir pilną laisvę, kada ir kaip tik nori, spręsti savo vidinį ir išorinį politinį statusą be jokio užsienio kraštų kišimosi ir turi teisę, kaip tik patys nori, siekti savo politinio, ekonominio ir kultūrinio vystymosi". Be to, pranešta, kad bus siūloma JAV Senatui priimti 224-ąją rezoliuciją, apibrėžiančią JAV delegacijos siekius Belgrado konferencijoje: „Išryškinti visuotinę svarbą gerbti veiksmingą galimybę naudotis lygiomis teisėmis ir laisvo apsisprendimo visoms tautoms, vystant draugiškus ryšius tarp savęs ir tarp visų valstybių. Jeigu kalbama apie žmogaus teises, individo laisves, tai neturėtų būti pamirštos tautų teisės"[47].

Apskritai oratoriai demonstracijoje pritarė reikalavimams, kad visos Helsinkio akto signatarės privalo vykdyti šiuos susitari-

mus ir suteikti žmonėms jų prigimtines teises laisvai gyventi, kalbėti, mąstyti, tikėti.

Dalis demonstrantų (apie 200 žmonių), spontaniškai prasiveržę prie SSRS ambasados Vašingtone, kur tuomet viešėjo sovietų užsienio reikalų ministras Andrejus Gromyko, priminė žmogaus teisių pažeidinėjimą okupuotose Baltijos valstybėse[48].

Baltijos šalių išeivijos protesto renginys atkreipė JAV žiniasklaidos dėmesį. Jis buvo transliuojamas per Vašingtono radiją ir televiziją (NBC TV), o „Amerikos balsas" tą pačią dieną du kartus perdavė į Baltijos valstybes specialius reportažus[49].

Demonstracija buvo reikšminga dar vienu aspektu. Ji išsklaidė visus sovietų ideologų svaičiojimus apie tariamą lietuvių išeivijos jaunimo abejingumą Lietuvos laisvinimo reikalui ir patvirtino laisvosios lietuvijos jaunosios kartos nusistatymą laimėti Lietuvos laisvės bylą.

Visi šie faktai rodo, kad laisvoji lietuvija nuveikė didžiulį darbą aiškindama pasauliui neteisėtą Lietuvos okupaciją ir keldama Lietuvos laisvės bylą. Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių laisvinimo reikalas sulaukė atgarsio ir oficialiojoje JAV administracijoje. Neatsitiktinai Belgrado konferencijos išvakarėse JAV prezidento patarėjas nacionaliniam saugumui Zbignewas Brzezinskis, kalbėdamas Kolumbijos universitete, pareiškė, kad „Pabaltijo kraštų byla yra viena didžiausių problemų, stovinti sovietams prieš akis"[50].

LIETUVOS LAISVĖS KLAUSIMAS BELGRADO KONFERENCIJOJE

Jugoslavijos sostinėje Belgrade 1977 m. spalio 4 d. prasidėjusi Helsinkio Baigiamojo akto signatarių konferencija užsibrėžė tikslą patikrinti ESBK susitarimo vykdymo rezultatus ir nustatyti tolesnės veiklos gaires. Savaime suprantama, norėta įsitikinti, ar visos Helsinkio aktą pasirašiusios šalys vykdo savo įsipareigojimus, ypač ar gerbia žmogaus teises. Šis klausimas įtrauktas atskirai į Belgrado konferencijos darbotvarkę JAV iniciatyva, nors SSRS tam ir priešinosi.

Laisvoji lietuvija Belgrado susitikimui skyrė daug dėmesio. Buvo tikimasi, jog Belgrade iš autoritetingos tarptautinės tribūnos bus iškeltas pasauliui Baltijos kraštų laisvės klausimas, atskleisti žmogaus teisių pažeidimai, Bažnyčios ir tikinčiųjų persekiojimai sovietų okupuotuose kraštuose.

Dar prieš Belgrado konferenciją dr. K. Bobelis, kalbėdamas JAV Kongreso CSCE, teigė, jog žmogaus kaip piliečio teisės nėra atskiriamos nuo tautų teisių. Be to, Lietuvos laisvinimo organizacijų ALT, VLIK'o, PLB ir kt. surinkti faktai rodė, kad okupacijoje gyvenančių lietuvių teisės yra pažeidinėjamos. Ši medžiaga buvo įteikta D. B. Fascello vadovaujamai komisijai ir, suprantama, sukūrė prielaidas tam, kad neteisėtai sovietų okupuoto Pabaltijo klausimas nebus pamirštas Belgrade.

Kaip ir Helsinkio susitikime, VLIK'as ir Jungtinis Baltijos komitetas pasiuntė į Jugoslavijos sostinę savo atstovą, kuris turėjo atkreipti konferencijos dalyvių ir visuomenės dėmesį į Baltijos kraštų laisvės klausimą. Šią atsakingą misiją VLIK'as pavedė kunigui K. Pugevičiui, kuris 1977 m. spalio 25–31 d. lankydamasis Belgrade susitiko su JAV ambasadoriumi Albertu W. Shereru (jaunesniuoju), Vatikano atstovu konferencijoje mons. Fonzu Munozu ir perdavė informaciją apie Lietuvos laisvės bylos kėlimą. Pokalbiuose buvo akcentuojami žmogaus teisių, „ypač religijos laisvės ir apsisprendimo vykdymo laužymo" sovietų okupuotoje Lietuvoje klausimai. Be to, įvyko susitikimai su JAV, Airijos delegacijų nariais ir „New York Times" korespondentu[51].

1977 m. lapkričio 5–7 d. Baltijos šalių išeivijos organizacijų iniciatyva Belgrado susitikime dalyvaujančioms Vakarų valstybių

delegacijoms, tarp jų JAV, Kanados, VFR, Olandijos, Skandinavijos kraštų ir kt., buvo įteiktas dokumentų rinkinys apie neteisėtą Baltijos valstybių okupaciją. Prie jau minėto LŽTK memorandumo pridėtas laiškas, adresuotas SSRS vadovui Leonidui Brežnevui, kuriame reikalaujama nutraukti neteisėtą okupaciją. Apskritai dokumentuose Sovietų Sąjunga kaltinama Baltijos valstybių kolonizavimu, rusinimu, ekonominiu išnaudojimu, švietimo ir religijos varžymu, disidentų persekiojimu[52]. Bene didžiausiu laimėjimu galima laikyti ALT pirmininko dr. K. Bobelio pakvietimą būti JAV delegacijos nariu, senatoriaus R. Dole patarėju etninėms grupėms. Todėl lapkričio 19–26 d. dr. K. Bobelis lankėsi Belgrade, kur jau vyko konferencija ir dalyvavo JAV delegacija, vadovaujama Arthuro J. Goldbergo.

Lapkričio 25 d. buvo ypač reikšminga Lietuvai, Latvijai ir Estijai laisvės bylos kėlimo atžvilgiu. Senatorius R. Dole iš Belgrado tribūnos ESBK susitikimo dalyviams pareiškė: „Yra faktas, kad Jungtinės Amerikos Valstijos niekados nepripažinusios Baltijos valstybių Lietuvos, Latvijos ir Estijos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą ir oficiali JAV nepripažinimo politika nebuvo paveikta Europos saugumo konferencijos rezultatais. Šis pastovus Jungtinių Valstijų politikos principas yra remiamas Jungtinių Valstijų kongreso“[53].

Rengiant senatoriaus kalbą daug talkino dr. K. Bobelis ir latvių atstovas G. Mejerovičius.

Nors senatorius R. Dole, vadovaudamasis Valstybės departamento nustatyta politikos linija, toliau kalbėjo, „kad tautų apsisprendimas yra Amerikos imigrantų, [...] tautinių mažumų reikalas“[54], tačiau tai buvo istorinės reikšmės įvykis. Pirmąkart po Antrojo pasaulinio karo viešai tarptautiniame forume patvirtintas Baltijos valstybių prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimas.

Į R. Dole kalbą SSRS delegacijos vadovas Jurijus Voroncovas replikavo, jog visiems yra žinoma, kad Baltijos valstybės savanoriškai įsijungė į Sovietų Sąjungą; jis teigė, jog praėjus ketveriems penkeriems metams ir JAV nepripažins šio fakto. A. J. Goldbergas atsakomuoju žodžiu išreiškė nekintamą JAV poziciją, kad Baltijos valstybės „Sovietų Sąjungos nelegaliai okupuotos ir tos okupacijos JAV nepripažino ir nepripažins ir į Helsinkio aktą jis [faktas. – *J. B.*] nėra įtrauktas“[55]. Tuo tarpu KGB papiktino dar viena senatoriaus R. Dole pasakyta mintis: „Laisvę būtina suteikti ne tik atskiriems asmenims, bet ir visoms pavergtoms tautoms, kad jos galėtų turėti laisvą teisę spręsti savo reikalus. Kiekvienam turi būti aišku, kad tokios teisės Lietuva, Latvija ir Estija neturi“[56].

Reikšmingas Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos valstybių, laisvinimo reikalui buvo ir kitas pareiškimas. JAV delegacijos narys Mr. Frowickas pabrėžė, kad amerikiečiai į Antrąjį pasaulinį karą įsitraukė norėdami padėti agresijos aukoms atgauti pasitikėjimą, apsisprendimo teisę ir laisvę, todėl JAV, likdama ištikima demokratijos, laisvės ir laisvo apsisprendimo dvasiai, pritaria Helsinkio akto 8-ajam principui ir stengiasi, kad jis nebūtų ignoruojamas ar netektų praktinio taikymo (šis principas kalba apie tautų lygiateisiškumą ir teisę tvarkyti savo likimą)[57]. Taigi buvo pasiektas nemažas laimėjimas ESBK Jugoslavijos sostinėje įgyvendinant Lietuvos laisvinimo darbo maksimalią programą.

Belgrado konferencija truko septynis mėnesius. JAV ir kitos Vakarų valstybės siekė Belgrado susitikime ne tik apžvelgti Helsinkio susitarimų vykdymą, bet ir sutarti dėl naujų priemonių Europos tautų labui. Tačiau sovietinis blokas tam prieštaravo ir pirmiausia kėlė taikos, saugumo, nusiginklavimo klausimus. Todėl Vakarų šalių pasiūlymas konferencijoje aprėpti visus Helsinkio akto aspektus, įskaitant ir humanizmo klausimus, liko probleminis.

Kita vertus, Belgrado konferencija buvo žingsnis pirmyn keliant žmogaus teisių klausimą tarptautinėje arenoje. Nors sovietai prieštaravo vakarietiškai žmogaus teisių klausimo interpretacijai, tačiau ši problema buvo paliesta tiek, kiek ji užfiksuota Helsinkio Baigiamajame akte.

Vis dėlto Belgrade sutarta toliau tęsti ESBK pradėtą darbą ir kitą susitikimą sušaukti 1980 m. Ispanijos sostinėje Madride[58].

IŠVADOS

Laisvoji lietuvija, įsitikinusi, kad 1975 m. Helsinkyje pasirašytas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Baigiamasis aktas nepakeitė JAV politikos dėl Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą, pradėjo šį dokumentą interpretuoti Lietuvos laisvinimo veiklai naudinga linkme. Helsinkio aktas tapo Lietuvos laisvės bylos šerdimi. Atsižvelgiant į palankiai besiklostančią tarptautinę padėtį, Amerikos lietuvių tarybos iniciatyva 1975 m. buvo priimta penkių etapų Lietuvos laisvinimo programa. Joje užfiksuotas svarbiausias siekis – Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimas. Suaktyvėjusi laisvosios lietuvijos veikla vertė susirūpinti KGB Lietuvos SSR padaliniį. Sovietinis saugumas ėmėsi priemonių, kurios padėtų diskredituoti Lietuvos laisvinimo organizacijas.

Belgrado susitikimas, siekęs leisti šalims signatarėms pasikeisti nuomonėmis apie Helsinkio susitarimų vykdymą, skatino nustatyti ateičiai būdus, kaip plėsti bendradarbiavimą tarp Rytų ir Vakarų, kartu mažinti politinę įtampą tarptautinėje plotmėje. Labai svarbu, kad Vakarų šalys išreiškė susirūpinimą dėl pagrindinių žmogaus teisių pažeidimų Sovietų Sąjungoje, taip pat okupuotose Baltijos valstybėse bei kituose komunistiniuose kraštuose. Ypač akcentuota, kad SSRS suiminėjami ir persekiojami Helsinkio susitarimų vykdymo stebėtojų grupių nariai, varžoma religijos laisvė, trukdoma šeimoms susijungti, apsunkinamos kelionės į užsienį.

Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos valstybių laisvinimo reikalui didelę reikšmę turėjo JAV delegacijos nario senatoriaus R. Dole kalba, pasakyta 1977 m. lapkričio 25 d. Belgrade. Joje pabrėžiama, kad JAV niekada nepripažino Lietuvos, Latvijos, Estijos neteisėto inkorporavimo į Sovietų Sąjungą ir kad šios nuostatos nepakeitė Helsinkio susitarimų pasirašymas.

Nuorodos

[1] B. Nemickas, „Nuo Helsinkio iki Madrido“, *Aidai*, 1979, Nr. 2, p. 62.

[2] „Lietuvos laisvės byla Belgrade“, *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22.

[3] V. Vaitiekūnas, „Politika dešimtmečių sąvartoje“, *Aidai*, 1981, Nr. 1, p. 31; Nr. 2, p. 101.

[4] P. Stravinskas, *Raštai ir credo*, I knyga: *Ir šviesa, ir tiesa*, Chicago, 1978.

[5] V. Volertas, „Dėmesio vertas JAV LB dešimtmetis. 1970–1980, *Aidai*, 1980, Nr. 6, p. 355–357; V. Vaitiekūnas, „Išeivija Lietuvos byloje“, ibid., 1978, Nr. 3, p. 122; E. Čekienė, „Lietuvos byla Helsinkio–Belgrado konferencijų šviesoje“, *Dirva*, 1978, kovo 30; A. Pleškys, „VLIKas–Belgradas–ALT'a“, *Naujienos*, 1978, sausio 16; J. Genys, „Lietuvos laisvinimo eigos apžvalga“, ibid., kovo 12, 13; R. Žymantaitė, „Pabaltijo klausimas Belgrade“, *Dirva*, 1978, sausio 19.

[6] ALT pirmininko dr. K. Šidlausko pranešimas. Penkerių metų darbų apžvalga, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 322, l. 62. (Agento Demagogas perduota medžiaga, gauta Niujorke 1980 m. spalio 17–20 d. konspiraciniame bute iš agento Nemunas.)

[7] Ibid., l. 63.

[8] P. Stravinskas, op. cit., p. 77.

[9] Ibid.

[10] ALT pirmininko dr. K. Šidlausko pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 322, l. 75.

[11] Ibid., l. 74.

[12] Ibid., l. 75.

[13] Ibid., l. 76.

[14] Ibid.

[15] V. Vaitiekūnas, „Politika, 1979 m. “, *Aidai*, 1980, Nr. 1, p. 42.

[16] „Lietuviai žmogaus teisių konferencijoje Washingtone“, *Naujienos*, 1976, kovo 3.

[17] Ibid.

[18] ALT pirmininko dr. K. Šidlausko pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 322, l. 65.
[19] P. L., „Netikėtas propagandinis laimėjimas", *Pasaulio lietuvis*, 1976, Nr. 26 (89), p. 647.
[20] Ibid.
[21] Ibid.
[22] Ibid.
[23] ALT pirmininko dr. K. Šidlausko pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 322, l. 66.
[24] Pagrindinės nacionalistų akcijos, nukreiptos prieš Sovietų Lietuvą 1975 m., ibid., b. 299, l. 2.
[25] Ibid.
[26] Ibid.
[27] Ibid.
[28] Ibid.
[29] Ibid.
[30] Ibid.
[31] Ibid., l. 18.
[32] Ibid., l. 94–96.
[33] „Lietuvos laisvės byla Belgrade", *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22.
[34] V. Vaitiekūnas, „Išeivija Lietuvos byloje", p. 123; „Lietuvos laisvės byla Belgrade", *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22; LSSR KGB I skyriaus 1978 m. sausio 13 d. raštas apie filmą „Simo Kudirkos pabėgimas", LYA, f. K-1, ap. 49, b. 299, l. 320.
[35] Ibid.; Pagrindinės lietuvių reakcinių emigrantų organizacijų antisovietinės akcijos 1978 m., ibid., b. 300, l. 117.
[36] A. Budreckis, „Bridges-tiltai tiesiami per 12 mėnesių", *Pasaulio lietuvis*, 1978, Nr. 40(104), p. 1112.
[37] Apie kai kuriuos lietuvių reakcinės emigracijos ardomosios veiklos aspektus (1978 m. liepos 5 d. pažyma). LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 87, 142.
[38] „Lietuvos laisvės byla Belgrade", *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22.
[39] „Lietuvių žmogaus teisių komisijos atsišaukimas", *Darbininkas*, 1977, kovo 30.
[40] Apie JAV Pabaltijo nacionalinės emigracijos veiklą ruošiantis Belgrado susitikimui (SSRS ambasados Vašingtone antrojo sekretoriaus R. Mališausko raštas, 1977 m. gegužės 16 d.), Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas, f. 1771, ap. 254, b. 269, l. 102.
[41] Ibid.
[42] „Lietuvos laisvės byla Belgrade", *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22.
[43] Apie kai kuriuos lietuvių reakcinės emigracijos ardomosios veiklos aspektus (1978 m. liepos 5 d. pažyma), LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 85.
[44] „Memorandumas", *Europos lietuvis*, 1977, spalio 18.
[45] V. Vaitiekūnas, „Išeivija Lietuvos byloje", p. 122.
[46] L. Andrijauskaitė, „Helsinkio konferencija ir jaunuomenė", *Dirva*, 1977, rugsėjo 22.
[47] „Ko JAV delegacija reikalaus Belgrade?", ibid., spalio 13.
[48] Gabija, „Mūsų žygis į Sovietų ambasadą", *Tėviškės žiburiai*, 1977, spalio 13.
[49] Pričšo spec. tarnybų vaidmuo ir antisovietinės propagandinės lietuvių reakcinės emigracijos akcijos (LSSR KGB I skyriaus 1978 m. sausio 26 d. raštas), LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 138.
[50] R. Kudukis, „Amerikos vyriausybės politinė kryptis ir Lietuvos laisvinimo klausimas", *Dirva*, 1977, spalio 13.
[51] „Lietuvos laisvės Byla Belgrade", *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22.
[52] „Baltiečiai Belgrade", ibid., lapkričio 10.
[53] A. Plėškys, „VLIKas–Belgradas–ALT'a", *Naujienos*, 1978, sausio 16; J. Genys, „Lietuvos laisvinimo eigos apžvalga", ibid., kovo 13.
[54] B. Nemickas, „Nuo Helsinkio iki Madrido", p. 67.
[55] A. Pleškys, op. cit., *Naujienos*, 1978, sausio 16.
[56] Apie kai kuriuos lietuvių reakcinės emigracijos ardomosios veiklos aspektus" (1978 m. liepos 5 d. pažyma), LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 89.
[57] J. Genys, op. cit., *Naujienos*, 1978, kovo 13.
[58] „Baigiamieji dokumentai Belgrade", *Dirva*, 1978, kovo 23.

Gauta 1999 12 15

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido ir rezistencijos tyrimo departamentas,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

MEETING IN BELGRADE: LITHUANIA'S ASPIRATIONS FOR LIBERATION

Summary

During the meeting in Belgrade in 1977, the signatories to the Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe shared their opinions on the implementation of the Helsinki Agreement and discussed ways of developing co-operation between the East and the West. Western countries expressed their concern for the violation of fundamental human rights in the USSR, in the occupied Baltic countries and in other communist countries. Particular attention was paid to the fact that the Soviets apprehended and persecuted the observers of the implementation of the Helsinki Agreement, to the restriction of the freedom of religion, and measures taken against the reunion of families and travelling abroad. One of the most significant events of the Belgrade meeting was that the participants for the first time after the War, internationally denied the incorporation of the Baltic countries by the USSR.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2000, 1(7)

Dalia Kuizinienė

Rezistencijos tema Alg. Landsbergio, V. Alanto ir V. Ramono kūryboje

Rezistencijos tema buvo ir tebėra gana dažna egzodo grožinėje literatūroje, ji nuolat buvo svarstoma tuometinėje spaudoje. Straipsnyje detalesniam vertinimui pasirinkti trijų žinomų egzodo rašytojų kūriniai. V. Alanto „Pragaro pošvaistės" ir V. Ramono „Dulkės raudonam saulėleidy" – tai romanai, priklausantys tradicinei lietuvių prozai; juose rezistencijos problematika sprendžiama schematiškai, veikėjai vienpusiški, susaistyti kategoriškai vienpusiškomis ideologinėmis nuostatomis. Visiškai kitaip rezistencijos tema atskleidžiama Alg. Landsbergio dramoje „Penki stulpai turgaus aikštėje". Čia konkretus įvykis ir charakteris yra apibendrintas. Autorių domina individo apsisprendimo totalitarinėje visuomenėje problema, jis atskleidžia ne tik partizano, bet pirmiausia žmogaus prieštarą ir dramą. Tai universalizuoja rezistencijos temą. Alg. Landsbergio drama „Penki stulpai turgaus aikštėje" yra vienas iškiliausių kūrinių egzodo literatūros kontekste, sulaukęs ir kitataučių dėmesio.

Egzodo lietuvių literatūra iki šiol nebuvo plačiau analizuota rezistencijos tematikos atžvilgiu. Daugiau dėmesio sulaukdavo ar didesnes diskusijas sukeldavo būtent tie grožinės literatūros kūriniai, kurie išsiskirdavo netradicine ar neatitinkančia įprastosios patriotizmo samprata arba nepriimtinu konservatyviai nusiteikusiai išeivijos bendruomenės daliai istorinių įvykių vertinimu, netikėtais, nevienpusiškai sukurtais kovotojų dėl Lietuvos laisvės paveikslais. Šio straipsnio tikslas – pamėginti apžvelgti keletą 1950–1960 m. sukurtų literatūrinių tekstų, kuriuose siauriau ar plačiau paliesta rezistencijos tema. Pasirinkti trys skirtingoms literatūrinėms kartoms priklausančių rašytojų kūriniai. Straipsnyje svarbu yra parodyti, kaip kinta rezistencinė samprata įvairių kartų rašytojų kūryboje. Vyresniajai rašytojų kartai atstovauja dar Lietuvoje savo kūrybinį kelią pradėjęs Vytautas Alantas 1951 m. išleistu romanu „Pragaro pošvaistės" ir Vincas Ramonas tais pačiais metais išleistu romanu „Dulkės raudonam saulėleidy". Šiuose romanuose vaizduojamas žmogaus apsisprendimas tautai iškilusių istorinių kataklizmų laikotarpiu. Daugiau diskusijų sukėlė V. Alanto romanas, jį lydėjusios diskusijos vėliau buvo surinktos ir išleistos atskira 20 egzempliorių knyga[1]. V. Ramonas išskirtinesnio dėmesio ar studijų nei tuo metu, nei vėliau nesulaukė, nes dar nebuvo nutilę ginčai dėl Vokietijoje 1947 m. išleisto jo romano „Kryžiai".

Šiame straipsnyje detaliau analizuojama minėto dešimtmečio literatūriniame kontekste originalia partizaninės temos traktuote išsiskyrusi Algirdo Landsbergio drama „Penki stulpai turgaus aikštėje" (nuo 1956 m. ši drama buvo statoma lietuvių, vėliau ir amerikiečių teatro scenose). Po lietuviškųjų pastatymų drama sukėlė karštas diskusijas, kurios sukosi daugiausia apie pasaulėžiūrinę dramos problematiką; daugelis autorių dramą kritikavo už netinkamą, nepatriotišką partizano vaizdavimą. Ši drama sulaukė tarptautinio atgarsio, angliškasis jos variantas buvo statomas kitataučių scenose. Dramoje iškelta rezistencinė ir totalitarizmo

problema išėjo už išeivių bendruomenės ribų į tarptautinę areną ir buvo pristatyta platesniam žiūrovų ir vertintojų būriui. Vėliau dramą bendrajame egzodo literatūros ir paties Alg. Landsbergio kūrybos kontekste yra analizavę Vytautas Aleksandras Jonynas ir Rimvydas Šilbajoris[2].

Straipsnyje taip pat trumpai supažindinama su kultūros žurnalo „Aidai" samprata apie kultūros ir politikos santykius išeivijoje bei meno, kūrybos vaidmenį Lietuvos laisvinimo byloje. Kultūrinė ir literatūrinė egzodo spauda iki šiol visiškai netyrinėta jokiais aspektais. Straipsnyje remiamasi pasirinktų analizei autorių kūriniais, taip pat egzodo spaudos rinkiniais, esančiais VDU Išeivijos studijų centre saugomame Broniaus Kviklio archyve.

„AIDŲ" ŽURNALAS APIE KULTŪROS IR POLITIKOS SANTYKĮ

Egzodo lietuvių rašytojai nuo pat pirmųjų pasitraukimo iš Lietuvos metų savo kūryboje vaizdavo rezistencinę kovą, kūrė partizano, kovotojo dėl Lietuvos laisvės paveikslą. Galima sakyti, kad ši tema buvo viena svarbiausių egzodo literatūros temų. Išeivijos poezijoje, prozoje ir dramoje buvo kuriamas herojiško, kenčiančio partizano paveikslas. Vyresniosios ir viduriniosios kartos rašytojai kūrė romantizuotą besipriešinančio totalitarinei okupacinei (dažniausiai bolševikinei) prievartai personažo paveikslą. Vieni pasirinko romantizuotą literatūrinės pasakos, legendos žanrą (Nelė Mazalaitė, Paulius Jurkus), kiti – realistinį pasakojimo būdą; pastarieji vaizdavo kovojantį personažą konkrečiomis istorinėmis bei socialinėmis aplinkybėmis (V. Ramonas, Jurgis Jankus). Tuo tarpu kitokią raiškos formą, kitokią kovotojo sampratą pasirinko jaunesniosios kartos rašytojai. Apie 1949–1950 m. didžioji dauguma lietuvių iš Vokietijos DP[3] stovyklų emigravo toliau į Ameriką, Kanadą ar Australiją. 1950–1960 m. laikotarpiu literatūrai keliami uždaviniai liko panašūs kaip ir Vokietijos DP stovyklose. Išeiviai tebesivadino tremtiniais, literatūrinė kūryba, menas, kultūra ir toliau turėjo būti tam tikra dvasinės rezistencijos forma. Ši samprata kurį laiką nesikeitė, ji išliko įvairiose kalbose ir spaudoje skelbtose deklaracijose.

Kultūros žurnalas „Aidai" buvo vienas iš nedaugelio leidinių, iš Vokietijos persikėlusių į Ameriką. 1950 m. pirmajame numeryje buvo paskelbtas naujojo „Aidų" redaktoriaus, rašytojo Antano Vaičiulaičio žodis, kuriame itin pabrėžiama svarbi kultūros darbo kaip kovos dėl laisvės ir nepriklausomybės misija. „Šis metas yra susijuosti strėnas kovai ir visiems budėti žygyje. O tas žygis yra pašauktas ir surikiuotas Lietuvos laisvei ir laimėjimui. Mes esame įvairūs kovotojai: vieni partizano mirtimi tėviškių giriose ir prie mielųjų Neries krantų, kiti vergo tremtinio jungu Sibiro tyruliuose ir šiaurės speiguose, treti savo ilgesiu svečiose padangėse ir savo parama laisvės kovai, ketvirti nenuilstamu darbu mūsų senosios tautos gerovei ir jos dvasinių lobių saugojimu bei išlaikymu, penkti savo žodžiu ir kūrybiniu augimu"[4]. Apie kultūros darbuotojų padėtį emigracijoje ir būtinybę būti vieningiems „Aiduose" rašė ir Jonas Aistis. Visi rašiusieji 1950–1955 m. pabrėžė tautinės kultūros svarbą, jos reikšmę tautinės dvasios palaikymui. Kultūra nėra tiesioginis kovos būdas, tačiau kultūros vaidmuo nepaprastai reikšmingas tautinei gyvybei palaikyti. Juozas Girnius savo straipsniuose meną laiko itin svarbiu emigracijoje, nes būtent kultūra suteikia tautai savitumą tarp kitų tautų, mene ryškiausiai atsiskleidžia tautos pasaulėjauta ir charakteris. Jo manymu, kultūrai juo didesnis vaidmuo turi būti skiriamas dar ir dėl to, kad okupuotoje Lietuvoje kultūra merdi, yra ideologizuota. Daugelis išeivių inteligentų savo kalbose ir straipsniuose pabrėžė, kad tik

išeivijoje kuriamas menas ateityje atstovaus šio laikotarpio lietuvių kultūrai. J. Girnius pradėjo kalbėti apie Lietuvių kultūros instituto, įsteigto 1941 m. Amerikoje, funkcijų išplėtimą; jo manymu, ši institucija turėtų remti įvairių sričių iškiliausius kūrinius, rūpintis finansine parama menui ir jo populiarinimu pasaulyje. „Aiduose“ nuolat svarstoma būtinybė įkurti Kultūros fondą kaip kultūrą puoselėjančią ir remiančią instituciją[5].

„Aidai“, Vokietijoje buvę vien kultūros bei literatūros leidiniu, Amerikoje nevengia ir politinių aktualijų, poleminių straipsnių apie lietuvių kultūros vaidmenį pavergtos Lietuvos laisvinimo byloje. Žurnalo apžvalgos skyriuje atsirado nauji skyriai: „Politika“ ir „Visuomeninis gyvenimas“ (politinių aktualijų skyriaus atsisakyta tik 1953 m.). Juose periodiškai apžvelgiami politiniai ir kultūriniai Lietuvos įvykiai, pateikiamas jų vertinimas, spausdinami straipsniai apie rezistencinį judėjimą Lietuvoje, apie išeivijos politinių organizacijų veiklą ir Vakarų pasaulio reakciją į Lietuvos įvykius. Ypač 1950 – 1951 m. „Aiduose“ paskelbta daug tiek informacinio, tiek platesnio pobūdžio tekstų apie partizanus: juose gana išsamiai informuota apie partizaninį judėjimą Lietuvoje, cituota partizanų pogrindžio spauda, atsišaukimai. „Aidų“ žurnalo vedamieji, įžanginiai straipsniai, kurie anksčiau būdavo skirti daugiausia specialiems kultūros ar religijos klausimams, dabar vis dažniau gvildeno visuomenines, politines aktualijas. Šiuose straipsniuose, nors deklaratyviai, tačiau nuolat buvo formuluojami lietuvio uždaviniai tremtyje. „Akivaizdoje fakto, kad tėvynėje likęs tautos branduolys, jos dauguma kovoja dvigubą kovą už fizinės ir dvasinės tautos individualybės išlaikymą, tremties ir emigracijos lietuvius likimas įpareigoja taip pat dvigubai: išlaikyti bei stiprinti savo tautiškumą ir padėti kovojančiai tautai tėvynėje. [...] Jausti ir suprasti gilią dabarties žmonijos moralinę krizę, suvokti savo tautos kančios bei kovos prasmę ir išaiškinti ją kiekvienam eiliniam tautiečiui, įsirikiuoti ir kitus įrikiuoti į drausmingą kovos dėl tautos laisvės frontą yra mūsų nūdienės lietuviškosios inteligentijos uždavinys tremtyje ir emigracijoje“[6].

Į visuomeninių ideologinių problemų svarstymą įsitraukė daugelis rašytojų, filosofų, kurie jau nesitenkino tik gražių siekių ir tikslų deklaravimu, bet nuodugniau svarstė Lietuvos laisvinimo akcijos klausimus. Filosofas J. Girnius viename iš savo straipsnių „Aiduose“ rašė: „Tai, ką mes vadiname Lietuvos išlaisvinimo akcija, faktiškai yra diplomatinė bei propagandinė akcija. Ir užtat praktiškai ją ir gali vykdyti tik tie, kurie jai specialiai pašaukti, būtent politikai, diplomatai ir žurnalistai“[7]. O koks kultūros vaidmuo laisvinimo akcijoje? J. Girnius keliais aspektais žvelgė į kultūros poveikį politikai. Jis teigė, kad kultūra Lietuvos neišlaisvins, vadinasi, turėtų atrodyti, kad kultūra politinėje akcijoje neturi lemiamos reikšmės. Tačiau šie dalykai tik iš pažiūros nesusiję, nes „kultūrai tenka pats pagrindinis vaidmuo tautinėje akcijoje, nukreiptoje nebe tiesiog į valstybės išlaisvinimą, o pačios tautinės gyvybės išsaugojimą“[8].

J. Girnius šiuo laikotarpiu itin aktyviai bendradarbiavo „Aidų“ žurnale. Anksčiau savo straipsniuose daugiausia gvildenęs meno estetikos ir literatūros klausimus, dabar jis ypač daug rašė aktualiaisiais kultūros vaidmens, kultūros ir politikos klausimais. Jo vedamieji arba apžvalginiai straipsniai buvo spausdinami beveik kiekviename „Aidų“ žurnalo numeryje. Vienus tekstus jis pasirašinėjo savo pavarde, kitus, polemiškesnius, Juozo Alaušiaus slapyvardžiu. Daugelyje straipsnių J. Girnius ne tik abstrakčiai teoretizavo minėtais klausimais, bet ir pateikė aiškias, konkrečias tezes. Straipsnyje „Kultūra ir politika“ J. Girnius rašė apie kultūros ir politikos santykį, kurio supratimas priklauso nuo kultūros ir valstybės santykių

sampratos: vienoks jis yra demokratinėje, kitoks – totalitarinėje valstybėje. Kalbėdamas apie išeivijos politines ir kultūrines aktualijas, jis pabrėžia, kad išeivijos visuomenėje vyrauja politinis interesas, tačiau partinės ambicijos realią prasmę gali įgauti tik savoje valstybėje. Tuo tarpu kultūra turi didžiausią reikšmę tautinės dvasios išlaikymui, tautinei kovai. Autorius teigė, kad kultūra negali būti politizuojama, meno kūrinys negali būti vertinamas tik kultūrinių interesų aspektu. „*Visi* mūsų kultūriniai laimėjimai turi būti *visų* sutinkami lygiu entuziazmu, nekeliant partinio „savumo“ klausimo. *Kas lietuviška, tuo pačiu yra ir sava*. Politinis kultūrinių apraiškų traktavimas yra nesusipratimas pačios kultūrinės kūrybos atžvilgiu, o mūsų sąlygose drauge ir nusižengimas prieš tautinės kovos solidarumą“[9]. Vienoje savo straipsnio išvadų J. Girnius dar pažymėjo, kad Pasaulio lietuvių bendruomenė pirmiausia turi rūpintis kultūros reikalais, todėl ir jos vadovybę turėtų sudaryti kultūros darbuotojai.

„Aiduose“ buvo svarstoma ne tik kultūrinių institucijų sukūrimo svarba. Retsykiais čia pasirodydavo vienas kitas straipsnis, kuriame pasisakoma už pasaulėžiūrinę toleranciją ir prieš tai, kad menas tarnautų politiniams tikslams. Minėtuose straipsniuose buvo formuluojami uždaviniai kūrėjams: „Kultūrininkai turėtų kaip tik greičiau pajusti savo gilesnį solidarumą prieš visus tuos, kuriems kultūrinė kūryba tėra paprasta propagandos priemonė“[10].

Itin dažno straipsnio apie lietuviškąją kultūrą ir lietuvybės išlaikymą autorius primindavo išeivijos lietuvių visuomenei Lietuvos miškuose kovojančius dėl Lietuvos laisvės partizanus, jų pasiaukojimą ir idealizmą. „Kad išliktume lietuviais, ir mums reikalingi tokie žmonės, kurie pasiaukotų tautos idealams, visus kitus reikalus nustumdami į antrą vietą. Tokie žmonės, be abejo, yra partizanai tėvynės miškuose, kovojantieji ir mirštantieji dėl tautos laisvės ir dėl Dievo. Jie gyvena be galo sunkų ir pavojų pilną gyvenimą, besąlygiškai aukodamiesi tautai.

Tremtyje, kur sąlygos daug lengvesnės, ar negalėtų atsirasti žmonių, lygaus idealizmo kaip partizanai miškuose? Be abejo, tokių idealistų yra įvairiuose pasaulio kraštuose. Jų uždavinys yra visur ir visada priminti mūsų idealus...“[11] Laisvės kovotojai, rezistentai to meto išeivijos spaudoje buvo nuolat minimi, jie buvo išeivijos žmonėms, kultūros darbuotojams, kūrėjams idealu, simboliu, todėl ir to meto egzodo literatūroje galima rasti ne vieną kūrinį, įprasminusį rezistencinį judėjimą.

V. RAMONO IR V. ALANTO TEZINIAI ROMANAI

Įdomu panagrinėti, kaip egzodo lietuvių literatūroje šiuo laikotarpiu atsispindi rezistencinė tema, kaip rašytojai savo kūryboje realizuoja gerokai patetiškas spaudoje deklaruojamas idėjas.

Amerikoje kurį laiką buvo skelbiami rezistencinės tematikos kūrinių konkursai. Ne vieną romaną, kuriame įvairiais aspektais keliama rezistencijos tema, karo bei pokario išgyvenimai, sukūrė Jurgis Gliauda, didelės apimties pjesę apie partizaninį judėjimą parašė prozininkas J. Jankus. Jo pjesė, kurioje vaizduojama partizaninio judėjimo pabaiga, parašyta praėjus dešimtmečiui po Alg. Landsbergio dramos pastatymų. Amerikoje apie šeštojo dešimtmečio vidurį pasirodė ne itin populiarus lietuvių literatūroje beletristikos žanras – memuarinė proza, kurioje meniškai vaizduojami Lietuvos istorijos lūžio laikotarpiai. Prie meniškai pavykusių kūrinių gali būti priskirti Jurgio Savickio „Žemė dega“ (1956 m.), Mariaus Katiliškio „Išėjusiems negrįžti“ (1958 m.). Iš jau išeivijoje debiutavusių rašytojų kartos greta Alg. Landsbergio išim-

tinai rezistencinei tematikai skirtos pjesės „Penki stulpai turgaus aikštėje“ rezistencinės temos apraiškos išryškėja Antano Škėmos romane „Balta drobulė“. Šiame romane rezistencijos tema pateikiama bendražmogiškųjų problemų plotmėje. Autorius, vaizduodamas individualias savo veikėjo patirtis, modernios sąmonės srauto technika bei simboliais jas universalizuoja. Ta pati problematika su didžiule įtaiga atskleista ir jo pjesėse „Pabudimas“, „Žvakidė“.

1951 m. pasirodė V. Ramono romanas „Dulkės raudonam saulėleidy“, kuriame vaizduojama pirmoji bolševikinė Lietuvos okupacija. Romanas beveik parašytas dar Lietuvoje, spausdintas „Ateities“ žurnale, o pabaigtas, taisytas ir išleistas jau Amerikoje. Deja, diskusijų, kokias sukėlė šio autoriaus romanas „Kryžiai“ Vokietijos DP stovyklose, šis kūrinys nesulaukė. Abiejuose romanuose vaizduojamas tas pats laikotarpis – pirmoji bolševikinė okupacija Lietuvoje 1940–1941 m.; galima sakyti, abu romanai papildo vienas kitą, nes sukuria gana išsamų to laikotarpio psichologinio, socialinio ir moralinio veikėjų apsisprendimo kontekstą. V. Ramonas vaizduoja Lietuvos kaimo panoramą, gilinasi į šeimos problematiką, o per šeimos modelį, per atskirų šeimos narių pasaulėžiūrinius apsisprendimus pereina prie bendresnių problemų sprendimo. „Dulkės raudonam saulėleidy“ yra tradicinis romanas, parašytas realistine epine maniera. Autorius kuria intriguojantį, dinamišką siužetą, romane daug patrauklių dialogų. V. Ramonas dėmesį sutelkia į Norkaičių šeimą, vėliau siužetinės gijos veda ir prie kitų mokytojo Norkaičio namuose gyvenančių veikėjų. Šios šeimos elgesį lemia pirmiausia materialiniai interesai: siekdami išsaugoti turtą, Norkaičiai verčia savo dukterį tekėti už nemylimo okupacinei valdžiai atstovaujančio Dagio, tokiu būdu tikėdamiesi gauti bolševikinės valdžios protekcijų. Kitas romano personažas yra patriotiškai nusiteikęs studentas Žolynas, atstovaujantis kovojančiai su okupacine valdžia pusei. Abu veikėjai romane apgyvendinami Norkaičio namuose. Rašytojas konfliktą tarp dviejų priešingoms ideologijoms atstovaujančių pusių supina su meilės linija. Abu veikėjai myli vieną merginą, siekia jos meilės. Dagio paveikslą rašytojas piešia tik tamsiomis spalvomis; tai gana vienpusiškas charakteris, jo tarnavimas komunizmui siejamas su materialinės gerovės ir valdžios siekiu. Tuo tarpu Žolynas romane idealizuojamas, autorius atskleidžia šio veikėjo charakterio raidą. Romano pradžioje jis yra pasyvus, tačiau pamažu tampa aktyviu kovotoju prieš komunistinę sistemą. Joks prisitaikymas ar bendradarbiavimas su okupacine valdžia jam yra neįmanomas.

Dviejų priešingų viena kitai sistemų ideologijų susidūrimą V. Ramonas pateikia per dviejų pagrindinių romano veikėjų konfliktą, kuris laipsniškai bręsta ir artėja į lemtingą ir nesutaikomą susidūrimą. Romane daug vietos skiriama Dagio ir Žolyno disputams, o siužetine prasme konfliktą išprovokuoja gyvenimo peripetijos: Dagys, nelaimėjęs pamiltos merginos meilės ir įsitikinęs, kad ji myli Žolyną, juos abu įskundžia saugumui. Įsižiebus konfliktui Žolynas nužudo Dagį. Nuo kalėjimo ar tremties mylimuosius išgelbėja tik prasidėjęs karas. Autoriui šiame kūrinyje buvo svarbu atskleisti, kaip žmogus elgiasi kritiniais istoriniais momentais, kai iškyla būtinybė apsispręsti, ką pasirinkti: ar materialinę gerovę prisitaikant prie nepriimtino režimo, kolaboravimo galimybę, ar stoti į kovą su okupacija.

Romano pavadinimas turi aiškią, paties autoriaus keliose vietose komentuojamą aliuziją į Lietuvos okupaciją, raudonąjį terorą. Prisitaikantys prie režimo, paminantys tautinę idėją žmonės vadinami dulkėmis. „Visi Lietuvos norkaičiai. Kad tik nebūtų jų per daug... Vargšė Lietuva! Ji kaip vieškelis iš rytų į vakarus. Negrįstas vieškelis. Stovi kryžiai prie kelio – apsamanoję, suskilę...“[12]

V. Alanto romanas „Pragaro pošvaistės“ išleistas taip pat 1951 m. Vokietijoje. Jo romano veiksmas vyksta tik keletą mėnesių: prasideda vokiečių okupacijos metu Lietuvoje, o baigiasi jau pasitraukus iš Lietuvos Vokietijoje, Berlyne. Romano pagrindinis veikėjas – Vilniaus universiteto docentas Girkalnis. Jis, jo sužadėtinė Aldona, jos draugė ir bendramintis Nargeliūnas yra patriotiškai nusiteikę Lietuvos inteligentai. Visi aktyviai dalyvauja pogrindinėje veikloje prieš vokiečių okupacinę valdžią, platina lietuvių pogrindžio spaudą. Tai teigiami romano personažai; juos autorius idealizuoja, dažnai neišvengdamas tam tikro schematizavimo. Svarbus romano personažas yra parsidavęs gestapininkams Dziedulionis, kuris įskundžia Girkalnį okupacinei valdžiai. Visame romane vaizduojama žūtbūtinė kova tarp priešingų ideologijų, tarp ištikimybės savo tautai ir parsidavimo okupacinei valdžiai. Girkalnis su savo draugų pagalba išsigelbėja iš gestapo nagų. Artėjant rusų frontui visi pagrindiniai romano veikėjai pasitraukia į Vokietiją, kur jų gyvenimas klostosi gana tragiškai. Dziedulionis išprievartauja Girkalnio sužadėtinę, ir ši miršta. Girkalnis nužudo Dziedulionį, o pats žūva bombardavimo metu. Pasaulėžiūriniai konfliktai romane susiję su moralinėmis bei socialinėmis problemomis.

V. Alanto romane labai ryškus dar vienas papildomas – religinis – aspektas, dėl kurio šis romanas sukėlė tiek diskusijų. Tragiškais sau ir savo tautai gyvenimo momentais Girkalnis nuolat kelia klausimą: už ką ir kodėl nuolat kenčia lietuvių tauta? Jis mano, kad visos Lietuvos kančios ir nelaimės prasidėjo, į Lietuvą atėjus krikščionybei. Vienintelis būdas Lietuvai ir lietuvių tautai išsigelbėti – tai vėl susigrąžinti pagoniškąją senovės lietuvių religiją. Tik senoji religija gali išgelbėti lietuvių tautą nuo pražūties. Didelę romano dalį sudaro ištęsti Girkalnio svarstymai ir vizijos apie pagonybę, arba stabmeldystę, kaip jis pats ją vadina. Savo vizijose Girkalnis susitinka su Pilėnų vadu Margiriu, kuris tampa kelrodžiu Girkalnio, garbinančio didvyrišką pilėniškių pasiaukojimą, gyvenime. Romano pradžioje pateiktame autoriaus žodyje klausiama: „Kodėl mes nustojome tėvynės? Kodėl tūkstančiai mūsų brolių kankinasi ir žūva vergijos pančiuose? Kuo mes nusikaltome? Už ką ta milžiniška, nesuprantama, neteisinga bausmė? Kodėl rami ir taiki tauta yra šiandien pastatyta prieš hamletišką dilemą: būti ar nebūti?“[13] Į šiuos klausimus V. Alantas ir mėgina atsakyti gerokai ištęstame 400 puslapių romane. Romano teigiamo personažo lūpomis autorius neįtikinamai, gana schematiškai dėsto savo idėjas, patriotizmą siedamas su pagoniškuoju tikėjimu. „Perskaičius patį romaną, aiškiai matosi, kad Alanto teorijos yra didele dalimi pusiausvyros netekusio ir viską praradusio žmogaus patriotinis šauksmas. Tas šauksmas kai kur stipriai nudažytas pykčio spalva“[14]. Patriotizmo ir heroizmo skaitytoją autorius moko kunigaikščio Margirio ir jo tarpininko Girkalnio lūpomis. Būtent dėl šių aspektų romanas buvo kritikuojamas; diskusijoje išeivijos periodikoje dalyvavo įvairių pasaulėžiūrų atstovai, tačiau tų, kurie romaną gynė ir jam pritarė, nebuvo daug. Diskutuota daugiausia religinės pasaulėžiūros klausimais, pats romanas dažniausiai buvo paliekamas nuošaly. Diskusijoje dalyvavo žurnalistai, rašytojai, istorikai, lietuvių senosios mitologijos ir kultūros tyrinėtojai.

V. Alanto romaną daugelis vadino teziniu, jame įžvelgta daug ideologinės painiavos, idėjinio nenuoseklumo. Veikėjai labai griežtai suskirstyti į teigiamus ir neigiamus. Neigiami dažniausiai atstovauja krikščioniškajai pasaulėžiūrai, yra veidmainiai, niekšai ir išdavikai. „Personažai neabejotinai suskirstyti į geruosius ir bloguosius ne tiek savo autentiškom būdo savybėm, kiek autoriaus primestom rolėm. Gerieji, kaip prof. Girkalnis, turi

įrodyti lietuviškos pagonybės pranašumą, o blogieji – krikščionybės bankrotą“[15]. Beveik visi be išimties V. Alanto romano veikėjai yra negyvi ir neįtikinantys, jų mintys neišplaukia iš jų pačių gyvenimo logikos ir poelgių.

ALG. LANDSBERGIO DRAMA „PENKI STULPAI TURGAUS AIKŠTĖJE“

Alg. Landsbergis (g. 1924 m.) priklauso jau išeivijoje debiutavusiems rašytojams, kurių kūrybinei brandai didelės įtakos turėjo Vakarų kultūra ir literatūra. Jo kūryba yra susijusi su moderniosios literatūros tendencijomis bei raiškos formomis. Kai kurie Alg. Landsbergio kūriniai buvo išversti į anglų kalbą, o drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“ net kelis kartus pastatyta amerikiečių scenoje. Lietuviškoji tematika būdinga beveik kiekvienam jo kūriniui, todėl dažni išeivijos spaudos ir literatūrinės kritikos išeivijoje ir Lietuvoje priekaištai dėl kosmopolitizmo idėjų gausos ar patriotizmo stokos visiškai neturi pagrindo. Tokių priekaištų sulaukė ir iki šiol sulaukia ne vienas A. Škėmos, Alg. Landsbergio, Jono Meko, Kosto Ostrausko ir kitų šios kartos rašytojų kūrinys. Tačiau būtent šie autoriai, dalyvavę ir dalyvaujantys ne tik lietuvių, bet ir Vakarų kultūros procese, suaktualino lietuviškąją tematiką ir problematiką pasaulyje. Kita vertus, patriotizmo išraiška jų kūryboje nėra vienpusiška, patriotinė tema jų kūriniuose pateikiama originaliai, lietuviškąją tradiciją jungiant su moderniomis vakarietiškomis raiškos formomis. Alg. Landsbergio drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“ vaizduoja lietuvių rezistencinio judėjimo kovos pabaigą, joje pateikta originali partizano traktuotė. Autoriui rūpi savo personažą atskleisti ne tik kaip kovotoją dėl Lietuvos laisvės, bet ir kaip prieštaringą, kenčiančią asmenybę. Tai nėra tik siaurai vienpusiškas partizano paveikslas.

Tuo pačiu metu, kai buvo parašyta ir pradėta vaidinti teatro scenoje minėtoji drama, pasirodė ir Alg. Landsbergio novelių rinkinys „Ilgoji naktis“ (1956 m.). Pirmojoje šio rinkinio to paties pavadinimo novelėje taip pat gvildenama rezistencijos tema, vaizduojama suimta, pakliuvusi į nelaisvę partizanė Rima ir sargybinis Vasilijus. Čia jau išryškėjo autoriaus polinkis į alegorijas ir simboliką. Šią knygą recenzavę kritikai partizanės paveiksle įžiūrėjo pavergtos Lietuvos simbolį.

Alg. Landsbergio drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“ parašyta apie 1955 m., tačiau tuo metu nebuvo išleista atskira knyga. Tiesa, po kelerių metų ji buvo statoma lietuviškųjų Klivlendo, Detroito, Los Andželo mėgėjiškų dramos sambūrių, taip pat amerikietiškajame (Niujorko, Čikagos) teatre, Toronte, latviškai Toronte, Hamiltone, Čikagoje, Klivlende. „Amerikiečiai The Lambs Club dramos konkurse šio veikalo angliškąją versiją *Five Poles in a Market Place* išrinko geriausiu 1956–1960 m. veikalu. Manyland Books išleido veikalą angliškai su rašytojo Robert Payne įvadu, kur atžymima, kaip prieš tironijos brutalumą kenčianti tauta iškelta galva liudija savo kultūrą“[16]. 1957 m. ši drama buvo apdovanota Lietuvių bendruomenės Klivlendo apygardos dramos premija. Nepaisant karštų diskusijų ir prieštaringų vertinimų, drama sulaukė pripažinimo.

Po teatro pastatymų drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“ sulaukė labai prieštaringų vertinimų išeivijos spaudoje. Galbūt prieštaringos visuomenės nuomonės, priešiškas dramos sutikimas, karštos diskusijos prisidėjo prie to, kad rankraščio neskubėta spausdinti. Atskira knyga drama buvo išleista tik 1966 m. Angliškoji knygos redakcija, kuri šiek tiek skyrėsi nuo lietuviškojo varianto, išleista 1968 m. Kūrinys išverstas taip pat į latvių kalbą ir vaidintas latvių išeivių dramos sambūrių. Šis veikalas ne tik sukėlė karštas diskusijas lietuviškojoje spaudoje, bet ir buvo statomas prestižinėse Ame-

rikos scenose (garsiame Niujorko Off–Broadway teatre). 1989 m. drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“ pastatyta Lietuvoje, Kauno dramos teatre.

Viename interviu Alg. Landsbergis prisimena, kodėl ėmėsi šios knygos rašymo, kuo ją rašydamas rėmėsi. „„Penkis stulpus“ pradėjau rašyti Lietuvoje vos pasibaigus partizaninei kovai prieš okupantus. [...] Pagrindinis šaltinis buvo Daumanto knyga „Partizanai“, iš kurios paėmiau ir „netikrų vestuvių“ epizodą. Stengiausi sugraibyti tada dar nelengvai prieinamą bet kokią medžiagą apie partizanus, įskaitant ir sovietinius komentarus. Bet man rūpėjo ir platesnė pasipriešinimo totalitarizmui tema. Nemaža skaičiau apie lenkų pogrindį. [...] Studijavau ir prancūzų rezistenciją Antrojo pasaulinio karo metu“[17].

Alg. Landsbergio drama nėra tradiciška, autorius rašo moderniąją dramą, kurios veiksmas nėra sukonkretinamas, aiškiai nurodomas. Šios dramos veiksmo vieta – „miškas ir miestas mažoje šalyje“. Beveik niekur neminimas Lietuvos vardas, nenurodomas ir veiksmo laikas. Dramos veiksmas vyksta mūsų šimtmetyje.

Autorius įvairiomis progomis yra pabrėžęs savo siekį neapsiriboti pigia svarbios temos iliustracija ar paviršutinišku komentavimu. Tai, kad Alg. Landsbergiui buvo gerai žinomi istoriniai įvykiai bei Vakarų valstybių vertinimai, gali iliustruoti ir tas faktas, kad jis daugiau nei dešimt metų dirbo Pavergtųjų Europos tautų sekretoriate Niujorke. Tai suteikė jam papildomų istorinių žinių apie padėtį kitose Rytų Europos valstybėse ir paskatino rašyti apibendrinamo pobūdžio kūrinį. Autobiografijoje Alg. Landsbergis rašė: „Buvusieji Rytų Europos ministrai, parlamentarai, partijų vadovai tau atidarys tikroviškus ir fantastiškus langelius į jos politiką ir istoriją“[18]. Daugelis valstybių patyrė okupacijas, jose vyko rezistenciniai judėjimai, todėl tai buvo dėkinga tema pjesei...

Autorius yra rašęs: „Lietuvių partizanų tema mane griebė už gerklės ir nepaleido. Susivokiau, kad, jei reaguosiu išliedamas savo emocijas, greičiausiai pagaminsiu triukšmingą ir paviršutinišką „patriotinę“ pjesę. Jaučiau, kad reikia ir atitolti – ne paneigti vidinę aistrą, bet ją sudrausminti, įterpti į struktūrą. Todėl pagrindinę situaciją palikau lietuvišką, bet veiksmą perkėliau į vardu nepavadintą mažą šalį. Negana to, pridėjau ir „neutralų“, „objektyvų“ pasakotoją, kuris į įvykius žiūrėjo panašiai kaip tuometiniai Vakarų intelektualai“[19]. Iki šiol lietuvių literatūroje apie sukilėlius, partizanus vyravo labai aiškus schematizmas; rezistentai, kovotojai buvo vaizduojami idealizuotai. Vyravo aiški schema: blogis prieš gėrį, tamsa prieš šviesą, vergovė prieš laisvę. „Landsbergio veikėjams reikia kovoti ir vidines kovas, iš kurių retas kas išeina didvyris ar nugalėtojas. Šita dvilypė kova ir padaro juos scenoje gyvais žmonėmis, kuriais galima tikėti“[20].

Autoriui šioje dramoje svarbu pavaizduoti ne tik žūtbūtinę kovą tarp dviejų pagrindinių veikėjų – partizanų vado Antano ir Tardytojo, bet ir atskleisti jų praeities ryšius ir nepaisant visiškai priešingų kiekvieno iš jų įsitikinimų atskleisti jų viduje vykstančią žmogaus dramą. Svarbiausias likusio negausaus partizanų būrio uždavinys šioje dramoje yra sunaikinti okupacinės valdžios atstovą Tardytoją. Tam sukuriama improvizuota vestuvių puota, kurios metu ir turėtų įvykti tas aktas. Tiesa, Antanas dar anksčiau savo buvusios sužadėtinės Albinos kabinete sutinka Tardytoją ir turi galimybę jį nužudyti, tačiau to nepadaro. Jį sulaiko praeities prisiminimas. Antanas prisimena kadaise šio žmogaus parašytą knygą „Ateities skulptūra“, prisimena Tardytoją praeityje buvus intelektualiu žmogumi. Tai jo buvęs teisės filosofijos profesorius, vėliau prisitaikęs prie okupacinio režimo, tapęs aukščiau už jį stovinčių valdžios žmonių įrankiu. Būtent žmogiškosios abejonės nulemia Antano po-

elgį. Vėlesnėje surežisuotoje vestuvių scenoje Tardytojas įtaria vaidybą, pasalą, įtaria, kad Antanas apsimeta jaunikiu. Jo simpatijos Antanui ir jo bendražygiui partizanui Leonui sukelia sumaištį jo viduje, tačiau tik labai trumpą akimirką: tik tada, kai jis prisimena praeitį ir savo knygą. Vėliau jis tampa dar uolesniu Naujosios Santvarkos gynėju, griežtesniu už jį viršesnius Pirmininką ir Deputatą. Abu veikėjai nėra schematiški, jų veiksmai psichologiškai motyvuoti. Dramos pabaigoje žūva ir partizanai, ir Tardytojas. Kiti partizanų būrio charakteriai, iš kurių, kaip jau minėta, vientisiausias yra Antanas, menkiau charakterizuoti. Juose grumiasi patriotizmas ir žmogiškasis noras išlikti, gyventi.

Drama gana sąlygiška, parašyta nesilaikant tradicinės dramos ypatumų, konkrečių detalių. Veikėjai dažniausiai neturi vardų, įvardijami tik Tardytojas, Deputatas, Pirmininkas. Nors nei konkreti vieta, nei laikas nenurodyti, nesunku numanyti, kad dramos veiksmas vyksta Lietuvoje. Dramos remarkose veikėjai pristatomi tiek apibendrintai (kai kurie dramos veikėjai įvardijami lyg apibendrinti, simboliniai personažai), tiek ir gana konkrečiai (nurodomas kiekvieno personažo amžius, visuomeninė, politinė priklausomybė – partizanas, okupacinės valdžios atstovas – ir buvusi profesija). Šalia veikėjų dramoje pagal klasikinės dramos kanonus veikia ir Pasakotojas, autoriaus apibūdintas kaip „pagyvenęs, anglosaksiškai profesoriškas“[21], kuris teatrališkai pradeda ir užbaigia veiksmą arba įsiterpia į veiksmą kritiniais momentais. Pasakotojas aktyviai dalyvauja dramos veiksme, susieja atskiras scenas į visumą, suteikia kūriniui vientisumo. Jis ne tik pasirodo kiekviename veiksme kaip visažinis, sąlygiškas pasakotojas, bet ir atskirais dramos momentais persikūnija į kitus personažus; jis ne tik komentuoja, bet ir dalyvauja veiksme. Pavyzdžiui, pirmajame veiksme jis simboliškai įduoda į partizanų rankas peilį, trečiajame, paskutiniame, veiksme jis jau fotografas, fiksuojantis istorinį momentą. Pasakotojas kiekvieno veiksmo pradžioje ar intarpuose atlieka lietuvių liaudies ir partizanų dainas. Šie įvadiniai Pasakotojo komentarai sukelia asociacijas su senovės dainiais, kurie buvo tokie svarbūs antikinėje dramoje. Dažnas Pasakotojo veiksmas sujungia dvi prieštaras, šiuo atveju archaiką ir modernumą. Pasakotojas šiame kūrinyje patiria metamorfozes, kaip ir du pagrindiniai dramos personažai. Jau minėta, kad pirmojo veiksmo pradžioje iš jo rankų kiekvienas partizanas gauna peilį, kaip tam tikrą kovos įrankį. Taigi čia Pasakotojas skatina kovai, o trečiojo veiksmo kulminacinėje scenoje jis siūlo partizanui Jonui išsigelbėjimą pasiduodant okupacinės valdžios pareigūnams: duoda amnestijos lapelį, komentuodamas išlikimo galimybę. Sąlygiškas pasakotojas yra būdingas Vakarų moderniosios dramos struktūrai elementas. Be to, pasakotojas, kuris „ką tik atsikėlė iš patogios kėdės vienoje iš Amerikos universitetinių bibliotekų“[22], simboliškai išreiškia santūrų, neįpareigojančiais pareiškimais besiribojantį Vakarų valstybių požiūrį į įvykius Baltijos šalyse.

Laisvės kovotojų būrys su vadu Antanu pristatomas gana prieštaringai: partizanai vaizduojami po septynerių metų kovos, išvargę, nusivylę, kai ir jiems patiems, ir kitiems jau aišku, kad iš esmės pakeisti Lietuvos situaciją nebeįmanoma. Autorius vaizduoja paskutinį laisvės kovos žygį; to žygio baigtis beveik aiški, tačiau kovotojai neatsisako tikslo sunaikinti Tardytoją, kuris daug metų turgaus aikštėje žiauriai nukankindavo partizanus. Alg. Landsbergiui svarbu ne tik atskleisti dilemą, kurią išgyvena kovotojas dėl laisvės, bet ir žmogaus tragediją, nes kiekvienas veikėjas šioje dramoje yra visų pirma žmogus. Pristatydamas pagrindinį dramos personažą – partizanų būrio vadą Antaną – autorius nurodo, kad jis yra buvęs skulptorius. Okupacinės valdžios atstovas Tardytojas – buvęs teisės profesorius. Daugiausia dėmesio dramos autorius ir skiria

dviejų priešingose stovyklose esančių personažų kovai. Visi kiti šioje dramoje yra pakankamai svarbūs, tačiau antraeiliai personažai, jie nebesigrumia su tokiomis vidinėmis prieštaromis kaip Antanas. Partizanai Jonas ir Leonas dramoje gana vienpusiški, nedraskomi vidinių prieštaravimų. Jie atitinka tipišką partizano sampratą.

Antano charakteryje nuolat pabrėžiamas abejonės momentas. Jau dramos pradžioje Antanas sako: „Abejonė – tai rūdys“[23]. Kitas svarbus aspektas – nuolatinis ryšys su praeitimi, kurį Antanas stengiasi paneigti dialoguose su savo bendražygiais: „Praeitis laiko surišus mūsų rankas. Mes turim atidėti ją į šalį“. Arba: „ Mes kareiviai, Leonai, ir kareiviai nesustoja pusiaukely žvalgytis į savo praeitis“[24]. Taip stengiasi įtikinti savo bičiulius, o greičiausiai ir save Antanas, tačiau praktiškai jam sunku tai padaryti. Jame nuolat grumiasi pareiga ir žmogiškoji prigimtis, noras gyventi. Neatsitiktinai svarbiu simboliu dramoje tampa peilis. Dabartyje peilis yra žudymo įrankis, praeityje jis buvo meno kūrimo įrankis, juo Antanas drožinėjo medžio skulptūras. Peilio simbolis susieja dabartį ir praeitį. „Tuo būdu tas peilis sujungia abudu Antano gyvenimo laikotarpius, iš įrankio pavirsdamas į ginklą per tuos septynerius metus, kuriems bėgant Antanas menkėjo kaip skulptorius ir augo kaip partizanų vadas. Visa skausminga jo padėties ironija yra tame, kad jis tik todėl ir paėmė ginklą į rankas, kad kovotų už laisvos kūrybos principą“[25]. Neatsitiktinai Antanas pirmą kartą po septynerių metų apsilanko savo dirbtuvėje, prisiliečia prie nebaigtų, simbolinius vardus turinčių skulptūrų. Dramos pabaigoje Antanui žuvus, autoriaus remarkoje sakoma, kad Antano statulos pasirodo už stulpų, prie kurių pririšami nukankinti partizanai.

Itin vientisas dramoje ir Tardytojo paveikslas. Jo charakteriui būdingas žiaurumas, fanatiškas tikėjimas Naująja Santvarka. Tardytojo charakteris susijęs su knygos keistu pavadinimu „Ateities skulptūra“ simbolika. Ši knyga susieja Tardytojo praeitį ir dabartį, atgaivina jo prisiminimus. Simboliška, kad jis per Antaną, kadaise savo buvusį studentą, perduoda knygą kaip vestuvių dovaną savo sekretorei Albinai. Antrajame dramos veiksme Antano ir Tardytojo dialoge aiškinama knygos pavadinimo simbolika: „Nes knyga buvo apie tobulą ateities pasaulį – pasaulį, kuris kaip skulptūra bus sukurtas iš beformio žmonijos molio“[26].

Tardytojo ir Antano, dviejų pagrindinių dramos personažų, dialogas per dovanojamos knygos simboliką tampa kertiniu, esminiu šiame kūrinyje. Jis sukelia ir Tardytojo praeities prisiminimus, priverčia jį trumpam suabejoti savo tarnavimu Naujajai Santvarkai.

Dialoge su Albina Tardytojas išsako savąjį rezistentų vertinimą: „Tie žmonės stovėjo skersai kelio istorijai. Sentimentalūs studentai, apsamanoję ūkininkai, prietaringos moterėlės“[27].

Vėliau susitikimo su Antanu scenoje Tardytojas mėgina apibūdinti tardomųjų partizanų akis. Antano akyse jis mato tą patį tvirtumą ir ryžtą. „Kokios įdomios buvo tardomųjų akys. Jose tarp siaubo ir rezignacijos visas gyvenimas sušvytėdavo per kelias sekundes. Bet Jūsų akys man primena akis, kurias aš mačiau šiandien: tvirtumas po apgaulingai švelnia melsvuma, tvirtumas ir įdegintas tragedijos ženklas“[28].

Antrasis veiksmas sukuria ypatingą įtampą, kuri toliau kaitinama iki dramatiškos kulminacijos trečiajame veiksme. Abu personažai atpažįsta vienas kitame priešą, abu yra pakankamai užgrūdinti patirties ir tvirtumo, tačiau abiem kol kas pritrūksta ryžto, nes per prisiminimus juose prabyla žmogaus prigimtis. Todėl Antanas nepasinaudoja galimybe nušauti Tardytoją, o pastarąjį kankina vidinės abejonės.

Penkių stulpų simbolika taip pat susijusi su Tardytoju: būtent jam prieš keletą metų stebint per aikštę vežamus partizanų lavo-

nus kilo šiurpi idėja. „Kitą dieną prie skruzdėlyno iškilo stulpas, netrukus dar po du iš šonų. Pačiam partizaninių kovų įkaršty stulpus papuošdavo nuogi lavonai. [...] Taip iš paprastos turgaus aikštės buvo sukurtas dramiškas simbolis, perspėjimas gyventojams“[29]. Turgaus aikštė su pririštais prie stulpų laisvės kovotojų lavonais tampa dramatiško istorinio laikotarpio simboliu. Turgus, turgaus aikštė, šiaip jau turinti pramogos, žmonių susibūrimo vietos paskirtį, tampa siaubą varančia vieta.

Alg. Landsbergio sukurtas Tardytojas turi totalitarinės visuomenės fanatiško despoto savybių. Autorius nekomentuoja jo metamorfozės iš teisės filosofijos specialisto į žiaurų despotą priežasčių. Tik kai kuriuose dialoguose pasitaiko šykščių užuominų, dėl ko jis kovoja su rezistentais: „Kerštas prieš jo buvusią tėvynę“. Dar minima „panieka savo paties bejėgiškumui, baimės gimimas, tos baimės ir savęs neapykanta“. Plačiau šių faktų ir priežasčių autorius neaiškina. Liūtas Mockūnas yra pažymėjęs šio personažo antžmogiškumą. „Landsbergio tardytojas – tai nietzsche'iška asmenybė. Jis intelektualas su viršžmogiškais reikalavimais (sau ir bendruomenei), norįs būti viršūnėje, vadovauti masėms“[30].

Albina Tardytoją laiko savojo meto auka, nelaimingu žmogumi. Ji įžvelgia jame nelaimingą žmogų, mėgina jį suprasti, jo gailisi.

Dramos pabaigoje Tardytojas dar kartą pajunta savo gyvenimo beprasmiškumą, norą išsivaduoti iš tos beprasmybės. Baigiamojoje scenoje jis mėgina kraštutinėmis priemonėmis provokuoti ir taip įkaitusią situaciją, tokiu būdu priverčia Antaną jį nušauti, išsivaduoja nuo jį slėgusios naštos.

Nors ir Antanas, ir Tardytojas yra priešingose kovojančiose stovyklose, abu jie turi ir bendrų bruožų. Dramos pabaigoje jie mato savo kovos ir padėties beprasmiškumą. Antanas suvokia, kad jo ir Tardytojo likimai yra beprasmiški. „Jis mato, kad abu yra pralaimėję, atgyvenę savo funkcijas ir istorijos pasmerkti sunaikinimui“[31]. Abiejų pasirinkimas veda į mirtį. Tardytojas provokuodamas išsivaduoja iš jį slegiančių problemų. Antanas, sužinojęs, kad jo būrio partizanai suimti, nebegali trauktis: jis lieka ištikimas savo principams, dėl kurių kovojo penkerius metus. Žinodamas, kad į miestelį jau atvyko du sunkvežimiai okupacinės valdžios kareivių, jis ir jo būrio partizanas neatsisako savojo plano. Mirtis Antanui nėra pralaimėjimas, svarbiausia jam neprarasti žmoniškumo. Dėl to žmoniškumo jis žūva. Jis galėtų išsigelbėti, nepasiduoti Tardytojo provokacijai, išvykti į užsienį (tokia galimybė kūrinyje užsimenama), bet pasirenka kraštutinį variantą, vedantį jį į mirtį.

Ir Antanas, ir Tardytojas suvokia, kad praeitis ir dabartis yra dvi skirtingos dimensijos, dabartiniame gyvenime jas reikia griežtai atriboti. Tačiau praktiškai nė vienam iš jų nepavyksta to padaryti. „Antanui tenka kovoti su pagunda gyventi, Tardytojui – su pagunda mirti“ [32].

Dramoje herojinė, kovos dėl laisvės tema supinama su asmeniniais žmogaus išgyvenimais. Pagrindiniai kūrinio personažai nėra tik kovotojai, bet kartu jie ir žmonės, pilni abejonių, negalintys atsiplėšti nuo savo praeities ir praeities ryšių. Tai dramai suteikė daugiaprasmiškumo, įvairialypumo, paradokso, rezistencinę dramos problematiką pakylėjo į žmogaus egzistencijos dramos plotmę. Galiausiai, matyt, šie dalykai nulėmė, kad drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“ buvo ir tebėra prieštaringai vertinama. Autorius ne tik vaizduoja kovotojus dėl Lietuvos laisvės, vienpusiškai teigiamus ar neigiamus personažus, bet įžvelgia žmogaus dramą kiekviename iš personažų, kalba apie „žmones, ant kurių nukrito kraštutinių reikalavimų ir visuotinių sprendimų dangus“[33].

Gana svarbūs dramoje moterų paveikslai. Dvi moterys myli Antaną, abi savaip susiju-

sios ir su partizanine veikla. Albina – Tardytojo sekretorė ir partizanų agentė – yra praktiškajam, gyvenimiškajam tipui priklausanti moteris. Prieš Antanui išeinant į mišką, ji buvo jo sužadėtinė. Ji laviruoja, prisitaiko, mėgina išgelbėti Antaną nuo pražūties, skatina jį atsisakyti laisvės kovos idealų ir tenkintis tik šeimynine laime. Organizuodama tariamai fiktyvias vestuves, kurių metu turėtų būti susidorota su Tardytoju, ji iš tiesų siekia ir asmeninės laimės. Ji tikisi ištraukti Antaną iš miško, iš pavojų ir susigrąžinti prarastą jo meilę. Taigi vestuvės šiame kūrinyje taip pat įgauna keleriopą prasmę, jos negali būti interpretuojamos vienareikšmiškai. Viena vertus, tai pasala, kita vertus, tai praradusios viltį moters gudrybė. Tačiau vestuvėse dalyvaujantys okupacinės valdžios atstovai Deputatas ir Pirmininkas ceremonijai suteikia dar vieną aspektą – ironiško paradoksalumo. Vestuviniai linkėjimai Jonui ir Albinai transformuojami į ideologiškai paradoksalų Deputato tostą: „Tegyvuoja Naujoji Santvarka, su kuria mūsų tauta susijungė amžinai Santuokai!“[34]

Toliau tekste ši simbolika dar labiau plėtojama. Daug vietos skiriama fotografavimo scenai, kur Pasakotojas turi užfiksuoti spaudai simboliškai istorinį momentą. Į vieną vietą suplakami iš pažiūros visiškai nesusiję dalykai: asmeninio gyvenimo įvykis su politine aktualija. Šioje kūrinio vietoje autorius nevengia groteskiško vaizdavimo. Groteskiška metafora padeda autoriui taikliai pavaizduoti, kaip sovietinė totalitarinė ideologija naikina ribą tarp to, kas vieša, ir to, kas asmeniška, privatu. Tai atliekama dramos trečiajame veiksme keliais etapais. Vestuvėse dalyvaujantys okupacinės valdžios pareigūnai pakviečia į vestuves partizanus sunaikinusių kareivių būrį; vestuvės turėtų peraugti į rezistencijos sunaikinimo šventę. Visa tai kaip farse ar absurdo dramoje turi vainikuoti vestuvinė nuotrauka, kuri spaudoje atspindėtų istorinį kelių progų sutapimą. Tai išsakoma Pirmininko žodžiais: „Kiek čia prakilnių temų: kova tarp seno ir naujo, nusikaltėlių pražūtis ir naujosios santvarkos vestuvės“[35].

Kita dramos moteris – Genė – atstovauja daugiau poetiniam, idealistiniam pradui. Ji, tapusi partizanų ryšininke dar būdama gimnazistė, myli Antaną, tiki jo idėjomis, jos meilė priverčia ją pamiršti buvusią sužadėtinę Albiną. Tik dramos pirmajame veiksme autorius pateikia jos ir Antano pokalbį. Kituose veiksmuose įterpiami nedideli epizodai iš Genės tėvų namų, kur vertinami miestelio įvykiai. Genės tėvai išsako praktiškąjį požiūrį, tuo tarpu Genės lūpomis kalba romantiškasis pradas. Paskutiniajame veiksme, žuvus Antanui, ji taip pat pasirenka mirtį: nešdama alyvų puokštę į turgaus aikštę prie kulkomis išvarpyto Antano kūno, ji pasirašo sau mirties nuosprendį. Genė šioje dramoje tampa idealiosios, tyros meilės simboliu. Kai kurie dramos vertintojai Genės paveikslą išplečia iki Lietuvos simbolio. R. Šilbajorio interpretacijoje Genė įvardijama „kaip poetinis žūvančio krašto idealas“[36].

Genė Alg. Landsbergio dramoje kalba apie istorinę atmintį, būtinybę visada prisiminti šį laikotarpį ir jo tragedijas. Trečiojo veiksmo kulminaciniame fragmente, iš pirmo žvilgsnio beprasmiškame Genės ir jos tėvų dialoge, ji kartoja žodžius: „Niekad nepamiršt, niekad nepamiršt“[37]. Tuo tarpu jos tėvų samprata ribojasi kantrybe, laukimu ir noru kuo greičiau užmiršti visus baisumus. Tai jiems ramaus gyvenimo garantas.

Genės paveikslas šioje dramoje yra vienpusiškas, tai daugiau poetizuotas charakteris; Genės lūpomis autorius komentuoja dramoje vykstančius įvykius. Ji gali būti lyginama su Pasakotojo vaidmeniu kūrinyje, taip pat komentuojančiu ar papildančiu veiksmą.

Į atminties aktualizavimą nukreipta ir kūrinio monumentalioji simbolika: penki stulpai, nuolat minimi dialoguose, ir Antano skulptūros. Partizanų bunkeryje Antanas peiliu drožinėja mažas figūrėles. Sugrįžęs į

miestelį jis savo buvusioje dirbtuvėje naujai pažvelgia į savo skulptūras, kurios turi gana simboliškus pavadinimus: Kareivis, Atletas, Mergaitė su mirštančiu elniu. Šios skulptūros simboliškai atspindi viso Antano gyvenimo esminius momentus.

Kaip jau minėta, pirmoji diskusijų banga dėl Alg. Landsbergio dramos kilo po pirmųjų jos pastatymų teatro scenose. Pasirodė nemažai straipsnių Amerikos lietuvių dienraščiuose, tačiau visos diskusijos daugiausia lietė ne su literatūra, o su ideologija, pasaulėžiūra susijusius klausimus. Tautiškai patriotiškai nusiteikusiai išeivijos visuomenės daliai nepatiko perdėm kasdieniškai, „neherojiškai" vaizduojama partizanų kova. Vytautas Kutkus laikraštyje „Draugas" kritikuoja dramą kaip žalingą tautiniam auklėjimui. Anot jo, „Penki stulpai turgaus aikštėje „neigiamai vaizduoja partizanus, „kovojančių už Lietuvos laisvę partizanų auką padaro beprasmę, pačius partizanus suniekina, kovos dvasią paneigia"[38].

V. Alantas laikraštyje „Dirva" apskritai paneigia šio veikalo prasmę, laikydamas jį bolševikiniu užsakymu. „Jei Landsbergis savo veikalu norėjo nuvainikuoti partizanų sąjūdį, tai jam visai pavyko. Nedaug tai dramai tereikia pakeitimų, kad ji būtų pastatyta bolševikinėje Vilniaus teatro scenoje"[39].

Originalią, neįprastą partizanų traktuotę dramoje laikraštyje „Dirva" mėgina apginti Vincas Rastenis. Jis argumentuotai polemizuoja su dramos oponentais, gindamas nuo kategoriškai vienpusiškų vertinimų. Jis pažymi, kad primityvusis tautiškasis patriotizmas prilygsta socialistinio realizmo reikalavimams. „Bet argi rašytojas turi būtinai sudėstyti „kortas" ir spręsti uždavinį tik taip, kaip „turi būti" pagal, sakysim, „patriotinio tautinio realizmo" programą? Ir ar tikrai į tautos problemą iš neįprasto taško pažvelgęs rašytojas jau tuo pačiu apkaltintas, lyg perėjęs į priešų stovyklą?"[40]

Ugningą patriotų reagavimą į pjesę gražiai iliustruoja paties autoriaus prisiminimas. „Po premjeros Cleveland'o saviveikliniam teatrui gastroliuojant Detroit'e, spektaklio metu įvyko grumtynės. Straipsnių įaudrinti „patriotai" pakilo ir garsiai užprotestavo, juos ėmė raminti su jais nesutinkantieji, vyrai susikibo krūtų"[41].

Dvi recenzijos 1959 m. pasirodo „Aiduose". Stasys Pilka (pasirašęs St. Meringio slapyvardžiu) Alg. Landsbergio dramą vadina scenine rašliava, jis kritikuoja ir pačią dramą, ir jos pastatymą. Palankesnė buvo Aloyzo Barono recenzija, priėmusi dramą su tam tikromis išlygomis; jis lygina dramą su Daumanto „Partizanais", kur atskleidžiama daug istorinių faktų. Literatūros kūrinyje jis įžvelgia žmogiškąją tų faktų interpretaciją.

Išsamiau ir profesionaliau į dramą pažvelgta, kai ji buvo išleista atskira knyga. Tada buvo gilinamasi ne tik į istorinių faktų informacijos objektyvumą, bet ir teksto kompozicijos, struktūros, metaforikos ir moderniumo aspektus. Tada pasirodė V. A. Jonyno, Ilonos Gražytės, L. Mockūno straipsniai. Visi rašiusieji daugiau ar mažiau skirtingais aspektais nagrinėjo dramą. Ir dabar kai kurie recenzentai autorių kritikavo, tačiau kritika jau nesiribojo tik pasaulėžiūrinėmis problemomis, buvo analizuojami ne atskiri dramos charakteriai ar niuansai, bet visuma. V. A. Jonynas džiaugėsi autoriaus laimėjimu, šiam išvengus pritaikomojo pobūdžio, atsisakius teziškumo. Jis pažymėjo, kad Alg. Landsbergis „sprendė savo meninį uždavinį, ieškodamas vidinės tiesos, ne sceninio efektingumo"[42].

Apie partizanų traktuotę ir dramos pasaulėžiūrinius dalykus buvo rašoma ir Lietuvoje, kai 1989 m. ji buvo pastatyta Kaune. „Panašūs skilimai pasirodė ir pjesei 1989 m. pasiekus Kauno dramos teatro sceną. Vieni ją sutiko su ašarom ir dainom, kiti su pašaipa ir pagieža. Kai kurie kritikai pjesėje pasigedo „tikrovės""[43].

Nors ši drama išeivijoje kelis dešmtmečius buvo prieštaringai vertinama ir kėlė

daug triukšmo, ji, ko gero, yra stipriausias partizaninės temos kūrinys. *„Penki stulpai turgaus aikštėje* yra kol kas pati brandžiausia pastanga tiek išeivijoje, tiek Lietuvos prozoj ir dramaturgijoj, įamžinusi pokario kovų siaubą ir tautos tragediją. [...] istorinėj plotmėj Algirdas Landsbergis nėra prasikaltęs jokia faktų klastote“[44].

Literatūros istorikai ir tyrinėtojai šią pjesę lygina su geriausiais panašios temos Vakarų literatūros kūriniais, su egzistencialisto J. P. Sartre'o pjesėmis. Bent jau lietuvių literatūros kontekste šis kūrinys išsiskiria sąlygiškumu, simbolikos keliaklodiškumu, modernia meninės raiškos forma.

Dramoje „Penki stulpai turgaus aikštėje“ nėra įprasto tradicinei lietuvių prozai schematizavimo, paviršutiniškai suprantamo heroizmo. Šis pagal visus moderniosios dramos principus sukurtas kūrinys išvengia patetikos. Į skaudų, tragišką Lietuvos istorijos tarpsnį Alg. Landsbergis žvelgia universalioje bendražmogiškų problemų perspektyvoje. Kadangi kūrinyje nėra detalaus istorinio konkretumo, daugelis dramos elementų perauga į gana universalią simboliką. Tai leidžia įsivaizduoti analogišką laisvės kovos situaciją bet kurioje totalitarinėje visuomenėje. Šis kūrinys yra pakankamai sąlygiškas ir daugiaplanis.

IŠVADOS

Iš Vokietijos DP stovyklų persikėlę į Ameriką lietuvių rašytojai apie 1950–1951 m. atgaivino literatūrinę spaudą, pradėjo Amerikoje leisti knygas. Amerikoje dar gerą dešimtmetį pasitraukusieji vadino save tremtiniais, deklaravo, kad savo kūrybine veikla jie dalyvauja Lietuvos laisvinimo byloje. Daug straipsnių šia tema spausdino kultūros žurnalas „Aidai“. Tai vienas įdomiausių ir rimčiausių kultūros žurnalų, leistų išeivijoje, pradėtas leisti dar Vokietijos DP stovyklose, o nuo 1950 m. – Amerikoje. Daugiausia straipsnių apie kultūros ir politikos santykius žurnale spausdino filosofas J. Girnius. Savo poleminiuose straipsniuose jis mėgino atriboti kultūrą nuo politikos, tačiau pabrėžė itin svarbų meno, kultūros vaidmenį išsaugant ir palaikant tautos dvasinę gyvybę.

Egzodo lietuvių literatūros, kurtos 1950–1960 m. Amerikoje, tematika pakito nežymiai. Daugelio beletristų kūryboje dominavo paliktosios tėvynės okupacijos, karo, traukimosi iš Lietuvos tema. Šia tema parašyta nemažai didelės apimties romanų, apysakų, novelių. Taip pat ši tema dažna ir dramaturgijos kūriniuose. Šeštojo dešimtmečio viduryje pasirodė keli iškilūs memuarinės beletristikos kūriniai. V. Ramono romane „Dulkės raudonam saulėleidy“ ir V. Alanto „Pragaro pošvaistėse“ gvildenama žmogaus moralinio apsisprendimo problema ekstremaliu okupacijos metu. Vieno romano veiksmas vyksta bolševikinės okupacijos, kito – vokiečių okupacijos metais. Abiejų romanų ideologinis konfliktas grindžiamas pagrindinių personažų kolaboravimo su okupacine valdžia ar aktyvaus pasipriešinimo tai valdžiai problema. Romanų teigiamieji veikėjai idealizuoti bei romantizuoti, autoriai dažniausiai apsiribojo paviršutiniška kompozicija. Šie romanai gali būti vadinami teziniais, ypač V. Alanto romanas, kuriame šalia ideologinių konfliktų itin svarbus religinės pasaulėžiūros pasirinkimo aspektas. Dėl šios priežasties romanas sukėlė daug diskusijų.

Šeštojo dešimtmečio egzodo lietuvių literatūros kontekste originalumu išsiskiria jaunesnės kartos rašytojo Alg. Landsbergio drama „Penki stulpai turgaus aikštėje“. Šiame sąlygiškame kūrinyje, sekant moderniosios Vakarų dramos principais, vaizduojamas paskutinis rezistencinės kovos etapas. Gausiais simboliais, kurių prasmė dramos veiksmuose kinta, autorius apibendrintai atskleidžia kovos dėl laisvės dramatiškumą bet ko-

kioje totalitarinėje visuomenėje. Kūrinys daugiaprasmis: autorius siekia rezistencijos temą universalizuoti, ideologinį konfliktą jis perkelia į žmogaus egzistencijos problematikos svarstymų plotmę. Tai pirmasis kūrinys, pelnęs tarptautinį pripažinimą. Drama „Penki stulpai turgaus aikštėje" buvo statoma Amerikos ir Kanados teatrų scenose.

Nuorodos

[1] *Pragaro pošvaistės atošvaistėse...* (paruošė B. Jacikevičius), New York, išleido B. Jacikevičius, 1955.

[2] V. A. Jonynas, „Algirdas Landsbergis", *Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990,* Chicago, 1992; R. Šilbajoris, „Alg. Landsbergis: prasmė ir struktūra", *Metmenys,* 1968, Nr. 15; R. Šilbajoris, „Algirdas Landsbergis", *Perfection of Exile*, Norman, University of Oklahoma Press, 1970.

[3] DP – *Displaced Persons*. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje šis statusas buvo suteiktas Vakaruose atsidūrusiems asmenims, kurie dėl politinių priežasčių negalėjo grįžti į gimtinę.

[4] A. Vaičiulaitis, „Žodis skaitytojams", *Aidai*, 1950, Nr. 1, p. 2.

[5] Kultūros fondas, kurio kūrimo reikalais jau Vokietijos DP stovyklose rūpinosi rašytojai L. Dovydėnas ir V. Alantas, buvo įkurtas 1955 m. Amerikoje.

[6] V. Čižiūnas, „Tai, kas geriausiųjų gyvybėmis apmokama", *Aidai*, 1950, Nr. 2, p. 51.

[7] J. Girnius, „Tautinės moralės pagrindų beieškant", ibid., p. 55.

[8] Ibid., p. 56.

[9] J. Alaušius [J. Girnius], „Kultūra ir politika", *Aidai*, 1952, Nr. 6, p. 244.

[10] J. Alaušius [J. Girnius], „Kultūros fondo belaukiant", ibid., 1951, Nr. 3, p. 141.

[11] A. Baltinis, „Idealizmas – lietuvybės išlaikymo pagrindas", ibid., 1952, Nr. 9, p. 389.

[12] V. Ramonas, *Dulkės raudonam saulėleidy*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1951, p. 309.

[13] V. Alantas, *Pragaro pošvaistės*, Memmingen: Tremtis, 1951, p. 5.

[14] A. Sietynas [A. Nyka-Niliūnas], „Tezinis romanas", *Pragaro pošvaistės atošvaistėse...*, p. 150.

[15] K. Keblys, „Romanas išeivijoje", *Lietuvių literatūra svetur. 1945–1967* (redagavo K. Bradūnas), Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1968, p. 113.

[16] V. Kulbokas, *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1982, p. 358.

[17] Alg. Landsbergis, „Ir absurdo festivalis, ir ašarų tiltelis", *Poezijos kryžkelės* (sudarytojas R. Pakalniškis), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 237.

[18] *Egzodo rašytojai. Autobiografijos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 462.

[19] Alg. Landsbergis, op. cit., p. 237.

[20] I. Gražytė, „A. Landsbergio partizaninė drama", *Aidai*, 1967, Nr. 8, p. 363.

[21] Alg. Landsbergis, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1966, p. 9.

[22] Ibid., p. 11.

[23] Ibid., p. 13.

[24] Ibid., p. 15.

[25] R. Šilbajoris, „Alg. Landsbergis: prasmė ir struktūra", *Metmenys*, 1968, Nr. 15, p. 26.

[26] Alg. Landsbergis, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, p. 61.

[27] Ibid., p. 28.

[28] Ibid., p. 62– 63.

[29] Ibid., p. 26.

[30] L. Mockūnas, „Didžiausias pralaimėjimas – žmoniškumo praradimas", *Metmenys*, 1967, Nr.17, p. 141.

[31] Ibid., p. 142.

[32] I. Gražytė, op. cit., p. 364.

[33] Alg. Landsbergis, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, p. 11.

[34] Ibid., p. 69.

[35] Ibid., p. 75.

[36] R. Šilbajoris, op. cit., p. 26.

[37] Alg. Landsbergis, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, p. 80.

[38] V. Kutkus, „Partizanų drama scenoje", *Draugas,* 1959, vasario 14.

[39] V. Alantas, „Ir belieka tik 5 stulpai turgaus aikštėje", *Dirva*, 1959, vasario 9.

[40] V. Rastenis, „Paklydome tarp stulpų?" ibid., 1959, balandžio 9.

[41] Iš Alg. Landsbergio 1999 m. lapkričio 21 d. laiško straipsnio autorei.

[42] V. A. Jonynas, „Requiem miško broliams", *„Draugo" kultūrinis priedas*, 1966, gruodžio 3.

[43] Alg. Landsbergis, op. cit., p. 239.

[44] V. A. Jonynas, op. cit., p. 589.

Gauta 1999 12 03

Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centras, Donelaičio g. 52–218, Kaunas

Dalia Kuizinienė

THE THEME OF RESISTANCE IN THE WRITINGS OF ALGIRDAS LANDSBERGIS, VYTAUTAS ALANTAS AND VINCAS RAMONAS

Summary

During the period 1950–1960 the theme of the Soviet and German occupations, war and the loss of the homeland predominates in the works of Lithuanian émigré writers. A number of novels, stories and short stories devoted to the subject were written and published by Lithuanian writers abroad. The same themes prevailed in the works of playwrights too. In the middle of the Sixties émigré writers produced a number of prominent memoirs.

Ramonas' novel *Dust in the Red Sunset (Dulkės raudonam saulėleidy)* and Alantas' novel *In the Glow of Hell (Pragaro pošvaistės)* deal with the problem of moral self-determination facing extreme historical situations. In the first novel the scene is set during the Soviet occupation, in the other during the German occupation. The main characters of both novels encounter the problem of choice between collaboration or active resistance against occupation. The positive characters in the novels are to a great extent idealised and romanticised, and the structures of the novels are rather loose. The novels *Dust in the Red Sunset* and *In the Glow of Hell* can be characterised as novels of thesis.

The play *Five Poles in the Market-place (Penki stulpai turgaus aikštėje)* by Landsbergis, a representative of the younger generation, is considered one of the most original émigré works. Based on the model of modern Western drama, the play depicts the last years of active resistance in Lithuania. Using a number of rich symbols the meaning of which change throughout the play, the author reveals the drama of the fight for freedom in any totalitarian society, imparting a universal character to it. Transposing the problem of ideological conflict to the level of human existence, the author universalised the subject of resistance. The play is one of the few émigré works that has won international recognition, and has been staged by U.S.A and Canadian theatre companies.

Tarptautinė konferencija „Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. slaptieji susitarimai ir jų padariniai Vidurio bei Rytų Europos valstybėms“

Prieš 60 metų, 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašytas Molotovo–Ribbentropo paktas ir jo slaptasis protokolas ne tik sukūrė Antrojo pasaulinio karo prielaidas, bet ir nulėmė tragišką Lietuvos, Lenkijos, Latvijos ir Estijos valstybių likimą. Slaptieji susitarimai, 50 metų lėmę Rytų bei Vidurio Europos valstybių ir tautų gyvenimą, buvo ir tebėra svarbus tyrimo objektas. 1999 m. rugpjūčio 30 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuvos istorijos institutas ir Vilniaus universitetas suorganizavo tarptautinę konferenciją „Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. slaptieji susitarimai ir jų padariniai Vidurio bei Rytų Europos valstybėms“. Konferencijoje buvo nagrinėjamos šios problemos:

– Vidurio ir Rytų Europos šalių saugumo Antrojo pasaulinio karo išvakarėse istoriografija ir naujų tyrimų perspektyvos;

– Molotovo–Ribbentropo pakto ištakos ir prielaidos; Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karinis, politinis-diplomatinis bendradarbiavimas tarpukario metais;

– pakto padariniai Vidurio ir Rytų Europos šalių saugumui ir valstybingumui, okupuotų teritorijų gyventojų genocidas, demografiniai ir teritoriniai pokyčiai ir t. t.;

– Sovietų Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo pakto bei jo slaptųjų susitarimų analizė ir vertinimas tarptautinės teisės požiūriu;

– slaptieji susitarimai ir „šaltasis karas“ (aneksuotų šalių valstybingumo atkūrimo koncepcijos);

– pakto slaptųjų protokolų padarinių panaikinimas 1989–1994 m.

Konferencijoje dalyvavo Vokietijos, Rusijos, Estijos, Švedijos, Latvijos ir Lietuvos mokslininkai; doc. Z. Butkus (Vilniaus universitetas) skaitė pranešimą „Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m.“, doc. A. Kasparavičius (Vilniaus pedagoginis universitetas) – „Ribbentropo–Molotovo slaptųjų protokolų ištakos 1922–1936 m.“, dr. J. Tauberis (Šiaurės rytų Vokietijos kultūros institutas) – „Kelias į Stalino–Hitlerio paktą“, dr. M. Ilmjäru (Estijos mokslų akademijos Istorijos institutas) – „Estijos užsienio politika 1939–1940 m.“, dr. N. Lebedeva (Rusijos mokslų akademijos Visuotinės istorijos institutas) – „VKP(b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas“, dr. K. Kangeris (Stokholmo universiteto Baltijos studijų centras) – „Baltijos vokiečių „repatriacija“ po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas?“, prof. V. Kašauskienė (Lietuvos istorijos institutas) – „Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu Molotovo–Ribbentropo paktą“, prof. D. A. Loeberis (Kylio universitetas) – „Molotovo–Ribbentropo pakto padariniai dabarčiai: tarptautinės teisės aspektai“.

N. Lebedeva

VKP(b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas

Po to, kai tyrinėtojams buvo atidarytos buvusio Centrinio partijos archyvo durys, pirmą kartą atsirado galimybė prieiti prie ypatingos svarbos istorinio šaltinio – VKP(b) CK Politbiuro protokolų, taip pat respublikinių komunistų partijų CK dokumentų. Šio pranešimo užduotis – ištirti, kas buvo bendra sovietizuojant 1939–1941 m. prie SSRS prijungtas teritorijas ir kuo jų sovietizavimas, kurį vykdė Josifo Stalino vadovybė, ypatingas.

1939 m. rugsėjo 7 d. Stalinas Kominterno generaliniam sekretoriui Georgijui Dimitrovui pareiškė, kad karas vyksta tarp dviejų kapitalistinių šalių grupių dėl vieš-patavimo pasaulyje. „Mes ne prieš tai, kad jos gerokai pasipeštų tarpusavyje ir susilpnintų viena kitą. Būtų neblogai, jei Vokietijos rankomis būtų pakirsta turtingiausių kapitalistinių šalių (ypač Anglijos) padėtis. Hitleris, pats to nesuprasdamas ir nenorėdamas, ardo, pakerta kapitalizmo sistemą“. Apibūdinęs Lenkiją kaip fašistinę valstybę jis pasakė: „Šios valstybės sunaikinimas dabartinėmis sąlygomis reikštų, jog viena buržuazine fašistine valstybe tapo mažiau! Kas būtų bloga, jei Lenkijos sutriuškinimo atveju mes išplėstume socialistinę sistemą naujose teritorijose ir naujiems gyventojams“[1].

Taigi naujų būsimų SSRS teritorijų sovietizavimo uždavinys buvo iškeltas dar prieš įsiveržiant sovietinei armijai į Lenkijos teritoriją.

Įsiveržimas turėjo prasidėti nuo užimamų teritorijų „valymo“. Rugsėjo 8 d. Lavrentijus Berija vidaus reikalų liaudies komisarams Ivanui Serovui Ukrainoje ir L. Canavai Baltarusijoje įsakė sudaryti devynias operatyvines čekistų grupes, priskirtas kiekvienai armijai. Jos turėjo judėti kartu su armija ir užimti visas ryšių įstaigas, bankus, iždo, spaustuvių, laikraščių redakcijų, valstybinių archyvų, kalėjimų patalpas; steigti laikinas valdžios struktūras, slopinti „kontrrevoliuciją“; suimti stambius valdininkus, politinių partijų vadovus, baltagvardiečių emigrantų organizacijų, specialiųjų tarnybų agentūrų narius; atimti iš gyventojų ne tik ginklus, bet ir radijo imtuvus[2].

Rugsėjo 17 d., įžengusios į Lenkijos teritoriją kartu su Raudonosios armijos daliniais, čekistų operatyvinės grupės organizavo masinius areštus. Tik viena iš devynių grupių iki rugsėjo 28 d. suėmė 1923 žmones. Čekistai naikino buvusios Lenkijos valstybės valdžios organus ir kūrė laikinas miestų valdybas, valstiečių komitetus, darbininkų gvardiją. „Didesnę dalį jų sulaikytų karininkų, policininkų, dvarininkų, valdininkų darbininkų gvardijos nariai sušaudydavo vietoje“, – pasakojo vienas iš srities komitetų sekretorių Ukrainos komunistų partijos suvažiavime. Partinė vadovybė pateisino plėšimus ir žudymus kaip klasių kovos išraišką[3].

Nuo 1939 m. rugsėjo 17 d. iki spalio 1 d. Ukrainos ir Baltarusijos frontų daliniai užėmė 190 tūkst. kvadratinių kilometrų teritoriją su beveik 13 mln. gyventojų. Daugiau nei 240 tūkst. Lenkijos armijos karių, policininkų, pasieniečių, valdininkų buvo paimta į nelaisvę.

1939 m. spalio 1 d. VKP(b) CK Politbiuras patvirtino plačią užimtų teritorijų sovie-

tizavimo programą[4]. Joje numatyta spalio 22 d. Ukrainoje ir Baltarusijoje organizuoti rinkimus į Liaudies susirinkimus, kurie turėjo paskelbti sovietų valdžią, nutarti dėl stojimo į SSRS, įtvirtinti dvarininkų žemių perdavimą valstiečių komitetams, nacionalizuoti bankus, pramonės, prekybos ir komunalines įstaigas. Teisę kelti kandidatus į Liaudies susirinkimą turėjo valstiečių komitetai, darbininkų gvardijos susirinkimai, laikinosios miesto valdybos, įmonių darbininkų kolektyvai. Paskui sričių susirinkimuose kandidatų „patikėtiniai" turėjo „susitarti" dėl bendros kandidatūros iš srities. Taigi „rinkti" reikėjo vieną iš vieno, kaip tai buvo daroma visoje SSRS teritorijoje.

Politbiuras nurodė skubiai pradėti kurti partines organizacijas, tuo tikslu demobilizuoti iš Raudonosios armijos 1800 komunistų ir nusiųsti 3500 partijos narių iš USSR ir BSSR. Į kiekvieną vaivadiją UKP(b) CK ir BKP(b) CK turėjo paskirti įgaliotinius. Jie privalėjo koordinuoti visas užimtų sričių sovietizavimo priemones, sukurti pagrindinius valdžios centrus – partijos komitetus ir jų aparatą. Nurodyta įkurti ir fabrikų bei gamyklų komitetus kaip profsąjungos organus.

Iki rinkimų turėjo veikti laikinosios sričių valdybos, kurios vykdytų funkcijas, būdingas sričių darbininkų deputatų vykdomiesiems komitetams. Jos turėjo paskirti komisarus į visus bankus; į Lvovą ir Balstogę buvo komandiruoti taip pat SSRS valstybinio banko įgaliotiniai. Visos bankų sąskaitos faktiškai buvo įšaldomos. Numatyta pereiti prie sovietinės valiutos sulyginant zlotą su rubliu, nors pirmojo perkamoji galia buvo gerokai didesnė. Operacijos su užsienio bankais buvo nutrauktos. Iš privačių asmenų indėlių leista išduoti ne daugiau kaip 300 zlotų per mėnesį ir tai tik leidus banko komisarui. Politbiuras nustatė druskos, degtukų, žibalo, machorkos kainas.

Spalio 1 d. nutarimas tikslintas ir papildytas dar kelis mėnesius[5]. Jis buvo laikomas pavyzdžiu ir sovietizuojant nuo Suomijos atplėštas teritorijas, Besarabiją ir Šiaurės Bukoviną, svarbiausia – tris Baltijos respublikas.

1939 m. spalio 4 d. Politbiuras patvirtino Ukrainos ir Baltarusijos komunistų partijų Centro komitetų įgaliotinius buvusiose Lenkijos vaivadijose, kurių daugelis vėliau tapo pirmaisiais partijos sričių sekretoriais. Spalio 7 d. priimtas nutarimas dėl komjaunimo organizacijų įkūrimo; spalio 11 d. VPSCT darbuotojai pasiųsti kurti profesinių sąjungų[6]. Šitaip buvo ne tik įvedama bolševikų valdžia, bet ir padedamas pagrindas visos visuomenės totalitarinei kontrolei.

Po spalio 22 d. „rinkimų" į „Liaudies susirinkimus", jiems paskelbus sovietų valdžią ir nusiuntus kreipimusis į SSRS Aukščiausiąją Tarybą su prašymu priimti buvusias Lenkijos vaivadijas į Sovietų Sąjungos sudėtį, penktoji SSRS aukščiausiojo įstatymų leidybos organo sesija lapkričio 1–2 d. „vėl sujungė" Vakarų Ukrainą su USSR ir Vakarų Baltarusiją su BSSR. Viačeslavo Molotovo kalba šioje sesijoje vainikavo Sovietų Sąjungos–Vokietijos bendradarbiavimą, kurio rezultatas – ketvirtasis Lenkijos padalijimas.

Po vadinamojo „savanoriško" Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos įsijungimo į SSRS sudėtį stalininės vadovybės svarbiausiu rūpesčiu tampa jų suvienodinimas su visa Sovietų Sąjunga administraciniu, ekonominiu, finansiniu, socialiniu ir ideologiniu atžvilgiu.

Lapkričio mėnesį Politbiuras patvirtino SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaką dėl SSRS pilietybės įgijimo prijungtų teritorijų gyventojams, gruodžio mėnesį – nutarimą dėl pasų išdavimo[7].

Viena svarbiausių suvienodinimo krypčių – atlikti prijungtose žemėse tokį pat kaip SSRS administracinį padalijimą ir baigti kurti partijos ir sovietinius visų lygių organus. Gruodžio 4 d. Politbiuras priėmė nutarimą

įkurti 5 sritis Vakarų Baltarusijoje ir 6 – Vakarų Ukrainoje, nutarimą dėl partijos sričių komitetų ir sričių vykdomųjų komitetų biurų sudėties[8]. Remiantis šiuo nutarimu NKVD sričių valdybų viršininkai įėjo į partijos sričių biurų ir sričių vykdomųjų komitetų sudėtį.

Represijų mastas vėl prijungtose prie SSRS žemėse buvo kur kas didesnis nei apskritai šalyje. Kova su „priešiškomis klasėmis“, „nacionalistine kontrrevoliucija“, „buožių likvidavimas“ SSRS vyko du dešimtmečius, o čia visa tai padaryta per kelis mėnesius. Areštų ir trėmimų tikslas – užtikrinti nekliudomą vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos sričių sovietizavimą. Kartu tai buvo ir metodas niveliuoti prijungtas teritorijas socialiniu-politiniu atžvilgiu ir jas depolonizuoti.

Represijos dažniausiai buvo vykdomos tiesioginiu VKP(b) CK Politbiuro nurodymu. Būtent Politbiuras 1939 m. rugsėjo–spalio mėn. davė nurodymą uždaryti į lagerius kariškiams 15 tūkst. karininkų ir policininkų ir 25 tūkst. kareivių ir puskarininkių. Spalio 3 d. Politbiuras įgaliojo Ukrainos ir Baltarusijos frontų Karines tarybas tvirtinti karinių tribunolų nuosprendžius skiriant aukščiausią bausmę civiliams ir kariškiams. Gruodžio 3 d. jis davė nurodymą suimti visus įrašytus į įskaitą lenkų karininkus. Iš viso buvo suimta apie 1000 žmonių.

Gruodžio 4 d. Politbiuras nutarė ištremti 21 tūkst. Lenkijos persikėlėlių šeimų. Iškeldinamųjų išsiuntimo ir turto panaudojimo tvarka sukonkretinta keliais to paties organo nutarimais. Remdamasis jais NKVD vasario 10 d. ištrėmė – tai buvo pirmasis trėmimas – beveik 140 tūkst. Lenkijos piliečių į Tolimosios Šiaurės rajonus. Žmonės turėjo gyventi tokiomis sąlygomis, kurios mažai kuo skyrėsi nuo GULAG'ų[9].

1940 m. kovo 2 d. Politbiuras priėmė nutarimą ištremti į Kazachstaną 10-čiai metų visas suimtųjų šeimas ir karo belaisvių karininkų bei policininkų gimines. Kitą dieną Berija, susitaręs su Stalinu, pateikė Politbiurui pasiūlymą sušaudyti 14,7 tūkst. Lenkijos karininkų ir policininkų, esančių Kozelsko, Starobelsko ir Ostaškovo lageriuose, ir 11 tūkst. vakarinių USSR ir BSSR sričių kalinių. Politbiuro kovo 5 d. nutarimu 21 857 lenkai balandžio–gegužės mėn. sušaudyti Katynės miške, Charkove, Kalinine, Minske ir Kijeve. Balandžio mėnesį į bevandenes Kazachstano stepes ištremtos ir sušaudytųjų šeimos – 66 tūkst. moterų, senelių ir vaikų[10].

Birželio 29 d. į šiaurinius rajonus iškeldinti 76 382 pabėgėliai iš centrinių Lenkijos rajonų[11]. Vykdydama šias nežmoniškas akcijas valdžia ne tik depolonizavo prijungtas sritis, baugino gyventojus, bet ir siekė sudaryti materialines sąlygas organizuojamiems kolūkiams ir tarybiniams ūkiams. Jiems buvo perduodama žemė, galvijai, inventorius, ūkiniai ir gyvenamieji pastatai bei kitas persikėlėlių turtas. Specialiųjų iškeldinamųjų – miestų gyventojų – namai ir butai naudoti aprūpinant gyvenamuoju plotu partijos ir sovietų valdžios funkcionierius, RA vadovybę, komandiruojamus specialistus ir t. t.

Vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos sričių ekonominio suvienodinimo programa pradėta įgyvendinti nuo naftos ir anglies pramonės nacionalizavimo. Gruodžio 3 d. Politbiuras patvirtino SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakus dėl visų kitų Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos teritorijoje esančių įmonių nacionalizavimo[12]. Tai buvo taikoma ne tik stambioms ir vidutinėms gamykloms, bet ir visai poligrafijos pramonei, komunalinėms tarnyboms, mokslo ir gydymo įstaigoms, teatrams, muziejams, bibliotekoms, parduotuvėms, restoranams ir t. t.

Politbiuro 1939 m. gruodžio 8 d. nutarimu visi įmonių ir privačių asmenų atsiskaitymai nuo gruodžio 21 d. galėjo būti vykdomi tik sovietine valiuta[13]. Buvo leidžiama

išduoti indėlių likučius zlotais, bet ne daugiau kaip 300 rb.

1940 m. sausio pabaigoje patvirtinti liaudies ūkio planai USSR ir BSSR vakarinėms sritims, mažmeninės ir didmeninės kainos, vartotojų kooperacijos sistema, darbo apmokėjimo normos ir valstybinio socialinio draudimo tarifai, galioję SSRS teritorijoje[14].

1940 m. kovo 17 d. Politbiuras patvirtino įstatymus dėl mokesčių ir rinkliavų įvedimo šiuose regionuose[15]. Valstiečiai atleisti nuo nepriemokų pagal visus mokesčius, buvusius Lenkijos valstybėje. Tuo pat metu jie ir kiti buvę Lenkijos piliečiai „išlaisvinti" ir nuo visų sumų, išmokėtų jiems pagal socialinį draudimą. Taigi ir ši prijungtų prie SSRS teritorijų gyventojų santaupų rūšis buvo paimta sovietų valstybės naudai. Mokesčių sistema buvo siekiama užgniaužti privačią verslininkystę, skatinti kolūkių ir kooperatinę gamybą, kuriai mokesčiai sumažinti 25 proc.

Politbiuras priėmė keletą nutarimų dėl tarybinių ūkių, kolūkių ir mašinų-traktorių stočių (MTS) steigimo. Siekdamas užsitikrinti vargingiausių valstietijos sluoksnių simpatijas, Politbiuras nutarė supirkti 23,4 tūkst. galvijų, kad panaikintų vakarinių USSR ir BSSR sričių ūkiuose „karvių trūkumą"[16].

1940 m. vasarą ir rudenį tam tikrų poslinkių įvyko taip pat Centro kultūros politikoje – pradėta leisti laikraščius ir žurnalus lenkų kalba, atidarytos lenkiškos mokyklos.

Tačiau šios priemonės negalėjo iš esmės pakeisti situacijos. Ne tik lenkų, bet ir ukrainiečių, ir baltarusių gyventojų nepasitenkinimas naująja valdžia didėjo ir peraugo į tautinį judėjimą. Tai savo ruožtu paskatino Stalino vadovybę sugriežtinti represijas.

1941 m. gegužės 14 d. Stalinas pasirašė nutarimą suimti ir išsiųsti į tremtį 20-čiai metų kontrrevoliucinių ir nacionalistinių organizacijų šeimų narius, taip pat nurodė apsvarstyti klausimą dėl analogiškos operacijos organizavimo Vakarų Baltarusijoje[17].

Represuotųjų ir nelegalų šeimų iškeldinimas iš vakarinių Ukrainos sričių buvo organizuotas gegužės 22 d., Baltarusijoje – birželio 19 d. naktį į 20 d. Iš vakarinių USSR sričių buvo iškeldinta 11,5 tūkst., BSSR – 21–24 tūkst. žmonių[18]. Višinskio duomenimis, iš Ukrainos ir Baltarusijos vakarinių rajonų 1940–1941 m. iškeldinta 388 tūkst. lenkų.

1939 m. lapkričio 30 d. RA daliniai perėjo Suomijos sieną. Gruodžio 1 d. Stalino nurodymu Terijokio mieste sudaryta Liaudies vyriausybė, vadovaujama Oto Kuusineno, su kuriuo SSRS kitą dieną pasirašė savitarpio pagalbos ir draugystės sutartį. RA užimtoje teritorijoje, kur atskirų rajonų gyventojai karelai nebuvo evakuoti į Suomijos gilumą, buvo įkurti šios vyriausybės vietos komitetai. Tačiau Raudonajai armijai perėjus į gynybą, pačios LDR vyriausybės egzistavimas Terijokio mieste tapo dviprasmiškas, nes pagal gruodžio 2 d. sutartį ši Karelijos sąsmaukos dalis turėjo būti perduota Sovietų Sąjungai. Sausio pabaigoje – vasario pradžioje Suomijos gyventojai buvo ištremti iš pafrontės sričių į sovietinės Karelijos gilumą. Daugiau nei 2000 žmonių apgyvendinta blogai įrengtuose barakuose ir verčiami dirbti miško paruošų darbus[19].

Pagal 1940 m. kovo 12 d. taikos sutartį SSRS atitekusioje teritorijoje gyveno tik suomiai. Daugiau nei 400 tūkst. suomių persikėlė į Vakarus, už naujosios sienos. Todėl prijungtos žemės tapo beveik negyvenamos, o tai lėmė šio regiono sovietizavimo specifiką. Norint įkurti partines organizacijas, iš armijos buvo demobilizuota dalis partijos narių, Leningrado srities ir Karelijos ASSR sričių komitetai komandiravo čia savo kadrus, visoje Sovietų Sąjungoje buvo ieškoma suomių tautybės piliečių ir jie siunčiami į naujuosius SSRS rajonus. Visa tai leido įkurti partijos organus, kurie atitinkamai buvo atskaitingi Leningrado srities ir Karelijos ASSR sričių komitetams.

Kovo 31 d. Karelijos ASSR pertvarkyta į Karelijos-Suomijos sąjunginę respubliką. Oficialia valstybine kalba kartu su rusų ir karelų vėl tapo suomių kalba. Liepos 3 d. Politbiuras patvirtino O. Kuusineno kandidatūrą į Karelijos-Suomijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko postą, P. Prokoneno – respublikos Liaudies Komisarų Tarybos pirmininko postą. Liepos 6 d. jis patvirtino naujosios sąjunginės respublikos konstitucijos projektą ir Karelijos-Suomijos komunistų (bolševikų) partijos CK sudėtį.

Naujose teritorijose Politbiuras įgyvendino priemones, kurios jau buvo vykdomos USSR ir BSSR vakarinėse srityse.

Buvusių Suomijos teritorijų ūkinio panaudojimo klausimams buvo skirtas aukščiausiosios partinės instancijos 1940 m. gegužės 28 d. patvirtintas SSRS LKT ir VKP(b) CK nutarimas „Dėl priemonių atstatant ūkį naujuose Karelijos-Suomijos SSR ir Leningrado srities rajonuose“[20]. Remiantis šiuo nutarimu visos pramonės įmonės perduotos Karelijos-Suomijos SSR Liaudies Komisarų Tarybai ir Leningrado srities vykdomajam komitetui, taip pat sąjunginiams atitinkamų profilių liaudies komisariatams. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į durpių gavybos ir miško paruošų didinimą. Žuvies pramonės liaudies komisariatas turėjo įkurti žuvininkystės tarybinius ūkius, tuo tikslu perkėlus žvejų šeimas iš kitų SSRS dalių į Ladogos ežero, Vyborgo ir Suomių įlankos pakrantes. Norint plėtoti naujų regionų žemės ūkį, numatyta perkelti ten 40 tūkst. kolūkiečių šeimų. Žemės ūkio liaudies komisariatui pavesta skirti perkeltiems kolūkiams žemės, organizuoti MTS, kilnojamąsias remonto dirbtuves. Tarybinių ūkių liaudies komisariatas turėjo įkurti 10 tarybinių ūkių Karelijos-Suomijos SSR ir 2 Leningrado srityje. Gyvenamųjų namų atstatymui, ligoninėms, mokykloms ir t. t. skirta 30 mln. rublių. Šis nutarimas sukonkretintas keliais vėlesniais Politbiuro nutarimais.

Taigi svarbiausias veiksnys, sulaikantis šio regiono sovietizavimo procesą, buvo gyventojų stoka. Kremliaus šeimininkai puoselėjo planus užgrobti visą Suomiją – apie tai kalbėjo V. Molotovas Berlyne derybų su Adolfu Hitleriu ir Joachimu von Ribbentropu metu.

1940 m. gegužės pabaigoje, pasinaudodama sunkia karine Anglijos ir Prancūzijos padėtimi, Stalino vadovybė pradėjo įgyvendinti savo planus dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos. Nebuvo atmetamas ir karinis šių šalių prijungimo prie SSRS variantas. Birželio pradžioje NKVD, be kita ko, buvo pavesta parengti platų lagerių tinklą, kur tilptų daugiau nei 60 tūkst. karo belaisvių iš trijų kaimyninių valstybių[21].

Po to, kai Lietuvos, Latvijos ir Estijos vyriausybėms buvo pateikti ultimatumai, sovietinė armija birželio 15–17 d. įžengė į šių Baltijos valstybių teritoriją. Kartu ten buvo nusiųsti ir ypatingieji Kremliaus įgaliotiniai: į Lietuvą – Vladimiras Dekanozovas, į Latviją – A. Višinskis, į Estiją – Andrejus Ždanovas. Kontroliuojant ir vadovaujant šiems įgaliotiniams buvo suformuotos Lietuvos, Latvijos ir Estijos „vyriausybės“, uždrausta konservatyviųjų ir sukarintų organizacijų veikla, atliktas valstybės aparato valymas, pakeista karinių pajėgų vadovybė. Politbiuro nutarimu į Pabaltijį buvo išsiųsti ir asmenys, glaudžiai susiję su SSRS NKVD. Antai birželio 27 d. šis organas SSRS įgaliotąjį atstovą Estijoje K. Nikitiną pakeitė V. Bočkariovu, buvusiu įgaliotojo atstovo patarėju pagal NKVD liniją. Liepos mėnesį prasidėjo nacionalinio elito atstovų areštai ir jų trėmimai[22].

1940 m. liepos 10 d. Politbiuras įkūrė Pabaltijo karinę apygardą ir jos vadu patvirtino generolą pulkininką A. Loktionovą, gynybos liaudies komisaro pavaduotoją. Rugpjūčio 14 d. Politbiuras priėmė slaptą nutarimą „Dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos SSR armijų pertvarkymo“[23]. Vietoj jų buvo įkurti 3 teritoriniai korpusai, kuriuose įvestos ka-

rinio komisaro pareigos. Netgi po to, kai SSRS ginkluotosiose pajėgose karinių komisarų pareigos buvo panaikintos ir paskirti vadų pavaduotojai politiniams reikalams, Politbiuro rugpjūčio 27 d. sprendimu šiuose korpusuose kariniai komisarai buvo palikti. Gruodžio mėnesį buvusių Lietuvos, Estijos ir Latvijos armijų generolams, 24-ojo, 22-ojo ir 29-ojo teritorinių šaulių korpusų vadams R. Kliavinšui, G. Johansonui ir Vincui Vitkauskui buvo suteikti generolo leitenanto laipsniai, 17 kitų generolų – generolo majoro laipsniai[24]. Tai vienintelis atvejis, kai buvo išsaugotos, nors ir kontroliuojamos, armijos buvusių valstybių, kurių teritorijos buvo prijungtos prie SSRS.

Baltijos armijų kariškiai iki pat 1941 m. gegužės nebuvo masiškai represuojami, tačiau SSRS NKVD paskubėjo suimti ir išsiųsti 1940 m. liepą–rugsėjį į Kozelsko ir Juchnovo lagerius 5,5 tūkst. Lietuvoje ir Latvijoje internuotų lenkų.

1940 m. liepos pradžioje Baltijos respublikų parlamentai buvo paleisti ir paskirti nauji „rinkimai“. Jie suorganizuoti liepos 14–15 d. darant masinį spaudimą rinkėjams, naudojant sovietinę „technologiją“ – iškeliant tik vieną komunistų ir nepartinių bloko kandidatą. Žinoma, ir „rinkimų“ rezultatai buvo panašūs į tuos, kokie būdavo SSRS. Liepos 21–22 d. naujieji Lietuvos, Latvijos seimai ir Estijos Valstybės dūma paskelbė sovietų valdžią ir kreipėsi su „prašymu“ priimti šias respublikas į SSRS. 1940 m. rugpjūčio 3–6 d. SSRS Aukščiausioji Taryba patenkino jų „prašymus“.

Nelaukdamas, kol bus įformintas trijų respublikų įstojimas į SSRS, Politbiuras liepos 24 d. priėmė nutarimą dėl Estijos, Lietuvos ir Latvijos bankų ir stambiosios pramonės nacionalizavimo. Vyriausybės komisarai turėjo kontroliuoti bankus ir kredito įstaigas. Nurodyta privatiems asmenims iš indėlių išduoti ne daugiau kaip 100 kronų per mėnesį ir tai tik leidus banko komisarui. Turėjo būti konfiskuoti visi brangieji metalai, tiek jų lydiniai, tiek juvelyriniai dirbiniai, brangakmeniai, papuošalai su jais, esantys juvelyrinėse parduotuvėse. Pramonės srityje buvo nacionalizuojamos visos įmonės, turinčios daugiau negu 20 darbininkų, taip pat tos, kuriose dirbo ne mažiau kaip 10 darbininkų, naudojančios variklius arba ypač svarbios. Į visas nacionalizuotas įmones paskirti komisarai. Personalui ir administracijai nurodyta toliau eiti savo pareigas[25]. Kartu buvo rekomenduojama skirti įmonių savininkus valdytojų pareigoms, kad komisarai galėtų iš jų išmokti vadovauti ir tik paskui paimti įmonės valdymą į savo rankas.

Rugpjūčio 14 d. aukščiausioji partinė instancija patvirtino pamatinį VKP(b) CK ir SSRS LKT nutarimą dėl Baltijos respublikų sovietizavimo – „Dėl valstybės ir ūkio statybos Lietuvos SSR, Latvijos SSR ir Estijos SSR“[26]. Trijų respublikų vyriausybėms pasiūlyta rugpjūčio 20–25 d. sušaukti ypatingąsias Liaudies seimų (Valstybės dūmos) sesijas, išklausyti jose pranešimus dėl naujųjų konstitucijų projekto ir dėl sovietų valdžios aukščiausiųjų valstybinių organų įkūrimo. Kartu Seimas (Valstybės dūma) turėjo būti paskelbtas laikinąja respublikos Aukščiausiąja Taryba ir išrinkti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, Prezidiumo pirmininką ir jo pavaduotojus. Be to, reikėjo įkurti respublikos Liaudies Komisarų Tarybą, suderinus jos sudėtį su VKP(b) CK Politbiuru. Laikinai buvo leista cirkuliuoti dviem valiutoms; norint jas suartinti, numatyta įvykdyti kronos, lato ir lito infliaciją. Buvo gauta sankcija artimiausiomis dienomis nacionalizuoti garlaivių bendroves, panaudojant išpirkos elementus, tačiau ne daugiau kaip ketvirtis laivų vertės, ir stambias namų valdas. Reikėjo sudaryti sąrašą gamyklų ir fabrikų, kuriuos buvo galima paleisti visu pajėgumu. Iškelta užduotis maksimaliai plėtoti pramonės gamybą ir gausinti miesto proletariatą. Stambius dvarininkų ūkius siūlyta ne-

skaldyti, o paversti pavyzdiniais valstybės ūkiais. Bežemiams ir mažažemiams valstiečiams nurodyta kurti bendro žemės dirbimo bendroves.

Politbiuras manė esant tikslinga palikti respublikose buvusį administracinį padalijimą: valsčius, apskritis ir t. t. Laikinai paliktos Baltijos respublikų sienos su BSSR ir RSFSR. Piliečiai negalėjo nei įvažiuoti, nei išvažiuoti iš Baltijos respublikų be specialių milicijos organų leidimų. Vėliau priimta keletas Politbiuro nutarimų sukonkretinant rugpjūčio 14 d. nutarimą, taip pat dėl krovininių, paskui ir lengvųjų automobilių nacionalizavimo[27].

Rugpjūčio 22 d. aukščiausioji partinė instancija patvirtino Aukščiausiųjų Tarybų Prezidiumų pirmininkų kandidatūras, jų pavaduotojus ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR Liaudies Komisarų Tarybų pirmininkus, taip pat patikslino Lietuvos ir Latvijos seimų bei Estijos Valstybės dūmos sesijų darbotvarkę. Trijų respublikų įstatymų leidžiamieji organai turėjo išnagrinėti žemės klausimą, neleisti, kad kiti stambūs žemės savininkai būtų masiškai priskirti prie dvarininkų. Pirmiesiems buvo leidžiama palikti iki 30 ha žemės, o tai buvo gerokai daugiau, nei praktikuota kitose prijungtose prie SSRS teritorijose. Tą pačią dieną Politbiuras patvirtino A. Ždanovo, A. Višinskio ir V. Dekanozovo pateiktus Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR konstitucijų projektus[28].

Rugsėjo mėnesį Politbiuras patvirtino partijos CK biurų narių sąrašus, vidaus reikalų liaudies komisarus, Lietuvos, Latvijos ir Estijos delegacijų sudėtis SSRS–Vokietijos komisijose dėl pasikeitimo gyventojais[29].

Spalio 8 d. Politbiuras nutarė priimti Lietuvos, Latvijos ir Estijos komunistų partijas į VKP(b). Partijos narių stažas buvo skaičiuojamas nuo jų įstojimo į atitinkamą „broliškos komunistų partijos“ sudėtį dienos. Iki lapkričio 15 d. numatyta išduoti dokumentus partijos nariams ir kandidatams į narius; nutarimas dėl kiekvieno iš jų turėjo būti priimamas partijos apskrities komiteto, o patvirtintas respublikos CK. Dėl to keletą mėnesių Baltijos respublikų partiniai organai daugiausia užsiėmė tuo, kad išdavinėjo naujus dokumentus partijos nariams. Faktiškai tai buvo pakartotinis priėmimas į partiją, kurio metu buvo atsijojami neproletariškos kilmės ir kitokie asmenys.

Kita Lietuvos, Latvijos ir Estijos KP(b) CK biurų užduotis buvo supaprastinti galiojusią respublikose valdymo sistemą ir vietoj jos sukurti darbo žmonių deputatų tarybų organus. Lietuvos KP(b) CK biuras išnagrinėjo šį klausimą spalio 17 d. ir įpareigojo LSSR laikinosios Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą iki rinkimų į vietos valdžios organus miestuose, apskrityse ir valsčiuose įkurti laikinus vykdomuosius komitetus. Kartu reikėjo panaikinti burmistrų – miestuose, apskričių viršininkų – apskrityse ir viršaičių – valsčiuose pareigas.

Lapkričio 10–19 d. VKP(b) CK Politbiuras priėmė nutarimą dėl valstybės valdžios vietos sovietinių organų įkūrimo apskrityse, miestuose, valsčiuose, apylinkėse dar prieš rinkimus į vietos tarybas[30]. Respublikinio pavaldumo miestų vykdomieji komitetai ir apskričių vykdomieji komitetai buvo kuriami laikantis respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsako, valsčių, miestelių, apylinkių, apskrities pavaldumo miestų – laikantis apskričių vykdomųjų komitetų sprendimų. Apskričių komitetų pirmininkų kandidatūros turėjo būti pateiktos tvirtinti VKP(b) CK. Apskričių komitetai turėjo parinkti, o respublikos CK patvirtinti atitinkamus valsčių, vietinio pavaldumo miestų, miestelių ir apylinkių vykdomuosius komitetus. Šitaip buvo kuriama daugiapakopė nomenklatūros valdžios sistema, visiškai kontroliuojama partijos ir jos Politbiuro.

Rugsėjo 6 d. aukščiausioji partinė instancija patvirtino SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaką dėl sovietinės pilie-

tybės įgijimo tvarkos, 1941 m. rugpjūčio mėnesį įvedė pasų sistemą[31].

1940 m. lapkričio 22 d. Politbiuras po kelių atidėliojimo atvejų galiausiai įvedė Pabaltijyje tokius pat kaip SSRS atlyginimų, mokesčių, rinkliavų iš gyventojų ir mažmeninių kainų tarifus[32]. LSSR Liaudies Komisarų Tarybai buvo rekomenduota padidinti mokesčius privačioms prekybos ir pramonės įmonėms, smulkiajam verslui, naudojančiam samdomąjį darbą; sumažinti neapmokestinamo pelno minimumą privatiems prekybininkams ir verslo savininkams; galutinai atsiskaityti su mokesčiais iš buvusių nacionalizuotų įmonių savininkų, kurių įmonės buvo nacionalizuotos 1939–1940 m. Liaudies Komisarų Tarybai „leista" nuo 1940 m. lapkričio 25 d. įvesti galiojančias SSRS pramonės prekių kainas. Kartu paliktos buvusios respublikoje kainos žemės ūkio mašinoms, padargams, mineralinėms trąšoms ir kai kurioms kitoms prekėms. Tą pačią dieną Politbiuras patvirtino panašius SSRS LKT ir VKP(b) CK dokumentus dėl Latvijos ir Estijos, taip pat nutarimą „Dėl priemonių, susijusių su sovietinės valiutos įvedimu Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje"[33]. Mažesnės kai kurių prekių kainos trijose naujose respublikose paskatino Kremlių uždrausti pinigines perlaidas į Pabaltijį iš kitų regionų, pašto siuntų priėmimą iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos, apriboti atlyginimą kariškiams iki 500 rb per mėnesį. Toliau veikė muitinės ant buvusių su SSRS sienų.

Gruodžio 28 d. Politbiuras patvirtino SSRS LKT ir VKP(b) CK nutarimą „Dėl valstiečių ūkių mokesčių ir rinkliavų Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR"[34]. Valstiečiai buvo atleisti nuo skolų pagal išperkamuosius mokesčius, „darbo žmonėms" nurašytos mokesčių ir rinkliavų skolos. Tuo pat metu 100–200 proc. padidintas žemės mokestis tiems, kurie turėjo daugiau kaip 30 ha, 50–100 proc. – buvusiems 10–30 ha žemės savininkams.

Sausio mėnesį patvirtinti trijų respublikų liaudies ūkio vystymosi planai. Pagrindinės plano užduotys Lietuvos SSR buvo industrializacija: statyti naujas įmones, reorganizuoti ir plėsti veikiančias ir anksčiau neveikusias gamyklas bei fabrikus, panaudoti visų rūšių žaliavas ir kurą (durpes), plėtoti statybos medžiagų pramonę ir plataus vartojimo prekių pramonę[35]. Pagrindiniai plano Latvijos SSR uždaviniai – „visapusiškas socialistinės pramonės plėtojimas Latvijos SSR". Buvo nustatyti ir Estijos ekonomikos „socialistinio planinio vystymosi" tikslai.

Tuo pat metu, kai pramonė gana energingai buvo perorganizuojama į „socialistinius bėgius", žemės ūkis buvo pertvarkomas atsargiai ir neskubant. Konfiskavus dvarininkų žemes, tik Lietuvoje iki 1940 m. pabaigos 70 tūkst. bežemių ir vargingųjų valstiečių gavo žemės. Jiems buvo paskirtas 20 mln. rublių kreditas inventoriui ir pastatams įsigyti[36]. 1941 m. vasario 19 d. Politbiuras patvirtino nutarimą, kuriame pirmiausia keliamas uždavinys aprūpinti karvėmis vargingųjų valstiečių ūkius, suteikti jiems kreditą sėklomis, organizuoti mašinų-arklių nuomos punktus, arteles ir draugijas bendram žemės dirbimui, skirti jiems pastatus ir smulkųjį inventorių.

Politbiuro 1941 m. kovo 31 d. nutarimu pirmą kartą įvestos privalomos žemės ūkio produktų duoklės valstybei. Jų mastai didėjo geometrine progresija ir priklausė nuo ūkyje turimos žemės dydžio. Buvo steigiami vis nauji tarybiniai ūkiai, tačiau plati kolektyvizacija Baltijos respublikose nebuvo vykdoma, kaip tai daryta kitose prijungtose prie SSRS 1939–1940 m. teritorijose.

Siekdamas suvienodinti Baltijos respublikas ne tik administraciniu ir ūkiniu, bet ir ideologiniu atžvilgiu, Politbiuras 1940 m. rugpjūčio 15 d. priėmė specialų nutarimą „Dėl priemonių spaudos klausimais Latvijoje, Lietuvoje ir Estijoje", kurio pagrindą sudarė A. Višinskio siūlymai[37]. Pagal šį nuta-

rimą iš užsienio buvo atšaukti visi korespondentai, atstovaujantys trijų šalių spaudai. Žiniasklaidos darbui respublikose organizuoti į jas buvo siunčiami spaudos skyriaus atstovai iš Užsienio reikalų liaudies komisariato. TASS'ui pavesta aptarnauti laikraščių ir žurnalų redakcijas. Lapkričio 23 d. Politbiuras pasiūlė įvesti griežtą kontrolę visai į Baltijos respublikas patenkančiai užsienio literatūrai. Ryšių liaudies komisariatas turėjo siųsti ją į Maskvą cenzūrai; prenumeruoti užsienio literatūrą buvo galima tik per sąjunginį susivienijimą „Meždunarodnaja kniga"[38].

1941 m. pavasarį Politbiuras sugriežtino baudžiamąją politiką Baltijos respublikose. Gegužės 16 d. SSRS valstybės saugumo liaudies komisaras Vsevolodas Merkulovas pasiūlė VKP(b) CK priimti tokį Politbiuro nutarimą:

„1. Leisti Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR NKGB ir NKVD suimti konfiskuojant turtą ir išsiųsti į lagerius nuo 5 iki 8 metų, o atlikus bausmę lageryje išsiųsti priverstiniam apgyvendinimui į tolimas Sovietų Sąjungos vietoves 20-čiai metų tokias asmenų kategorijas:

a) aktyvius kontrrevoliucinių partijų dalyvius ir antisovietinių nacionalistinių baltagvardiečių organizacijų dalyvius;

b) buvusius „ochrankos" tarnautojus, žandarus, policijos ir kalėjimų vadovaujančius darbuotojus, taip pat eilinius policininkus ir kalėjimų tarnautojus, apie kuriuos turima kompromituojančių duomenų;

c) buvusius stambius dvarininkus, fabrikantus ir stambius valdininkus iš buvusio Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybės aparato;

d) buvusius Lenkijos, Lietuvos, Latvijos ir Estijos ir Baltosios armijos karininkus, apie kuriuos yra kompromituojančių duomenų;

e) kriminalinius elementus, tęsiančius nusikalstamą veiklą.

2. Leisti Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR NKGB ir NKVD suimti konfiskuojant turtą ir išsiųsti į tremtį apgyvendinimui tolimuose Sovietų Sąjungos rajonuose 20-čiai metų tokias asmenų kategorijas:

a) pirmame punkte (a, b, c, d) nurodytų kategorijų asmenų šeimas, arešto metu kartu su jais gyvenančius arba jų išlaikomus asmenis;

b) kontrrevoliucinių nacionalistinių organizacijų, kurių vadovai perėjo į nelegalią padėtį ir slepiasi nuo valdžios, dalyvių šeimų narius;

c) kontrrevoliucinių organizacijų, kurių vadovai nuteisti aukščiausia bausme, dalyvių šeimų narius;

d) asmenis, atvykstančius iš Vokietijos kaip repatriantai, taip pat vokiečius, užsirašiusius repatrijuoti į Vokietiją ir atsisakiusius išvažiuoti, apie kuriuos turima duomenų apie jų antisovietinę veiklą ir įtartinus ryšius su užsienio žvalgybomis"[39].

Suimtųjų ir ištremiamų asmenų bylos turėjo būti nagrinėjamos SSRS NKVD Ypatingojo pasitarimo jau po to, kai šie asmenys bus išsiųsti į lagerius ir tremties vietas. Operaciją buvo planuojama įvykdyti per tris dienas, jai vadovauti pavesta Lietuvos, Estijos ir Latvijos SSR komunistų partijų CK kartu su SSRS NKGB ir NKVD. Į Lietuvą, Latviją ir Estiją turėjo važiuoti V. Merkulovas, jo pavaduotojas I. Serovas ir Berijos pavaduotojas Viktoras Abakumovas, taip pat daugiau nei 200 SSRS NKGB aukštosios mokyklos kursantų. Politbiuro protokoluose tokio nutarimo nėra, tačiau neabejotina, kad operacija buvo įmanoma tik patvirtinus Stalinui. Patvirtinimas gautas ne vėliau kaip gegužės 19 d. Tą dieną SSRS valstybės saugumo liaudies komisaras išsiuntė trijų Baltijos respublikų NKGB nurodymus, kaip pasirengti teritorijose „valymo operacijai" ir ją įvykdyti siekiant pašalinti antisovietinį, socialiai pavojingą ir kriminalinį elementą[40].

Ataskaitą apie birželio 14 d. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje įvykdytą operaciją V. Merku-

lovas pateikė VKP b) CK birželio 17 d. Jos duomenimis, Lietuvoje suimta 5664 žmonės, ištremta 10 187; Latvijoje atitinkamai 5625 ir 9546, Estijoje – 3178 ir 5978 žmonės. Iš viso trijose respublikose suimta 14 467 žmonės, ištremta 25 711 Pabaltijo piliečių. Tarp jų buvo 643 karininkai, demobilizavęsi iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos armijų po to, kai jos buvo įtrauktos į SSRS ginkluotųjų pajėgų sudėtį; 933 trijų teritorinių korpusų karininkai; 1603 policininkai ir žandarai[41]. Suimtuosius laikė Juchnovo ir Putivlio lageriuose karo belaisviams, o Vokietijai užpuolus SSRS iškart išvežė į GULAG'o lagerius. Iškeldinamieji buvo išsiųsti į tremties vietas, tačiau jau kelyje ešelonai nukreipti taip pat ir į pataisos darbų lagerius[42]. Taigi daugiau nei 40 tūkst. Pabaltijo gyventojų faktiškai buvo pasmerkti mirčiai nuo bado ir nepakeliamo darbo, kaip ir šimtai tūkstančių zekų iš kitų SSRS regionų.

Baltijos respublikų sovietizavimas baigėsi tuo, kad buvo likviduota privati žemės ir kitų gamybos priemonių nuosavybė, panaikintos visos buržuazinės laisvės, uždraustos partijos ir kitos nepriklausomos nuo VKP(b) organizacijos, tautos elitas ištremtas į tolimus SSRS rajonus, sukurta partinio ir sovietinio valdžios aparato nomenklatūra, teritorijos suvienodintos ekonominiu atžvilgiu. Tačiau sovietizavimas negalėjo pasiekti svarbiausio tikslo – priversti pagrindinę gyventojų dalį susitaikyti su jų įjungimu į SSRS ir paskatinti juos priimti socializmo „vertybes".

Po Pabaltijo atėjo Besarabijos eilė. Birželio 26 d. sovietinė vyriausybė ultimatumo forma pareikalavo iš Rumunijos grąžinti Besarabiją ir perduoti jai šiaurinę Bukovinos dalį, apgyventą ukrainiečiais, tačiau niekuomet nepriklausiusią Rusijai. Birželio 28 d. Raudonosios armijos daliniai įžengė į šias teritorijas ir liepos 1 d. pasiekė naująją Sovietų Sąjungos–Rumunijos sieną.

Užėmus šias teritorijas, jau kitą dieną Politbiuras pavedė Ukrainos KP(b) CK sukurti ten apskričių komitetus. Kartu buvo vykdomas ir teritorijos valymas, kurio metu iki liepos 3 d. operatyvinės grupės suėmė daugiau nei 900 žmonių; 244 žmones suėmė pasienio būriai. Čekistai suimdavo ir apklausdavo netgi tokius senelius kaip 83 metų kunigaikštis Dolgorukovas. Neišlaikęs jų pasityčiojimų, kunigaikštis nusižudė[43].

Liepos 9 d. Politbiuras suteikė kariniams tribunolams teisę nagrinėti kontrrevoliucinių nusikaltimų ir banditizmo bylas ir kvalifikuoti jas pagal atitinkamus USSR Baudžiamojo kodekso straipsnius[44]. Areštai ir trėmimai ypač suintensyvėjo po to, kai Besarabijoje ir Šiaurės Bukovinoje rugsėjo mėnesį buvo įvesta pasų sistema ir gyventojų registracija. Ji turėjo prasidėti 1940 m. lapkričio 1 d. ir baigtis 1941 m. sausio 15 d.

Skubiai įvesta bankų sistemos ir pramonės kontrolė. Liepos 2 d. Politbiuras priėmė nutarimą dėl perėjimo prie sovietinės valiutos ir dėl bankų; į bankus pasiųsti komisarai. Iš indėlių buvo galima paimti ne daugiau kaip 200 rb per mėnesį. Bankų seifuose saugomos vertybės konfiskuotos. Fizinių ir juridinių asmenų įsiskolinimai bankams nebuvo panaikinti[45].

Liepos 9 d. aukščiausioji partinė instancija patvirtino Moldavijos ASSR LKT pasiūlymą pertvarkyti ją į sąjunginę respubliką[46]. Rugpjūčio 2 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos VII sesija priėmė atitinkamą nutarimą. Didžioji Besarabijos dalis įtraukta į MSSR sudėtį, jos pietiniai rajonai – į USSR sudėtį. Prijungtose prie Moldavijos SSR žemėse paliktas padalijimas į apskritis ir tuo pat metu įkurti 52 rajonai su partijos rajono komitetais ir rajono vykdomaisiais komitetais. Rugpjūčio 14 d. Ukrainos KP(b) Moldavijos srities organizacija pertvarkyta į Moldavijos komunistų partiją. Jos Politbiuro CK pirmuoju sekretoriumi paskirtas P. Borodinas, MSSR vyriausybės vadovu – T. Konstantinovas.

1940 m. rugpjūčio mėnesį sudaryta Sovietų Sąjungos–Vokietijos mišri komisija dėl

pasikeitimo gyventojais[47]. Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje 1939 m. rudenį ir žiemą į vokiečius valdžia žiūrėjo palankiai, o nuo 1940 m. vasaros į juos šiose srityse ir Moldavijoje buvo žiūrima kaip į galimus arba potencialius hitlerinės Vokietijos agentus. 1940 m. spalio 7 d. Politbiuras priėmė nutarimą paspartinti „folksdoičė“ išvažiavimą iš naujai prijungtų teritorijų.

Rugpjūčio 14 d. Politbiuras patvirtino SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų projektus dėl žemės, bankų, pramonės ir prekybos įmonių, geležinkelio transporto bei vandens transporto, ryšių priemonių nacionalizavimo, rugpjūčio 15 d. – nutarimą dėl gyventojų mokesčių ir rinkliavų iš gyventojų bei valstiečių ūkių Besarabijoje ir Šiaurės Bukovinoje[48]. Kaip ir Pabaltijyje, gyventojai buvo atleisti nuo įsiskolinimų už Rumunijos mokesčius, įvestas pelno mokestis ir rinkliava gyvenamojo būsto ir kultūros reikmėms, taip pat žemės ūkio mokestis. Tą pačią dieną Politbiuras šiame regione įvedė darbo užmokesčio ir socialinio draudimo sistemą, veikusią SSRS teritorijoje. Rugpjūčio 17 d. įvestas privalomas grūdų ir kitų žemės ūkio produktų tiekimas valstybei, rugpjūčio 19 d. patvirtintas nutarimas, kuriuo patvirtinamas rudens sėjos planas ir numatyta kiekviename valsčiuje įkurti po vieną MTS buvusių dvarininkų sodybose ir vienuolynuose. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į maisto ir konservų pramonės, vyno gamybos pramonės, druskos, anglies gavybos, naftos perdirbimo pramonės plėtojimą. Rugsėjo 13 d. Politbiuras nustatė ribines žemės naudojimo normas: nuo 20 ha Izmailo, Akermano, Benderų rajonuose iki 7 ha Chotino rajone.

1940–1941 m. žiemą aktyviai pradėta steigti tarybinius ūkius, kolūkius ir naujas MTS; dėl to Politbiuras priėmė keletą nutarimų[49].

Bijodamas prieš pat karo pradžią gauti smūgį į nugarą iš antisovietinių jėgų atstovų pusės, Politbiuras nutarė suimti socialiai pavojingus elementus ir „kontrrevoliucionierius“ ir kartu ištremti jų šeimas, kaip tai padaryta Baltijos respublikose ir USSR ir BSSR vakarinėse srityse. Gegužės 31 d. V. Merkulovas išsiuntė į VKP(b) CK pranešimą apie rengiamą operaciją suimti iki 5 tūkst. „antisovietininkų“, taip pat ištremti 14 469 jų šeimų narius. Pritarus CK, ši operacija įvykdyta birželio 13 d. Jos metu suimta 4550 ir išvežta 13 980 žmonių[50].

Taigi jėga prijungtos prie SSRS teritorijos buvo sovietizuojamos remiantis šimtais VKP(b) CK Politbiuro nutarimų. Kartu buvo keliami uždaviniai sugriauti buvusią valstybinę, ekonominę, nacionalinę ir kultūrinę sanklodą bei tradicijas ir įdiegti ten „socializmo sistemą“. Visose teritorijose panaikinti buvę valdžios organai, įkurti partijos komitetai ir visų lygių vykdomieji komitetai, nacionalizuota žemė, bankai, pramonė, komunalinės, prekybos įmonės, įvesti galiojantys SSRS mokesčiai, socialinio draudimo tarifai, atlyginimai. Buvusiuose dvarininkų ūkiuose paprastai buvo steigiami tarybiniai ūkiai. Vakarinėse USSR ir BSSR srityse intensyviai buvo steigiami ir kolūkiai. Pabaltijyje kolūkių steigimui taip smarkiai priešintasi, kad Politbiuras manė esant tikslinga steigti tik arteles. Skirtingai spręstos ir nacionalinės problemos: vakarinės Ukrainos ir Baltarusijos sritys buvo aktyviai depolonizuojamos; į buvusius Suomijos rajonus buvo perkeliamos žvejų, valstiečių, specialistų šeimos iš kitų SSRS regionų; Besarabijoje vokiečių piliečiai buvo evakuojami į Vokietiją ir panaikinta rumunų kalba. Sovietizacija atsargiausiai vykdyta Baltijos respublikose. Ten paliktas administracinis padalijimas, ilgiau nei kitose teritorijose veikė ankstesnės formos vietos valdymo organų sistema. Nacionalizacija vykdyta etapais. Privatiems asmenims buvo paliekama gerokai daugiau žemės nei kur nors kitur. Masinių

represijų prieš kariškius imtasi tik karo išvakarėse, armijos paliktos kaip Raudonosios armijos teritoriniai korpusai. Tačiau būtent šių respublikų gyventojai, kurie iki tol gyveno nepriklausomose suvereniose valstybėse, į sovietizaciją labiausiai žiūrėjo kaip į nacionalinį pažeminimą ir blogį, su kuriuo reikia kovoti. Apskritai Sovietų Sąjungos–Vokietijos sutarčių padariniai tiek hitlerinės Vokietijos okupuotoms, tiek stalininės Sovietų Sąjungos „sovietizuotoms“ tautoms buvo tragiški.

Nuorodos

[1] Г. Димитров, *Дневник (9 март–6 февруари 1949)*, София, 1997, с. 182.

[2] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*, т. 1, кн. 1, сост. В. П. Ямпольский, Москва, 1995, с. 74, 79–81.

[3] С. Г. Филиппов, „Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг“, *Исторические сборники „Мемориала“*, вып. 1: *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва: Наука, 1997, с. 48–49.

[4] Rusijos valstybinis socialinės-politinės istorijos archyvas (toliau – RVSPIA), f. 17, ap. 3, b. 1014, l. 57–61.

[5] Plačiau žr.: Н. С. Лебедева, „Политбюро ЦК ВКП(б) и советизация присоединенных к СССР в. 1939 г. территорий“, *Sowietyzacja Kresow Wschodnich II Rzeczpospolitej po 17 wrzesnia 1939*, Bydgoszcz, 1998, s. 32–54.

[6] RVSPIA, f. 17, ap. 3, b. 1015, l. 1–3, 10.

[7] Ibid., b. 1016, l. 41, 81–82.

[8] Ibid., l. 57–59.

[9] Plačiau žr.: Н. С. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, Москва: Прогресс, 1994; N. Lebiediewa, „Rozstreliwania i deportacje ludności polskiej w ZSRR w latach 1939–1941“, *Niepodłeglośc i pamiec*, 1998, Rocznik V, Nr. 2(11); *Polacy na Wschodzie XVIII–XX wiek*, s. 179–195.

[10] Plačiau žr.: *Katyn: Dokumenty zbrodni*, tom 2: *Zagłada marzec–czerwiec 1940*, opracowaly W. Materski, N. Lebiediewa, Warszawa, 1998.

[11] Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 9479, ap. 1, b. 61, l. 47.

[12] RVSPIA, f. 17, ap. 3, b. 1016, l. 2, 3, 46, 51, 99–100.

[13] Ibid., l. 64

[14] Ibid., b. 1019, l. 104, 105, 197.

[15] Ibid., b. 1020, l. 150–156.

[16] Ibid., b. 1026, l. 32.

[17] RVSPIA, f. 17, dokumentų kolekcija.

[18] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*, т. 1, кн. 1, с. 154–155; А. Э. Гурьянов, „Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г.“, *Исторические сборники мемориала*, вып. 1, с. 156–158.

[19] *Зимняя война 1939–1940*, кн. 1: *Политическая история*, отв. ред. О. А. Ржешевский, О. Вехвиляйнен, Москва: Наука, 1999, с. 185–188.

[20] RVSPIA, f. 17, ap. 3, b. 1025, l. 79–85.

[21] Plačiau žr.: Н. С. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, с. 243–249.

[22] RVSPIA, f. 17, ap. 3, b. 1025, l. 2.

[23] Ibid., f. 17, dokumentų kolekcija.

[24] Ibid., f. 17, ap. 3, b. 1027, l. 4; b. 1031, l. 51–52.

[25] RVSPIA, b. 1026, l. 14–15.

[26] Ibid., l. 38.

[27] Ibid., b. 1031, l. 31.

[28] Ibid., b. 1026, l. 92–95.

[29] Ibid., b. 1027, l. 1a, 60.

[30] Ibid., b. 1029, l. 30, 48, 49.

[31] Ibid., b. 1027, l. 27; „Правда“, 8 сентября 1940 г.

[32] RVSPIA, f. 17, ap. 3, b. 1030, l. 30, 48, 49.

[33] Ibid., l. 4–10.

[34] Ibid., b. 1031, l. 53.

[35] Ibid., b. 1033, l. 114.

[36] Ibid., ap. 22, b. 1664, l. 9.

[37] Ibid., ap. 3, b. 1026, l. 67–68.

[38] Ibid., b. 1030, l. 36–37.

[39] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 1, кн. 2, с. 144–146.

[40] Ibid., с. 149–150.

[41] Ibid., с. 247–248.

[42] Plačiau žr.: Н. С. Лебедева, op. cit., с. 248–249, 283.

[43] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 1, кн. 2, с. 205–208.

[44] RVSPIA, f. 17, ap. 3, b. 1025, l. 30–31.

[45] Ibid., l. 9–10.

[46] Ibid., l. 34.

[47] Ibid., b. 1026, l. 44–45; b. 1028, l. 67.

[48] Ibid., l. 64–67, 158–161.

[49] Ibid., b. 1030, l. 94–95, 97–99, 167, 168, 178–179; b. 1031, l. 167–170; b. 1032, l. 30–31.

[50] *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, т. 1, кн. 2, с. 192–193.

Iš rusų kalbos vertė *Romas Dailidėnas*

Karlis Kangeris

Baltijos vokiečių „repatriacija“ po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas?

I

1939 m. spalio mėnesį pasakytoje Reichstage kalboje reicho kancleris Adolfas Hitleris etnografinės situacijos reorganizavimą Rytų Europoje įvardijo kaip „vieną svarbiausių uždavinių“. Emigracija, arba gimtosios vietos palikimas arba, anot propagandos, „atsiliepimas į fiurerio kvietimą“ ir „grįžimas namo į reichą“, buvo vienas etninės reorganizacijos aspektų. Kitą šios reorganizacijos aspektą sudarė naujos gyvenamosios vietos „vokiečių tautybės piliečiams, kuriems gresia pavojus“, problemos sprendimas. Ta nauja gyvenamąja vieta galėjo būti reichas ar bet kuri kita okupuota teritorija.

Estijos[1] ir Latvijos[2] vokiečių išvykimas į Vokietiją žymi masinio Rytų Europos[3] gyventojų iškeldinimo iš vienos vietos į kitą pradžią. Baltijos „repatriantai“ iš pradžių buvo įkurdinti regionuose, kuriuos Vokietija aneksavo iš Lenkijos spalio 12 d. (buvęs „Lenkijos koridorius“, kurį Vokietija prarado po Versalio sutarties). Aneksuotos žemės tapo reicho Dancingo–Vakarų prūsų ir Vartegau provincijomis. Norint įkurdinti Baltijos vokiečius ir atlyginti jiems už paliktą nuosavybę Estijoje ir Latvijoje, reikėjo iškeldinti, prieš tai konfiskavus turtą ir nuosavybę, aneksuotų žemių lenkus ir žydus į kitus okupuotos Lenkijos regionus – Bendro valdymo teritoriją (nuo 1940 m. birželio ir vėliau). Didėjant etninių vokiečių (toliau – *Volksdeutsche*) srautui atitinkamai daugėjo iškeldinamų lenkų ir žydų. Šis procesas kėlė vis didesnes problemas technokratams, atsakingiems už iškeldinimą, ir skatino juos ieškoti radikalesnių klausimo sprendimų. Tai ypač buvo susiję su tolesne žydų ateitimi.

Po Baltijos vokiečių 1940 m. pirmaisiais mėnesiais pasipylė vokiečiai iš Volynės, Galicijos ir Narevo, o vasarą – iš Besarabijos ir Bukovinos žemių, kurias sovietai aneksavo iš Rumunijos, ir Rumunijai priklausančios Dobrudja teritorijos. Prie anksčiau išvardytų repatriantų pagaliau 1941 m. pradžioje prisijungė vokiečiai iš Lietuvos ir vėlyvieji kolonistai iš Estijos ir Latvijos. 1941 m. kovo mėnesį *Volksdeutsche* skaičius išaugo maždaug iki 500 tūkst. Pusė jų tebegyveno stovyklose (256 257), nors 408 tūkst. lenkų ir žydų buvo iškeldinta į Bendro valdymo teritoriją[4].

Taigi šiandien tyrinėtojai neatsitiktinai sieja sistemingo žydų naikinimo pradžią su Vokietijos–SSRS paktu ir su Rytų Europos etniniu reorganizavimu. Baltijos vokiečių iš Estijos ir Latvijos perkėlimas į aneksuotas teritorijas Lenkijoje – naujas Vokietijos reicho provincijas – inicijavo šį procesą[5]. Vargu ar esama ryšio tarp masinio psichiškai nesveikų ligonių naikinimo Dancingo, Švinemiundės ir Ščecino uostamiesčių ligoninėse ir Baltijos vokiečių atvykimo. Tačiau vietinės valdžios atstovai pasinaudodami situacija pagreitino ligoninių išvalymą[6].

II

Į klausimą, kodėl repatriacija į Vokietijos reichą prasidėjo būtent iš Baltijos šalių, nerasime atsakymo gausioje literatūroje repatriacijos tema. Gal tai visiems savaime aiškus dalykas, jog naująją gyventojų politiką turėjo inicijuoti būtent Baltijos vokiečių pajudėjimas. (Ar 1939 m. rugsėjį Baltijos vokiečiams grėsė didesnis pavojus nei kitiems užsienyje gyvenantiems vokiečiams, kai Estija ir Latvija buvo dar nepriklausomos valstybės?)

Pasirodžius Erhardo Kroegerio memuarams[7], tarp istorikų įsivyravo versija, jog posūkis Vokietijos politikoje *Volksdeutsche* klausimu įvyko 1939 m. rugsėjo 25 d. Tą dieną fiurerio štabą Sopote aplankė Baltijos vokiečių nacionalsocialistinio judėjimo lyderis dr. E. Kroegeris iš Latvijos. Jo misija buvo informuoti SS reichsfiurerį Heinrichą Himmlerį apie padėtį Latvijoje[8]. Po jų susitikimo H. Himmleriui pavyko įtikinti Hitlerį „repatrijuoti" Estijos ir Latvijos vokiečius į reichą. Vėliau Berlyne vykusių derybų metu nutarta Baltijos vokiečių „modelį" pritaikyti kitoms etninėms vokiečių grupėms[9].

Kyla klausimas, kodėl pirmaisiais „repatriantais" netapo Volynės, Galicijos ar Narevo vokiečiai, kurie atsidūrė Raudonosios armijos okupuotoje Lenkijos teritorijoje? Kodėl pirmiausia buvo pakviesti Estijos ir Latvijos, o ne Lietuvos vokiečiai? Juk pats J. Stalinas derybose su J. von Ribbentropu 1939 m. rugsėjo 27 d. minėjo, kad, Vokietijai ir Rusijai susitarus teritorijų pasikeitimo klausimu, pirmiausia bus aneksuota Lietuva[10].

III

Prieš atsakant į šį klausimą, pirmiausia reikėtų pakalbėti apie nacionalsocialistų partijos planus ir politiką *Volksdeutsche* klausimu, kai dar nebuvo pasirašytas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovo–Ribbentropo paktas.

1. Jau nuo Veimaro Respubikos laikų Vokietijos vyriausybė ir specialiai įkurtos organizacijos (pvz., *Verein fuer das Deutschtum in Ausland – VDA*) rūpinosi etninių vokiečių bendruomenių interesais užsienyje[11]. Nacionalsocialistams atėjus į valdžią, ši veiklos sfera buvo dar labiau išplėsta. Antai 1935 m. buvo įsteigta speciali institucija – Ryšių su etniniais vokiečiais tarnyba (*Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi*). Rūpindamasi *Volksdeutsche* reikalais, taip pat jų kultūriniu ir ekonominiu gyvenimu, Vokietija stengėsi padaryti tas etnines bendruomenes priklausomas nuo reicho, kad prireikus galėtų panaudoti jų lojalumą savo politiniams interesams. (Plg. Sudetų vokiečiai.) Tuo metu reichas nebuvo suinteresuotas, kad tos žmonių grupės grįžtų į Vokietiją.

2. Ši VoMi vykdoma politika nevisiškai sutapo su NSDAP ir Hitlerio toli siekiančiais planais suvienyti visus vokiečius į vieną vokiečių rasę. „Mein Kampf" Hitleris rašė: „Vienas kraujas reikalauja vieno reicho". Prieš karą dalis šio plano buvo įgyvendinta aneksuojant kaimynines teritorijas, kuriose gyveno daug vokiečių, kaip antai Saarlandas, Austrija, Sudetai, Bohemija ir Moravija bei Lietuvos Klaipėdos jūrų uostas.

H. Himmleris teigė, jog tauta yra vienas nedalomas gyvas organizmas, susidedantis iš atskirų individų. Visi vokiečiai, kad ir kur jie gyventų, priklauso šiam organiškam tautos kūnui. Pagal pradinę apibrėžtį tautos sąvoka priklausė kultūros sąvokai ir jos apibrėžties kriterijų sudarė vokiečių kalba ir vokiškasis paveldas. Pasak nacių, tauta apibrėžiama rasiniu požiūriu. Taigi biologinis veiksnys lėmė individo priklausymą ar nepriklausymą vokiečių tautai. Gimęs vokiečiu visada ir liks vokiečiu, ir jokios dirbtinės kliūtys, kaip antai valstybių sienos, negali suskaldyti tautos[12].

3. Baltijos vokiečių persikėlimas dažnai lyginamas su Pietų Tirolio vokiečių istorija; dėl jų Vokietija ir Italija susitarė jau 1939 m.

birželio 23 d. Tačiau ši paralelė ar net užuomina į ją turi keletą skirtumų. Visų pirma, pats Benito Mussolini pasiūlė Hitleriui evakuoti Pietų Tirolio vokiečius. Hitleris sutiko siekdamas politinių tikslų ir parodydamas savo gerą valią, kad būtų išsaugota Vokietijos–Italijos sąjunga[13]. Antra, kol vyko Pietų Tirolio vokiečių registracija, Estijos ir Latvijos vokiečių „repatriacija" buvo visiškai baigta.

Pagal planą Pietų Tirolio vokiečių „repatriacijai" buvo skirta daugiau laiko ir ji turėjo vykti keliais etapais. Evakuoti asmenys turėjo būti įkurdinti Vokietijos reiche arba Austrijoje. Buvo manoma, jog Baltijos vokiečių „repatriacijos" patirtis padės įvykdyti prisiimtus įsipareigojimus Pietų Tirolio vokiečių klausimu. Tačiau susidariusi situacija privertė H. Himmlerio ekspertus pradėti kurti konkrečius evakuacijos ir įkurdinimo planus bei tam reikalui skirtas struktūras.

4. Vėliau *Volksdeutsche* problemų sprendimas buvo susietas su darbo jėgos žemės ūkyje ir pramonėje trūkumo likvidavimu. 1939 m. pradžioje buvo apskaičiuota, jog Vokietijai trūksta 550 tūkst. papildomų darbo rankų. Natūralus toks darbo rezervas buvo etniniai vokiečiai, gyvenantys už reicho ribų. Analizuodamas būdus, kaip būtų galima įgyvendinti Hitlerio iškeltus uždavinius, Ulrichas Greifeltas, H. Himmlerio asmeninio štabo narys, atsakingas už *Ketverių metų plano* vykdymą, samprotavo: kam gi naudotis „svetimos rasės darbu", kai galima susigrąžinti apie 30 tūkst. „savos rasės vokiškųjų darbo rankų", kurios „iš dalies padėtų įvykdyti fiurerio uždavinius"[14].

Iš visa to galime daryti išvadą, jog pasirašant Nepuolimo sutartį tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos bei sutarties papildomus slaptuosius protokolus 1939 m. rugpjūčio 23 d. nebuvo jokių išankstinių planų dėl Rytų Europos etninio reorganizavimo. Nacių–sovietų paktas buvo reikalingas tam, kad būtų galima pradėti karą, t. y. išspręsti vadinamąjį Lenkijos klausimą. Šis paktas atvėrė Vokietijai kelią siekti savo tikslų užsienio, karinėje bei žaliavų politikoje.

Tačiau pasaulio vokiečių suvienijimo idėja egzistavo jau seniai, kaip sudedamoji nacionalsocialistų rasinės ideologijos dalis arba kaip būdas išspręsti darbo jėgos stygiaus problemą. O kaip parodė Vokietijos ir Italijos susitarimo dėl Pietų Tirolio vokiečių patirtis, politinis etninių grupių klausimo sprendimas galėjo būti panaudotas valstybinių konfliktų sumažinimui arba net jų likvidavimui. (Šią mintį pasąmonėje puoselėjo Hitleris, pasirašydamas 1939 m. rugsėjo mėn. sutartis su Sovietų Sąjunga.)

IV

Kadangi E. Kroegeris buvo kilęs iš Latvijos, panagrinėkime vokiečių tautinės mažumos evoliuciją ir padėtį Latvijoje[15]. 1939 m. Latvijoje gyveno 60 tūkst., o Estijoje –18 tūkst. vokiečių.

1. Po Pirmojo pasaulinio karo Baltijos vokiečiai galėjo rinktis asimiliaciją arba tautiškumo išlaikymą[16]. Jie pasirinko antrąjį kelią, kurio kintant demografinei ir ekonominei situacijai darėsi vis sunkiau laikytis. Jau trečiojo dešimtmečio pradžioje Baltijos vokiečių bendrija tapo finansiškai priklausoma nuo Vokietijos reicho. Bendrijos finansinė priklausomybė vis didėjo ir netrukus net 60 proc. jos biudžeto sudarė lėšos iš reicho.

2. Hitleriui perėmus valdžią, nacionalsocialistų judėjimas paplito ir Latvijoje. Judėjimas ypač buvo populiarus tarp jaunimo. Dėl ryšių VoMi tarnyboje E. Kroegeris 1937 m. tapo įtakingiausiu asmeniu Tautos bendruomenės veikloje ir pamažu jo iniciatyva nacionalsocialistų judėjimo nariai buvo paskirti vadovauti svarbiems bendruomenės padaliniams. Tai ypač lietė jaunimo ir Kaimyninių bendruomenių organizacijų veiklą. E. Kroegeris atvirai ragino organizacijos na-

rius nebūti lojalius Latvijai tikėdamasis su Hitlerio pagalba įgyvendinti savo planus[17].

3. Nacistinės Vokietijos tautinės politikos ekspertai nustatė, jog iš visų Baltijos vokiečių Latvijos vokiečių padėtis buvo netvirčiausia. Antra vertus, buvo manoma, jog Latvija nesugebės ilgai išlaikyti savo nepriklausomybę[18]. (Be to, Baltijos vokiečių santykiai su Latvija taip pat buvo labai įtempti ir ypač pablogėjo po 1934 m. perversmo. Latvijos vokiečiai skundėsi, jog varžomos jų teisės, o Latvija savo ruožtu kaltino Vokietiją kišimusi į Latvijos vidaus reikalus.) Šiuo klausimu yra vienas labai svarbus dokumentas – „Specialus pranešimas. Gyventojų santykiai Baltijos valstybėse“[19], kurį 1939 m. parengė reicho SS vadas, Vyriausiosios saugumo tarnybos šefas ir II-s (NO – Šiaurės rytų) skyrius. Šiame pranešime labai aiškiai išdėstytos galimos dvi alternatyvos Baltijos vokiečių ateities klausimu. Tarkim, jei Baltijos šalims pavyktų išsaugoti nepriklausomybę, tai Vokietija planavo visais įmanomais būdais remti tų šalių vokiečių bendruomenes, kad per jas Vokietija galėtų daryti įtaką atitinkamos šalies politikai. Antra vertus, jei padidėtų slavų įtaka tose valstybėse, tai norėdama išsaugoti rasės grynumą Vokietija turėjo būti pasirengusi evakuoti vokiečių bendruomenes iš tų šalių. (Kadangi, kaip žinome, paktas paliko Baltijos valstybes slavų įtakos sferai, tai beliko veikti pagal antrąją anksčiau išdėstytą alternatyvą.)

4. Grįžtant prie minėto dokumento, būtina paminėti, jog II-s (NO) skyrius buvo specialiai įkurtas 1937 m. Vyriausiojoje saugumo tarnyboje. Šis skyrius specializavosi Estijos ir Latvijos klausimais. (Šia privilegija naudojosi tik Baltijos vokiečiai.) Skyriaus personalą sudarė Estijos ir Latvijos vokiečiai, kuriems vadovavo dr. Friedrichas Buchardas, Latvijos vokietis. Apie skyriaus veiklą F. Buchardas tiesiogiai informuodavo Vyriausiosios saugumo tarnybos direktorių Reinhardą Heydrichą arba patį H. Himmlerį. Skyrius glaudžiai bendradarbiavo su VoMi tarnyba. O tai reiškia, jog aukščiausieji SS vadai buvo puikiai informuoti apie padėtį Estijoje ir Latvijoje. (Peršasi išvada, jog tą patį galime pasakyti ir apie 1939 m. vasarą.)

V

Baltijos vokiečių „repatriacijos“ eiga parodė, kad šis procesas nebuvo iš anksto numatytas ir suplanuotas. Jį tiesiogiai nulėmė tuo metu susidariusi politinė situacija. Svarbiausias „repatriacijos“ šalininkas buvo SS reichsfiureris H. Himmleris. Manoma, kad jis pasinaudojo susidariusia Baltijos šalyse padėtimi savo tikslams įgyvendinti. 1939 m. spalio 7 d. Hitleris paskyrė H. Himmlerį vyriausiuoju reicho komisaru vokietybės stiprinimo klausimais. Šios pareigos suteikė Himmleriui, t. y. SS, visas teises planuoti ir vykdyti etninę reorganizaciją (įskaitant žydų klausimą), kurią Himmleris paskelbė savo spalio 6 d. kalboje.

Rugpjūčio 23 d. pasirašytas nacių–sovietų paktas parodė, kad sudarant sutartį Hitleris vadovavosi politiniais, kariniais ir ekonominiais tikslais. Lenkijos užkariavimas atvėrė naujas galimybes tiems, kurie planavo ir vykdė rasinę politiką. Kad atkreiptų Hitlerio dėmesį į rasinės politikos įgyvendinimą, H. Himmleris turėjo išspręsti kai kurias iškilusias problemas. (Pirmiausia reikėjo įvykdyti Lenkijos teritorinį reorganizavimą, taip pat iškeldinti gyventojus.) Įvykių eiga Estijoje ir Latvijoje suteikė jam reikalingus argumentus.

Nesigilinant į detales ir nesileidžiant į kai kurių prieštaravimų ir neapibrėžtumų analizę, Baltijos vokiečių „repatriacijos“ įvykių eigą galima pavaizduoti taip:

Rugsėjo 16 d. Latvijos vokiečiai paduoda Vokietijos ambasadoriui skundą, jog latviai yra priešiškai nusiteikę prieš juos ir jiems reikalinga Vokietijos globa[20]. (Dirbtinai sukurta pa-

nika, jog „latvių ir žydų šovinistai“[21] ketiną keršyti vokiečiams, tęsėsi iki spalio 7 d.[22])

Rugsėjo 17 d. Raudonoji armija įžengia į Lenkiją.

Rugsėjo 18 d. Internuotas Lenkijos povandeninis laivas dingsta iš Talino.

Rugsėjo 19–22 d. Sovietų armija manevruoja prie Estijos sienų. Rugsėjo 24 d. Sovietų armija dar kartą demonstruoja savo jėgą prie Estijos sienos.

Rugsėjo 20 d. R. Heydrichas siūlo pakviesti E. Kroegerį į Sopotą.

Rugsėjo 21 d. R. Heydrichas pateikia instrukcijas žydų klausimu okupuotose teritorijose[23].

Rugsėjo 24 d., 21 val. Sovietai grasina Estijos vyriausybei.

Iš rugsėjo 25 į 26 d. H. Himmlerio ir E. Kroegerio naktiniai pokalbiai, po kurių įvyko Himmlerio pokalbis su Hitleriu.

Rugsėjo 26 d. Hitleris iš principo sutinka „išsaugoti“ Baltijos vokiečius.

Rugsėjo 26 d., 0.30 val. Stalinas pasiūlo vesti derybas dėl teritorinių mainų.

Rugsėjo 27 d. Ribbentropas atvyksta į Maskvą. (Sovietai pareiškia ultimatumą Estijai.)

Rugsėjo 28 d. Pasirašomas slaptasis Sovietų Sąjungos–Vokietijos protokolas dėl pasikeitimo gyventojais.

Rugsėjo 28 d. Hitleris duoda galutinį sutikimą Baltijos vokiečių klausimu, nes turėjo būti pasirašyta sutartis su Sovietų Sąjunga.

Rugsėjo 28 d. naktis į 29 d. Pasirašomas Estijos ir Sovietų Sąjungos abipusės pagalbos paktas.

Rugsėjo 29 d., 4 val. ryto. Hitleris paskelbia savo planus Lenkijos klausimu[24].

Rugsėjo 30 d. Maskva pareiškia ultimatumą Latvijai.

Spalio 5 d. Pasirašomas Latvijos–Sovietų Sąjungos abipusės pagalbos paktas.

Spalio 6 d. Hitlerio kalba Reichstage Europos etninio reorganizavimo klausimu.

Šią įvykių eigą galėtume komentuotai taip:

1. Planai išsaugoti reicho vokiečius ir Baltijos vokiečius egzistavo jau prieš tai. 1938 m. buvo svarstoma, ar nepasiuntus į Latviją laivų ir neapgynus tautiečių nuo latvių žiaurumo[25].

2. Sovietų grasinimai pirmiausia buvo nukreipti prieš Estiją. Kyla klausimas, kodėl gi Oskaras Lutzas, Estijos nacionalsocialistinio judėjimo lyderis, nebuvo pakviestas į Sopotą?

3. Ką naujo galėjo pasakyti E. Kroegeris apie padėtį Baltijos šalyse, kai visa reikalinga informacija apie šias šalis buvo parengta iki rugsėjo 26 d.[26]? (Juk Vyriausiosios saugumo tarnybos II-s (NO) skyriaus Estijos ir Latvijos poskyriai nuolat informuodavo R. Heydrichą ir H. Himmlerį apie įvykius tose šalyse.) Himmlerio vadovaujamose tarnybose buvo svarstoma teritorijos atsisakymo sovietų naudai galimybė – perleisti teritoriją, bet ne asmenis, kurie norėjo būti vokiečiais[27].

E. Kroegerio atstovavimas Hitlerio štabe buvo grynai simbolinis. Kilus reikalui H. Himmleris turėjo turėti po ranka vadinamąją „auką“[28]. Jei Himmleris būtų planavęs išsaugoti tiktai Baltijos vokiečius, kurie buvo draugiškai nusiteikę Vokietijos atžvilgiu, tai jis nebūtų atsiklausęs Kroegerio, kiek jų gelbėti – visus ar tik dalį. E. Kroegerio dalyvavimas svarstant Baltijos vokiečių klausimą buvo reikalingas kaip daiktinis įrodymas, jog reikia rengti ilgalaikį planą. Nekyla abejonių, kad glaudūs ryšiai tarp Vokietijos, iš vienos pusės, ir Latvijos bei Estijos, iš kitos pusės, iškėlė Baltijos vokiečių problemą į pirmą vietą. Nacistiniai vadai net neabejojo, jog Baltijos vokiečiai nukentės nuo bolševikų rankos[29]. Motyvacija, kad reikia apginti vokiečius nuo latvių teroro aktų, leido išvengti išpuolių prieš Staliną ir patenkino Vokietijos–Sovietų Sąjungos draugystės politikos šalininkus.

VI

Molotovo–Ribbentropo paktas, pasirašytas 1939 m. rugpjūčio 23 d., atvėrė duris karui.

Lenkijos pralaimėjimas ir vėliau – 1939 m. rugsėjo 28 d. – pasirašytos papildomos sutartys paleido nacionalsocialistų rasinės politikos mechanizmą. Pagrindinės rasinės politikos idėjos suvienyti visus vokiečius vienos valstybės teritorijoje ir vokiečių rasės pranašumo prieš kitas rases idėja gyvavo nuo pat nacionalsocialistinio judėjimo pradžios. Tačiau politinis pragmatizmas vertė koreguoti veiksmus ir pradėti nuo vokietybės stiprinimo užsienyje. Prasidėjus karui žlugo politinės sienos ir nacionalsocialistų pradėti planai, taigi kartu baigėsi ir VoMi veikla. Pagrindinės idėjos išliko, bet visiškai pasikeitė jų įgyvendinimo galimybės. Taigi alternatyva evakuoti Baltijos vokiečius į Vokietiją nebuvo nauja idėja. Sprendimą „repatrijuoti“ Estijos ir Latvijos vokiečius lėmė ne išankstiniai planai, o susidariusi politinė situacija, kurią SS reichsfiureris panaudojo savo tikslams įgyvendinti.

Reikia pasakyti, kad iki šiol atliktuose tyrimuose demografinės politikos klausimu per mažai dėmesio skirta H. Himmlerio vaidmeniui. Naujausi E. Kroegerio memuarų tyrimai ir jo paties reikšmė priimant sprendimus taip pat turėtų būti iš naujo įvertinti. H. Himmlerio darbo kalendorius ir Hitlerio užrašai verčia smarkiai suabejoti E. Kroegerio memuarų teisingumu, bet tai jau ateities darbų objektas.

Nuorodos

[1] Oficialiai perkėlimas vyko 1939 m. spalio 18 d.–lapkričio 15 d. Nuo 1939 m. spalio 18 d. iki 1940 m. sausio 16 d. iš Estijos „repatrijavo“ 12 209 Estijos vokiečiai. Pasibaigus perkėlimui buvo užregistruota 12 868 Baltijos vokiečiai, repatrijavę iš Estijos. „Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen durch die Einwanderungszentralstelle“, nedatuotas (gali būti parengtas 1940 m. liepos mėn.), Bundesarchiv–Berlin (toliau – BA–B), R 69/586.

[2] Oficialiai perkėlimas vyko 1939 m. lapkričio 7 d.–gruodžio 16 d. Nuo 1939 m. spalio 8 d. iki gruodžio 12 d. iš Latvijos „repatrijavo“ 51 160 asmenų. Pasibaigus perkėlimui buvo užregistruota 48 641 Baltijos vokietis, repatrijavęs iš Latvijos. Ibid.

[3] Žr. šiame leidinyje N. Lebedevos straipsnį apie trėmimus į SSRS interesų sritis.

[4] Götz Aly, *„Endlösung“. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a. M., 1995, S. 176, 229, 248.

[5] Šios ir kitos problemos, susijusios su lenkų ir žydų perkeldinimu, nebuvo nagrinėjamos ankstesniuose darbuose apie Baltijos vokiečių perkėlimą. Išimtis – Karlo D. Hooverio straipsnis „The Baltic Resettlement of 1939 and National Socialist Racial Policy“, *Journal of Baltic Studies* 8, 1977, p. 79–89.

[6] Kaip pagrindinį šaltinį žr.: Götz Aly, op. cit., S. 114–146; Apie eutanazijos kampaniją ir Baltijos vokiečių perkeldinimą žr.: Volker Rieß, *Die Anfänge der Vernichtung „lebensunwerten Lebens“ in den Reichsgauen Danzig–Westpreußen und Wartheland 1939/1940*, Frankfurt a. M., 1995, S. 31, 36, 55.

[7] Erhard Kroeger, *Der Auszug aus der alten Heimat. Die Umsiedlung der Baltendeutschen,* Tübingen, 1967, S. 46–63; anksčiau negu Kroegeris šiuos pokalbius mini Friedrichas Buchardtas: „Im Interesse des Reiches. Zur politischen Vorgeschichte der Umsiedlung“, *Baltische Briefe,* 1964, Nr. 11, S. 19–22.

[8] Žr.: Jürgen von Hehn, *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte,* Marburg, 1982, S. 78–86; Götz Aly, op. cit., S. 38–40; David M. Crowe, *The Baltic States & the Great Powers. Foreign Relations, 1938–1940,* Boulder, San Francisco, Oxford, 1993, p. 118–119; Inesis Feldmanis, „Vācbaltiešu izceļošana“, *Latvijas archīvi*, 1994, Nr. 3, p. 32–41; Volker Rieß, op. cit., S. 32–34; Valdis O. Lumans veikale *Himmlers Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1938–1945* (Chapel Hill, London, 1993) nekreipia jokio dėmesio į Kroegerio pokalbius; Kroegerio versiją kritikuoja Hansas von Rimscha straipsnyje „Die 'Bewegung' und die Umsiedlung. Zum Buch von Dr. Erhard Kroeger: Auszug aus der alten Heimat“, *Baltische Hefte,* 1968, Nr. 14, S. 264–282, ir Wilhelmas Lenzas straipsnyje „Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941. Erinnerungsbericht von Hellmuth Weiss“, *Zeitschrift für Ostforschung* 39, 1990, S. 481–502.

[9] Friedrich Buchardt, op. cit., S. 19–22.

[10] Hilgerio atsiminimai apie reicho užsienio reikalų ministro derybas Maskvoje 1939 m. rugsėjo 28 d. Žr.: Ingeborg Fleischauer, „Der deutsch–sowjetische Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939. Die deutschen Aufzeichnungen über die Verhandlungen zwischen Stalin, Molotov und Ribbentrop in Moskou“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 39, 1991, S. 447–470.

[11] Apie Baltijos šalių gyventojų politiką žr.: Karl-Heinz Grundmann: *Deutschtumspolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutschbaltischen Minderheit in Estland und Lettland*, Hannover-Döhren, 1977.

[12] Valdis O. Lumans, op. cit., S. 19–20.

[13] Nereikėtų pamiršti „sentimentaliųjų" priežasčių ir ypatingo Hitlerio dėmesio Pietų Tirolio klausimu, išdėstytu jo antrojc knygoje *Hitlers zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928* (Gerhardo L. Weinbergo įžanga ir komentarai, Hanso Rothfelso pratarmė), Stuttgart, 1961, S. 176–215.

[14] *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941* (dokumentus surinko ir įžangą parašė Dietrichas A. Loeberis), Neumünster, 1974 (2-as nepakeistas leidimas), Doc. no. 2, S. 4–7.

[15] Apie Estiją žr.: Jürgen von Hehn, „Zur Geschichte der deutschbaltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland", *Zeitschrift für Ostforschung* 26, 1977, S. 597–650; Jüri Kivimäe, „Aus der Heimat ins Vaterland". Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen", *Norodost-Archiv*, 1995, IV, S. 501–520.

[16] Šiuo klausimu žr.: David Feest, „Abgrenzung oder Assimilation. Überlegungen zum Wandel der deutschbaltischen Ideologien 1918–1939 anhand der „Baltischen Monatsschrift"", *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 45, 1996, S. 506–543.

[17] Dr. Goekeno [atsiminimai], 1937 m. spalio 16 d., Užsienio reikalų ministerijos politinis archyvas (toliau – AA), R 60095.

[18] Roderich von Ungern-Sternberg, „Bevölkerungsprobleme Lettlands", *Osteuropa* 12, 1936, S. 155–173; Roderich von Ungern-Sternberg, *Die Bevölkerungsverhältnisse in Estland, Lettland, Litauen und Polen. Eine demographisch-statistische Studie,* Berlin, 1939, S. 62–64.

[19] „Sonderbericht. Die Bevölkerungsverhältnisse im Baltikum", nedatuotas (manoma, kad buvo parengtas 1939 m. pirmoje pusėje), BA–B, R 58/1063.

[20] Kotze – Užsienio reikalų ministerija, „Deutschfeindliche Stimmung in Lettland", 1939 m. rugsėjo 16 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 86/8; Atsiminimai, Kotze, 1939 m. rugsėjo 16 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 128/2; Atsiminimai, Kotze, 1939 m. rugsėjo 20 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 128/2; Kotze – Užsienio reikalų ministerija, 1939 m. rugsėjo 21 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 86/8; Pranešimas apie nuotaikas Latvijoje, „Deutschfeindliche Einstellung der lettischen Öffentlichkeit", 1939 m. rugsėjo 22 d., AA, R 122678.

[21] Atsiminimai, Kotze, 1939 m. spalio 6 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje, 86/8 (l. 155–156).

[22] Twardowskio užrašai (su priedais), 1939 m. spalio 3 d., AA, R 27251, ir *Diktierte Option*, Doc. no. 50 (be priedų), S. 54–55; „Politischer Bericht", Kotze, 1939 m. spalio 6 d., *Diktierte Option*, Doc. no. 65, S. 69–73.

[23] Stenograma „Judenfrage im besetzten Gebiet", Heydrich, 1939 m. rugsėjo 21 d., Nacionalinis archyvas, Vašingtonas, M 895, Roll 8 (Case IX), Doc. no. 307-1.

[24] Kaip pagrindinį šaltinį apie vokiečių planus Lenkijoje tuo metu žr.: Goetz Aly, op. cit., S. 60–65; Die *Tagebücher von Joseph Goebbels* (išleido Elke Fröhlichas, d. 1: 1923–1941 m. atsiminimai, t. 7, 1940 m. kovas–liepa), München, 1998 (1939 m. rugsėjo 30 d.), S. 130.

[25] Telegrama, Sthamer – Užsienio reikalų ministerija, 1938 m. rugsėjo 28 d., *Diktierte Option*, Doc. no. 1, S. 3; Vokiečių konsulatas Libau – Vokiečių pasiuntinybė Rygoje, 1938 m. spalio 12 d., AA, Pasiuntinybė Rygoje 128/2.

[26] „Aufzeichnung betreffend die deutschen Volksgruppen in Estland, Lettland und Litauen", Lorenz, 1939 m. rugsėjo 26 d., ir „Aufzeichnung über den Besitzstand der deutschen Volksgruppen in Litauen, Lettland und Estland", Grosskopf, Köhler, 1939 m. rugsėjo 26 d.; Twardowskio užrašų priedai, 1939 m. spalio 3 d., AA, R 27251.

[27] Hans von Rimscha, op. cit., S. 274.

[28] Tai atsispindi dr. Peterio Kleisto komentare, jog Kroegeris buvo reikalingas tam, kad patvirtintų „baisias žinias" iš Latvijos. Herbert Petersen, „Der grosse Aufbruch. Die Umsiedlung und ihre politische Vorgeschichte", *Baltische Briefe,* 1964, Nr. 11, S. 5–15.

[29] Alfredas Rosenbergas kritikavo Hitlerio sutartį kaip neatitinkančią nacionalsocializmo idealų. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, vol. 7 (1939 m. rugpjūčio 27 d.), S. 79. Vėliau kiti taip pat kritikavo Baltijos kraštų vokiečių repatriaciją, įvardydami tai kaip „pasidavimą panslavizmui".

Iš anglų kalbos vertė *Jūratė Dvarionaitė*

Pasipriešinimo judėjimas 1939–1945 m. Lietuvių ir lenkų istorijos pamoka

Lietuvių ir lenkų santykiai XX amžiuje buvo nepaprastai komplikuoti. Tai persidavė ir abiejų tautų rezistenciniams sąjūdžiams, prasidėjusiems po Lietuvos ir Lenkijos valstybių okupacijos 1939–1940 m. Visų nesutarimų pagrindas buvo 1920 m. kilęs Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus. Prisidėjo ir abiejų pusių skirtinga pažiūra į okupantus, Lietuvių savisaugos batalionų ir saugumo policijos bei Armijos krajovos veiksmai. Visi šie įvykiai ir reiškiniai Lietuvoje bei Lenkijoje vertinami labai įvairiai. Istorinius įvykius skirtingai vertina taip pat Lenkijos ir Ukrainos mokslininkai; jau keleri metai vyksta šių šalių istorikų diskusijos. Siekiant toliau plėtoti skirtingų istorijos mokyklų tarpusavio dialogą, 1999 m. gruodžio 3 d. Vilniuje surengtas pirmasis tokio pobūdžio lietuvių ir lenkų mokslininkų seminaras-diskusija tema „Pasipriešinimo judėjimas 1939–1945 m. Lietuvių ir lenkų istorijos pamoka“.

Seminare-diskusijoje dalyvavo lietuvių ir lenkų mokslininkai: prof. Antanas Tyla, doc. Sigitas Jegelevičius, doc. Antanas Kulakauskas, doc. Algis Kasperavičius, dr. Arvydas Anušauskas, dr. Arūnas Bubnys, Kazimieras Garšva, dr. Kęstutis Girnius, dr. Algirdas Jakubčionis, dr. Nastazija Kairiūkštytė, Dalia Kuodytė, dr. Mindaugas Tamošiūnas, Stanislovas Buchaveckas, prof. Tomasz Strembosz, dr. Andrzej Chmielarz, prof. Andrzej Ajenenkiel, dr. Piotr Niwiński, dr. Lech Iwanowski, dr. Henryk Piskunowicz, dr. Jarosław Wołkonowski, dr. Krzysztof Tarka, dr. Irena Mikłaszewicz, prof. Witold Czarnecki ir kt. Seminarą organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas, Lietuvos lenkų mokslininkų draugija ir Pasaulinė AK karių sąjunga.

Seminaro metu buvo perskaityta keletas pranešimų: dr. H. Piskunowicz skaitė pranešimą „Armijos krajovos Vilniaus apygarda ir santykiai su civiliais gyventojais“, dr. S. Jegelevičius – „Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos“, dr J. Wolkonowski – „Lenkų–vokiečių derybos: diplomatija ar susitarimas?“, dr. K. Tarka – „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai sąjungininkų politikos kontekste“, dr. K. Girnius – „Lietuvių pasipriešinimas ir Vakarai“, dr. A. Bubnys – „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai“, dr. A. Chmielarz – „Sovietų Sąjunga ir lietuvių bei lenkų pasipriešinimo judėjimai“.

Seminare buvo dar kartą išryškintos lietuvių ir lenkų istorikų pozicijos, labiausiai komplikuotos ir skaudžiausios šalių istorijos pamokos. Abiejų tautų istorijos mokyklų pozicijos nesuartėjo, bet tai buvo pirmas žingsnis siekiant bent jau istorikų tarpusavio pagarbos ir supratimo.

Arūnas Bubnys

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai

Naujausiųjų laikų Lietuvos ir Lenkijos istorijoje galima rasti daugiau panašumų negu skirtumų. Vienoda abiejų šalių geopolitinė padėtis, tie patys agresyvūs kaimynai ir panašūs dviejų pasaulinių karų suluošinti likimai. Kita vertus, Lietuvos ir Lenkijos dydis, karinė galia ir tarptautinė padėtis buvo skirtinga. Turėdamos palankias geopolitines sąlygas tapti sąjungininkėmis Lietuva ir Lenkija tapo varžovėmis ir priešininkėmis.

Lietuvių ir lenkų konfliktas turėjo gilias istorines šaknis. Įtampa tarp dviejų tautų atsirado XIX a. pabaigoje, kai lietuvių tautinis judėjimas iškėlė nepriklausomos Lietuvos valstybės idėją ir atmetė unijinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės idėją. Lenkų tautinio judėjimo vadovai būsimą Lenkijos valstybę įsivaizdavo daugmaž apimančią tokią teritoriją, kuri buvo iki trečiojo Lenkijos ir Lietuvos (Respublikos) padalijimo. Aštrėjantys lietuvių ir lenkų santykiai 1919–1921 m. peraugo į karo veiksmus. Lenkijai užgrobus Vilnių, Lietuvos ir Lenkijos santykiai galutinai pašlijo, jų padariniai buvo juntami ir Antrojo pasaulinio karo metais. Nacių okupacijos metais lietuvių ir lenkų priešiškumas beveik prilygo 1919–1921 m. karui ir reiškėsi įvairiausiomis formomis: pradedant buitiniais konfliktais ir baigiant atvira kova. Svarbiausia lietuvių ir lenkų konflikto priežastimi liko Vilniaus valstybinės ir administracinės priklausomybės klausimas. Vokiečių okupacijos metu (1941–1944 m.) Vilniaus kraštas priklausė Lietuvos generalinei sričiai. Šalia okupacinių vokiečių valdžios įstaigų veikė ir lietuviška administracija – apskričių ir valsčių savivaldybės. Lietuvai 1939 m. atgavus Vilnių, Rytų Lietuvoje pamažu gausėjo lietuvių valdininkų, mokytojų, policininkų, kunigų ir kt. profesijų žmonių. Nors nacių okupacijos metais nei lietuviai, nei lenkai nebuvo tikraisiais Vilniaus žemės šeimininkais, tačiau vyko užmaskuota, o kartais ir atvira kova dėl įtakos Vilniaus krašte. Lenkų nepasitenkinimą kėlė tai, kad lietuviai įsitvirtino vietos valdžios organuose. Lenkai taip pat stengėsi užimti geresnes vietas valdžios, karinėse ir pramonės įstaigose, kad galėtų veiksmingiau ginti asmeninius ir tautinius interesus. Abi pusės Vilniaus kraštą laikė savo tėvyne ir savo valstybės dalimi: lietuviai – Lietuva, lenkai – Lenkija.

Nors tarpvalstybinis Lietuvos ir Lenkijos konfliktas nacių okupacijos metu buvo neįmanomas, tačiau tarpukario laikotarpiu suvešėjęs tarpusavio priešiškumas neišblėso ir karo metais. Konfrontacijos nepavyko išvengti ir abiejų tautų pasipriešinimo judėjimams. Vis dėlto ne kartą mėginta derybomis spręsti kylančius konfliktus ir mažinti tarpusavio antagonizmą.

Lenkų pasipriešinimo judėjimas prasidėjo ir konsolidavosi jau 1939 m. rudenį, Vokietijai ir Sovietų Sąjungai okupavus Lenkiją. Lenkų rezistencija turėjo tvirtą politinį ir diplomatinį užnugarį. Vakarų Europos valstybės pripažino Lenkijos emigracinę vyriausybę ir teikė jai politinę, diplomatinę, finansinę ir karinę pagalbą. Antihitlerinės koalicijos valstybės pripažino Lenkijos valstybingumą, vyriausybę ir laikė ją visateise sąjungininke. Lietuvos padėtis šiuo atžvilgiu

buvo kur kas blogesnė. Sovietams 1940 m. okupavus Lietuvą, pastaroji nesugebėjo emigracijoje suformuoti vyriausybės, kariaujančios didžiosios valstybės nekėlė sau tikslo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, o Sovietų Sąjunga ir Vokietija siekė Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Lenkų pasipriešinimo judėjimo pranašumas buvo ir tai, kad jam palyginti greitai pavyko konsoliduotis ir centralizuotis. Jau 1939 m. rudenį buvo suformuota centrinė karinė vadovybė. Kelios dešimtys Lietuvoje susikūrusių pogrindžio organizacijų ir grupių 1940 m. pradžioje buvo pavaldžios vienai vadovybei – Ginkluotos kovos sąjungos (vėliau Armijos krajovos) Vilniaus apygardos komendantūrai. Pastaroji palaikė gana glaudžius ryšius su Varšuvoje esančia šios organizacijos Vyriausiąja komendantūra. Lietuvių diplomatai ir pabėgėliai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įsteigė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF'ą), tačiau reali jo įtaka Lietuvoje nebuvo didelė. Lietuvių pasipriešinimas sovietų okupacijai iki pat SSRS–Vokietijos karo pradžios vyko gaivališkai ir spontaniškai. Naciams 1941 m. rudenį sustabdžius LAF'o veiklą, centrinė politinė lietuvių rezistencijos vadovybė buvo sudaryta tik 1943 m. lapkričio mėnesį, susikūrus Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui (VLIK'ui). Taigi lenkų pasipriešinimo judėjimas Antrojo pasaulinio karo metais buvo geriau organizuotas ir koordinuotas. Kita vertus, lietuvių rezistencijos „jaunumas" ir gaivališkumas turėjo pranašumų. Lietuvių pogrindis mažiau nukentėjo nuo sovietų represijų ir SSRS–Vokietijos karo pradžioje peraugo į sukilimą. Lietuvių partizanai Vilniuje užpuldinėjo besitraukiančius raudonarmiečius, ėmė į savo rankas valdžios įstaigas ir kitus objektus, papuošė miestą lietuviškomis trispalvėmis. Vilniaus lenkų pogrindis buvo smarkiai nukentėjęs nuo NKVD–NKGB represijų ir karo pradžioje aktyviau neveikė. Aktyvią ginkluotą kovą lenkų pogrindis pradėjo tik nuo 1943 m. vidurio, kai susikūrė pirmieji Armijos krajovos partizanų būriai.

Nors lietuvių ir lenkų rezistencijos priešai buvo tie patys (nacių Vokietija ir bolševikinė Sovietų Sąjunga), tačiau lietuviai ir lenkai netapo sąjungininkais. Siekti susitarimo daugiausia trukdė Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas. Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone bei lenkų rezistencija Vilniaus kraštą laikė sudedamąja Lenkijos valstybės dalimi ir nebuvo linkusi savo noru atsisakyti tokios pozicijos. Lietuvių rezistencija Vilnių laikė amžinąja Lietuvos sostine ir siekė, kad būtų atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė su Vilniaus kraštu. Abiejų pogrindžių pozicijos Vilniaus klausimu buvo diametraliai priešingos ir nenuolaidžios. Dėl Vilniaus problemos nesėkmingai baigėsi kelis kartus vykusios lietuvių ir lenkų rezistentų derybos Vilniuje 1942–1944 m. Vilniaus priklausomybės klausimu dažnai įsiplieksdavo karštos diskusijos slaptoje lietuvių ir lenkų spaudoje. Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžius taip pat atitolino tarpusavio nepasitikėjimas ir skirtingos ateities vizijos. Lenkijos pogrindis svajojo apie Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederaciją, kurioje Lenkija vaidintų lemiamą vaidmenį. Lietuvių rezistencija tai vertino kaip hegemonines lenkų pretenzijas ir savo nepriklausomos valstybės ateitį daugiau siejo su Skandinavijos valstybėmis. Rengdamiesi deryboms su lietuvių rezistentais lenkai labiau pasitikėjo spaudimo ir bauginimo argumentais negu lygiateisiškumo principu. Lenkijos vyriausybės įgaliotinio kraštui 1942 m. rugsėjo mėnesio apžvalgoje buvo aptarta derybų su lietuviais taktika. Joje teigiama, jog su lietuviais lengviau būtų susitarti, jei lietuvius pavyktų įtikinti neišvengiamu Vokietijos pralaimėjimu, gresiančia sovietų invazija, silpna Lietuvos pozicija anglosaksų opinijoje ir išaugsiančia Lenkijos įtaka Rytų Europoje. Esą lietuviai labiau paiso bauginimų negu įtikinėjimų[1].

Lenkų pogrindis lietuvių antinacinę rezistenciją traktavo ne kaip savaiminį natūralų judėjimą, bet kaip konjunktūrinį reiškinį siekiant išteisinti ligtolinę provokišką lietuvių politiką anglosaksų akyse. Esą lietuviai visuomet eina su tais, kurie tuo momentu yra stipresni[2].

Lietuvių pogrindis irgi įtariai vertino lenkų pasipriešinimo sąjūdį. Lietuvių pogrindžio spaudoje vyravo įsitikinimas, jog su lenkais nepavyks surasti *modus vivendi* ir, baigiantis nacių okupacijai, reikėsią atkakliai kovoti dėl Vilniaus. Su nepasitikėjimu buvo žiūrima į Lenkijoje labai populiarią Vidurio ir Rytų Europos valstybių federacijos idėją. Lenkijos emigracinės vyriausybės pastangos kurti Vidurio Europos valstybių bloką buvo prilyginamos imperialistinei politikai, kuria Lenkija siekianti įsigalėti erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų pažeisdama mažesnių regiono valstybių interesus.

Vyraujant tokioms nuostatoms sunku buvo tikėtis, kad lietuvių ir lenkų rezistencijos atstovų derybos bus sėkmingos.

Tarpusavio santykius dar labiau komplikavo skirtinga pažiūra į savo priešus, kovos taktika, okupacinės valdžios skatinama tarpusavio neapykanta, lietuvių savisaugos dalinių ir saugumo policijos naudojimas baudžiamosioms akcijoms prieš Rytų Lietuvos lenkus, antilietuviška teroristinė kai kurių Armijos krajovos partizanų būrių veikla.

Abiejų rezistencijų taktika ir kovos nuostatos buvo gana skirtingos. Lietuvių rezistencija svarbiausiu priešu laikė bolševikinę Sovietų Sąjungą, o nacistinę Vokietiją – tik antraeiliu priešu. Lenkų pogrindis nacių Vokietiją laikė svarbiausiu priešu, o dėl Sovietų Sąjungos nebuvo tvirtos pozicijos: vieni ją laikė priešu, kiti – savo sąjungininkų (anglosaksų) sąjungininke. Lietuvių rezistencija rengėsi ginklu kovoti su bolševizmu, o vokiečių okupacijos atžvilgiu laikėsi neginkluotos kovos taktikos. Kovos taktikos skirtumus nulėmė reali istorinė situacija. Lietuvių tauta per vienerius sovietų okupacijos metus nukentėjo smarkiau negu per kelerius nacių okupacijos metus. Nacizmas lietuvių akyse buvo mažesnis blogis negu bolševizmas. Lietuvių rezistencijos vadų požiūriu, per nacių ir bolševikų grumtynes nebuvo reikalo ginklu kovoti su naciais ir tuo būdu padėti sovietams pasiekti pergalę. 1943 m. pradžioje ėmė aiškėti, jog Raudonoji armija įveiks vermachtą ir Baltijos šalims vėl iškils grėsmė būti prijungtoms prie Sovietų Sąjungos. Tai būtų reiškę naują tautos naikinimo etapą. Lietuvių rezistencijos vadovybė suprato, jog ginkluotas partizaninis pasipriešinimas naciams gali išprovokuoti masines nacių represijas ir sukelti pavojų tautos egzistencijai. Mažai tautai ypač svarbu taupyti savo jėgas ir sulaukti karo pabaigos su kuo mažesniais nuostoliais.

Tuo tarpu lenkų rezistencijos požiūris į Sovietų Sąjungą buvo daug palankesnis negu į Vokietiją. Sovietų Sąjunga oficialiai pripažino lenkų tautos teisę į savo valstybės atkūrimą (1941 m. liepos 30 d. Maiskio–Sikorskio sutartis), iš Sovietų Sąjungos kalėjimų ir lagerių buvo išleista tūkstančiai lenkų. Tik 1944 m. galutinai paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga siekia aneksuoti prieškarines Lenkijos rytines žemes ir kompensuoti jas Vokietijos žemėmis. Kita vertus, nacių okupacinė valdžia lenkų tautą laikė politiškai nepatikima ir rasiškai mažai vertinga, todėl lenkų atžvilgiu vykdė žiaurią priespaudos ir teroro politiką. Suprantama, jog lenkų pogrindžiui nacių okupacija atrodė pavojingesnė negu sovietų įsiveržimas į Lenkiją. Armija krajova buvo linkusi kartu su Raudonąja armija kovoti prieš vermachtą, o lietuvių rezistencija neatmetė galimybės kartu su vermachtu gintis nuo sovietų invazijos, jeigu Trečiasis reichas pripažintų lietuviams teisę atkurti savo valstybę. Ir lietuvių, ir lenkų rezistentų viltys skaudžiai žlugo. Sovietai nepripažino Armijos krajovos sąjungininke ir jos atžvilgiu užimtose Lenkijos že-

mėse vykdė nuginklavimo ir teroro politiką. Pokario metais Lenkijoje buvo įvestas komunistinis režimas ir Lenkija ilgiems dešimtmečiams tapo Sovietų Sąjungos satelite.

Nepasiteisino ir lietuvių rezistencijos viltys. Net ir pralaiminti karą Vokietija nepakeitė savo politikos okupuotuose Rytų Europos kraštuose ir nesirengė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Lietuvai netgi nebuvo leista gintis nuo sovietų invazijos. Sėkmingai pradėta kurti Lietuvos vietinė rinktinė buvo sužlugdyta ir persekiojama. Anglosaksų valstybės (JAV ir Didžioji Britanija) nesiryžo prieštarauti Stalinui ir susitaikė su Baltijos šalių pakartotine aneksija.

Taigi Vilniaus problema ir taktikos skirtumai sutrukdė lietuvių ir lenkų pogrindžiams suartėti ir bendradarbiauti nacių okupacijos metais. 1943 m. antroje pusėje lenkų partizanai labai suaktyvino kovą su lietuviška administracija ir policija Vilniaus krašte. Tai dar labiau sustiprino tarpusavio nepasitikėjimą ir įtampą. Lietuvių pogrindis AK partizanų veiksmus laikė mėginimu įsitvirtinti Vilniaus krašte ir siekimu vėl prijungti šį kraštą prie Lenkijos. Tuo metu lietuvių pogrindis dar nebuvo sukūręs savo ginkluotų būrių ir negalėjo pradėti ginkluotos kovos su AK daliniais. Taigi kilti ginkluotam konfliktui tarp lietuvių ir lenkų pogrindžių nebuvo galimybių.

Sovietams 1944 m. okupavus Lietuvą, atsirado prielaidos lietuvių ir lenkų pogrindžiui bendradarbiauti. Sovietų valdžia Rytų Lietuvoje į vietinius valdžios organus paskyrė daugiausia slavų kilmės žmones. Lietuvių tarnautojų provincijoje beveik nebeliko, taigi nebebuvo sąlygų lietuvių ir lenkų priešpriešai ir trinčiai. NKVD–NKGB iš karto ėmėsi žiaurių represijų prieš lenkų ir lietuvių rezistentus. Tai skatino lietuvius ir lenkus mišriuose rajonuose vieningai veikti prieš sovietinius okupantus ir sovietų valdžios aktyvistus. 1944–1945 m. buvo užfiksuota keletas lietuvių ir lenkų bendradarbiavimo faktų, tačiau tai buvo pavieniai ir vietinės reikšmės įvykiai. Sovietų represiniai organai iki 1945 m. pabaigos faktiškai sunaikino lenkų ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje ir lietuvių rezistencija liko „vienų viena“. Dalis lenkų vyrų įstojo į lietuvių partizanų būrius. Vis dėlto palankios bendro antisovietinio pasipriešinimo aplinkybės nebuvo išnaudotos.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Antrojo pasaulinio karo metais lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimų skirtumai ir prieštaravimai buvo stipresni negu panašumai ir bendri interesai. Išorinė agresyvių kaimynų grėsmė neužgožė dar XIX a. pabaigoje atsiradusio dviejų tautų interesų konflikto ir tarpusavio nepasitikėjimo.

Nuorodos

[1] Lietuvos klausimo apžvalga dabartiniu momentu. 1942 m. rugsėjis, Archiwum Akt Nowych (AAN), Sygn. 202/III–201, s. 30–32.

[2] Lietuvių tautinio sąjūdžio atsiradimas, ibid., Sygn. 202/III–203, s. 290.

Sigitas Jegelevičius

Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos

Dėl visiems žinomų politinių aplinkybių Lietuvos visuomenė iki nepriklausomybės atkūrimo galėjo kaupti neformalią informaciją tik apie sovietinį pasipriešinimo judėjimą. Ta galimybė atsirado nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos. Anksčiau to imtis istorikai negalėjo, nes tokios paieškos represinėms struktūroms būtų sukėlusios nemaža įtarimų. Be to, buvo galima ieškoti tik teigiamos informacijos apie sovietinį pasipriešinimo judėjimą, o tokios informacijos buvo nedaug.

Lietuvoje nacių okupacijos metais buvo bent penki antinacinio pasipriešinimo judėjimai: lietuvių nepriklausomybinis, lenkų, žydų, prosovietinis ir sovietinis. Jie skyrėsi ne tik tautine, bet ir valstybine politine orientacija. Neabejotina, kad tiek karo metais, tiek dabar mums svarbiausias yra lietuvių nepriklausomybinis pasipriešinimo judėjimas, nes jis išlaikė Lietuvos valstybės idėją.

Mūsų manymu, suderinti lenkų ir lietuvių istorikų pozicijas daugeliu Antrojo pasaulinio karo metų istorijos klausimų, ypač antinacinio pasipriešinimo istorijos, trukdė ir tebetrukdo mažiausiai penki momentai, kitados itin smarkiai paveikę tiek lietuvių, tiek lenkų visuomenės nuomonę.

1. Komplikuoti lietuvių ir lenkų santykiai (tautiniai ir valstybiniai) XX amžiaus pirmajame–trečiajame dešimtmečiais.

2. Lenkų visuomenės požiūris į Rytų Lietuvos lietuvius nacių okupacijos sąlygomis kaip į okupantus. Todėl iki šiol neretai dedamas lygybės ženklas tarp nacių ir lietuvių. Lietuvos valstybės nebuvo, bet visus lietuvius, išskyrus dalyvavusius sovietiniame ir kartu antitautiniame judėjime, lenkų istorikai neretai įsivaizduoja kaip bendradarbiavusius su naciais. Sovietinių struktūrų kovotojai, Maskvos agentai, buvo prieš Lietuvos valstybės atkūrimą.

3. Iš to išeitų, kad antinaciniame pasipriešinimo judėjime Lietuvoje šalia lenkų judėjimo lieka vietos tik sovietiniam pasipriešinimui.

4. Neigiamas požiūris į 1941 m. Birželio lietuvių sukilimą (ar bent jo ignoravimas) ir nenoras pripažinti, jog tai buvo – tegul ir nepavykęs – mėginimas atkurti Lietuvos nepriklausomybę pasinaudojus abiejų agresorių tarpusavio karu.

5. Skirtingas Lietuvos ir Lenkijos svarbiausiųjų priešų karo metais eiliškumo įvardijimas.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad lietuviai karo metais niekur neturėjo savo egzilinės vyriausybės. Sovietinė marionetinė vyriausybė, rezidavusi Penzoje, vėliau Maskvoje, nebuvo Lietuvos valstybės vyriausybė.

Visi šitie momentai turėjo ir tebeturi lemiamą reikšmę vertinant ir lietuvių savivaldos nacių okupacijos metais vaidmenį. Vertindami lietuvių savivaldos vaidmenį ir jos vietą bei reikšmę lietuvių antinaciniame pasipriešinime, esame linkę atsparos tašku laikyti lietuvių antisovietinį Birželio sukilimą ir jo padarinius.

1941 m. birželio 23 d. rytą per Kauno radiją pranešus Lietuvai apie sėkmingą antisovietinį sukilimą Kaune buvo duotas ženklas sukilti visai Lietuvai – ne dėl paramos besiveržiančiam į Rytus vermachtui, ne dėl

meilės naciams ir jų ideologijai, o tam, kad būtų galima atkurti krašto nepriklausomybę. Orientuotasi į 1918 m. situaciją. Tą ankstyvą rytą Kauno radijas taip pat paskelbė, kad sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė: „Susidariusi Laikinoji vėl naujai atgimstančios Lietuvos vyriausybė šiuo skelbia atstatanti Laisvą ir Nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Prieš viso pasaulio tyrąją sąžinę jaunoji Lietuvos Valstybė entuziastingai pasižada prisidėti prie Europos organizavimo naujais pagrindais.

Žiauraus bolševizmo teroro iškankinta Lietuvių Tauta ryžtasi kurti savo ateitį tautinės vienybės ir socialinio teisingumo pagrindais“.

Kai kurie tą dieną per radiją paskelbti atsišaukimai turėjo to meto konjunktūros atspalvių, bet visi jie buvo baigiami valstybingumo dvasia: „Tegyvuoja Laisva ir Nepriklausoma Lietuva! Viskas Lietuvai“. Tie pareiškimai nebuvo nacių inicijuoti ar su jais suderinti. Priešingai, lietuvių politinės emigracijos viršūnės Berlyne dar prieš savaitę iki karo pradžios buvo įspėtos, kad karui prasidėjus lietuviai jokia forma neskelbtų nepriklausomybės ar vyriausybės ir apskritai nebūtų skelbiami politiniai pareiškimai ar atsišaukimai į tautą. Lietuvos antisovietinis pogrindis to nepaklausė.

Lietuvių savivaldos formavimosi pradžia irgi susijusi su sukilusio Kauno birželio 23 d. ryto atsišaukimais. Organizuotis, atkurti valdymo bei savivaldos institucijas paskatino šis Lietuvių aktyvistų fronto štabo (LAF) atsišaukimas:

Tautiečiai,

Vokiečių armija raudonuosius grobikus iš Lietuvos baigia vyti. Lietuvių tauta, išvaduota iš jungo, ryžtasi gyventi vėl laisva, nepriklausoma. Jau sudaryta Laikinoji vyriausybė ir jau perima Valstybės vairą ir įstaigas į savo rankas.

Grobuonys bėgdami plėšia tautą, naikina įmones, šaudo gyventojus.

Tautiečiai, saugokite visuomenės ir privatų turtą.

Darbininkai, organizuokite įmonių apsaugą.

Valstybės tarnautojai, saugokite savo įstaigas ir neišduokite jų dokumentų bei turto.

Lietuviai policininkai, savo gyvenamojoje vietoje perimkite viešąjį saugumą į savo rankas.

Informacijos, instrukcijos skelbiamos nuolat per radiją ir spaudoj.

Laikinoji vyriausybė paragino visus buvusius nepriklausomos Lietuvos įstaigų tarnautojus bei policininkus grįžti į tas darbovietes, kuriose jie buvo 1940 m. birželio 15 d. Pasitikėdami Laikinosios vyriausybės kvietimu, Lietuvos žmonės, kurie nebuvo susidėję su sovietais, grįžo į ankstesnes tarnybos vietas ir entuziastingai ėmėsi atkurti iki sovietinės okupacijos bei aneksijos buvusias valstybės institucijas.

Visur iškabintos tautinės vėliavos, pradedančios veikti valstybinės ir savivaldos institucijos, beatsikurianti viešoji policija, tvarką įvedantys ginkluoti šaulių, partizanų būriai daugelyje vietovių įžengiančiai vokiečių kariuomenei rodė, kad ji traukia per išsilaisvinusį kraštą, turintį teisėtą šeimininką ir nereikalaujantį okupacinės globos. Persiritus frontui, daug kur buvo paskelbta šaulių mobilizacija. Tuomet, per patį sukilimo ir visuotinio antisovietinio pakilimo įkarštį, ir buvo sukurti pagrindai vadinamosios vietinės lietuvių savivaldos, veikusios iki pat 1944 m. birželio pabaigos. Atsikūrė apskričių viršininkų įstaigos, apskričių, miestų, valsčių valdybos, kitos savivaldos institucijos. Vienos kūrėsi dar iki ateinant vokiečių kariuomenei, o kitos – jai įžengus į konkrečią vietovę.

Maždaug per 5–10 dienų nuo Vokietijos–SSRS karo pradžios visur jau buvo atsikūrusios kitados nepriklausomoje Lietuvoje veikusios vietinio valdymo bei savivaldos institucijos. Dauguma jų tarnautojų buvo seni lietuvių administracijos darbuotojai. Tos institucijos Lietuvoje sulaukė visuotinio pripažinimo ir pritarimo, išskyrus komunistus ir

kitus prosovietiškai nusiteikusius piliečius. Spartus ir sąlygiškai sklandus periferinės administracijos atkūrimas buvo Lietuvos laikinosios vyriausybės nuopelnas. Užtat ir atsikūrusios savivaldos institucijos jautėsi vykdančios šios Vyriausybės valią ir stengėsi savo veiklą tvarkyti pagal Lietuvos Respublikos įstatymus bei vyriausybės nurodymus.

Sudėtingiau buvo atkurti lietuvių institucijas Rytų Lietuvoje. Tam buvo kelios priežastys: per pusmetį lietuvių administracija čia nespėjo įsitvirtinti; jos tarnautojai labiau nukentėjo nuo sovietų teroro nei kitur Lietuvoje (suimti, ištremti su šeimomis, sovietų sušaudyti pirmomis karo dienomis; pvz., čia į darbą grįžo tik 25 proc. policininkų, tarnavusių iki 1940 m. birželio 15 d.); išskyrus Vilnių, Marcinkonis, Druskininkus ir kai kurias Švenčionių apskrities vietoves, čia nevyko Birželio sukilimas; vokiečių karinės administracijos požiūris į savivaldos institucijas buvo kitoks negu kitur Lietuvoje.

Savivaldos institucijos veikė taip, kad kuo labiau sušvelnintų naujos okupacijos poveikį krašto ūkiui ir gyventojams. Per visą nacių okupacijos laikotarpį jos mėgino kiek įmanoma tenkinti savo žmonių poreikius ir juos globoti. Sovietmečiu susikompromitavę asmenys negalėjo pretenduoti net į tokią neretai netvirtą globą. Lėmė ne tautiniai, bet politiniai motyvai ir interesai. Suprantama, kad pirmomis karo savaitėmis teko paklusti vokiečių karinės administracijos reikalavimams. Vokiečių administracija visiškai ignoravo Lietuvos laikinąją vyriausybę, bet ėjo į kontaktą su atsikūrusiomis savivaldos institucijomis. Absoliučiai ignoruoti naujo okupanto nurodymus ar iš karto jiems atvirai priešintis nebuvo geriausia išeitis. Naciai paprasčiausiai būtų išvaikę tas institucijas ir sukūrę savą pagalbinį valdymo aparatą, kuriame būtų susitelkę tik naujojo okupanto talkininkai. Dėl to žmonėms nebūtų buvę geriau.

Atsikuriančių savivaldos institucijų tarnautojų ir vadovų daugumą sudarė buvę Lietuvos įstaigų darbuotojai. Į laisvas vietas jie priimdavo naujus žmones vėlgi savo nuožiūra, o ne pagal okupantų nurodymus. Jei pagalbines valdymo institucijas būtų kūrę vokiečiai, jie būtų pasirinkę ne tik vadovus, bet ir tarnautojus, labiau tinkamus ar linkstančius kolaboruoti.

Birželio sukilimas ir jo rezultatas – Lietuvos valstybingumo atkūrimo deklaravimas, Laikinosios vyriausybės sudarymas ir paskelbimas suardė nacių planus nuo pirmųjų žingsnių laikyti Lietuvą Sovietų Sąjungos dalimi. Išeitų, kad lietuviškų struktūrų sukūrimas ne pagal nacių sumanymus privertė juos taktiniais sumetimais bent laikinai pakoreguoti savo planus.

Nuo 1941 m. liepos 28 d. vietoj karinės okupacinės administracijos buvo įvesta nacių civilinė okupacinė administracija. Jai nieko kito neliko, kaip faktiškai pripažinti lietuvių savivaldos administraciją. Civilinės okupacinės administracijos vadovybei nepavykus Lietuvos laikinąją vyriausybę paversti patikėtiniais ar kitokiu pavadinimu veikiančiais nacių talkininkais, rugpjūčio 5 d. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas šios vyriausybės nariams pareiškė, kad įvedus Lietuvoje civilinę vokiečių administraciją jų kaip ministrų darbas „turi būti laikomas baigtas“. Faktiškai vyriausybė mandagia forma buvo išvaikyta. Buvo išdėstytos nacių civilinės administracijos santykių su lietuvių administracija gairės. Lietuvių institucijoms vadovauti buvo paskirti generaliniai tarėjai. Jie turėjo Kaune sukurti centrines valdymo institucijas ir veikti generalinio komisaro vadovaujami ir smulkmeniškai prižiūrimi. Dar Laikinosios vyriausybės sukurtos institucijos tuo metu formaliai buvo įtrauktos į vietinės savivaldos sistemą. Lietuvių institucijose nebuvo pakeisti nei tarnautojai, nei vadovai. Nebuvo pakeisti netgi apskričių viršininkai – jie tik formaliai buvo pavadinti komisariniais apskričių viršininkais ar tarėjais.

Nacių statytinių viršūnėle papildytos lietuvių savivaldos institucijos išliko. Tad nuo 1941 m. liepos pabaigos–rugpjūčio pradžios faktiškai Lietuvoje egzistavo vietinės lietuvių savivaldos sistema. Tik oficialiai ji nebuvo įteisinta (ar įforminta). Aukščiausieji nacių pareigūnai kurį laiką aiškiai buvo sutrikę dėl lietuvių politinių akibrokštų pirmosiomis karo dienomis. Jie nenorėjo nei priimti lietuvių pasirinktos nepriklausomybinės, bet reicho kovai su bolševizmu apskritai palankios krypties, nei imtis represijų prieš pačių lietuvių atkurtas struktūras. Reicho vadovybė svyravo, nebuvo aiškiai apsisprendusi dėl Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose atsikūrusių ar atnaujintų savivaldos institucijų tolesnio likimo.

Rugpjūčio mėnesį naciai Lietuvoje mėgino įdiegti savo sumanytą periferinio valdymo sistemą, sureikšmindami kaimų seniūnų instituciją. Seniūnai būtų tapę svarbiausiais savivaldos pareigūnais. Šį tą naciai padarė, bent jau surinko seniūnų pasižadėjimus. Nuosekliai įdiegus tokią taktiką, būtų nereikalingi valsčių viršaičiai su valsčių valdybomis, taip pat būtų supaprastėjęs apskričių valdymas. Tuomet, ko gero, būtų gerokai susmulkintos apskritys, galbūt net panašios į 1915–1918 m. kreizus. Beje, nacių okupuotose Baltarusijos ir Rusijos srityse kaimų seniūnų institucija taip ir buvo sureikšminta, nes ten neturėta ką atkurti. Seniūnijų ir seniūnų valdymo sistemą naciai, matyt, buvo sugalvoję visai formaliai Sovietų Sąjungos teritorijai. Taigi senosios savivaldos sistemos Lietuvoje atkūrimas ir jos išlaikymas buvo rezistencinis, o ne kolaborantinis žingsnis.

Tik 1941 m. spalio pabaigoje, vermachtui jau stringant pamaskvės pelkėse, naciai pagaliau apsisprendė Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose nenušalinti vietinės administracijos ir nelaikyti vien vokiečių okupacinės administracijos su kaimų seniūnų institucija, o palikti vietinę vos ne autonominę savivaldą, kurios veiklą vokiečių okupacinė administracija tik prižiūrėtų. Toliaregiškesni reicho pareigūnai suvokė, kad geriau toleruoti lietuvių ir kitų Baltijos kraštų administracijos aiškų mėginimą palaikyti savo žmones, kartu negailestingai kovoti su bolševizmo agentūra ir visomis jos formomis, negu imtis kasdienės atviros priešpriešos. Į tokią tarpinę padėtį patekusi vietinė lietuvių savivalda išbuvo apie aštuonis mėnesius. Tik 1942 m. kovo 7 d. Alfredas Rosenbergas pasirašė slaptą potvarkį dėl vietinės savivaldos Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose įteisinimo. Manytume, kad šis potvarkis buvo gerokas žingsnis atgal nuo nacių sugalvotos administravimo sistemos. Naciai suvokė, kad geriau taktiškai laviruoti tarp savų strateginių užmojų ir lietuvių savivaldos, negu pašalinti vietinę administraciją ir patiems valdyti kraštą. Tam naciams būtų prireikę daug papildomų pajėgų. Galėjo būti ir kitų nemalonių padarinių.

Lietuvių administracija nuo pat pradžios atvirai nedemonstravo priešiškumo ar bent nepalankumo nacių okupantams, bet kiek įmanydama stengėsi apsaugoti žmones nuo galimų represijų, sušvelninti okupacinį režimą. Tokio prieglobsčio neturėjo tik kitados prosovietiškai nusiteikę ir tai viešai demonstravę žmonės. Nemažai savivaldos tarnautojų įstojo į įvairias nepriklausomybines lietuvių antinacinio pasipriešinimo organizacijas ar bent rėmė lietuvių tautinį antinacinį pasipriešinimą. Iš šalies atrodė, kad lietuvių savivalda ištisai kolaboruoja su nacių okupacine administracija, o iš esmės ji laikėsi rezistencinių pozicijų. Vietinės savivaldos tarnautojų, kaip ir daugumos lietuvių elgseną formavo nemažais tiražais leidžiama antinacinė lietuviška spauda. Ji stiprino rezistencines nuotaikas. Jei ne lietuvių savivaldos bei viešosios policijos pritarimas, parama ir tiesioginis dalyvavimas, lietuvių nepriklausomybinio pogrindžio spauda nebūtų taip sklandžiai plitusi po Lietuvą.

Tik sutelktomis lietuvių antinacinio pogrindžio, savivaldos tarnautojų pastangomis,

palaikant ar bent tyliai pritariant lietuvių viešosios policijos pareigūnams, pavyko Lietuvoje iš esmės sužlugdyti visas nacių skelbtas mobilizacijas į įvairias karines formuotes, įskaitant ir nacių planuotą SS lietuvių legioną. Gerokai buvo sukliudyta ir nacių mėginimams išvežti iš Lietuvos kuo daugiau darbo jėgos reichui. Iš Lietuvos į reichą nevažiavo ešelonai dainuojančių ir su gėlėmis bei maršais palydimų savanorių darbininkų, kaip kad kaimyninėje Latvijoje. Savivaldos pareigūnai neretai balansuodavo ties riba – lyg ir demonstruodavo savo pastangas, bet kartu rodydavo bejėgiškumą.

Būtent lietuvių savivaldai pavyko išsaugoti švietimo sistemą – pradines bei viduri-nes mokyklas. Mokymo programos ir turinys nebuvo pajungti nacizmo ideologijai. Populiari priešinimosi forma buvo nacių reikalavimų vykdymo sabotažas – lėtas, bet atkaklus ir kryptingas. Tarnautojai ir policininkai įspėdavo žmones apie pavojų, jų perspėjimai daug ką apsaugojo nuo areštų. Tuos savivaldos tarnautojus, kurie klusniai vykdė nacių reikalavimus, įspėdavo pogrindžio spauda.

Antinacinę lietuvių rezistenciją palaikė visa lietuvių savivalda. Valsčių viršaičiai ir kaimų seniūnai praktiškai nebūtų galėję dirbti, jei būtų tapę klusniais nacių talkininkais. Visiškai kitokio požiūrio į lietuvių savivaldą laikėsi Maskvos inspiruotas ir palaikomas sovietinio pasipriešinimo judėjimas, daug kur perauges į banditizmą. Sovietinis partizaninis judėjimas ir bolševikinis – nors ir nominalus – pogrindis nieko bendra neturėjo su lietuvių rezistencija. Maskva ir sovietinis pogrindis nacių kolaborantais laikė visą lietuvių rezistencinį judėjimą, nes jis neatitiko Maskvos interesų ir jos reokupacinių planų.

Prie nacių kolaborantų galima priskirti (su kai kuriomis išimtimis) tik aukščiausiąją tos savivaldos grandį, kurią sukūrė patys naciai, t. y. generalinių tarėjų įstaigas, vadintas vadybomis.

Rytų Lietuvoje, kur daug gyventojų buvo nusiteikę prolenkiškai ir dalyvavo lenkų pasipriešinimo judėjime ar bent pritarė jam, o lietuvius neretai laikė okupantais ir gretino juos su naciais, požiūris į lietuvių savivaldą ir viešąją policiją iš esmės buvo neigiamas. Vietinės savivaldos ir viešosios policijos darbas ten buvo trukdomas pirmiausia dėl to, kad tose institucijose dirbo beveik vien lietuviai. Kolaboravimo su naciais mitas čia neretai buvo priedanga; juk net lietuviškos pradžios mokyklos 1944 m. pradžioje Rytų Lietuvoje buvo uždaromos jėga.

Lenkiškos politinės orientacijos žmonėms pavyko įsitvirtinti Rytų Lietuvos valstybinių ūkių valdymo sistemoje. Neteko girdėti, kad tie žmonės būtų skiriami prie kolaborantų, nes sprendžiama pagal galutinį tikslą. Jie buvo susiję su lenkų pogrindžiu. Toks požiūris turėtų būti taikomas ir lietuvių savivaldos vertinimams, nes savivaldos institucijų tarnautojai siekė jas panaudoti valstybės atkūrimo labui, o ne talkininkauti naciams.

Rytų Lietuvoje jau iki karo tvyrojusi politinė ir tautinė įtampa nacių okupacijos metais vis labiau stiprėjo. Lietuvių ir lenkų bendruomenės, turėdamos skirtingas ateities vizijas, užsisklendė savyje, atsirado dar didesnis priešiškumas viena kitai. Dėl to kaltos abi pusės.

Beje, nacių okupacijos pradžioje lenkai Vilniuje turėjo vilčių sukurti vietinę lenkų savivaldą vietoj lietuvių savivaldos. Tokias viltis gal net pakurstydavo kai kurie nacių karinės administracijos pareigūnai. Kyla klausimas, ar tokiu atveju jau nebebūtų balansuojama tarp kolaboravimo ir rezistencijos?

Turėdami mintyje prof. Konrado Górskio rašinį „Divide et impera“, kurio dalis apie nacių okupacijos metus Vilniuje paskelbta ir Lietuvoje, čia pridedame vieno lietuvių savivaldos Vilniuje tarnybinio rašto projektą apie lenkų valdininkus Vilniuje ir jų pastangas nacių okupacijos pradžioje. Rašto projektas neįvardytas (nėra adresato). Iš teksto aiškėja, kad jis turėjo būti adresuo-

tas Lietuvos generaliniam komisarui ar Vilniaus miesto gebitskomisarui. Dėl to rašto tekste yra vienas kitas bendro pobūdžio politinis reveransas. Pasirašyti jį, matyt, turėjo kuris nors generalinis tarėjas ar Vilniaus miesto burmistras. Projekto autorius nežinomas (tikėtina, kad juo galėjo būti Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto vidaus reikalų žinybos vadovas Kostas Kalendra):

Susidarę sunkumai tiek dėl nereikalingų darbininkų ir tarnautojų atleidimo ir jų sunaudojimo kitam darbui, tiek dėl bolševikų įkurtų, turinčių specialių bolševistinių tikslų arba visai neracionalių įstaigų pertvarkymo, kuris yra būtinas norint Vilniaus miesto tvarkymą pagrįsti sveikais finansiniais ir ekonominiais pagrindais, o taip pat nuolatiniai lenkų sąmoningai organizuoti skandai dėl atleistų tarnautojų, kurie niekur kitur darbo ieškoti nenori, verčia mane, p. Komisare, kreiptis į Tamstą šiuo paaiškinimu:

Vilniaus miestas, okupuotas Lenkijos 1920.X.9 d. kartu su visu Vilniaus kraštu, buvo Vilniaus vaivadijos centras. Pagal Lenkijos buvusią trijų laipsnių administracinę sistemą visos centro įstaigos, esančios Varšuvoje, Vilniaus vaivadijoje turėjo savo padalinius, o vaivadijos žemesniu administracinio padalinimo vienetu buvo 9 storastijos, kurios 1939.IX. 1 d. turėjo 1 419 414 gyventojų. Tačiau kai kuriais atžvilgiais Vilnius buvo centras ne tik Vilniaus vaivadijai, bet taip pat Balstogės (1 056 780 gyv.) ir Naugarduko (1 056 780 gyv.) vaivadijoms (pagal 1931.XII.31 surašymą), nes tam tikros Vilniuje buv. įstaigos aptarnavo visas tris minimas vaivadijas. Nors ūkiškai Vilniaus krašto padėtis Lenkijoje buvo sunki ir be atei-ties, tačiau dėl nurodytos Vilniaus padėties ir lenkų nepaprasto palinkimo į biurokratiškumą Vilniuje buvo gausybė įvairių įstaigų (apie 98), kuriose 1931.XII.9 buvo 33 207 tarnautojai, o 1939 m. tas skaičius turėjo būti dar didesnis. Tai palyginti labai didelis tarnautojų skaičius. Tuo metu visoje Lietuvoje tebuvo vos 25 000 tarnautojų.

Šių tarnautojų absoliuti dauguma buvo ne Vilniaus gyventojai, o skirtieji iš Lenkijos gilumos – Poznanės, Krokuvos ir kitų sričių lenkai. Tai įrodo tas faktas, kad tuo metu, kai teko spręsti Vilniaus miesto ir srities gyventojų pilietybės klausimą, pasirodė, kad nuo 1920 m. atkeltų iš Lenkijos gyventojų skaičius siekė 130 000, kurių daugumą sudarė tarnautojai su šeimomis. Skyrimas Vilniuje tarnautojais iš Lenkijos gilumos atvežtų lenkų buvo daromas sąmoningai tikslu greičiau sulenkinti visą Vilniaus kraštą ir nuslopinti bet kokį separatizmo ir prisijungimo prie Lietuvos judėjimą.

Vokiečių kariuomenei laimėjus karo žygį Lenkijoje ir žlugus Lenkijos valstybei, Vilnius grąžintas Lietuvai, tačiau, galima sakyti, vienas miestas, be Vilniaus krašto. Vilniaus vaivadijos, turėjusios 29 014 km² ploto ir 1 419 414 gyventojų, Lietuvai grąžinta 6655 km² su 522 000 gyventojų, kurių 200 000 su viršum priklauso Vilniaus miestui. Tačiau visos Vilniuje veikusios buv. Lenkijos įstaigos liko su visais savo tarnautojais. Pvz., iš buv. Vilniuje lenkų geležinkelių direkcijos valdomų geležinkelių Lietuvai atiteko tik 10% – apie 420 km, o Vilniuje pasiliko beveik visi geležinkelių direkcijos tarnautojai, aptarnavę ne 10% atgautų geležinkelių, bet visą 100% anksčiau tos direkcijos valdytų geležinkelių. Panašiai buvo ir su kitomis įstaigomis. Tuo būdu atgautoje srityje likusių tarnautojų skaičius buvo neproporcingas tos srities teritorijai ir jos gyventojų skaičiui.

Turint galvoje tai, kad Lietuvai buvo grąžinta tik maža lenkų okupuotos teritorijos dalis, o taip pat tai, kad Lietuva negalėjo palikti Vilniuje okupacinės valdžios įstaigų, kurios neatitiko Lietuvos administracinės santvarkos ir kurių tarnautojai visai sąmoningai krašto nutautinimo tikslais buvo parenkami mažiausiai lojalūs lietuvių tautai ir Lietuvai, lenkų įstaigos 1939 m. buvo uždarytos, o tarnautojai atleisti. Tačiau tai nereiškia, kad Lietuvos valdžios organai nepriimdavo lenkų tautybės buv. tarnautojų Lietuvos tarnybon. Buv. lenkų tarnautojai buvo priimami į naujai organizuotas

įstaigas, kiek sąlygos leido. Pvz., vien buv. Vilniaus geležinkelių direkcijos tarnautojų buvo priimta 1669, nors jie ir nemokėjo lietuviškai. Daugiau priimti, gavus tik 10% visų geležinkelių tinklo, buvo negalima [aišku, kad priimta maksimumas] . Perorganizuotoje Vilniaus miesto savivaldybėje lenkų tautybės tarnautojų skaičius siekė ir dabar yra apie 70%. Priimti visų Vilniuje buv. lenkų įstaigų tarnautojų, kurių skaičius buvo didesnis už visos Lietuvos tarnautojų skaičių, nebuvo galima jau vien finansiniais, ekonominiais sumetimais, nekalbant apie tai, kad, būdami Vilniaus kraštui svetimu elementu, jie turėjo evakuotis, o ne būti Vilniuje.*

Jei Vilnius būtų grįžęs Lietuvai normaliomis sąlygomis, tai, žinoma, tatai būtų įvykę. Visos okupacinės valdžios su kraštu nesurištos įstaigos kartu su didele tarnautojų dauguma būtų evakavusios iš Lietuvos į Lenkiją. Taip neįvyko, nes, pačiai Lenkijai žlugus, tom įstaigoms nebuvo kur evakuotis, o lenkų tautybės tarnautojai, kilę iš sričių, užimtų Vokietijos, kurią jie laikė ir tebelaiko didžiausiu savo tautos mirtinu priešu ir savo valstybės žlugimo kaltininku, į užimtą teritoriją grįžti nenorėjo.

Dėl nurodytų Vilniaus grįžimo Lietuvai aplinkybių buv. Lenkijos įstaigų Vilniuje tarnautojai sudaro labiausiai neramų ir nepatikimą elementą, kurį dar padidino atbėgėlių skaičius, irgi daugumoje buv. atsakingų pareigūnų, kariškių ir pan. Jų skaičius 1939 m. siekė 27 000. Visi jie laikėsi Vilniaus, nes, nesijausdami galį bijoti nedidelės Lietuvos, norėjo Vilnių paversti būsimos didžiosios Lenkijos atstatymo centru.

Bolševikams okupavus Lietuvą, lenkų tikslas liko tas pats, pakitėjo tik taktika. Dabar imtasi skųsti lietuvius kaip fašistus, griauti lietuvių administracinį aparatą, mėtyti lietuvius iš Vilniaus įstaigų ir t. t. Pagal gaunamus iš Londono nurodymus lenkai organizuotai dėjosi su žydais ir bolševikais tikslu neleisti įsistiprinti lietuviams Vilniuje ir net norėjo iš Vilniaus, Balstogės ir Gardino rajono sudaryti raudonosios Lenkijos respublikos užuomazgą. Galutinis šios veiklos tikslas – tai Lenkijos išlaisvinimas nuo vokiečių ir sukūrimas vad. didžiosios Lenkijos kaip tik iš Vilniaus. Bolševikams sovietinant įstaigas ir varant lietuvius kaip nepatikimus režimui, į jų vietas stojo lenkai – daugumoje buvę Lenkijos tarnautojai. Greta žydų jie užpildė taip pat naujai kuriamas sovietines įstaigas. Vietoje nedidelio, finansiškai ir ekonomiškai pajėgaus administracinio aparato Vilniaus mieste buvo sukurtas nepaprastai išpūstas bolševikiškas aparatas su visa eile Vakarų Europai nežinomų įstaigų, nepateisinamų jokiais ūkiniais sumetimais. Kaip buvo plečiamas tarnautojų skaičius, įrodo faktas, kad vietoje 1931 m. buvusių Vilniaus miesto savivaldybėje 2866 tarnautojų 1941 m. balandžio mėn. buvo 8475 tarnautojai. Nepilnomis žiniomis, Vilniaus mieste 1941 m. balandžio mėn. jau buvo 21 455 tarnautojai. To aparato išlaikymas reikalavo milžiniškų lėšų. 1941 m. gegužės mėn. tarnautojų algoms iš valstybinio banko Vilniuje išmokėta 29 882 000 Rb.

Išvijus bolševikus iš Lietuvos, jų administracinis aparatas griuvo. Dalis aukštesniųjų tarnautojų išbėgo, kiti, [ypatingai garbinę raudonąjį režimą], išsislapstė, o kai kurios bolševikų įstaigos, pasikeitusiomis sąlygomis netekusios prasmės, savaime nustojo funkcionavusios. Tačiau dauguma įstaigų liko su savo senais, bolševikų pastatytais tarnautojais. Išmetus žydus, tų tarnautojų daugumą sudarė buv. lenkų tarnautojai ir karo atbėgėliai, įstaigose įsikūrę bolševikų laikais. Šis elementas savo tiesioginio tikslo nepakeitė, tik taktiką priderino naujoms sąlygoms. Bolševikams besitraukiant, jie ne tik neprisidėjo prie tvarkos palaikymo ir vokiečių žygio palengvinimo, bet dargi ardė tvarką ir stengėsi apsunkinti tą žygį, laikydami savo priešais ne vien lietuvius, bet taip pat ir vokiečius.

---

* Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose įrašytas tekstas, kuris dokumento projekte išbrauktas.

Vilniaus miesto ir srities Komitetas, vos subraškėjus okupaciniam bolševikų režimui, ėmėsi galimai greičiau organizuoti civilinę valdžią, siekdamas patikrinti saugumą bei tvarką ir vokiečių kariuomenei pagalbos teikimą. Šiuo tikslu pačioje pradžioje jis turėjo vienas įstaigas naujai sukurti, o kitas pertvarkyti taip, kad jos galėtų normaliai veikti ir atlikti joms statomus uždavinius. Imdamasis atsakomybę už saugumą ir tvarką Komitetas negalėjo palikti tarnyboje anksčiau bolševikams didelį palankumą rodžiusių tarnautojų be tautybės skirtumo. Įstaigų valymo ir reorganizacijos darbas buvo pradėtas su žinia ir pritarimu to laiko vokiečių vadovybės Vilniuje. Tačiau šį darbą reikia laikyti tik pradėtu, o toli gražu dar nebaigtu. Kuriam laikui praėjus, Komitetas minėtame darbe susidūrė su dideliais sunkumais. Gavę atitinkamus slaptus nurodymus, lenkų tautybės tarnautojai, atleidžiami iš tarnybos, pradėjo organizuotai skųstis vokiečių karo organams, šmeiždami Komitetą ir stengdamiesi visokiais būdais sutrukdyti normalų jo veikimą, kas jiems iš dalies ir pavyko. Dalį dėl įstaigų reorganizacijos, darbo stokos ar net sovietiškos veiklos atleistų tarnautojų vokiečių karo vadovybės organai Vilniuje įsakė priimti atgal į įstaigas. Aišku, kad tai įneša į įstaigų darbą destruktyvius veiksnius, ardo įstaigos discipliną ir kelia nepasitikėjimą bei nepaklusnumą vadovybei.

Specialiai bolševikiškiems tikslams sukurtos sovietiškos sistemos įstaigų reorganizacijos ir administracinio aparato apvalymo darbas pasidarė beveik visiškai neįmanomas, kai Vokiečių Karinės Vadovybės Vilniuje Vadas Generolas majoras von Ditfurth liepos 16 d. išleido lig šiol veikiantį skelbimą, kurio 5 str. sakoma, kad „tarnautojai gali būti atleidžiami tik Karo Lauko Komendantūros sutikimu". Po šio parėdymo išleidimo įstaigose pasidarė nepakenčiama ir neleistina padėtis. Tarnautojai į įstaigas ateina nepunktualiai ir nereguliariai, vadovybės įsakymų nevykdo, darbo nedirba, tarnybos metu komentuoja iš Londono girdėtas žinias apie Lenkijos atstatymą, lenkų legionų organizavimą ir jų kovas su vokiečiais, o taip pat atskirus lenkų žygius Vilniaus srities kai kuriose vietovėse perimti valdžią ir t. t. Nežiūrint tokio įžūlaus elgesio, tokių tarnautojų atleisti negalima, kol Karo Lauko Komendantūra neduoda savo sutikimo. [O Komendantūrai turint daug įvairaus svarbesnio darbo, tokį sutikimą sunku gauti.] Visiškai panaši padėtis yra su tarnautojais tų įstaigų, kurios kaip bolševistinės sistemos liekanos šiuo metu neturi jokio darbo. Šių įstaigų tarnautojai nieko nedirba, tačiau neatleidžiami ir atlyginimas jiems mokamas.

Dėl minėtų priežasčių iš vienos pusės neracionaliai išmetamos didelės sumos pinigų, o iš kitos pusės visuomenėje formuojasi nuomonė apie padėties netikrumą, apie galimas greitas atmainas, nekalbant jau apie tai, kad ir kitos, net labai daug darbo turinčios įstaigos tuo demoralizuojamos.

Laikydamas savo pareiga visa tai pranešti Tamstai, p. Komisare, noriu dar atkreipti Tamstos dėmesį į tai, [kad buv. lenkų tarnautojai jokio produktingo darbo dirbti nenori, o stengiasi sėdėti įstaigose. Visi lenkų skundai dėl atleidimo iš įstaigų yra sąmoningai organizuotos politinės veiklos pobūdžio]. Iš įstaigų atleidžiami ne vien lenkų tautybės darbuotojai, bet taip pat ir lietuviai. Tik lietuviai niekur neina skųstis, o ieško darbo kitose srityse. Šį tvirtinimą gali pailiustruoti faktas, kad tuo metu, kai iš Vilniaus Universiteto [dėl darbo stokos] buvo atleisti 47 lietuviai ir vienas lenkas, tai nė vienas lietuvis niekur nesiskundė, o lenkas kreipėsi į vokiečių karo vadovybės organus, kurie įsakė grąžinti jį atgal į įstaigą.

Kad Vilniaus miestui ir sričiai būtų patikrintas saugumas ir tvarka, kad būtų galima užkirsti kelią čia skleidžiamiems įvairiems gandams ir nepasitenkinimo kėlimui, o taip pat atstatyti darnų ir racionalų įstaigų darbą bei krašto ūkį, reikalinga skubiai:

1. Politiniais tikslais į Vilnių ir jo sritį atkeltus po 1920 metų lenkus, o taip pat visus karo pabėgėlius su jų šeimomis [panaudoti

produktyviems darbams ne Vilniuje ir jo srityje, o kituose Vokietijos žinioje esančiuose kraštuose].

2. Veikiančių įstaigų atsakingiems vedėjams leisti [laisvai, savo nuožiūra, apvalyti tarnautojų aparatą nuo nepatikimo, bolševikų pastatyto elemento, neatsižvelgiant į tarnautojų tautybę], o [pačias] įstaigas taip sutvarkyti, kad jos galėtų darniai veikti ir nedaryti neracionalių išlaidų ir atleisti tarnautojus už drausmės ir kitus tarnybinius nusižengimus.

3. Per daug išpūstų ar neturinčių darbo įstaigų tarnautojus atleisti, susitarus su Tamsta.

4. Atleistųjų tarnautojų reiškiamas pretenzijas pavesti aiškinti Darbo Inspektoriui.

5. Lenkų keliamus skundus vokiečių įstaigose spręsti tik nuodugniai reikalą ištyrus aukščiau nurodytų aplinkybių šviesoje.

6. [Iš tų pinigų, kurie dabar mokami neturintiems darbo, bet neatleistiems tarnautojams, o taip pat iš specialiai skirtų kreditų suorganizuoti viešus produktingus darbus, nuo kurių negalėtų atsisakyti neturintieji ar negalintieji kitur susirasti darbo].

Atrodo, kad šiomis priemonėmis galima būtų lengvai išspręsti visas aukščiau minėtas gana painias problemas.

Ant projekto yra užrašas: „Mielas prietel̃i, čia yra grubus juodraštis, papildyk daugiau faktine medžiaga, ekonominiais argumentais, darašydamas ir užbraukdamas, kur reikia“. Raštas buvo rašomas 1941 m. vasaros pabaigoje ar ankstyvą rudenį. Jis, beje, atsako į kai kuriuos prof. K. Górskio rašinyje 1943 m. pateiktus kaltinimus lietuviams. Gal ir nereikėjo skelbti šio rašto projekto. Betgi prisimindami, kad Lietuvoje daugelis svetimšalių „geradėjų“ vadovaudavosi principu *divide et impera,* išklausykime *et altera pars*. Pažiūrėkime, ką lietuviai galvojo apie lenkų valdininkus Vilniuje ir ką tie valdininkai darė. Tai ne priešpriešos kurstymas, o siekis plačiau pažvelgti į neretai pernelyg uoliai pučiamą mitą, kad vos ne visi lietuviai talkininkavo naciams.

Literatūra

1. Lictuvos centrinis valstybės archyvas, f. 954, ap. 2, b. 58, l. 118–122.
2. *Į laisvę*, 1941, birželio 24.
3. A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998.
4. J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944)*, Vilnius, 1969.
5. V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996.
6. P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, 1994, d. 1.
7. L. Truska, *Lietuvos istorija. 1938–1953*, Vilnius, 1997.

Stasys Knezys

Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.

Lietuvių tautinio darbo apsaugos batalionas, pradėtas formuoti Kaune 1941 m. birželio 28 d., kai vokiečių–sovietų fronto linija jau buvo nuvilnijusi per Lietuvą į Rytus, yra vienas ryškesnių ir dramatiškesnių Lietuvos kariuomenės istorijos puslapių.

Būtent Lietuvos kariuomenės istorijos, nors kariuomenę sovietiniai okupantai buvo panaikinę – inkorporavo ją į Raudonąją armiją ir pavertė 29-uoju šaulių teritoriniu korpusu (toliau – 29-asis ŠTK), o didelę dalį lietuvių karių, ypač karininkų, paleido iš tarnybos. Tačiau inkorporavus buvo sunaikinta tik struktūra, pasisavinta ginkluotė ir kariuomenės turtas. Ikikarinėje Lietuvoje ugdyta ir puoselėta nepriklausomybės dvasia liko gyva.

Siekdami palaužti nepriklausomybės dvasią, bolševikai pasirinko žmonių naikinimo, teroro ir smurto kelią. Kalėjimai buvo prigrūsti lietuvių patriotų, tūkstančiai jų išvežta į lagerius, ištremta į atšiauriausius Rusijos kampus. Didėjo lietuvių neapykanta okupantams, ypač patyrus neregėtą smurtą, kai 1941 m. birželio 14–16 d. į Rusiją buvo išvežta kelios dešimtys tūkstančių žmonių, tarp jų keli šimtai lietuvių karių.

Artėjantis karas teikė vilčių išsigelbėti nuo smurto ir prievartos. Ruseno viltis atkurti ir Lietuvos kariuomenę.

Prasidėjus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui, iš pradžių atrodė, kad klostosi gana palankios aplinkybės viltį paversti tikrove. Atkurtos kariuomenės užuomazgomis Kaune galėjo tapti karo komendantūra su Tautinio darbo apsaugos (toliau – TDA) batalionu, Vilniuje – besiformuojantys iš buvusio 29-ojo ŠTK karių lietuviški daliniai. Tačiau vokiečių planai buvo kitokie.

TDA batalionas – vilties atkurti Lietuvos kariuomenę išraiška. Deja, kol kas apie šį batalioną mažai žinoma. Sovietmečiu Lietuvos istorikai apie jį užsimindavo tik palankia komunistinei ideologijai linkme. Net ir laisvajame pasaulyje atsidūrę lietuviai vengė šios temos, tik paminėdavo bataliono suformavimą. Jie daugiau tyrinėjo aplinkybes, kuriomis liepos 23 d. naktį į 24 d. įvyko voldemarininkų surengtas ir vokiečių gestapo remiamas perversmas prieš Lietuvos laikinąją vyriausybę.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pasirodė nemažai publikacijų apie to meto istorijos įvykius. Paminėtinos knygos: A. Bubnio „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“ (1998 m.), P. Stankero „Lietuvių policija 1941–1944 metais“ (1998 m.), A. Gražiūno „Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944“, J. P. Kedžio „Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991“ (1994 m.) ir kt. Tačiau ir jose apie TDA batalioną rašoma nedaug.

Toliau pateikiama išsamesnė medžiaga apie TDA batalioną, jo kūrimosi aplinkybes, remiantis Lietuvos archyvuose saugomais dokumentais, to meto dalyvių prisiminimais.

Šių eilučių autoriaus tyrinėjimų tema – Lietuvos karininkijos naikinimas, tad ir straipsnyje daugiau dėmesio skiriama karininkams.

* * *

Ankstų 1941 m. birželio 22-osios rytą prasidėjo Vokietijos–Sovietų Sąjungos karas. Lietuviai, patyrę nežmonišką smurtą ir prievartą sovietinės okupacijos metu, tuoj pat sukilo. Pirmieji partizanų būriai pradėjo veikti arčiau sienos su Vokietija, bet greitai jų veikla išplito po visą kraštą.

Birželio 23 d. 9 val. 28 min. Leonas Prapuolenis Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) vyriausiojo štabo vardu paskelbė atkuriamą laisvą ir nepriklausomą Lietuvos valstybę bei Laikinosios vyriausybės sudėtį. Tai sukėlė naują sukilimo impulsą visoje Lietuvoje.

Sukilimo centru tapo Kaunas. Kilus karui, birželio 22 d. susirinkęs Kauno LAF'o štabas nutarė pradėti sukilimą. Po pietų jau pradėjo veikti sukilėlių grupės, o sukilimas įsiliepsnojo birželio 23-iąją.

Birželio 25 d. įžengusios į miestą vokiečių avangardinės dalys rado jį išvalytą nuo raudonųjų.

Jau birželio 23 d. ats. plk. Liudvikas Butkevičius pradėjo organizuoti vietinę apsaugą Kaune. Jos štabas per Kauno radiją paskelbė net keliolika potvarkių ir įsakymų. Pirmiausia nurodyta visur organizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų ir valstybės turto apsauga. Kauno apsaugai buvo paskelbta karininkų ir puskarininkių mobilizacija. Jai vykdyti Kauno komendantu buvo paskirtas mjr. Antanas Biknaitis, iki sovietų okupacijos buvęs Kauno komendanto pavaduotoju[1]. Išlikę nepriklausomos Lietuvos pareigūnai buvo pakviesti perimti administraciją ir policiją, o kur tokių nėra, valdžios pareigūnus skirti pavesta vietinės apsaugos dalinio vadovybei. Beje, šis nurodymas galiojo visam kraštui.

Pradėtą vietinės apsaugos organizavimo darbą netrukus perėmė Lietuvos laikinoji vyriausybė. Ji šiek tiek pertvarkė vietinės apsaugos veiklą: vietoj plk. L. Butkevičiaus vietinei apsaugai vadovauti paskyrė plk. Andrių Butkūną, buvusį Kauno 8-ojo pėstininkų Kunigaikščio Vaidoto pulko vadą (sovietams okupavus Lietuvą, jis buvo paleistas į atsargą). Kauno komendantu paskiriamas ėjęs šias pareigas iki sovietinės okupacijos plk. Jurgis Bobelis, ką tik grįžęs į Kauną iš Rygos kalėjimo, kur buvo kalinamas ir tardomas Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos NKVD. Ištrūkti jam iš ten pavyko vokiečių karo aviacijai bombarduojant Rygą. Mjr. A. Biknaitis paliktas karo komendanto pavaduotoju.

Birželio 24 d. buvo sudaryta Krašto gynimo taryba, į kurią įėjo div. gen. Stasys Pundzevičius, div. gen. Mikas Rėklaitis, plk. inž. dr. Juozas Vėbra, Kauno karo komendantas plk. J. Bobelis ir Kauno burmistras Kazimieras Palčiauskas[2]. Tarybos nariais buvo paskirti kariškiai, ėję aukštas pareigas nepriklausomos Lietuvos kariuomenėje. Deja, šios tarybos veiklos pėdsakų archyvuose labai nedaug.

Lietuvos laikinosios vyriausybės paskirtas karo komendantas tuoj pat išleido įsakymą dėl komendantūros organizavimo.

KAUNO MIESTO IR APSKRITIES KARO KOMENDANTŪRAI
Į S A K Y M A S Nr. 1

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 23 d.

§ 1.

Laikinosios Lietuvos Vyriausybės įsakymu nuo šios dienos esu paskirtas Kauno miesto ir apskrities komendantu.

§ 2.

Savo padėjėjais skiriu:

1. Pulkininką ŠAUDZĮ – operacijų srityje,

2. Pulkininką leitenantą BALSĮ Andrių – vėlyvam vaikščiojimui ir ginklam laikyti leidimų išdavinėjimo srityje,

3. Majorą BIKNAITĮ Antaną – organizacijos ir komplektavimo srityje,

4. Kapitoną BRIEDULĮ – informacijos srityje,

5. Partizaną AUSEJŲ – ypatingiems reikalams.

§ 3.

Komendantūros adjutantais skiriu:

1. Leitenantą MARKAUSKĄ Stasį,

2. Leitenantą KUČINGĮ Petrą.

§ 4.

Steigiu komendantūros valdybas ir paskiriu jų viršininkus ir pavaduotojus pagal žemiau talpinamą sąrašą:

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė ir vardas	Pareigų pavadinimas
		APSAUGOS VALDYBA	
1	Majoras	LINKEVIČIUS Petras	Valdybos viršininkas
2	Kapitonas	KAZILIONIS Pranas	Pavaduotojas
		GINKLAVIMO VALDYBA	
3	Pulkininkas	VĖBRA Juozas	Valdybos viršininkas
4	Pulkininkas	KALMANTAS Mykolas	Pavaduotojas
		SPAUDOS VALDYBA	
5	Partizanas	SENKUS Juozas	Valdybos viršininkas
6	Partizanas [ats. jaun. ltn.]	ŠVIRNICKAS Albinas	Pavaduotojas
		TIEKIMO VALDYBA	
7	Pulkininkas leit.	GRUDZINSKAS Vladas	Valdybos viršininkas

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė ir vardas	Parcigų pavadinimas
8	Pulkininkas	BUTAUSKAS Vincas	Pavaduotojas
		TRANSPORTO VALDYBA	
9	Partizanas	STRAZDAS Lionginas	Valdybos viršininkas
10	Partizanas	GRAUŽINIS Juozas	Pavaduotojas
		BUTŲ VALDYBA	
11	Pulkininkas	SEREIKA [Tomas]	Valdybos viršininkas
12	Kapitonas	KATILIUS	Pavaduotojas
		SANITARIJOS VALDYBA	
13	San. pulkininkas	AUGEVIČIUS JONAS	Valdybos viršininkas
		TURTŲ, APRANGOS VALDYBA	
14	Leitenantas	ŠIDIŠKIS Tomas	Valdybos viršininkas

§ 5.

Apsaugos valdybos viršininko žinion skiriu:
1) Leitenantą BLAŽĮ Leoną,
2) Leitenantą PLUNGĘ Joną,
3) Leitenantą RUTKAUSKĄ Vytautą,
4) Jaun. leitenantą PETRULĮ Bronių,
5) Jaun. leitenantą ŠILINĮ Domą.

Pulkininkas (J. Bobelio parašas)
Kauno Miesto ir Apskrities Karo Komendantas[3]

Komendantūros rūmų komendantu buvo paskirtas kpt. Juozas Zaborskis, Lietuvos kariuomenėje buvęs Karo policijos mokyklos apsaugos kuopos vadu. Sovietų okupacijos metu panaikinus Kauno komendantūrą jis buvo paskirtas į 29-ojo ŠTK 294-ąjį šaulių pulką. Kilus karui pulkas nesitraukė į Rusiją, kaip buvo įsakyta Raudonosios armijos vadovybės, ir liko Lietuvoje. Kai pulkas susirinko Vilniuje, štabas surinko duomenis apie karo pradžioje patirtus nuostolius. Kpt. J. Zaborskis buvo įrašytas į skiltį „negrįžo į pulką“[4].

Apie 1941 m. Birželio sukilimą Kaune rašyta daug. Tačiau daugiausia dėmesio skirta Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimo aplinkybėms, sukilėlių veiksmams. Rašiusieji apie sukilimą Kaune mini nedaugelio karininkų pavardes, daugiausia tuos, kurie vadovavo sukilėlių grupėms. Tačiau tai buvo tik dalis karininkijos, aktyviai įsitraukusios į sukilimą. Kaip matyti iš pirmojo įsakymo komendantūrai, kita karininkų dalis tuoj pat pradėjo organizuotis į karinę struktūrą, galinčią tapti atkuriamos Lietuvos kariuomenės užuomazga.

Komendantūra turėjo daug darbo: reikėjo organizuoti vadovavimą partizanų būriams, palaikyti su jais ryšį, rūpintis svarbių objektų apsauga, spręsti, ką daryti su paimtais į nelaisvę raudonarmiečiais, sulaikytais partiniais ir sovietiniais aktyvistais, palaikyti rimtį ir tvarką mieste.

Pirmasis karo komendanto įsakymas skelbė:

Kauno Karo Komendanto
įsakymas Nr. 1

Visiems Kauno miesto ir apskrities gyventojams įsakau:

1. Asmenys, turintieji ginklus, tuojau privalo juos įregistruoti Kauno komendantūroje.

2. Policijos nuovadų viršininkams ir policijos valdininkams tuojau grįžti į tas pareigas, kuriose jie buvo 1940 m. birželio mėn. 15 d. Vykti į policijos nuovadas.

3. Šaulių būrių vadai ir jų padėjėjai tuojau organizuoja šaulių būrius tose pat vietose ir tose pat būstinėse, kuriose jie buvo 1940 m. birželio mėn. 15 d. Visi šauliai tuojau prisistato savo būrių vadams ar jų padėjėjams būrio štabo būstinėje.

4. Valdžios ir privačių namų savininkai ir kiemsargiai privalo žiūrėti, kad jų namuose nesislapstytų įtariami asmenys. Apie tokius asmenis tuojau pranešti policijai.

5. Visi Kauno miesto ir apskrities priešgaisrinės apsaugos pareigūnai privalo tuojau grįžti į savo pareigas.

6. Valdžios ir visuomenės turtą saugoti ir nenaikinti, nusikaltusius perduoti policijai.

7. Kauno mieste ir apskrityje draudžiu vaikščioti ir važinėtis nuo 23 iki 5 val. Draudžiamu laiku vaikščioti galima tik komendantūros leidimu.

8. Nevykdantieji šio įsakymo baudžiami griežčiausiomis bausmėmis.

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 24 d. *Plk. BOBELIS*[5]

Kėlė rūpesčių ir santykiai su naujaisiais okupantais. Paniškas Raudonosios armijos traukimasis, nuožmios sukilėlių kovos su bandžiusiais persikelti per Nemuną jos daliniais, susirėmimai dėl tiltų, siekiant išsaugoti juos nesusprogdintus atsitraukiančių raudonarmiečių – visa tai rodė, kad vokiečių kariuomenė artėja. Tuo tarpu iš vietovių, į kurias įžengdavo vokiečių kariuomenė, pasiekdavo pranešimai, kad jau ne vienas žmogus ir net partizanas, vokiečių sutiktas su ginklu, buvo skaudžiai nukentėjęs.

Sukilimo metu Kaune ir jo priemiesčiuose veikė daug organizuotų ir spontaniškai susikūrusių sukilėlių būrių, nemažai buvo savo nuožiūra veikiančių nedidelių ginkluotų grupių ir pavienių asmenų. Atsirado ir tokių, kurie paprasčiausiai plėšikavo. Tad kitas komendanto įsakymas buvo sukilėlių partizanų klausimu:

Kauno Karo Komendanto
įsakymas Nr. 2

Vokiečių kariuomenė su visais ginkluotais vyrais, neturinčiais mūsų atitinkamų įstaigų nustatytos raštiškos formos pažymėjimų su štampu „Wehrdienst“, elgiasi kaip su priešais, ir jų gyvybei gresia pavojus.

Kauno Karo komendantūra nuo 15 val. šios dienos pradėjo išdavinėti atitinkamus pažymėjimus.

Kovos dalinių vadai privalo pasirūpinti visiems jų žinioje esantiems vyrams tokiais pažymėjimais. Pažymėjimai išduodami pagal sąrašus, pasirašytus dalinio vado. Sąrašai turi būti tuojau pristatyti į Kauno Karo Komendantūrą.

Vietose, kur dar nėra komendantūrų, pažymėjimų išdavimu rūpinasi atitinkami kiti vietos organai. Pažymėjimas pageidaujamas spausdintas su šiais žodžiais ir raidėmis:

"Sicherheitsdienst"

"L. N. P."

ir kampe su cheminiais dažais štampu „Wehrdienst".

Pažymėjimai visur išduodami vardiniai pagal sąrašą, patvirtintą kovos dalinio vado parašu. Pažymėjimus išduodančios įstaigos atsakingos už tai, kad pažymėjimai nepakliūtų į netinkamas, blogais tikslais rankas. Pažymėjimų ir štampų padirbimas yra valstybės išdavimas, ir už jį bus taikomos griežčiausios bausmės.

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 24 d. *KAUNO KARO KOMENDANTAS*[6]

Tą dieną, kai į Kauną įžengė vokiečių kariuomenė, buvo paskelbtas įsakymas dėl leidimų nešioti ginklus:

Kauno Karo Komendanto
Į S A K Y M A S Nr. 7

Visiems partizanams vadams ir atskiriems partizanams į s a k a u:

1. Šiandien ligi 22 valandos apsirūpinti leidimais ginklams laikyti. Leidimus duoda Kauno Karo Komendantūra. Partizanai, sulaikyti su ginklais, bet neturį leidimų, bus baudžiami visu įstatymų griežtumu ligi mirties bausmės.

2. Visiems partizanų būrių vadams miesto apsaugos reikalais tuojau atvykti į Kauno Karo Komendantūrą pas Miesto Apsaugos Viršininką arba su juo susisiekti telefonu 22 313 Nr.

Be to, pranešu, kad ligi atskiro mano įsakymo atsargos karių registracija sustabdoma.

Kaunas
1941 m. birželio mėn. 25 d.

Plk. BOBELIS
Kauno Karo Komendantas[7]

Tose vietovėse, per kurias ėjo frontas, aukščiausia ir besąlygiška valdžia priklausė vokiečių karinių dalių vadams. Vermachto užnugaryje karinės administracijos klausimus sprendė karo lauko komendantūros. Joms priklausė beveik visi kariniai ir civiliniai reikalai, išskyrus politinius. Vakarinė Lietuvos dalis, į kurią įėjo ir Kaunas, buvo priskirta 821-ajai karo lauko komendantūrai. Šiai komendantūrai vadovavo austras gen. mjr. Robertas von Pohlis. Kai birželio 25 d. vokiečių kariuomenė įžengė į Kauną, su ja atvyko ir vokiečių karo komendantas kartu su savo štabu. Nuo šiolei gen. mjr. R. von Pohlis tapo naujų okupantų valdžios atstovu, kurio nurodymai buvo privalomi vykdyti.

Birželio 28 d. vokiečių karo komendantas gen. mjr. R. von Pohlis nurodė Kauno karo komendantui plk. J. Bobeliui sukilėlių partizanų būrius nuginkluoti, ginklus pristatyti į Kauno komendantūrą. Tai buvo nedviprasmiškas reikalavimas šiuos būrius paleisti. Matyt, buvo kalbėta ir apie tolesnes perspektyvas panaudoti lietuvių ginkluotas formuotes, nes jau tą pačią dieną pasirodė toks Kauno karo komendanto įsakymas:

Kauno Karo Komendanto
įsakymas Nr. 9

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 28 d.

Vadovybės įsakymu lig šiolei veikę partizanų daliniai perorganizuojami į reguliarų junginį. Ryšium su tuo visi partizanų daliniai, įmonių apsauga ir paskiri asmenys savo turimus visus ginklus ir karo medžiagą privalo ligi šiandien, birželio mėn. 28 d. 17 val. grąžinti perregistravimui į Kauno Karo Komendantūrą. Nuo to pat laiko išduoti ligšioliniai leidimai ginklui laikyti ir vaikščioti nustoja galios. Asmenys, kurie nustatytu laiku ginklų perregistravimui į Komendantūrą negrąžins, bus baudžiami visu įstatymų griežtumu.

Pulkininkas BOBELIS (parašas)
Kauno miesto ir apskrities
Komendantas[8]

Formuoti reguliarų junginį pradėta nedelsiant. Tą pačią dieną buvo išplatintas ir Kauno karo komendanto pranešimas:

Kaunas, 1941 m. birželio 28 d.

Kauno Karo Komendanto
pranešimas

Prie Kauno Karo Komendantūros formuojamas Tautinio Darbo Apsaugos batalionas. Visi taurūs lietuviai, norį tarnauti tame batalione, kviečiami iki š. m. birželio 29 d. 18 val. užsirašyti Kauno Karo Komendantūroj, Gedimino g. 34, I a., kamb. 1. Priimami tarnavę aktyvioj tarnyboj karininkai, puskarininkiai ir eiliniai. Registruojantis prašome pristatyti visus turimus karinius ir civilinius asmens dokumentus.

Kauno Karo Komendantas[9]

Kaip buvo sprendžiamas su vokiečiais bataliono formavimo klausimas, žinių nėra. Tačiau neabejotina, kad tai atitiko abiejų šalių – vokiečių ir lietuvių – interesus. Vokiečiams batalionas buvo reikalingas pagalbinėms funkcijoms atlikti – saugoti karinės reikšmės objektus, sovietų karo belaisvių stovyklas, patruliuoti gatvėse ir kt. Lietuvių interesas – turėti savos kariuomenės užuomazgą.

TDA batalionui formuoti Kauno karo komendantas plk. J. Bobelis birželio 29 d. paskirstė užduotis komendantūros pareigūnams[10]. Plk. A. Butkūnui buvo pavesta rūpintis TDA bataliono formavimu, bataliono karių apranga, plk. J. Vėbrai – apginklavimu, mjr. A. Biknaičiui – bataliono ir komendantūros etatų sudarymu, sargybų reikalais, plk. ltn. A. Lapinui – sąmatos sudarymu, partizanui L. Strazdui – autopriemonių tvarkymu.

Pavadinimas „Tautinio darbo apsaugos“ batalionas atsirado neatsitiktinai. LAF, rengdamasis sukilimui Lietuvoje kilus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui, buvo parengęs bendrą instrukciją Lietuvos pogrindžiui, pavadintą „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“. Šis dokumentas, datuotas 1941 m. kovo 24 d., buvo perduotas Lietuvos pogrindžiui ir raštu, ir žodžiu. VI dokumento skyriuje „Gairės sukilimui ruošti“ nurodoma aktyvistų sąjūdžio teritorijoje sudaryti Tautinio darbo apsaugą, kaip to sąjūdžio kovos organą[11].

Neabejotina, kad Tautinio darbo apsaugos padalinių klausimas buvo derintas su

vokiečių politine ir karine vadovybe, nes minėto dokumento VII skyriuje „Sukilimo vykdymas“ rekomenduojama: „Kad vokiečiai galėtų sukilėlius atskirti nuo šiaip jau kitų civilių gyventojų ir nepaskaitytų juos ginkluotais vietiniais komunistais, sukilimui įvykus, jo dalyviai užsideda ant kairiosios rankos baltą (drobės) juostą su raidėmis T.D.A. (Tautinio Darbo Apsauga)“[12].

TDA batalioną pradėta formuoti birželio 28 d. Žmonių netrūko, nes įsirašyti į batalioną pageidavo daug buvusių partizanų. Netrūko ir karininkų – komendantūroje iki tol buvo užsiregistravę 212 karininkų[13].

Pirmasis įsakymas batalionui pasirašytas liepos 1 d. Bataliono vadas plk. A. Butkūnas paskelbė, kad Kauno karo komendantui įsakius jis paskirtas bataliono vadu ir šias pareigas pradėjo eiti nuo birželio 28 d., ir kreipėsi į bataliono karius: „Kariai, mes pradedame naują kūrybos darbo laikotarpį. Mus iš raudonojo teroro išvadavo Didysis Vokietijos Vadas Hitleris ir jo garbingoji kariuomenė, su kuria drauge kovėsi ir mūsų partizanai, šauliai ir Lietuvą mylį lietuviai, parodydami didelį pasiaukojimą ir pasiryžimą, kaudamiesi su bolševikais dėl kiekvienos žemės pėdos ir kiekvieną tą pėdą aplaistydami savo krauju. Garbė žuvusiems kovotojams. Mes, kariai, turime sekti žuvusiųjų ir 1919 metų savanorių pėdomis. Ir nelaukti atlyginimo už darbą, bet turime dirbti ir aukotis savo išvaduotosios tėvynės atstatymui, o tą galėsime pasiekti tik būdami drausmingi ir vieningi. Tad dirbkime, kariai, mūsų brangios tėvynės labui, nesigailėdami savęs ir atstatysime ją dar gražesnę, negu buvo“[14].

1941 m. liepos 3 d. TDA bataliono vadas plk. A. Butkūnas patvirtino karininkų pareigas:

Slaptas

Kauno Karo Komendantūros
Tautos Darbo Apsaugos Batalionui

Į S A K Y M A S Nr. 2
1941 m. liepos mėn. 3 dienos

Rikiuotės sritis

§ 1.
Priimtus į Tautos Darbo Apsaugos batalioną karininkus skiriu:

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė ir vardas	Užimamoji vieta	Teisės užim. vietoje
1	Gen. št. majoras	Impulevičius Antanas	Bn. Vado pavaduotojas	P. v. padėj.
2	Leitenantas	Garbenis Vladas	Adjutantas	Kp. vado
3	„	Jankūnas Antanas	Žinių Karininkas	„
4	Kapitonas	Staugaitis Andrius	Kvotų Karininkas	„
5	„	Levinas Jonas	Ūkio viršininkas	Bn. vado
6	„	Butėnas Juozas	Raštvedys	Kp. vado

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė ir vardas	Užimamoji vieta	Teisės užim. vietoje
7	„	Staniškis Sergėjus	Iždininkas	„
8	„	Danilevičius Vincas	Maisto tiekėjas	„
9	J. ltn.	Dičius Algirdas	Ginklininkas	„
10	Ltn. gyd.	Kazlauskas Bronius	Vyr. gydytojas	Bn. vado
11	„	Narbutas Antanas	Jaun. „	Kp. vado
12	Kapitonas	Meižys Dionyzas	Komendantas	„
13	„	Kirkila Bronius	1-mos kp. vadas	„
14	Leitenantas	Paulauskas Stepas	„ vado padėjėjas	K-dos v.
15	J. leitenantas	Plungė Jonas	„ būrio vadas	Br. vado
16	„	Ralys Jonas	„	„
17	„	Kulakauskas Povilas	„	„
18	Kapitonas	Gasėnas Norbertas	2-os kuopos vadas	Kp. vado
19	Leitenan.	Mituzas Julius	Kp. vado padėjėjas	K-dos v.
20	„	Kemeklis Aleksandras	2-os kp. būrio vadas	Br. vado
21	„	Tamošiūnas Vladas	„	„
22	J. ltn.	Juodis Jurgis	„	„
23	Leitenan.	Barzda Juozas	3-čios kuopos vadas	Kp. vado
24	„	Dagys Anatolijus	Kp. vado padėjėjas	K-dos v.
25	„	Skaržinskas Jurgis	3-čios kp. br. vadas	Br. vado
26	„	Norkus Bronius	„	„
27	J. ltn.	Dubinskas Stepas	„	„
28	Kapitonas	Klimavičius Viktoras	4-tos kp. vadas	Kp. vado
29	Leitenantas	Abramavičius Julius	Kp. vado padėjėjas	K-dos v.
30	„	Šalkauskas Antanas	4-tos kp. būrio vadas	Br. vado
31	„	Malinauskas Vladas	„	„

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė ir vardas	Užimamoji vieta	Teisės užim. vietoje
32	J. ltn.	Janulevičius Jurgis	„	„
33	„	Grigaliūnas Povilas	„	„
34	Kapitonas	Truškauskas Juozas	5-tos kuopos vadas	Kp. vado
35	J. ltn.	Buinauskas	Kp. v. padėjėjas	K-dos v.
36	"	Rustcikas Petras	5-tos kp. būrio vadas	Br. vado
37	"	Obelenis Juozas	"	„
38	Leitenantas	Sutkaitis Stasys	4-tos kp. būrio vadas	Br. vado

Pulkininkas (pasirašė Butkūnas)
T.D.A. Bn. V a d a s
Leitenantas (pasirašė Garbenis)
T.D.A. Bn. Adjutantas[15]

Vėliau kitame įsakyme patikslinta, kad visi minėti karininkai priimti į tarnybą batalione nuo birželio 28 d. Tai reiškė, kad faktiškai batalionas pradėtas formuoti dar anksčiau, nes birželio 28 d. jau buvo sudarytas jo branduolys.

Beje, ltn. A. Šalkauskas į batalioną neatvyko ir vėliau buvo išbrauktas iš karininkų sąrašų.

Beveik visi bataliono karininkai buvo iš paleistųjų į atsargą, Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą: vieni – iš Lietuvos kariuomenės, kiti – kiek patarnavę Raudonosios armijos 29-ojo ŠTK dalyse.

Kai kurie karininkai buvo patyrę sovietinio kalėjimo žiaurumus. Iš kalėjimo juos išlaisvino kilęs Vokietijos–SSRS karas. Tarp jų – buvęs Šaulių sąjungos štabo mokymo skyriaus viršininkas gen. št. mjr. A. Impulevičius, 9-ojo pėstininkų pulko 1-osios kuopos vadas kpt. V. Klimavičius, 5-ojo pėstininkų Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kęstučio pulko 5-osios šaulių kuopos vadas kpt. B. Kirkila, to paties pulko ir kuopos būrio vadas jaun. ltn. J. M. Plungė, 3-iojo dragūnų „Geležinio vilko“ pulko adjutantas kpt. N. Gasėnas, buvęs Eišiškių šaulių kuopos, pasienio policijos mokomojo būrio viršininkas ats. ltn. S. Paulauskas, ats. jaun. ltn. J. Ralys.

Vos keli karininkai buvo iš pasitraukusiųjų iš 29-ojo ŠTK, beje, daugiausia atsitiktinai. Antai tarnavęs korpuso aviaeskadrilėje ltn. B. Norkus, būdamas laisvas nuo tarnybos, savaitgaliui atvyko į Kauną ir prasidėjus karui tuoj pat įstojo į sukilėlių gretas.

Batalionas buvo formuojamas sparčiais tempais. Birželio 28 d. priimta 107 savanoriai, birželio 29 d. – 152, birželio 30 d. – 143, liepos 1 d. – 269. Liepos 4 d. batalione buvo jau 724 puskarininkiai ir kareiviai[16]. Vėliau savanorių priėmimo banga truputį atslūgo.

Iki birželio pabaigos buvo suformuotos penkios kuopos.

Liepos pradžioje pradėta formuoti 6-oji kuopa. Ją formuoti įsakyta kpt. A. Staugaičiui, dėl to jis buvo atleistas iš bataliono kvotų karininko pareigų[17]. Tačiau jau kitą dieną kpt. A. Staugaitis atleidžiamas iš tarnybos jo paties prašymu. Kuopą toliau formavo liepos 5 d. priimtas į tarnybą kuopos vadas Zigmas Šliavas, tačiau ir jis po dviejų savaičių buvo paleistas į atsargą jo paties prašymu. Liepos 17 d. pri-

imamas į tarnybą ir kuopos vadu paskiriamas kpt. Juozas Ūselis, buvęs PLP Karo mokyklos 2-osios kadro kuopos vyr. karininkas; Lietuvos kariuomenę inkorporuojant į Raudonąją armiją, jis buvo paskirtas Vilniaus pėstininkų karo mokyklos ūkio kuopos vadu[18].

Nuo liepos 17 d. buvo pradėta formuoti 7-oji kuopa. Jos vadu tapo tą dieną priimtas į tarnybą batalione kpt. Antanas Švilpa – buvęs 3-iojo dragūnų „Geležinio vilko" pulko 2-ojo eskadrono vadas. Kuopos vado padėjėju paskiriamas irgi tą pačią dieną priimtas į tarnybą ltn. Antanas Gudelis[19].

Batalionui formuojantis, jo sudėtis kito.

Liepos 3 d. į Kauno komendantūrą buvo perkeltas bataliono adjutantas ltn. V. Garbenis, paskirtas komendantūros vyresniuoju adjutantu. Jam išvykus į naują tarnybos vietą, bataliono adjutantu paskiriamas 2-osios kuopos vadas kpt. N. Gasėnas. 2-osios kuopos vadu paskiriamas priimtas tą pačią dieną į tarnybą kpt. Adolfas Gaigalas. Kvotų karininku paskiriamas tos pačios kuopos būrio vadas ltn. Aleksandras Kemeklis, o į jo vietą – jaun. ltn. Jonas Ramanauskas. Jaun. ltn. Petras Buinauskas perkeliamas iš 5-osios į 6-ąją kuopą[20].

Iš pradžių batalionas vykdė tas funkcijas, kurios buvo numatytos priimant sprendimą jį formuoti – saugojo svarbius karinės ir ūkinės reikšmės objektus Kaune ir jo priemiesčiuose, sovietinių karo belaisvių stovyklas. Be to, bataliono kariams dažnai tekdavo vykti į „valymo" akcijas, nes miesto apylinkėse buvo neramu. Į Kauno karo komendantūrą plaukte plaukė pranešimai, kad Kauno apylinkėse nedidelėmis grupėmis ir pavieniui plėšikauja raudonarmiečiai. Jiems reikėjo maisto ir civilinių drabužių. Jų apsilankymai atokesnėse sodybose ne kartą baigdavosi šeimų iššudymu, kad neliktų liudytojų. Be jų, dar siautėjo ginkluotos partinių ir sovietinių aktyvistų grupės. Pakako ir tiesiog plėšikaujančių grupių arba tokių, kurie paprasčiausiai suvedinėjo asmenines sąskaitas.

Netrukus batalionas buvo įpainiotas ir į vokiečių organizuotas masines žydų žudynes.

Tą pačią dieną, kai į Kauną įžengė vokiečių kariuomenė, atvyko ir A operatyvinės grupės vadas SS brigadenfiureris Walteris Stahleckeris su priešakiniu būriu. Jau suspėjęs organizuoti žydų žudynes Tilžėje, jis nedelsė ir čia. Tuoj pat Kaune buvo surengti jo inicijuoti žydų pogromai, kurie tęsėsi iki birželio 29 d.[21]

A operatyvinę grupę, skirtą veikti Baltijos šalyse, sudarė 2/A ir 3/A operatyviniai būriai bei 1a ir 1b ypatingieji būriai*[22]. Liepos 2 d. 3/A operatyvinis būrys Lietuvoje perėmė saugumo policijos funkcijas. Jos vadas SS štandartenfiureris* * Karlas Jägeris su štabu apsistojo Kaune. Dalis būrio buvo palikta Kaune, o jo padaliniai išvyko į Vilnių, Daugpilį ir Minską***. Du šiam būriui priklausantys padaliniai buvo Marijampolėje ir Raseiniuose[23].

SS štandartenfiurerio K. Jägerio „veiklos" rezultatai išryškėjo netrukus. Kaip matyti iš jo 1941 m. gruodžio 1 d. pasirašytos slaptos (su prierašu „valstybinės reikšmės") ataskaitos[24], policijos funkcijas vykdyti baudžiamoji komanda Nr. 3 (3/A operatyvinis būrys) pradėjo liepos 2 d. Nuo liepos 4 d. pradėtos masinės žydų žudynės Kauno fortuose. Toliau jis rašo, kad masinės žydų ir kitų asmenų žudynės Kaune bei kitose Lietuvos vietovėse iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytos „sudarius

---

* Operatyviniai būriai turėjo veikti iš anksto numatytose teritorijose ir jas užėmus vermachtui imtis ten saugumo policijos funkcijų; ypatingieji būriai jiems priskirtų teritorijų neturėjo, jie privalėjo sekti paskui frontą ir nedelsdami imtis komunistų, žydų ir kitų potencialių vermachto priešų naikinimo ką tik užimtose teritorijose.

** Esesininkai turėjo specialius laipsnius. Štandartenfiureris prilygo pulkininko laipsniui.

*** 3/A operatyviniame būryje buvo 120 žmonių, suskirstytų į tris būrius. Kaune buvo paliktas SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno vadovaujamas būrys, maždaug 40 žmonių.

judrią komandą, kuriai vadovauja SS oberšturmfiureris HAMANN ir 8–10 išmėginti žmonės iš BK Nr. 3, bendradarbiaujant su lietuviškaisiais partizanais".

Minėtoje A. Gražiūno knygoje K. Ėringis skiltyje „Redaktoriaus papildymas pagal šaltinius" (p. 96) pateikia citatą iš A operatyvinės grupės vado 1941 m. liepos 6 d. pranešimo Nr. 14: „Birželio 28 d. [šeštadienį] vokiečių karinė komendantūra įsakė Kauno ir apylinkių partizanams nusiginkluoti. Iš partizanų formuočių buvo sudarytos penkios pagalbinės policijos kuopos. Dvi iš jų buvo priskirtos [vokiečių] „Einsatzkomandoms". Viena jų paskirta VII forte įrengtos žydų koncentracijos stovyklos apsaugai ir egzekucijoms vykdyti, o antroji kuopa, pritarus kariniam komendantui, turėjo būti priskirta prie „Einsatzkomandos" tvarkos policijos uždaviniams"[25].

Toliau K. Ėringis, remdamasis tuo pačiu dokumentu, rašo: „Kaune mėsmalė dar tęsėsi šešias savaites. Kauno VII forte įkurtoje žydų koncentracijos stovykloje buvo įrengti du skyriai: 1) vyrų ir 2) moterų ir vaikų. Šiame forte buvo uždaryta sunaikinti apie 1500 žydų. Juos saugojo lietuvių sargybų daliniai. Centriniame kalėjime sunaikinti buvo uždaryti 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis, 16 lenkų. Iš šio dokumento matyti, kad lietuviai nebuvo masinių žudynių nei organizatoriai, nei vykdytojai, bet neigti, kad tose kuopose nebuvo žiaurių ir susikruvinusių sąžinę kareivių – nėra pagrindo"[26].

Šiuos duomenis pateikia ir A. Bubnys savo knygoje, kaip matyti, remdamasis tuo pačiu A operatyvinės grupės vado pranešimu[27]. Jis pateikia ir patikslinimą, kad vokiečių saugumo ir SD 3/A operatyvinis būrys panaudojo vieną TDA bataliono kuopą (apie 205 policininkus) masinėms žudynėms Kaune ir periferijoje[28].

Tačiau teigti, kad masinėms žudynėms buvo panaudota tik viena ar dvi TDA bataliono kuopos, nėra pagrindo, nes tiek K. Ėringis, tiek A. Bubnys remiasi dokumentu, pasirašytu 1941 m. liepos 6 d., t. y. netrukus po to, kai akcijos buvo pradėtos.

Po karo sovietinis saugumas už dalyvavimą masinėse žudynėse suėmė daug buvusių TDA bataliono karių – eilinių, puskarininkių ir karininkų. Iš Lietuvos ypatingajame archyve saugomų baudžiamųjų bylų matyti, kad per ilgą laikotarpį (1944–1979 m.) saugumas nuodugniai išnagrinėjo bataliono veiklą 1941 m. vasarą ir rudenį ir mėgino išsiaiškinti kiekvieno jame tarnavusio kariškio tolesnį likimą.

Iš buvusių bataliono karių baudžiamųjų bylų matyti, kad masinėse žudynėse VII forte dalyvavo 1-oji ir 3-ioji kuopos. Remiantis apklausos protokolais galima spręsti, kad žudynėse dalyvaudavo ne specialiai suformuotos lietuvių komandos, o savo vadų vadovaujamos kuopos, būriai. Tokių parodymų daugybė. Iš jų matyti, kad pradėti masines žudynes Kauno VII forte vokiečių buvo įsakyta 1-ajai kuopai. Liepos 4 d. forte sušaudyti 463 žydai ir žydės. Kitoje egzekucijoje šiame forte buvo panaudota ir 3-ioji kuopa, nes vienos kuopos jau nebepakako – Lietuvoje tai buvo pirmoji itin didelė masinių žudynių akcija, kurios metu buvo nužudyti 2514 žydų tautybės asmenų. Šios žudynės vyko net dvi dienas. Po šios akcijos masinėse žudynėse daugiausia dalyvaudavo beveik visada 3-ioji kuopa, neretai – 1-oji, kartais – 2-oji, o kai vokiečių nurodymu vykdavo itin didelės masinės egzekucijos – ir visas batalionas, išskyrus tuo metu sargybą einančius ar kitas užduotis atliekančius karius. Kada, kur ir kaip vykdyti žudynes, nurodydavo vokiečiai. Visose žudynėse dalyvaudavo keletas vokiečių karininkų, kurie vadovaudavo jų vykdymui ir prižiūrėdavo, kaip jos vykdomos, bei 10–20 vokiečių karių grupė.

Vokiečių įpainioti į žydų žudynes ir negalėdami tam priešintis, lietuviai kariai savaip ėmė protestuoti. Liepos 5–11 d. bataliono vadas buvo priverstas paleisti iš tarny-

bos 117 karių[29] . Be to, prasidėjo karių dezertyravimas, atsiradus palankioms aplinkybėms pabėgdavo tai vienas, tai kitas – vien iš 1-osios kuopos liepos 15–17 d. pabėgo 9 kariai. Ypatingą protestą pareiškė 1-osios kuopos karininkai. Liepos 12 d. nusišovė kuopos vadas kpt. B. Kirkila[30]. Kuopos vado padėjėjas ltn. Stepas Paulauskas ir du iš keturių būrių vadų (jaun. ltn. Povilas Kulakauskas ir jaun. ltn. Jonas Ralys) parašė raportus atleisti iš tarnybos ir buvo atleisti[31]. Į laisvas 1-osios kuopos vado pareigas netrukus buvo paskirtas kpt. Povilas Pukys, liepos 14 d. priimtas į tarnybą batalione[32].

Nuo 1941 m. gruodžio 1 d. SS štandartenfiureris K. Jägeris buvo priverstas masinį žydų naikinimą sustabdyti.

Jau minėtoje ataskaitoje jis palankiai įvertino TDA bataliono karius (ataskaitoje jie vadinami partizanais): „Veiksmai pačiame Kaune, kur mūsų žinioje buvo pakankamas skaičius daugiau ar mažiau paruoštų partizanų, priešingai tiems ir dažnai dideliems sunkumams, kuriuos tekdavo įveikti kitose vietose, *atrodydavo kaip paradinis šaudymas* [išskirta mano. – *S. K.*]“[33].

Batalionas tapo nacių politikos Lietuvoje auka. Po karo sovietinis saugumas ypač persekiojo tuos, kurie tarnavo batalione. Daug buvusių bataliono karių už dalyvavimą masinėse žydų ir kitų asmenų žudynėse, kovą su raudonaisiais partizanais buvo nuteisti mirties bausme. Antai buvę 1-osios kuopos kariai Pranas Matiukas, Jonas Palubinskas, Boleslovas Čirvinskas, Aleksas Raižys, Leonas Mecius, Juozas Kopūstas, Klemensas Skabickas, Stasys Bendzius 1961 m. rugsėjo 25 d. buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn ir vėliau sušaudyti[34].

TDA batalionas buvo vienintelis organizuotas ginkluotas lietuvių dalinys Kaune. Vokiečiai suskubo pasinaudoti juo organizuodami masines žudynes. Tačiau bataliono atžvilgiu savų tikslų turėjo ir voldemarininkai.

Vos susiformavus Laikinajai vyriausybei, netrukus ėmė ryškėti voldemarininkų opozicija. Kaip rašė buvęs Laikinosios vyriausybės narys Adolfas Damušis[35] , voldemarininkai skelbė, kad jie priešingi Laikinajai vyriausybei ir kad jiems yra atėjęs laikas perimti vadovavimą lietuvių tautai. Vokiečiams, atsisakiusiems pripažinti Laikinąją vyriausybę, tai buvo paranku, juolab kad voldemarininkai laikėsi nuomonės, jog vyriausybės sudarymas ir nepriklausomybės skelbimas, nesusitarus su vokiečiais, yra klaida, dar padidinta konfliktu tarp vyriausybės ir vokiečių[36]. Kilusiais nesutarimais netruko pasinaudoti vokiečių gestapas, siekdamas nušalinti Laikinąją vyriausybę voldemarininkų rankomis.

Didelę voldemarininkų dalį sudarė Lietuvos kariuomenės karininkai, iš kurių ypač aktyvūs buvo leitenantai K. Matulevičius, V. Stanevičius, P. Skurauskas, kapitonai V. Ivanauskas, S. Kviecinskas, I. Vylius-Velavičius, majorai J. Pyragius, S. Puodžius, J. Matulevičius, pulkininkai A. Gaušas, M. Kalmantas, J. Navakas, generolai P. Kubiliūnas, T. Daukantas ir kt.[37] Kadangi voldemarininkų eilėse susitelkė daug karininkų, įsivyravo nuostata savo tikslo siekti ne tiek susitarimais bei kompromisais, kiek jėga. Jie atkūrė „Geležinį vilką“, kuris kaip atskiras padalinys Lietuvių nacionalistų partijai turėjo tapti panašiu į vokiečių nacių SA (Sturmabteilung) ar SS (Schutzstaffel). „Geležinio vilko“ vadu iš pradžių buvo plk. Antanas Gaušas, o vėliau kpt. Ignas Vylius-Velavičius[38]. „Geležinio vilko“ štabas įsikūrė Karo muziejaus patalpose.

Liepos 23 d. naktį į 24 d. įvyko voldemarininkų rengtas perversmas prieš Laikinąją vyriausybę.

Apie rengiamą perversmą iš anksto buvo informuota ir vyriausybė, ir Kauno karo komendantas plk. J. Bobelis, ir TDA bataliono vadas plk. A. Butkūnas, ir Policijos departamento direktorius plk. ltn. Antanas Michelevičius, ir LAF'o įgaliotinis prie Laikinosios vyriausybės L. Prapuolenis[39]. Tačiau sukliu-

dyti jam arba pasipriešinti niekas nesugebėjo. Perversmą rėmė gestapas, antraip „Geležinis vilkas“ – voldemarininkų atkurtas kovinis padalinys – nebūtų tam ryžęsis. Antra vertus, komendantūros, TDA bataliono ir policijos būtų visiškai pakakę užkirsti kelią perversmui. Tačiau dauguma TDA bataliono karininkų, ypač jaunesnieji karininkai, buvo voldemarininkų šalininkai arba jiems prijaučiantys. Grįžę į savo buvusius iki 1940 m. birželio 15 d. postus vadovaujantys policijos pareigūnai irgi pasirodė esą voldemarininkai. Be to, Laikinosios vyriausybės paskirtas Policijos departamento direktoriumi plk. ltn. A. Michelevičius dar net nebuvo spėjęs visiškai perimti šių pareigų iš buvusio šios įstaigos vadovo voldemarininko ats. kpt. Povilo Dirkio. Esant tokiai situacijai TDA batalionas ir policija Laikinajai vyriausybei atrodė nepatikimi[40].

Siekdamas išvengti šūvių ir kraujo praliejimo, Policijos departamento direktorius plk. ltn. A. Michelevičius (buvęs kariuomenės štabo III skyriaus komplektavimo dalies karininkas, likviduojant štabą paskirtas LSSR karinio komisariato žinion; kilus karui kurį laiką buvo Kauno komendantūros karininku, o 1941 m. liepos 14 d. Lietuvos laikinosios vyriausybės paskirtas Policijos departamento direktoriumi) paskambino į visas Kauno policijos nuovadas, įspėdamas apie rengiamą perversmą prieš Laikinąją vyriausybę, ir įsakė, kad policijos pareigūnai jokiu būdu į perversmą nesiveltų. Tačiau jo pastangos buvo veltui: netrukus pas jį į butą atvyko Kauno policijos vadas Antanas Žarskus su keliais voldemarininkais ir jį suėmė. Taip pat buvo suimtas ir vidaus reikalų ministras plk. Jonas Šlepetys. Po 24 val. prie komendantūros atvyko kelių leitenantų vadovaujama TDA bataliono kuopa norėdama pašalinti komendantą plk. J. Bobelį ir užimti komendantūrą. Perversmininkai mėgino versti komendantūros vartus ir paleido kelis šūvius. Tąsyk vokiečių patruliai net nepasirodė ir į šūvius nereagavo[41].

Minima TDA bataliono kuopa – tai 3-ioji kuopa. Minėtiems veiksmams vadovavo ltn. J. Barzda. Kuopos kariams tąkart buvo paaiškinta tik tiek, kad einam „versti“[42].

Buvęs tuo metu Laikinojoje vyriausybėje krašto apsaugos ministru div. gen. Stasys Raštikis savo atsiminimuose rašė: „[...] Tą naktį voldemarininkai, patraukę į savo pusę kai kuriuos Kauno lietuvių komendantūros jaunesniuosius karininkus ir kareivius, pakeitė komendantūros bataliono vadovybę, pašalino bataliono vadą pulkininką B[utkūną], jo vieton pastatydami mjr. Šimkų, apsupo lietuvių komendantūrą ir reikalavo, kad atsistatydintų pulkininkas J. Bobelis. Jam nesutikus to padaryti, sukilėliai paskyrė naują savo komendantą kapitoną Kviecinską. Tą naktį apie 3 val. 30 min. Pyragius paskambino man telefonu į butą ir sukilėlių vardu pareikalavo, kad aš įsakyčiau pulkininkui Bobeliui nesipriešinti ir perduoti komendanto pareigas kpt. Kviecinskui. Kada aš pradėjau griežčiau kalbėti su Pyragium, jis telefonu mane įspėjo, kad jie tai darą su vokiečių (Gestapo) pritarimu. Aš atmečiau Pyragiaus reikalavimą. Kadangi buvo labai aišku, kad šis sukilimas buvo vokiečių Gestapo inspiruotas ir remiamas, reikėjo būtinai išvengti pačių lietuvių kraujo praliejimo, nes Gestapas tokio incidento tik ir laukė. Todėl reikėjo veikti labai atsargiai. Apie sukilimą aš tuoj pranešiau vokiečių karo komendantui generolui von Pohl. Ir jis buvo labai atsargus su visagaliu Gestapu ir patarė baigti incidentą be šūvių. Taip sukilimas ir buvo baigtas. Toliau už komendantūros ir jos bataliono sukilėliai šį kartą vis dėlto nedrįso eiti. Kapitono Kviecinsko, kaip sukilėlių paskirto lietuvių komendanto, generolas von Pohl nepripažino ir su juo nebendravo, o buvusiam lietuvių komendantui pulkininkui Bobeliui gen. v. Pohl atsiuntė gražų padėkos raštą. Tai buvo gen. mjr. von Pohl delikatus protestas prieš Gestapo kombinacijas“[43].

Matyt, nuversti Laikinąją vyriausybę nebuvo itin siekta; gestapui tuomet pakako ir

to, kad vokiečių šalininkai perimtų į savo rankas lietuviškas karines struktūras.

Tuoj pat po perversmo, liepos 24 d., naujasis Kauno komendantas kpt. S. Kviecinskas pasiskubino išleisti įsakymą Nr. 9 komendantūrai, skelbiantį: „§ 1. Voldemarininkų Organizacijos Tarybos nutarimu Pulkininkas BOBELIS Jurgis nuo š. m. liepos mėn. 24 d. iš Kauno Komendanto pareigų atleidžiamas.

§ 2. Voldemarininkų Organizacijos Tarybos nutarimu Kapitonas KVIECINSKAS Stasys skiriamas Kauno Komendantu.

§ 3. Šiandieną, 7.00 val. Kauno Komendanto pareigas eiti pradėjau.

§ 4. Ginklavimo skyriaus viršininkas Pulkininkas KALMANTAS Mykolas skiriamas Komendanto pavaduotoju, einant savo tiesiogines pareigas.

§ 5. T.D.A. Bataliono Vadą Pulkininką BUTKŪNĄ Andrių iš bataliono vado pareigų atleidžiu.

Pagrindas: Voldemarininkų Organizacijos Tarybos nutarimas.

§ 6. Majorą ŠIMKŲ Kazį skiriu T.D.A. Bataliono vadu pulko vado teisėmis* .

Pagrindas: V.O.T. nutarimas.

§ 7. Pulkininkui BUTKŪNUI Andriui Batalioną, ginklus ir turtą perduoti Majorui ŠIMKUI Kaziui, o pastarajam priimti“[44].

Perėmę vadovavimą Kauno karo komendantūrai ir TDA batalionui, voldemarininkai savo nuožiūra priimdavo į tarnybą karininkus, paaukštindavo juos pareigomis, o į atsakingas pareigas karininkai buvo skiriami su „Geležinio vilko“ rekomendacija. Antai „Geležinio vilko“ štabo viršininkas ltn. Ignas Taunys rekomendavo Kauno komendantui kpt. S. Kviecinskui priimti į tarnybą kpt. Praną Šopagą, pabrėždamas, kad pastarasis dar 1941 m. birželio 18 d. pabėgo iš Raudonosios armijos, nužudęs rusą bateri-

jos politruką. Su jo rekomendacija 5-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono vadu buvo paskirtas mjr. Juozas Krikščiūnas, o pavaduotoju – mjr. Juozas Jurkūnas[45].

Kaip minėta, dauguma TDA bataliono jaunesniųjų karininkų buvo voldemarininkai arba jiems prijaučiantys. Todėl verta pažymėti, kad be jau minėtų karininkų iki liepos 23 d. į tarnybą batalione dar buvo priimti:

ltn. Aleksas Grinius (nuo 1941 07 07) – paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu;

ltn. Aleksandras Stančikas (nuo 1941 07 07) – paskirtas 5-osios kuopos vado padėjėju;

ltn. Jonas Stankaitis (nuo 1941 07 05) – paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu;

ltn. Pranas Zelba (nuo 1941 07 07) – paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Antanas Gecevičius (nuo 1941 07 21) – paskirtas 1-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Vladas Goris (nuo 1941 06 29) – paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Juozas Grabauskas (nuo 1941 07 11) – paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Aleksas Maurušaitis (nuo 1941 07 12) – paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu.

Fronto linijai slenkant tolyn į Rytus, vokiečiams reikėjo vis daugiau pajėgų, atliekančių pagalbines ginkluotos apsaugos ir kitas funkcijas fronto užnugaryje ir visoje okupuotoje teritorijoje. Didėjantis tokių dalinių poreikis diktavo būtinybę plėsti lietuviškųjų batalionų skaičių. Vykdydama vokiečių nurodymus, 1941 m. rugpjūčio mėnesį Kauno karo komendantūra pradėjo formuoti pagalbinės policijos tarnybos batalionus ir atskiras kuopas. TDA batalionas tapo jų formavimo baze.

Rugpjūčio 1 d. TDA batalionas buvo sukomplektuotas taip:

* Voldemarininkų paskirtas TDA bataliono vadu mjr. K. Šimkus iki sovietų okupacijos buvo karo aviacijos 2-osios bombonešių eskadrilės (4-oji eskadrilė) vadu; 1940 m. liepos 2 d. paleistas į atsargą.

Padalinys	Karininkai	Viršilos	Puskarininkiai	Grandiniai ir eiliniai	Jaun. kareiviai	Iš v i s o
Štabas	1	–	–	–	–	1
Rikiuotės skyrius	3	1	5	4	2	15
Ūkio skyrius	5	2	6	2	–	15
Sanitarijos komanda	2	1	4	5	–	12
Štabo komanda	2	–	9	5	7	23
1-oji kuopa	6	5	30	67	16	124
2-oji kuopa	6	2	27	50	25	110
3-ioji kuopa	6	3	33	67	16	125
4-oji kuopa	5	3	32	37	28	105
5-oji kuopa	6	5	23	49	17	100
6-oji kuopa	6	4	26	50	29	115
7-oji kuopa	5	2	11	10	–	28
Iš viso:	53					763* [46]

Patvirtintiems etatams užimti trūko 1 karininko, 12 puskarininkių, 111 jaun. puskarininkių ir 225 eilinių[47].

Iki rugpjūčio 20 d. batalionas buvo visiškai suformuotas. Karių skaičius batalione išaugo iki 1031, tarp jų buvo 51 karininkas[48].

Nuo voldemarininkų įvykdyto perversmo iki šio laiko gerokai pakito bataliono karininkų sudėtis.

Vietoj perkelto į komendantūrą gen. št. mjr. A. Impulevičiaus bataliono vado pavaduotoju paskiriamas bataliono adjutantas kpt. N. Gasėnas, bataliono adjutantu – kvotų karininkas ltn. A. Kemeklis, o kvotų karininku – 2-osios kuopos vado padėjėjas ltn. J. Mituzas.

Bataliono ūkio viršininką kpt. J. Leviną perkėlus į komendantūrą, ūkio viršininku paskiriamas buvęs iždininku kpt. S. Staniškis, o iždininku – buvęs 2-osios kuopos vadu kpt. A. Gaigalas.

Į tarnybą batalione priimta 11 naujų karininkų:

ltn. Petras Aušiūra (1941 08 02) – paskirtas 1-osios kuopos vado padėjėju;

ltn. Mykolas Dubinskas (1941 07 30) – paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu;

ltn. Juozas Krištaponis (1941 08 01) – paskirtas 2-osios kuopos vadu;

ltn. Jonas Marcišauskas (1941 08 19) – paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu;

ltn. Jonas Raščius (1941 08 05) – paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu;

---

* Taip dokumente. Turi būti 773.

jaun. ltn. Antanas Burbulis (1941 07 30) – paskirtas 5-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Vincas Ašoklis (1941 07 29) – paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Vladas Bložė (1941 08 06) – paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Bronius Pauliukonis (1941 07 30) – paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Petras Šniuolis (1941 08 04) – paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu;

jaun. ltn. Kazys Trečiokas (1941 08 20) – paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu.

Pažymėtina, jog beveik visi išvardyti karininkai – pasitraukę karo pradžioje iš Raudonosios armijos 29-ojo ŠTK.

Tuo pat metu iš tarnybos į atsargą atleisti 7 karininkai: leitenantai J. Abramavičius, S. Paulauskas, ltn. gyd. A. Narbutas, jaun. leitenantai V. Goris, P. Grigaliūnas, J. Janulevičius, J. Ralys. Dalis jų – nepanorėję būti masinių žudynių vykdytojais ar liudytojais, dalis – dėl voldemarininkų nepasitikėjimo jais.

Rugpjūčio 20-oji paminėta neatsitiktinai – nuo tos dienos pradėta performuoti batalioną. Tačiau su tuo susiję darbai buvo pradėti gerokai anksčiau.

1941 m. rugpjūčio 6 d. vokiečių 11-ojo rezervinės policijos bataliono (RPB) vadas mjr. Franzas Lechthaleris raštu informavo lietuvių Kauno karo komendantą, kad Rytų krašto (Ostlando) karo vado įsakymu nuo liepos 30 d. jis perėmė vadovavimą Lietuvos darbo tarnybai ir visiems partizanų junginiams. F. Lechthaleris pareikalavo pasirūpinti, kad jo nurodymai ir įsakymai būtų besąlygiškai vykdomi. Šis jo nurodymas buvo paskelbtas įsakyme Nr. 18 Kauno miesto ir apskrities komendantūrai[49]. Nuo to laiko vokiečių 11-ojo rezervinės policijos bataliono vadas tapo tiesioginiu lietuvių savisaugos dalinių viršininku. Iš minėto rašto matyti, kad būtinumo perorganizuoti ir perginkluoti lietuviškus dalinius klausimą jis su Kauno karo komendantu kpt. S. Kviecinsku jau buvo svarstęs.

Netrukus prasidėjo pertvarkymai. Jau kitą dieną Kauno karo komendantas gavo mjr. F. Lechthalerio tokio turinio nurodymą:

11-tas rezervinės policijos batalionas

Kaunas, 1941 m. rugpjūčio 7 d.

Lietuvių miesto komendantui ponui kapitonui Kviecinskui

Kaunas

Dėl pagalbinės policijos tarnybos batalionų

Prašau Jus iš dabar esančių 7 kuopų sudaryti 2 batalionus. Sutinku, kad ponas majoras Šimkus perimtų 1-mo, o ponas majoras Impulevičius – 2-ro bataliono vadovavimą.

Apie abiejų batalionų sudarymą prašau pranešti man.

Be to, prašau toliau uoliai dirbti Jūsų jau pradėtą savanorių verbavimo 3-čiam batalionui sudaryti darbą.

Lechthaler

Policijos majoras ir bataliono vadas[50]

Vykdant šį nurodymą nuo rugpjūčio 7 d. TDA bataliono pavadinimas buvo pakeistas į Pagalbinės policijos tarnybos (toliau – PPT) batalioną[51]. Netrukus jis jau tapo 1-uoju pagalbinės policijos tarnybos batalionu.

2-ojo PPT bataliono formavimo pradžia laikytina rugpjūčio 9 d., kai jo vadu buvo paskirtas gen. št. mjr. A. Impulevičius. Rugpjūčio 22 d. jis pranešė Kauno komendantui, kad rugpjūčio 20 d. 1-ojo PPT bataliono 1-oji ir 2-oji kuopos persikėlė į Šančius ir jis pradėjo joms vadovauti[52]. Netrukus batalioną papildė

atkelta iš 1-ojo PPT bataliono 6-oji kuopa, šiame batalione pavadinta 3-iąja kuopa.

Pirmajame įsakyme 2-ajam PPT batalionui buvo paskirti eiti pareigas atkelti iš 1-ojo PPT bataliono 17 karininkų ir 445 kariai; jie įrašyti į šio bataliono sąrašus nuo 1941 m. rugpjūčio 25 d.[53]

Iš 1-ojo PPT bataliono į 2-ąjį PPT batalioną buvo perkelti ir paskirti šie karininkai:

kpt. Povilas Pukys – bataliono adjutantu;

jaun. ltn. Petras Buinauskas – karininku vertėju;

ltn. Vladas Tamošiūnas – žinių karininku (rugpjūčio 28 d. paskirtas bataliono raštvedžiu);

ltn. Petras Aušiūra – 1-osios kuopos vado pavaduotoju;

jaun. ltn. Jonas Plungė – 1-osios kuopos I būrio vadu;

jaun. ltn. Antanas Gecevičius – 1-osios kuopos III būrio vadu;

ltn. Juozas Krištaponis – 2-osios kuopos vadu;

jaun. ltn. Aleksas Maurušaitis – 2-osios kuopos I būrio vadu;

ltn. Jonas Marcišauskas – 2-osios kuopos II būrio vadu;

ltn. Jurgis Juodis – 2-osios kuopos III būrio vadu;

jaun. ltn. Juozas Grabauskas – 2-osios kuopos IV būrio vadu;

kpt. Juozas Ūselis – 3-iosios kuopos vadu;

ltn. Jonas Klimavičius – 3-iosios kuopos vado pavaduotoju;

ltn. Mykolas Dubinskas – 3-iosios kuopos I būrio vadu;

jaun. ltn. Pranas Zelba – 3-iosios kuopos II būrio vadu;

jaun. ltn. Jonas Stankaitis – 3-iosios kuopos III būrio vadu;

jaun. ltn. Vincas Ašoklis – 3-iosios kuopos IV būrio vadu.

Rugpjūčio 15 d. pradėta formuoti 3-iąjį PPT batalioną[54]. Kitaip negu 2-asis PPT batalionas, šis batalionas buvo formuojamas iš naujai priimamų į tarnybą karininkų, puskarininkių ir kareivių. Tokiu būdu buvo suformuotas bataliono štabas ir dvi kuopos. Trečiąja kuopa tapo rugsėjo 1 d. atkelta iš 1-ojo PPT bataliono 7-oji kuopa – ją TDA batalione formavo ir jos vadu buvo kpt. A. Švilpa[55]. Tapęs 3-iojo bataliono vadu savo buvusią kuopą jis „pasiėmė su savimi“. Buvęs kuopos vado padėjėjas ltn. Antanas Gudelis dabar tapo kuopos vadu, būrio vadas ltn. Eliziejus Šlekys – kuopos vado padėjėju (spalio 24 d. perkeltas į 4-ąjį apsaugos (buvusį PPT) batalioną). Jaun. leitenantai Jonas Stelmokas, Jonas Rūkas ir Napoleonas Černius liko būrių vadais[56].

Taigi pradėjus formuoti PPT batalionus, buvęs TDA batalionas buvo išskirstytas: 3-ioji, 4-oji ir 5-oji kuopos paliktos 1-ajame PPT batalione, 1-oji, 2-oji ir 6-oji kuopos perkeltos į 2-ąjį PPT batalioną, o 7-oji kuopa perduota 3-iajam PPT batalionui.

Rugpjūčio 30 d. buvo pasirašytas pirmasis įsakymas 4-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionui (vadas kpt. Viktoras Klimavičius)[57], rugpjūčio 28 d. – 5-ajam batalionui (vadas kpt. Juozas Kriščiūnas)[58].

Be to, rugpjūčio pabaigoje 1-ojo PPT bataliono pagrindu buvo suformuota atskira autokuopa, kuri iš pradžių buvo pavaldi bataliono vadui, o nuo rugsėjo 20 d. perimta Kauno komendantūros pavalduman[59].

Tuo pat metu pradėta formuoti pagalbinės policijos tarnybos atskirąją transporto kuopą (vadas ltn. Klemensas Karosas). Rugsėjo antroje pusėje buvo įsakyta šios kuopos pagrindu suformuoti atskiras technikos ir statybos kuopas[60].

Taigi 1941 m. rugsėjo pabaigoje Kauno komendantūros žinioje buvo penki batalionai, trys atskiros kuopos (transporto, technikos, statybos), autokuopa ir muzikantų komanda.

Ostlando karo vado liepos 30 d. įsakymu visos lietuvių ginkluotosios pajėgos buvo

perduotos SS ir policijos vado Lietuvoje gen. mjr. Luciano Wysockio žinion[61]. Joms jis vadovavo per tvarkos policijos vadą prie SS ir policijos vado Lietuvoje. Juo nuo rugsėjo 14 d. buvo paskirtas policijos majoras A. Engelis[62].

Rugsėjo 15 d. vokiečių tvarkos policijos vadas mjr. A. Engelis išleido įsakymą dėl policijos organizavimo ir jos tarnybos Lietuvos generalinėje srityje. Šiuo įsakymu jis paskelbė, kad vadovauja visiems tvarkos policijos reikalams ir jam pavaldūs vokiečių policija, lietuvių policija ir savisaugos (pagalbinės policijos) daliniai[63]. Tačiau netrukus buvo patikslinta, kad jo žinion pereina ne visi batalionai. Spalio 10 d. įsakyme Nr. 107 1-ajam batalionui paskelbtas 11-ojo rezervinės policijos bataliono vado mjr. F. Lechthalerio spalio 5 d. raštas Kauno komendantui, kad tvarkos policijos Rytų kraštui (Ostlandui) vado Rygoje parėdymu 1-asis, 2-asis ir 3-iasis apsaugos batalionai nuo spalio 5 d. pereina 11-ojo RPB vado priklausomybei, o 4-asis ir 5-asis apsaugos batalionai bei atskiros statybos, transporto ir technikos kuopos – tvarkos policijos Lietuvoje vado mjr. A. Engelio priklausomybei. Pusė autokuopos ir pusė muzikantų komandos buvo palikta mjr. F. Lechthalerio priklausomybėje, kita pusė perduota mjr. A. Engelio žinion[64].

Tame pačiame įsakyme buvo paskelbtas nurodymas pagalbinės policijos batalionus ir atskiras kuopas nuo spalio 8 d. vadinti apsaugos batalionais bei kuopomis. Be to, paskelbta, kad Kauno komendantas paskirtas ryšių karininku tarp 11-ojo RPB vado ir 1-ojo, 2-ojo ir 3-iojo apsaugos batalionų bei autokuopos ir muzikantų komandos.

Tai reiškė, kad Kauno karo komendantūra panaikinama, o jos funkcijos pavedamos ryšių karininko prie 11-ojo RPB vado štabui.

Norint parodyti, kaip toliau buvo panaudojamas 1-asis apsaugos batalionas (buvęs TDA batalionas), būtina apžvelgti bendrą lietuviškųjų dalinių padėtį.

Pirmosiomis karo dienomis, tuo metu, kai Kaune Lietuvos laikinosios vyriausybės sprendimu buvo pradėta formuoti Kauno karo komendantūrą, buvusiose dislokacijos vietose pradėjo rinktis buvusio Raudonosios armijos lietuviškojo 29-ojo šaulių teritorinio korpuso lietuviai kariai. Jie pavieniui, nedidelėmis grupėmis, padaliniais, net ištisais batalionais ir pulkais rinkosi pagal buvusias korpuso dalis. Jiems vadovauti ėmėsi buvęs 259-ojo šaulių pulko vadas gen. št. plk. leitenantas Antanas Špokevičius. Jis pradėjo formuoti štabą Vilniuje, vadintą tai Vilniaus įgulos štabu, tai Lietuvių savisaugos štabu. Buvusio korpuso dalys grupavosi Vilniuje bei Varėnos, Pabradės ir Trakų rajonuose. Iki liepos 12 d. susirinko beveik 4700 žmonių, iš jų apie 500 karininkų ir 3690 puskarininkių ir kareivių, dar apie 500 žmonių išskirti iš pulkų įvairiems uždaviniams vykdyti[65]. Nemaža lietuvių karių dalis dar buvo patekusi į vokiečių nelaisvę, dalis išsiskirstę po namus. Didžiausia grupuotė susirinko Vilniuje.

Prie Vilniaus štabo per trumpą laiką iš buvusio 29-ojo ŠTK dalių susibūrė lietuvių karinis junginys, keliskart didesnis ir daug geriau ginkluotas nei esantis Kauno karo komendantūros žinioje. Tačiau jo ryšys su Lietuvos laikinąja vyriausybe buvo labai silpnas, nes ši grupuotė atsidūrė kitos vermachto armijų grupės, veikusios Vilniaus–Minsko kryptimi, zonoje.

Iš pradžių vokiečiai gan palankiai žiūrėjo į tai, kad renkasi lietuvių kariai, nors ir nustatė jiems tam tikrus apribojimus. Be to, jiems tai buvo paranku, nes lietuviai ėmėsi atlikti pagalbines funkcijas. Tačiau būta ir prievartos. Pirmomis karo dienomis užėmę Varėnos poligoną, vokiečiai netruko pasinaudoti tuo, kad ten susitelkė gan didelė lietuvių karių grupuotė (57 karininkai bei 766 puskarininkiai ir kareiviai, Varėnos stovyklos viršininku buvo plk. inž. Stasys Birutis) iš buvusios 184-osios šaulių divizijos dalių, ir įsakė iš jų suformuoti lietuvių batalioną geležinkelio ap-

saugai. Jau birželio 29 d. batalionas, vadovaujamas kpt. Vinco Rusecko, išvyko vykdyti užduoties. Batalione buvo 27 karininkai ir 323 puskarininkiai ir kareiviai[66].

Lietuvių dalys vadinosi taip, kaip jos buvo vadinamos 29-ajame ŠTK. Lietuvių savisaugos dalinių štabas tuo metu rengė buvusių 29-ojo korpuso dalių ir dalinių persiorganizavimo planą, kuriuo buvo numatyta suformuoti keturis apsaugos pulkus ir vieną artilerijos pulką, artilerijos grupę bei inžinerijos ir ryšių batalionus. Buvo parengti ir šių dalių laikinieji etatai. Liepos 12 d. planas buvo patvirtintas. Persiorganizavimas turėjo būti baigtas iki liepos 16 d. ir atrodyti taip:

Dalių pavadinimas	Iš kurių buvusių dalių sudaroma	Apytikris karininkų ir karių skaičius	Vadas	Dislokacijos vieta
1 apsaugos pulkas	234, 259 šp*, 179 šd** ptdn*** ir 179 šd štabas	95 / 540	Gen. št. plk. ltn. GIEDRA Juozas	Buvusios 294 šp patalpos
2 apsaugos pulkas	294, 262 šp, 184 šd ptdn ir 184 šd štabas	68 / 570 (Plius išciga: 294 šp – 126 žm., 262 šp – 161 žm.)	Plk. leitenantas URBONAS Aleksandras	Buvusios 294 šp patalpos
3 apsaugos pulkas	297 šp ir Karo mokykla	84 / 460 (Plius išciga: 297 šp – 203 žm.)	Plk. leitenantas RAUDONIKIS Antanas	Buvusios 294 šp patalpos
4 apsaugos pulkas	Esanticji į šiaurę nuo Vilniaus daliniai	40 / 300	Plk. leitenantas STANULIS Vladas	Pabradė
5 apsaugos pulkas	Esanticji į pietus nuo Vilniaus daliniai	80 / 300	Majoras SPERAUSKAS Vladas	Trakai
Artilerijos pulkas	615, 616, 618 ir 619 ap**** ir visi zadn*****	65 / 71	Majoras NARAS Jonas	Didžioji ir Sierakausko g.
Artilerijos grupė	617 ap	25 / 150	Majoras JURKŠAS Leonardas	Lentvaris
Inžinerijos batalionas	Korpuso ir divizijų pionierių batalionai	27 / 400	Plk. leitenantas KAČIONIS Romas	Trakų gatvė
Ryšių batalionas	Korpuso ir divizijų ryšių batalionai ir 87 žv. batalionas	22 / 260	Plk. leitenantas BARUOLIS Jonas	Jėzuitų gatvė[67]

Suspėta tik persiformuoti: Vilniaus karo lauko komendantas (814-oji lauko komendantūra) liepos 14 d. pranešė gen. št. plk. ltn. A. Špokevičiui, kad visi buvę lietuviai kariai priklauso vokiečių komendantūrai, ir įsakė iš jų sudaryti tris batalionus po 800 žmonių, o likusius karius paleisti. Batalionai su štabu buvo pavadinti Vilniaus atstatymo tarnyba (VAT)[68].

SS ir policijos vado Lietuvoje L. Wysockio įsakymu nuo rugpjūčio 1 d. VAT buvo priskirta Vilniaus miesto tvarkos policijai kaip pagalbinė organizacija. Jos viršininku buvo patvirtintas gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius. Vadovauti tvarkos policijai ir pagalbinėms organizacijoms Vilniaus mieste ir srityje buvo paskirtas mjr. A. Engelis[69].

Liepos 31 d. paskelbtas pirmasis įsakymas Vilniaus atstatymo tarnybai, kuriame buvo deklaruoti VAT uždaviniai ir paskirti VAT štabo bei atskirų tarnybų pareigūnai[70]. Tačiau pavadinimas „Vilniaus atstatymo tarnyba“ egzistavo neilgai – nuo rugpjūčio 1 d. ji buvo pavadinta Savisaugos tarnyba, jos vadu paliktas gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius[71].

Matyt, Vilniaus miesto ir srities tvarkos policijos vadas mjr. A. Engelis ir kaip pagalbinė

---

* šp – šaulių pulkas; ** šd – šaulių divizija; *** ptdn – priešlėktuvinis divizionas; **** ap – artilerijos pulkas; ***** zadn – zenitinės artilerijos divizionas.

organizacija šiai policijai priklausančios Savisaugos tarnybos vadas gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius neblogai sutarė, nes nuo rugsėjo 15 d. mjr. A. Engeliui pradėjus eiti vokiečių tvarkos tarnybos prie SS ir policijos vado Lietuvoje pareigas, A. Špokevičius tuoj pat buvo paskirtas Lietuvių savisaugos dalių (LSD) vadu. Apčiuopiamų jo veiklos rezultatų jam einant šias pareigas archyvų dokumentuose neužfiksuota; gal dėl to, kad netrukus vėl prasidėjo permainos.

Rugsėjo 29 d. gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius buvo iš Vilniaus iškviestas į Kauną ir paskirtas Lietuvos apsaugos vadu. Šias pareigas jis pradėjo eiti nuo spalio 1 d. Tačiau, matyt, vokiečių buvo neapsižiūrėta – Lietuvos apsaugos vado pareigos jiems pernelyg gražiai skambėjo, ir spalio 15 d. pasirodė tvarkos policijos vadovybės Lietuvoje įsakymas Nr. 1/41, kuriuo gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius paskiriamas jau Lietuvos savisaugos dalių inspektoriumi[72]. Akivaizdu, kad tuo siekta parodyti, jog lietuvių dalims įsakinės vokiečiai.

Prasidėjo pertvarkymai. Spalio 24 d. gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius pasirašė pirmąjį įsakymą Lietuvos savisaugos dalims. Šiuo įsakymu Lietuvos savisaugos daliniai dislokacijos ir valdymo atžvilgiu buvo suskirstyti į keturias apygardas – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio. Taip pat buvo paskirti apygardų vadai ir jų padėjėjai, o LSD inspektoriaus štabo viršininku – gen. št. plk. Antanas Rėklaitis[73].

Kauno apygardos vadu buvo paskirtas plk. Kazys Labutis, jo padėjėju – gen. št. plk. ltn. Juozas Jankauskas[74]. Kauno apygardai buvo priskirti 4-asis ir 5-asis savisaugos batalionai, atskiros transporto, technikos ir statybos kuopos, pusė autokuopos, Jonavos, Kėdainių, Marijampolės, Vilkaviškio, Lazdijų ir Šakių savisaugos daliniai[75].

Kaip matyti, 1-asis, 2-asis ir 3-iasis apsaugos batalionai apygardai nebuvo priskirti, o liko 11-ojo rezervinės policijos bataliono vado žinioje.

Panaikinus Kauno karo komendantūrą, ryšių karininko štabas prie 11-ojo RPB vado vykdė ne tik šių batalionų, bet ir kitų Kauno komendantūros žinioje buvusių lietuviškųjų dalinių karių, ginkluotės ir turto apskaitą, sprendė kitus klausimus. Dabar šias funkcijas turėjo perimti Kauno apygardos štabas. Ryšių karininko štabo prie 11-ojo RPB vado duomenimis, apsaugos batalionų sudėtis tuo metu buvo tokia:

Apsaugos batalionų ir specialių kuopų
SUDĖTIES ŽINIOS

1941 m. lapkričio 15 d.

Eil. Nr.	Dalies pavadinimas	Karininkų			Šaulių		
		Etat. skaičius	Akivaizd. skaičius	Trūksta	Etat. skaičius	Akivaizd. skaičius	Trūksta
1	I apsaugos batalionas	32	29	3	523	499	24
2	II „ „	–	3	–	–	9	–
3	III „ „	32	31	1	523	501	22
4	IV „ „	32	28	4	523	503	35
5	V „ „	–	–	–	–	–	–
6	Autokuopa	9	7	2	150	141	9
7	Transporto kuopa	8	3	5	150	41	109
8	Technikos kuopa	10	3	7	150	91	59
9	Statybos kuopa	8	6	2	150	142	8
10	Muzikantų komandos	1	1	–	62	53	9
	Viso	132	91*	24	2231	2070**	275

1941 m. lapkričio mėn. 15 d.
Kaunas

Majoras (Bitinaičio parašas)
štabo viršininkas[76]

* Taip dokumente. Turi būti 121.
** Turi būti 1980.

11-ojo RPB vado nurodymu nuo gruodžio 5 d. ryšių karininko štabas prie šio bataliono buvo reorganizuotas į I Lietuvos apsaugos dalių (LAD) štabą prie 11-ojo RPB vado, o ryšių karininkas pavadintas I LAD vadu[77].

Prieš tai buvo pakeista vadovybė. Ryšių karininkas prie 11-ojo RPB vado mjr. S. Kviecinskas (pakeltas į majorus spalio 9 d. pirmojo generalinio tarėjo gen. Petro Kubiliūno aktu) nuo lapkričio 25 d. perėjo į tarnybą pas pirmąjį generalinį tarėją, o į jo vietą buvo paskirtas 1-ojo apsaugos bataliono vadas mjr. K. Šimkus[78]. 1-ojo apsaugos bataliono vadu tapo buvęs pavaduotoju kpt. N. Gasėnas[79].

Nuo gruodžio 20 d. 1-asis, 2-asis ir 3-iasis apsaugos batalionai perėjo LSD inspektoriaus valdžion. 2-asis batalionas tapo 12-uoju, o 3-iasis – 11-uoju batalionu. Buvęs 1-asis apsaugos batalionas buvo pavadintas 13-uoju apsaugos batalionu[80].

Tai buvo jau ketvirtas buvusio TDA bataliono pavadinimas. Šis – 13-ojo bataliono – pavadinimas buvo paskutinis ir išliko iki pat karo pabaigos.

1-ąjį apsaugos batalioną pervardijus į LSD 13-ąjį batalioną, buvo patvirtinti nauji etatai. Tai buvo susiję su tuo, kad batalioną pradėta rengti operacijoms už Lietuvos ribų. Keli karininkai ir nedidelė dalis puskarininkių bei eilinių, panaikinus jų etatus, buvo perkelti į 2-ąjį batalioną[81].

1942 m. kovo 11 d. 13-asis batalionas (14 karininkų ir 368 kariai) išvyko į Rytus[82]. Traukiniu atvykęs į Pskovo sr. Dedovičių miestelį, batalionas netrukus buvo išskirstytas į aplinkinius kaimus, jam pavesta sustabdyti ir paralyžiuoti partizanų veiksmus. Be to, batalionui buvo įsakyta saugoti geležinkelio liniją. 1-oji kuopa buvo dislokuota Kipino kaime, 2-oji – Zapoljės, 3-ioji – Dorožkino kaime. Štabas liko Dedovičiuose[83].

Susirėmimų su rusų partizanais buvo daug. Bene didžiausias mūšis įvyko gegužės 4 d. ties Dedovičiais. Tą dieną buvo sužeista 15 bataliono karių, tarp jų – bataliono vadas kpt. N. Gasėnas (jis buvo išvežtas gydyti į Vokietiją), būrio vadas jaun. ltn. Norbertas Jakubauskas. Sužeistas vrš. Simas Zaleckas kitą dieną mirė ligoninėje. Bataliono vado pareigas laikinai perėmė kpt. Juozas Truškauskas[84].

Šio mūšio metu buvo nukauta 15 partizanų[85].

Rugsėjo 13 d. bataliono vado pareigas pradėjo eiti gen. št. mjr. Ernestas Bliudnikas – buvęs 10-ojo savisaugos bataliono vadas, o kpt. J. Truškauskas rugsėjo 18 d. buvo perkeltas į 1-ąjį batalioną (paskirtas bataliono vadu). Vėliau (1943 m. gegužės mėn.) gen. št. mjr. E. Bliudniką pakeitė kpt. Jonas Semaška, buvęs 7-ojo savisaugos bataliono vadas.

Deja, dokumentų apie bataliono veiklą po to, kai jis buvo išsiųstas į Rusiją, Lietuvos archyvuose labai mažai. Pagrindinis šaltinis tėra buvusių bataliono karių baudžiamosios bylos.

13-asis batalionas Dedovičiuose buvo iki 1942 m. spalio, paskui jį perkėlė į Kalinino (dabar Tverės) srities Kriviščių kaimą. Ten batalionas kasė apkasus, statė įtvirtinimus. 1943 m. birželį batalionas buvo perkeltas į kitą vietą toje pačioje Kalinino srityje, ten dalis bataliono saugojo vokiečių komendantūrą, dalis – tiltus, kovojo su partizanais[86]. Vėliau batalionas buvo perkeltas į Velikije Lukų srities Opočkos rajoną, kur tuo metu veikė stiprus partizanų būrys. Bataliono padaliniams ne kartą teko atremti jo išpuolius ir patiems organizuoti operacijas prieš jį. Atsakydamas į partizanų veiksmus, batalionas vykdė baudžiamąsias akcijas. Kur ir kada jas vykdyti, sprendė vokiečiai. Batalione vokiečių ryšių karininku, o faktiškai tikruoju bataliono viršininku buvo kpt. Gruško, jo padėjėju – ltn. Peteris Štimperis, o prie jų dar apie 7 vokiečių puskarininkius[87].

Kaip skelbia išrašas iš Ypatingosios valstybinės komisijos akto apie vokiečių nusikaltimus Velikije Lukų sr. Opočkos r. Matvejevo

apylinkėse, kur veikė 13-asis batalionas, buvo sušaudyti 38 žmonės, 10 išvežta į priverčiamuosius darbus; baudžiamoji komanda sunaikino 19 gyvenviečių, 347 namus, 3 mokyklas ir t. t. Taip pat buvo rekvizuoti gyvuliai ir naminiai paukščiai[88].

Tačiau vokiečių spaudimu vykdomos baudžiamosios akcijos neigiamai veikė bataliono karius, ypač aiškėjant, kad vokiečiai pralaimi karą. 1944 m. liepos mėnesį vokiečiai buvo priversti atsitraukti iš Pskovo srities. Kartu su fronto linija į Vakarus traukėsi ir 13-asis batalionas. Liepos 17 d. 2-oji kuopa (buvusi 3-ioji kuopa, nes 1944 m. pavasarį 2-oji kuopa buvo įjungta į 1-osios kuopos sudėtį, 3-ioji kuopa pavadinta 2-ąja kuopa, o 3-ioji kuopa tapo ltn. Petro Mikelinsko vadovaujama kuopa iš 1-ojo bataliono sudėties, veikusi Pskovo srityje atskiros kuopos teisėmis, papildyta iš ten pat veikusio 5-ojo bataliono likučių) atsiskyrė nuo bataliono Latvijos teritorijoje ir traukėsi Šiaulių link. Raudonajai armijai pralaužus vokiečių gynybą ties Šiauliais, dalis karių išsibėgiojo, o kita dalis atsitraukė Telšių link. Kuopos likučiai (apie 30 vyrų), vadovaujami kuopos vado ltn. J. Šimaičio, 1944 m. rugsėjo 8 d. įsiliejo į Tėvynės apsaugos rinktinę ir buvo paskirti į 2-ąjį pulką. Po Sedos kautynių kuopos likučiai atsitraukė prie Baltijos jūros[89].

Traukdamasis batalionas dalyvavo susirėmimuose ir su Raudonosios armijos daliniais. Prie Lietuvos–Latvijos sienos, apie Telšius, batalionas buvo išblaškytas: dalis jo atsitraukė Klaipėdos link, dalis – į Latviją. Atsitraukusi į Klaipėdą bataliono dalis vėliau traukėsi su vokiečiais į Vokietiją.

1944 m. rudenį Juodkrantėje išblaškytas 13-asis batalionas vėl buvo surinktas ir pasiųstas į Kuršo frontą, ten saugojo pakrantes ir vykdė kitas užduotis. 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje batalionas buvo papildomas lietuviais karininkais, puskarininkiais ir eiliniais, vienaip ar kitaip patekusiais į Vokietiją, daugiausia iš Drezdeno.

1945 m. vasario mėnesį į bataliono sudėtį buvo įjungta 5-ojo bataliono 3-ioji kuopa ir pavadinta 4-ąja kuopa (kuopos vadas – ltn. V. Prapuolenis).

Vokietijai kapituliavus, 1945 m. gegužės 8 d. batalionas kartu su buvusiomis Kuršo grupuotėje vokiečių dalimis pateko į sovietų nelaisvę. Tik nedaugelis bataliono karių ryžosi išvengti nelaisvės pabėgdami vokiečių kapituliacijos išvakarėse. Tarp jų – bataliono vadas mjr. J. Semaška ir keli jo bendražygiai. Naktį jiems pavyko pereiti fronto liniją ir grįžti į Lietuvą. Pasiekęs Telšius, mjr. J. Semaška kurį laiką slapstėsi, vėliau, susisiekęs su partizanais, įstojo į jų gretas ir tapo Žemaičių legiono vadu[90].

Dauguma bataliono karių pateko į belaisvių stovyklą, vadinamąjį filtracijos-profilaktikos lagerį Nr. 0329. Daug iš jų vėliau buvo suimta, vieni sušaudyti, kiti nuteisti ir išsiųsti į lagerius, nes lietuvių tarnybą savisaugos daliniuose sovietų saugumas traktavo kaip tėvynės išdavimą. Pavyzdžiui, 1946 m. vasarą buvo suimti 27 lietuviai kariai, tarp jų trys karininkai – kpt. Zigmas Šliavas ir leitenantai Bronius Pauliukonis ir Viktoras Prapuolenis. 1946 m. gruodžio 13–20 d. Marijampolėje 6-osios armijos karo tribunolas nuteisė sušaudyti ltn. B. Pauliukonį, puskarininkius ir eilinius Kazį Mickevičių, Antaną Kankevičių, Vincą Sinkevičių; keturiems kariams „atseikėta“ po 25 m., likusiems skirta po 10 m. lagerio[91].

Vertas dėmesio 2-osios kuopos būrio vado jaun. ltn. Petro Rusteikos likimas. Vokietijai kapituliavus, 1945 m. gegužės 8 d. Kurše jis buvo paimtas į rusų nelaisvę ir kartu su kitais laikomas Latvijoje, karo belaisvių stovykloje Nr. 7959. 1949 m. liepos 21 d. buvo suimtas, nuo liepos 28 d. kalintas Rygos centriniame kalėjime Nr. 1. 1949 m. gruodžio 12 d. buvo paskelbtas Latvijos SSR MVD karo tribunolo nuosprendis – 25 m. lagerio. Netrukus, gruodžio 13 d., jis parašė skundą dėl nuosprendžio, kad nuteistas už tėvynės

išdavimą neteisėtai, nes jis nuo 1944 m. esąs Vokietijos pilietis, be to, karo belaisvis. Skundas buvo atmestas. 1950 m. sausio 7 d. P. Rusteika mirė Rygos kalėjime. Mirties priežastys neaiškios.

IŠVADOS

Tautinio darbo apsaugos (TDA) batalionas – vienintelis lietuviškas dalinys, suformuotas Vokietijos–SSRS karo pradžioje ir veikęs iki karo pabaigos. Per visą karo laikotarpį keitėsi tik bataliono pavadinimas: 1941 m. rugpjūčio 7 d. batalionas pavadintas 1-uoju pagalbinės policijos tarnybos batalionu, spalio 8 d. – 1-uoju apsaugos batalionu, gruodžio 20 d. – 13-uoju apsaugos (vėliau vadintas savisaugos) batalionu. 1945 m. gegužės 8 d., Vokietijai paskelbus kapituliaciją, batalionas kartu su vokiečių Kuršo grupuote beveik visas pateko į rusų nelaisvę.

Batalioną formavo Lietuvos laikinosios vyriausybės įsteigta Kauno karo komendantūra. Jis pradėtas formuoti 1941 m. birželio 28 d., vokiečiams įsakius nedelsiant nuginkluoti ir paleisti lietuvių sukilėlių, dar vadintų partizanais, būrius. Batalionas buvo formuojamas iš savanorių.

Tikėtasi, kad TDA batalionas taps atkuriamos Lietuvos kariuomenės užuomazga, tačiau vokiečiai tuoj pat jį panaudojo savo tikslams, ir per visą karo laikotarpį batalionas buvo visiškai priklausomas nuo vokiečių.

Dar prieš pradėdami karą su SSRS vokiečiai buvo parengę sovietinių ir partinių aktyvistų, žydų ir kitų naciams neįtinkančių žmonių masinio naikinimo planus. Tuo tikslu specialiai buvo sudarytos operatyvinės grupės, o jose – operatyviniai būriai.

Masinio naikinimo akcijos Lietuvoje pradėtos vos tik vokiečių kariuomenei įžengus į jos teritoriją. Į Kauną operatyvinis būrys 3/A atvyko 1941 m. liepos 2 d. ir jau liepos 4 d. buvo pradėtos planingos organizuotos žudynės. Tą dieną VII forte buvo sušaudyti 463 žydai ir žydės. Šią akciją operatyvinio būrio 3/A vadovybės įsakymu vykdė TDA batalionas. Šaudymui buvo skirtos 1-oji ir 3-ioji kuopos. Po to vyko kitos akcijos. Vėliau vokiečiai masinių žudynių procesą „patobulino“: stambaus masto akcijose Kauno fortuose dalyvaudavo beveik visas batalionas, o į tolimesnes vietas vykdavo daugiausia 3-iosios kuopos kariai. Ši kuopa buvo priskirta prie operatyviniame būryje 3/A suorganizuoto skrajojančio būrio, specialiai skirto masinio naikinimo akcijoms vykdyti.

Atsakyti į klausimą, kodėl būtent batalionas buvo panaudotas žudynėms vykdyti, vargu ar įmanoma, nes apie tai išlikusių dokumentų labai mažai. Lietuviams šis klausimas labai skaudus. Kažin ar tai išsiaiškins ir istorikai. Kita vertus, Vilniuje ir jo apylinkėse taip pat vyko panašios akcijos, tačiau ten formuojami iš buvusio 29-ojo ŠTK lietuvių karių daliniai buvo panaudoti tik pagalbinėms funkcijoms. Todėl, matyt, daugiau svarstytinas klausimas, kodėl nebuvo ryžtingai pasipriešinta tokiam žingsniui. Bent jau to nematyti iš Lietuvos archyvuose išlikusių dokumentų. Priežastys gali būti kelios.

Pirma, lietuviams buvo gerai žinoma nacių politika žydų klausimu, be to, ir tarp lietuvių buvo gan stiprios antisemitinės nuotaikos.

Kita vertus, pirmosios sovietų okupacijos metu buvo patirta daug smurto ir prievartos; tai sukėlė tautos neapykantą okupantams, ypač po birželio 14–16 d. sovietų įvykdytos masinės Lietuvos gyventojų deportacijos. Tarp TDA bataliono karininkų absoliuti dauguma irgi buvo vienaip ar kitaip nukentėjusi sovietų okupacijos metu, dalis jų patyrė sovietinio kalėjimo žiaurumus. Matyt, nemažą poveikį bataliono kariams turėjo ir kai kur pačių lietuvių iniciatyva panaudotas smurtas prieš žydus prasidėjus karui.

Reikėtų vertinti ir aplinkybes. Vokietijai užpuolus SSRS, „nenugalimoji“ Raudonoji

armija buvo priversta taip greitai trauktis, kad fronto linijai persiristi per Lietuvos teritoriją į Rytus neprireikė nė savaitės. Matydami paniškai atsitraukiančius raudonarmiečius ir lygindami rusų ir vokiečių kariuomenes, lietuviai įtikėjo vermachto pranašumu, taigi ir besąlygiškai vykdė vokiečių nurodymus.

Kuopos ir būriai žudynėse dalyvavo vadovaujami jų vadų. Tačiau batalioną formavo Kauno karo komendantūra ir jai jis buvo pavaldus (bent jau taip privalėjo būti). Ar buvo taip iš tikrųjų?

„[...] Kauno karo komendantas plk. J. Bobelis, savo nuožiūra ir pasikliaudamas tik savimi, nuvyko į IX fortą ir išlaisvino ten laikytas žydų moteris, vaikus, Lietuvos kariuomenėje tarnavusius ir dar kelis žydus. Tačiau žudynių nutraukti negalėjo, nes žmonių naikinimas buvo bendrojo Vokietijos nacių plano dalis. [...]“[92] Atrodytų, kad vadovybė priešinosi, o batalionas, gal ir ne visi jo kariai, šaudė. Galbūt priešinimasis tam ir buvo svarbiausia priežastis, dėl kurios voldemarininkai liepos 23 d. naktį į 24-ąją įvykdė perversmą. Teigiama, kad šio gestapo inspiruoto perversmo tikslas buvo nuversti Lietuvos laikinąją vyriausybę. Tačiau vokiečiai ir taip jos nepripažino ir ją ignoravo, tad ir versti ją nebuvo prasmės. Pasitenkinta tuo, kad buvo pašalintas tik Kauno karo komendantas, TDA bataliono vadas, vidaus reikalų ministras, Policijos departamento direktorius ir kt., t. y. tie pareigūnai, kurie, gestapo nuomone, trukdė vykdyti nacių politiką. Nušalintųjų pareigas perėmė voldemarininkai.

Nemaža dalis voldemarininkų palaikė nacių politiką žydų klausimu. Jų atkurto „Geležinio vilko“, kuris organizavo perversmą, štabo viršininkas ats. ltn. Ignas Taunys atvirai pritarė rasizmui: „[...] Kada šiandien eina kova už arijų rasės egzistenciją ir laimingesnį rytojų, nepakanka mums vien siauro tautinio patriotizmo: mes turime tapti ir rasės patriotais, turime įgyti rasinę sąmonę, bendrą visų arijų tautų šeimai, kuriai priklausome ir mes. [...] Ir mūsų savanorių batalionai į šią kovą jau įsijungė [...]“[93]

Dauguma bataliono jaunesniųjų karininkų buvo voldemarininkai arba jiems prijaučiantys ir aktyviai dalyvavo perversme. 3-iosios kuopos vadas ltn. J. Barzda naktį pakėlė kuopą ir nuvedė ją prie komendantūros „versti“ savo vadus. Kaip minėta, ta pati 3-ioji kuopa buvo priskirta prie SS skrajojančio būrio, skirto masinėms žudynėms vykdyti.

Batalionas buvo formuojamas iš septynių kuopų. Artėta prie pulko dydžio, tačiau matyti, kad jį formuoti nesiekta, tik buvo sudaromos sąlygos formuoti kitus atskirus batalionus. Išskyrus iš bataliono tris kuopas buvo suformuotas 2-asis Pagalbinės policijos tarnybos (PPT) batalionas. Šio bataliono vadovybę irgi sudarė buvusio TDA bataliono karininkai.

Akivaizdu, kad dar formuojant 2-ąjį PPT batalioną buvo numatyta panaudoti jį specialioms akcijoms. Šiam batalionui buvo perduota 1-oji kuopa, turėjusi masinių žudynių „patirtį“ VII forte. Bataliono vado pavaduotoju paskirtas ltn. J. Barzda, buvęs „specialios paskirties“ 3-iosios kuopos vadu. Tai patvirtina 2-ojo PPT bataliono (vėliau 2-ojo apsaugos bataliono, o nuo 1941 m. gruodžio – 12-ojo bataliono) veikla tiek Kaune, tiek nuo 1941 m. spalio pradžios Minske ir jo apylinkėse.

Panaikinus Kauno karo komendantūrą, iš jos buvo sudarytas ryšių karininko prie vokiečių 11-ojo rezervinės policijos bataliono (RPB) vado štabas, kuris perėmė ir buvusios komendantūros funkcijas. 11-asis RPB turėjo kovoti su raudonaisiais partizanais ir vykdyti masines žudynes. TDA bataliono atžalos – 1-asis, 2-asis ir 3-iasis PPT batalionai – buvo išskirti į atskirą grupuotę, pavaldžią šio bataliono vadui. Kai lietuviškieji daliniai buvo priskirti tvarkos policijos Lietuvoje vadui, minėti batalionai išli-

ko 11-ojo RPB vado žinioje iki 1941 m. gruodžio mėnesio.

1941 m. pabaigoje batalionas, jau pavadintas 13-uoju batalionu, buvo rengiamas siųsti į Rytus. 1942 m. kovo mėnesį batalionas išvyko į Pskovo srities Dedovičių miestelį, ten jis kovėsi su rusų partizanais, saugojo geležinkelį, vykdė baudžiamąsias akcijas ir kitas užduotis. Nuo šiolei batalionas buvo naudojamas vien vokiečių nuožiūra. Jis tik formaliai priklausė tvarkos policijos Lietuvoje vadui (per LSD inspektorių gen. št. plk. ltn. A. Špokevičių).

Ilgą laiką veikęs Pskovo, Kalinino (dabar Tverė) ir Velikije Lukų srityse batalionas artėjant fronto linijai ėmė krikti.

Traukdamasis kartu su vokiečiais Latvijos link batalionas buvo įjungtas į vokiečių kariuomenės Kuršo grupuotę. 1945 m. gegužės 8 d. Vokietijai kapituliavus, beveik visas batalionas pateko į rusų nelaisvę. Daugelis iš patekusiųjų į nelaisvę vėliau buvo nuteisti kaip tėvynės išdavikai.

Po karo sovietinės represinės struktūros ilgai persekiojo buvusius bataliono karius, ypač tuos, kurie prisidėjo prie masinių žudynių. Nemaža dalis suimtųjų buvo sušaudyta. Paskutinysis buvo sušaudytas buvęs TDA bataliono 1-osios kuopos būrio vadas, vėliau 2-ojo PPT bataliono (12-ojo bataliono) būrio vadas jaun. ltn. Jonas Mečys Plungė (suimtas 1979 m. sausio 9 d., liepos 23 d. nuteistas mirties bausme). Nuosprendis jam įvykdytas 1979 m. rugsėjo 28 d. Minske.

Nuorodos

[1] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944,* Vilnius, 1996, p. 114.
[2] Ibid., p. 113.
[3] Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1–2.
[4] Ibid., ap. 1, b. 18, l. 15.
[5] Ibid., b. 19, l. 7.
[6] Ibid., l. 11.
[7] Ibid., b. 8, l. 25.
[8] Ibid., l. 28.
[9] Ibid., l. 35.
[10] Uždaviniai Kauno karo komendantūros parcigūnams, ibid., ap. 2, b. 1, l. 4.
[11] Žr.: A. Gražiūnas, op. cit., p. 40.
[12] Ibid., p. 45.
[13] Karininkų, užsiregistravusių komendantūroje, sąrašas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 95–98.
[14] Ibid., ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 152.
[15] Įsakymas Nr. 2 Kauno karo komendantūros Tautos darbo apsaugos batalionui, 1941 m. liepos 3 d., ibid., ap. 1, b. 1, l. 17.
[16] Tautos darbo apsaugos batalionui įsakymas Nr. 7, 1941 m. liepos 7 d., ibid., ap. 2, b. 1a, l. 6–12.
[17] TDA batalionui įsakymas Nr. 3, 1941 m. liepos 3 d., ibid., b. 1a, t. 2, l. 153.
[18] A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), baudžiamoji byla Nr. 47386/3, t. 3, l. 2.
[19] Įsakymai batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 2, 27, 47.
[20] Tautos darbo apsaugos batalionui įsakymas Nr. 3, 1941 m. liepos 3 d., ibid., b. 1a, t. 2, l. 153.
[21] Žr.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 197–199.
[22] Ibid., p. 77.
[23] Ibid., p. 77, 78.
[24] Apibendrinančios žinios apie baudžiamuosius veiksmus, atliktus iki 1941 m. gruodžio 1 d. baudžiamosios komandos Nr. 3 zonoje. 3/A operatyvinės grupės vado slapta ataskaita, 1941 m. gruodžio 1 d., LYA, J. M. Plungės baudžiamoji byla Nr. 47745/3, t. 3, l. 138.
[25] Šaltinis – Ereinigsmeldung Nr. 14, 1941 07 06, Bundes Archiv, Koblens Signature R58/214, Potsdam.
[26] A. Gražiūnas, op. cit., p. 96.
[27] A. Bubnys, op. cit., p. 200.
[28] Ibid., p. 112.
[29] TDA batalionui įsakymas Nr. 11, 1941 m. liepos 11 d., LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 17–19.
[30] Tautos darbo apsaugos batalionui įsakymas Nr. 14, 1941 m. liepos 14 d., ibid., b. 1a, t. 1, l. 22.
[31] Ibid., l. 13, 52.
[32] Ibid., l. 22.
[33] Apibendrinančios žinios apie baudžiamuosius veiksmus, atliktus iki 1941 m. gruodžio 1 d. baudžiamosios komandos Nr. 3 zonoje, 1941 m. gruodžio 1 d., LYA, J. M. Plungės baudžiamoji byla Nr. 47745/3, t. 3, l. 147.
[34] Ibid., P. Matiuko ir kt. baudžiamoji byla Nr. 47337/3.
[35] *Į laisvę*, 1955, Nr. 7, p. 21–22.
[36] A. Gražiūnas, op. cit., p. 158.
[37] Ibid., p. 156.
[38] Ibid., p. 162.

[39] Ibid., p. 163.
[40] Ibid.
[41] Ibid., p. 164.
[42] LYA, P. Matiuko ir kt. baudžiamoji byla Nr. 47337, t. 5, l. 234.
[43] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, Vilnius, 1990, p. 301, 302.
[44] Tautos darbo apsaugos batalionui įsakymas Nr. 26, 1941 m. liepos 24 d., LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 39.
[45] Istorinė pažyma apie lietuvių savisaugos policijos batalionų veiklą, sudaryta LTSR VRM centriniame valstybiniame archyve, LYA, P. Matiuko ir kt. baudžiamoji byla, Nr. 47337/3, t. 2, l. 471–474.
[46] TDA bataliono sudėties žinios, 1941 m. rugpjūčio 1 d., LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 5, l. 1.
[47] Ibid., l. 2.
[48] Bataliono sudėties žinios, 1941 m. rugpjūčio 20 d., ibid., l. 4.
[49] Ibid., b. 17, l. 68.
[50] 11-ojo rezervinės policijos bataliono vado raštas lietuvių miesto komendantui kpt. S. Kviecinskui, 1941 m. rugpjūčio 7 d., *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 73–74.
[51] LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 17, l. 68.
[52] II PPT bataliono vado raportas Kauno komendantūrai, ibid., ap. 1, b. 18, l. 176.
[53] Ibid., b. 3, l. 129.
[54] Įsakymas Nr. 1 III Pagalbinės policijos tarnybos batalionui, 1941 m. rugpjūčio 15 d., ibid., l. 44.
[55] Įsakymas Nr. 4 III PPT batalionui, 1941 m. rugsėjo 1 d., ibid., l. 49.
[56] Įsakymai III PPT batalionui Nr. 4 (1941 m. rugsėjo 1 d.) ir Nr. 10 (1941 m. rugsėjo 15 d.), ibid., l. 49, 55.
[57] Ibid., ap. 2, b. 10, t. 2, l. 255.
[58] Ibid., ap. 1, b. 3, l. 235.
[59] Kauno komendantūrai įsakymas Nr. 35, ibid., ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 123.
[60] Ibid., b. 1a, t. 2, l. 234, 244.
[61] A. Bubnys, op. cit., p. 113.
[62] P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 221.
[63] A. Bubnys, op. cit., p. 114.
[64] 1-ajam PPT batalionui įsakymas Nr. 107, 1941 m. spalio 10 d., LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 17, l. 146.
[65] Ibid., f. R-660, ap. 2, b. 266, l. 2.
[66] Varėnos stovyklos viršininko plk. inž. S. Biručio raportas krašto apsaugos ministrui, 1941 m. birželio 30 d., ibid., f. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 28.
[67] Ibid., f. R-660, ap. 2, b. 266, l. 2.
[68] Ibid., b. 3, l. 28–31.
[69] Vilniaus atstatymo tarnybai įsakymas Nr. 2, 1941 m. rugpjūčio 2 d., ibid., b. 261, l. 152.
[70] Vilniaus atstatymo tarnybai įsakymas Nr. 1, 1941 m. liepos 31 d., ibid., l. 153–155.
[71] Savisaugos tarnybos dalims įsakymas Nr. 3, 1941 m. rugpjūčio 11 d., ibid., l. 150.
[72] Lietuvos savisaugos dalims įsakymas Nr. 1, 1941 m. spalio 24 d., ibid., f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 109.
[73] Ibid.
[74] Ibid.
[75] Kauno apygardos savisaugos daliniams įsakymas Nr. 1, 1941 m. lapkričio 3 d., ibid., l. 110–111.
[76] Ibid., b. 4, l. 245.
[77] 3-iajam apsaugos batalionui įsakymas Nr. 92, 1941 m. gruodžio 10 d., ibid., b. 1, l. 363.
[78] 3-iajam apsaugos batalionui įsakymas Nr. 78, 1941 m. lapkričio 26 d., ibid., l. 376.
[79] 1-ajam apsaugos batalionui įsakymas Nr. 154, 1941 m. lapkričio 25 d. ibid., ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 202.
[80] 1-ajam apsaugos batalionui įsakymas Nr. 180, 1941 m. gruodžio 23 d., ibid., ap. 1, b. 1, l. 331.
[81] LCVA, f. R-663, ap. 1, b. 1, l. 74.
[82] Ryšių karininko prie 13-ojo bataliono pranešimas apie veiklą 1942 m. kovo 11–31 d., ibid., f. R-659, ap. 1, b. 1, l. (?).
[83] N. Jakubausko apklausos protokolas, 1961 m. lapkričio 25 d., LYA, P. Matiuko ir kt. baudžiamoji byla Nr. 47337/3, t. 7, l. 38.
[84] Kauno apygardai įsakymas Nr. 32, 1942 m. gegužės 30 d., LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 101.
[85] Kaltinamoji išvada pagal bylą Nr. 838, LYA, P. Matiuko baudžiamoji byla Nr. 47337/3, t. 5, l. 88.
[86] A. Šturo apklausos protokolas, 1946 m., ibid., t. 10, l. 128–129.
[87] P. Rusteikos apklausos protokolas, 1949 m. balandžio 4 d., ibid., P. Rusteikos baudžiamoji byla Nr. 46910, l. 14.
[88] Ibid.
[89] P. Zelionkos apklausos protokolas, 1968 m. gruodžio 8 d., ibid., baudžiamoji byla Nr. 47588/3, t. 2, l. 227–236.
[90] V. Ašmenskas, *Generolas Vėtra*, Vilnius, 1997, p. 323–324.
[91] LYA, P. Matiuko ir kt. baudžiamoji byla Nr. 47337/3, t. 5, l. 111.
[92] A. Gražiūnas, op. cit., p. 97.
[93] *Panevėžietis*, 1941, lapkričio 21, Nr. 19; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 54.

PRIEDAI

TAUTINIO DARBO APSAUGOS BATALIONO (1-OJO PAGALBINĖS POLICIJOS TARNYBOS BATALIONO; 1-OJO APSAUGOS BATALIONO; 13-OJO SAVISAUGOS BATALIONO) KARININKAI

***Abramavičius Julius**, leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 9-ojo pėstininkų pulko 1-osios šaulių kuopos būrio vadas; 1940 09 24 paskirtas 215-ojo šaulių pulko štabo viršininko padėjėju; 1940 m. pab. paleistas į atsargą; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 4-osios kuopos vado padėjėju; 1941 07 31 paleistas iš tarnybos.

***Aleksa Jonas**, kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje 5-ojo pėstininkų pulko II būrio adjutantas; 1940 09 24 paskirtas 262-ojo šaulių pulko kuopos vadu; vėliau perkeltas į 294-ąjį šaulių pulką; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš Raudonosios armijos, likusiame Lietuvoje 294-ajame pulke nuo 1941 06 27 laikinai ėjo štabo viršininko parcigas; nuo 1941 07 12 – 2-ojo apsaugos pulko karininkas; 1941 07 25 paleistas neribotų atostogų; nuo 1943 01 01 – 13-ojo bataliono policijos kapitonas.

***Armonas Bronius**, kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje karo aviacijos 6-osios eskadrilės karo lakūnas; 1940 12 01 paleistas į atsargą; 13-ojo bataliono 1-osios kuopos vadas; po karo gyv. JAV.

***Ašoklis Vincas**, [ats.] jaun. leitenantas* – 1941 07 29 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos IV būrio vadu; 1943 01 01 jam suteiktas policijos vyr. leitenanto laipsnis.

***Aušiūra Petras**, leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje Karo technikos valdybos tiekimo skyriaus raštvedys, 1941 08 02 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 1-osios kuopos vado padėjėju; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 1-osios kuopos vado pavaduotoju; 1941 10 06 perkeltas į PPT statybos batalioną, paskirtas raštvedžiu; vėliau perkeltas į 9–E batalioną; nuo 1943 01 01 – policijos kapitonas.

***Barzda Juozas**, leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 2-ojo pėstininkų pulko 2-osios kulkosvaidžių kuopos būrio vadas; 1940 07 24 perkeltas į 9-ąjį pėstininkų pulką; 1940 09 24 paskirtas 179-osios šaulių divizijos žvalgybos bataliono būrio vadu; 1940 m. pab. paleistas į atsargą; gyveno Kaune, dirbo universiteto ūkio dalies vedėjo padėjėju; kilus Vokietijos–SSRS karui universiteto bendrabutyje organizavo sukilėlių būrį iš studentų; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 3-iosios kuopos vadu; nuo 1941 m. liepos vokiečių įpainiotas į masines žydų žudynes; vėliau jo vadovaujama 3-ioji kuopa buvo specialiai naudojama masinėms žudynėms Kauno fortuose ir už Kauno ribų; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos vadu; 1941 m. spalio mėn. kartu su batalionu išvyko į Minską, kur 2-asis PPT batalionas (vėliau 2-asis apsaugos batalionas, 12-asis batalionas) vėl buvo panaudotas masinėms žydų, sovietinių belaisvių ir kt. žudynėms; vėliau paleistas į atsargą; 1944 m. Vietinės rinktinės Ukmergės komendantūros formuojamo 302-ojo bataliono 3-iosios kuopos vadas; LLA narys; nuo 1944 08 19 – Telšių „Vanagų“ vadas; 1944 m. gruodžio mėn. išmetant parašiutininkų desantą nuskendo Platelių ežere, 1945 01 15 lavonas buvo ištrauktas ir atpažinta, kad tai J. Barzda, gimęs Zarasų aps. Kavolių kaime.

***Baškys [Jonas]**, san. kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje 2-ojo ulonų pulko san. jaun. leitenantas; 1940 09 12 perkeltas į 26-ąjį kavalerijos pulką; 1940 09 19 perkeltas į 259-ąjį pulką, paskirtas medicininės pagalbos punkto gydytoju; 1942 m. priimtas į 14-ąjį batalioną, paskirtas bataliono gydytoju; 1942 m. pab. perkeltas į 13-ąjį batalioną; 1945 05 08 Kuršo grupuotėje su visu batalionu paimtas į rusų nelaisvę, paleistas iš nelaisvės, 1950 11 01 suimtas, 1951 02 15–16 nuteistas 25 m., vėliau paleistas, sugrįžo į Lietuvą, gyv. Kaune.

***Bliudnikas Ernestas**, gen. št. kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje kariuomenės štabo I skyriaus operacijų dalies karininkas; 1940 08 24 pakeltas į majoro laipsnį; 1940 09 05 perkeltas į 29-ojo ŠTK štabą; 1940 09 24 paskirtas 262-ojo šaulių pulko štabo viršininko padėjėju; 1941 10 24 paskirtas LSD Panevėžio apygardos vado padėjėju, vėliau – 10-ojo bataliono vadu; 1942 09 08 perdavė 10-ąjį batalioną plk. P. Geniui; nuo 1942 09 08 – 13-ojo bataliono vadas; vėliau batalioną perdavė kpt. J. Semaškai; nuo 1944 02 08 paskirtas Vietinės rinktinės štabo I skyriaus karininku.

***Bložė Vladas**, jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 5-ojo pėstininkų pulko 1-osios sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos būrio vadas; 1940 m. gruodžio mėn. – PKM būrio vado padėjėjas;

1941 08 06 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu; 1941 10 08 perkeltas į 3-iąjį apsaugos batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; po karo gyv. JAV.

Buinauskas Petras, *[ats.] jaun. leitenantas* – XIV laidos aspirantas, studentas medikas; kilus karui vokiečių buvo paimtas į nelaisvę ir laikomas kartu su rusais belaisviais VI forte, Kauno karo komendanto pastangomis iš ten išlaisvintas; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 5-osios kuopos vado padėjėju; 1941 07 03 perkeltas į 1-ąją kuopą; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas karininku vertėju; 1941 11 16 paleistas į atsargą.

Bulota Petras, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 12 20 priimtas į tarnybą 1-ajame apsaugos batalione, paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 23 priimtas į tarnybą 4-ajame PPT batalione, paskirtas būrio vadu; 1942 01 09 perkeltas į 2-ąjį batalioną. 1942 10 31 paleistas į atsargą.

Burbulis Antanas, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 07 30 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 5-osios kuopos būrio vadu; 1942 11 21 paleistas į atsargą; 1944 m. pateko į Vokietiją; 1945 m. grįždamas iš Vokietijos perkeltųjų asmenų stovykloje įsigijo suklastotą asmens dokumentą ir grįžęs į Lietuvą gyveno svetima pavarde; 1949 11 11 suimtas, 1950 05 06 nuteistas 25 m.; 1955 11 21 paleistas, sugrįžo į Lietuvą; 1968 10 08 vėl suimtas, 1969 04 15 nuteistas 15 m.

Burneikis Jonas, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 4-ojo pėstininkų pulko 5-osios kuopos vadas; 1940 08 05 paleistas į atsargą, tačiau paliktas tarnyboje; 1940 10 05 perkeltas į 262-ąjį šaulių pulką, o 1940 12 14 – į 184-osios šaulių divizijos pionierių batalioną, paskirtas 3-iosios pionierių kuopos vadu; 1942 09 18 iš 10-ojo bataliono perkeltas į 13-ąjį batalioną, paskirtas ūkio viršininku; 1944 m. Tėvynės apsaugos rinktinėje; po karo gyv. JAV.

Butanavičius Vytautas, *[ats.] leitenantas* – 1941 11 04 priimtas į tarnybą, paskirtas 1-ojo apsaugos bataliono 3-iosios kuopos būrio vadu.

Butėnas Juozas, *kapitonas* – okupacijos pradžioje Raseinių aps. komendantūros karininkas šaulių reikalams; 1940 m. pabaigoje paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono raštvedžiu; vėliau 11-ojo bataliono vadas Ukrainoje; 1941 08 25 perkeltas į 4-ąjį PPT batalioną, paskirtas vado pavaduotoju; 1943 01 01 – 8-ojo bataliono policijos kapitonas.

Butkūnas Andrius, *pulkininkas* – sovietų okupacijos pradžioje 8-ojo pėstininkų pulko vadas; 1940 06 27 paleistas į atsargą; 1941 06 28 paskirtas Kauno komendantūros TDA bataliono vadu; 1941 07 24 nušalintas nuo pareigų voldemarininkų organizuoto perversmo metu; 1944 m. pasitraukė į Vokietiją; po karo Vokietijoje Tranšteino perkeltųjų asmenų stovyklos komiteto pirmininkas; 1949 m. emigravo į JAV; 1976 m. mirė.

Černius Napoleonas, *jaun. leitenantas* – XXI laidos karininkas; 1940 08 19 pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį, paskirtas 4-ojo pėstininkų pulko 3-iosios kuopos būrio vadu; 1940 09 18 perkeltas į 262-ąjį šaulių pulką; 1941 07 28 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 7-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 01 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; nuo 1943 01 01 – 11-ojo bataliono policijos leitenantas.

Dagys Anatolijus, *leitenantas* – okupacijos pradžioje 2-ojo pėstininkų pulko minosvaidžių būrio vadas; 1940 09 07 perkeltas į 259-ąjį šaulių pulką, paskirtas 3-iosios kulkosvaidžių kuopos minosvaidžių būrio vadu; 1940 10 21 perkeltas į 215-ąjį šaulių pulką; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 3-iosios kuopos vado padėjėju; vokiečių įpainiotas į masines žydų žudynes; 1941 08 25 paskirtas 3-iosios kuopos vadu; nuo 1943 01 01 – policijos vyr. leitenantas (13-ojo bataliono sąrašuose); 13-ajam batalionui išvykus į Pskovo sr., liko Kaune, komandiruotas į LSD ryšių karininko štabą; po karo gyv. JAV.

Danilevičius Vincas, *kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje kariuomenės intendantūros buhalteris; 1940 10 28 paleistas į atsargą; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono maisto tiekėju; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas maisto tiekėju; po karo partizanas; 1948 m. Tauragės partizanų rinktinės vadas; 1948 m. liepos mėn. – Kęstučio apygardos vadas.

Dičius Algirdas, *XV laidos aspirantas* – 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono ginklininku; 1941 10 09 pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį; 1941 12 20 paskirtas 1-ojo apsaugos bataliono adjutantu; nuo 1943 01 01 – 13-ojo bataliono policijos leitenantas. Karo pabaigoje pasitraukė į Vakarus.

Dubinskas Mykolas, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje priešlėktuvinės apsaugos rinktinės adjutantas; 1940 09 05 perkeltas į 29-ojo ŠTK atskirąjį zenitinės artilerijos divizioną, 1940 09 24 paskirtas baterijos vadu; kilus Vokietijos–SSRS ka-

rui iš Raudonosios armijos pasitraukė; 1941 07 30 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos I būrio vadu; nuo 1943 01 01 – 12-ojo bataliono policijos vyr. leitenantas.

Dubinskas Stepas, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 3-iosios kuopos būrio vadu.

Duoba Antanas, *jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje Ginklavimo valdybos gamybos skyriaus technikos dalies užsakymų tvarkytojas; 1940 08 17 paskirtas į 3-iąjį pėstininkų pulką; 1940 09 25 perkeltas į 259-ąjį šaulių pulką; 1940 10 31 perkeltas į 616-ąjį artilerijos pulką; nuo 1943 01 01 – 13-ojo bataliono policijos leitenantas.

Gaigalas Adolfas, *kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje II pėstininkų divizijos štabo III (mobilizacijos) skyriaus karininkas, 1940 m. pab. paleistas į atsargą; 1941 07 03 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 2-osios kuopos vadu; 1941 08 05 paskirtas bataliono iždininku; 1941 08 29 atleistas iš tarnybos; 1949 m. Vokietijoje Vytauto Didžiojo sargybų kuopos štabo karininkas; mirė JAV.

Garbenis Vladas, *leitenantas* – okupacijos pradžioje 1-ojo husarų pulko mokomojo eskadrono vyr. karininkas; 1940 09 12 perkeltas į 26-ąjį kavalerijos pulką; 1940 09 24 paskirtas eskadrono vadu; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną, paskirtas bataliono adjutantu; 1941 07 04 perkeltas į Kauno komendantūrą, paskirtas adjutantu.

Garlauskas Benys, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 8-ojo pėstininkų pulko 1-osios šaulių kuopos vyr. karininkas; 1940 09 16 perkeltas į 234-ąjį šaulių pulką, vėliau į 294-ąjį šaulių pulką; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš RA, grįžo į pulką, laikinai ėjo 3-iosios kuopos būrio vado pareigas; 1941 07 12 paskirtas į 2-ąjį apsaugos pulką; 1941 07 25 paleistas neribotų atostogų; 1941 09 16 priimtas į tarnybą, paskirtas 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos I būrio vadu; vėliau tarnavo 13-ajame batalione; nuo 1943 01 01 – policijos vyr. leitenantas.

Gasėnas Norbertas, *kapitonas* – okupacijos pradžioje 3-iojo dragūnų pulko adjutantas; 1940 09 24 paskirtas 179-osios šaulių divizijos atskirojo žvalgybos bataliono vyr. adjutantu; 1940 10 08 perkeltas į 184-osios šaulių divizijos atskirąjį žvalgybos batalioną; 1940 m. pabaigoje paleistas į atsargą; 1941 02 08 suimtas, išlaisvintas kilus karui; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 2-osios kuopos vadu; 1941 07 04 paskirtas bataliono adjutantu; 1941 08 03 paskirtas bataliono vado pavaduotoju; 1941 11 25 priėmė 1-ąjį apsaugos batalioną (nuo 1941 12 20 pavadintas 13-uoju batalionu) iš mjr. K. Šimkaus ir pradėjo eiti bataliono vado pareigas; 1942 m. kovo mėn. su batalionu išvyko į Pskovo sr. Dedovičių miestelį; 1942 05 04 sužeistas, išvežtas gydyti į Vokietiją; po karo gyveno užsienyje, mirė Australijoje.

Gasparaitis Kostas, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 7-ojo pėstininkų pulko 4-osios kuopos būrio vadas; 1940 m. rugsėjo mėn. perkeltas į 297-ąjį šaulių pulką; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė kartu su pulku; 1941 06 28 Varėnos stovykloje vokiečiams įsakius suformuoti geležinkelių apsaugos batalioną, paskirtas ūkio viršininku; 1941 11 11 perkeltas į LSD Šiaulių apygardos štabą; vėliau tarnavo 13-ajame batalione; nuo 1943 01 01 – policijos vyr. leitenantas; po karo gyv. JAV.

Gecevičius Antanas, *jaun. leitenantas* – XXI laidos karininkas; 1940 08 19 pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį, paskirtas Karo aviacijos mokyklos lakūnų skyriaus komandos viršininku; 1940 11 16 paleistas į atsargą; 1941 07 21 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 1-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas iš 1-ojo PPT bataliono į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 1-osios kuopos III būrio vadu; 1942 m. tarnavo 3-iajame batalione; 1943 01 01 pakeltas į policijos vyr. leitenanto laipsnį; karo pabaigoje pasitraukė į Vakarus, gyveno Gečo pavarde; 1992 m. iškėlė bylą dėl šmeižto Škotijos televizijai, kuri mėgino nušviesti 2-ojo PPT bataliono (vėliau 12-ojo bataliono) veiklą Baltarusijoje.

Goras [Goris] Vladas, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, 1941 07 03 paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 09 paleistas iš tarnybos.

Grabauskas Juozas, *jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje mokėsi Karo mokykloje, XV laidos kariūnas aspirantas; 1941 07 11 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos IV būrio vadu; 1941 10 09 generalinio tarėjo gen. P. Kubiliūno aktu pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį; 1941 11 16 paskirtas bataliono karininku vertėju; 1942 12 31 paleistas į atsargą.

Grigaliūnas Povilas, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 4-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 09 paleistas iš tarnybos.

Grinius Aleksas, *leitenantas* – okupacijos pradžioje karo aviacijos 8-osios eskadrilės karo lakūnas; 1940 11 01 paleistas į atsargą; dirbo mokytoju; 1941 07 07 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; 1941 09 04 perkeltas į 4-ąjį PPT batalioną; 1965 01 14 mirė Kalifornijoje.

Gudelis Antanas, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 3-iojo dragūnų pulko maisto tiekėjas; 1940 10 08 perkeltas į 179-osios šaulių divizijos žvalgybos batalioną; 1941 07 17 priimtas į tarnybą Kauno komendantūros TDA batalione, paskirtas 7-osios kuopos vado padėjėju; 1941 09 01 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos vadu; 1942 11 30 iš 11-ojo bataliono perkeltas į 9-ąjį batalioną; po karo gyv. Australijoje.

Impulevičius Antanas, *gen. št. majoras* – okupacijos pradžioje Šaulių sąjungos štabo mokymo skyriaus viršininkas; 1940 09 11 suimtas, kalintas Kaune; karo pradžioje išlaisvintas iš kalėjimo sukilimo metu; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono vado pavaduotoju; 1941 07 28 perkeltas į Kauno komendantūrą; 1941 08 09 paskirtas 2-ojo PPT bataliono vadu; nuo 1942 12 31 paleistas iš tarnybos LSD; 1944 m. Vietinės rinktinės Kauno pulko štabo viršininkas; 1944 05 15 vokiečių suimtas; 1944 m. vasaros pabaigoje Tėvynės apsaugos rinktinės bataliono vadas; po Sedos kautynių pasitraukė į Vokietiją; po karo gyv. JAV.

Jakubauskas Norbertas, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 m. spalio mėn. priimtas į tarnybą, paskirtas 1-ojo apsaugos bataliono (vėliau tapusio 13-uoju batalionu) 3-iosios kuopos būrio vadu; 1942 m. pabaigoje (ar 1943 m. pradžioje) perkeltas į 5-ąjį batalioną, kuris tuo metu dislokavosi Pskovo sr. Dedovičių mstl., paskirtas būrio vadu; nuo 1943 01 01 – policijos leitenantas; nuo 1945 m. gyveno suklastojęs pasą ir pasivadinęs Stasiu; 1961, 1968 m. dėl tarnybos batalione buvo tardomas; tuo metu gyveno Telšiuose, vėliau – Jonavoje.

Jankūnas Antanas, *[ats.] leitenantas* – 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono žinių karininku; 1941 09 23 iš tarnybos atleistas.

Janulevičius Jurgis, *jaun. leitenantas* – okupacijos pradžioje kariuomenės štabo Topografijos skyriaus nuotraukų dalies karininkas; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 4-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 07 paleistas iš tarnybos.

Januševičius [Stepas], *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 9-ojo pėstininkų pulko autobūrio vadas; 1940 07 29 paleistas į atsargą; 1942 09 16 perkeltas iš 10-ojo bataliono į 13-ąjį batalioną; vėliau jam suteiktas policijos kapitono laipsnis; 1945 m. su 13-ojo bataliono kariais buvo Kuršo grupuotėje; Vokietijos kapituliacijos išvakarėse iš bataliono pasišalino kartu su mjr. J. Semaška ir prasiveržė iš Raudonosios armijos apsuptics.

Juodis Jurgis, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje Karo aviacijos mokyklos mechanikų skyriaus komandos viršininkas; 1940 11 01 paleistas į atsargą; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos III būrio vadu; 1943 01 01 pakeltas į policijos vyr. leitenanto laipsnį; 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, DP stovykloje mokytojavo; 1949 m. su šeima emigravo į JAV, apsigyveno Brukline; 1980 m. persikėlė į Floridą; 1986 10 24 mirė.

Kazlauskas Bronius, *leitenantas, gydytojas* – sovietų okupacijos pradžioje 1-ojo husarų pulko vyr. sanitarijos karininkas; 1940 08 17 paskirtas į Karo mokyklą, tačiau neperkeltas; 1940 09 24 paskirtas 26-ojo kavalerijos pulko jaun. gydytoju; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono vyr. gydytoju; 1941 12 20 iš tarnybos batalione atleistas.

Kemeklis Aleksandras, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 3-iojo dragūnų pulko 4-ojo eskadrono būrio vadas, 1940 08 19 paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 07 03 paskirtas kvotų karininku, 1941 08 03 – bataliono adjutantu; 1941 10 07 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas adjutantu; nuo 1943 01 01 – 11-ojo bataliono policijos leitenantas; žuvo savisaugos dalinyje (11-ajame batalione) Baltarusijoje.

Kirkila Bronius, *kapitonas* – okupacijos pradžioje 5-ojo pėstininkų pulko 5-osios šaulių kuopos vadas; 1940 08 05 paleistas į atsargą; suimtas, kalintas karo kalėjime; vėliau perkeltas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 1-osios kuopos vadu; įsipainiojęs į žydų žudynes 1941 07 12 **nusišovė** būdamas atostogose.

***Klimavičius Jonas**, leitenantas* – 1941 07 03 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 6-osios kuopos vado padėjėju; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos vado pavaduotoju.

Klimavičius Viktoras, kapitonas – okupacijos pradžioje 9-ojo pėstininkų pulko 1-osios šaulių kuopos vadas; 1940 07 23 suimtas, kalintas Kaune; karo pradžioje išlaisvintas iš kalėjimo; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 4-osios kuopos vadu; 1941 08 25 perkeltas į 4-ąjį PPT batalioną, paskirtas bataliono vadu (vėliau batalionas buvo pavadintas 1-uoju savisaugos batalionu, po to – 7-uoju batalionu, išsiųstas už Lietuvos ribų); 1942 11 25 perkeltas į 252–E batalioną, paskirtas vadu; 1943 m. liepos mėn. suimtas ir išvežtas į Salaspilio koncentracijos stovyklą; 1944 m. Vietinės rinktinės Marijampolės karo mokyklos kuopos vadas; 1944 05 15 vokiečių suimtas; po karo gyv. užsienyje.

Krištaponis Juozas, leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje Karo mokyklos 3-iosios kadro kuopos būrio vadas; 1940 09 24 paskirtas 184-osios šaulių divizijos fizinio lavinimo instruktoriumi; karo pradžioje pasitraukė iš Raudonosios armijos ir su divizijos štabu atvyko į Vilnių, kur rinkosi buvusio 29-ojo ŠTK kariai; 1941 07 16 paskirtas į 2-ąjį apsaugos pulką; vėliau paleistas neribotų atostogų; 1941 08 01 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 2-osios kuopos vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos vadu (nuo 1941 10 28 batalionas pavadintas 2-uoju apsaugos batalionu, o nuo 1942 02 15 – 12-uoju batalionu); 1941 10 06 batalionas perkeltas į Minską, panaudotas kovai su sovietų partizanais ir masinėse žydų, sovietinių karo belaisvių ir vietos gyventojų žudynėse; 1942 09 30 paleistas į atsargą iš 252–E bataliono; LLA narys nuo 1943 m.; 1944 m. rugpjūčio mėn. tapo Ukmergės aps. 1-ojo LLA rajono (Taujėnų vls. ir iš dalies Deltuvos vls.) vadu; 1944 m. gruodžio mėn. iš Ukmergės aps. 1-ojo ir 2-ojo LLA rajonų įkūrus Vyčio apygardą, tapo apygardos vadu; žuvo 1945 01 12 Užulėnio miške per NKVD divizijos karinę operaciją.

Kulakauskas Povilas, jaun. leitenantas – XXI laida; 1940 08 19 pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį ir paskirtas į karo aviaciją 2-osios eskadrilės karo lakūnu; 1941 01 01 paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 1-osios kuopos būrio vadu; 1941 07 08 atvyko į batalioną; nuo 1944 09 27 Tėvynės apsaugos rinktinėje, paskirtas į Tėvynės apsaugos rinktinės aviacijos grupę žvalgu.

Levinas Jonas, kapitonas – okupacijos pradžioje 5-ojo pėstininkų pulko 2-ojo bataliono karininkas ūkio reikalams; 1940 09 24 paskirtas 215-ojo šaulių pulko maisto tiekimo viršininku; 1940 m. pabaigoje paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono ūkio viršininku; 1941 08 08 perkeltas į Kauno karo komendantūrą; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas ūkio viršininku; 1942 05 31 paleistas į atsargą.

Maceina Juozas, [jaun.] leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje priešlėktuvinės apsaugos rinktinės sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos vyr. karininkas; 1940 09 05 perkeltas į 29-ojo ŠTK atskirąjį zenitinės artilerijos divizioną; 1940 10 21 perkeltas į 616-ąjį artilerijos pulką; 1941 12 04 priimtas į tarnybą 1-ajame apsaugos batalione, paskirtas iždininku; 1942 01 21 perkeltas į 2-ąjį batalioną; nuo 1943 01 01 – policijos vyr. leitenantas.

Malinauskas Vladas, leitenantas – okupacijos pradžioje 2-osios eskadrilės karo lakūnas; 1940 10 04 perkeltas į 29-jo ŠTK aviaeskadrilę; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 4-osios kuopos būrio vadu; vėliau tarnavo 7-ajame batalione, 1943 m. išsiveržė iš Stalingrado žiedo; 1944 m. Tėvynės apsaugos rinktinėje; vokiečių okupacijos metu Šiaulių apygardos LLA narys, dirbo Šiaulių teatre; po karo gyv. JAV, kitais duomenimis, žuvo Rusijoje.

Marcišauskas Jonas, leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje 9-ojo pėstininkų pulko 6-osios kuopos būrio vadas; 1940 07 25 perkeltas į 2-ąjį pėstininkų pulką, nuo 1940 08 22 – 2-ojo pėstininkų pulko 4-osios kuopos vyr. karininkas; 1940 09 07 perkeltas į 259-ąjį šaulių pulką; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš RA; 1941 07 16 paskirtas į 1-ąjį apsaugos pulką; vėliau paleistas neribotų atostogų; 1941 08 19 priimtas į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos II būrio vadu; nuo 1943 01 01 – 12-ojo bataliono policijos vyr. leitenantas.

Maurušaitis Aleksas, jaun. leitenantas – 1941 07 12 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos I būrio vadu; 1941 09 15 iš tarnybos atleistas.

Meižys Dionyzas, kapitonas – sovietų okupacijos pradžioje šarvuočių rinktinės 1-osios tankų kuopos vyr. karininkas; 1940 08 05 paleistas į atsargą;

1941 07 03 paskirtas TDA bataliono komendantu; 1941 08 26 perkeltas į autokuopą, paskirtas vadu; 1942 11 30 paskirtas sveikstančiųjų kuopos vadu prie 9–E bataliono; nuo 1943 01 01 – 9-ojo bataliono policijos kapitonas.

Mikelskas Petras, leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje 6-ojo pėstininkų pulko 2-ojo bataliono ūkio būrio vadas; 1940 09 14 perkeltas į 294-ąjį šaulių pulką; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė kartu su pulku; 1941 06 28 Varėnos stovykloje vokiečių įsakymu formuojant geležinkelių apsaugos batalioną, paskirtas 4-ojo ruožo (kuopos) būrio vadu; 1941 09 01 perkeltas į 1-ąjį batalioną, paskirtas ūkio karininku; vėliau perkeltas į 13-ąjį batalioną; nuo 1943 01 01 – policijos vyr. leitenantas, vėliau pakeltas į kapitono laipsnį.

Mituzas Julius, leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje 3-iojo dragūnų pulko sunkiųjų kulkosvaidžių eskadrono vyr. karininkas; 1940 08 05 paleistas į atsargą, bet išėjo 1940 09 26 iš 616-ojo artilerijos pulko; mokėsi Kauno universitete; kilus Vokietijos–SSRS karui dalyvavo sukilime Kaune partizanų gretose; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 2-osios kuopos vado padėjėju; 1941 08 03 paskirtas kvotų karininku; 1941 12 20 iš tarnybos batalione atleistas; 1961 m. gyveno Kaune, dirbo Kauno politechnikos instituto Technologijos fakulteto Silikatų technologijos katedros vedėju.

Narbutas Antanas, [ats.] leitenantas, gydytojas – 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono jaun. gydytoju; 1941 08 01 paleistas iš tarnybos; 1941 10 03 priimtas į tarnybą, paskirtas 4-ojo PPT bataliono jaun. gydytoju; 1941 10 31 perkeltas į 1-ąjį apsaugos batalioną (vėliau pavadintą 13-uoju batalionu), paskirtas jaun. gydytoju; 1942 m. pabaigoje perkeltas į 14-ąjį batalioną, paskirtas gydytoju.

Norkus Bronius, leitenantas – okupacijos pradžioje 5-osios eskadrilės karo lakūnas; 1940 10 04 perkeltas į 29-ojo korpuso aviacskadrilę; kilus Vokietijos–SSRS karui pabėgo iš armijos būdamas atvykęs savaitgaliui į Kauną; 1941 06 23 sukilimo metu Kaune iškėlė Lietuvos vėliavą virš Prisikėlimo bažnyčios; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 3-iosios kuopos vadu; vokiečių įpainiotas į masines žydų žudynes; **žuvo** 1943 m. nelaimingo atsitikimo metu Rusijoje (tarnaudamas 13-ajame batalione).

Obelenis Juozas, ats. jaun. leitenantas – 1941 06 28 priimtas į TDA; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 5-osios kuopos būrio vadu; vokiečių įpainiotas į masines žydų žudynes; 1942 07 31 paleistas į atsargą iš 13-ojo bataliono.

Paulauskas Stepas, ats. leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje Eišiškių šaulių kuopos vadas, pasienio policijos mokomojo būrio viršininkas; 1940 07 12 suimtas, kalintas Kaune, Šiauliuose; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš RA; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 1-osios kuopos vado padėjėju; 1941 08 01 paleistas iš tarnybos; po karo gyveno JAV, 1992 m. mirė.

Pauliukonis Bronius, [ats.] leitenantas – 616-ojo artilerijos pulko žvalgų būrio vadas; kilus Vokietijos–SSRS karui kartu su grupe karių (apie 70 žm.) pabėgo iš RA; 1941 06 30 perkeltas iš 616-ojo artilerijos pulko į Vilniaus įgulos štabą; 1941 07 30 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; 1942 m. kovo mėn. kartu su batalionu išvyko į Pskovo sr. Dedovičių mstl.; nuo 1943 m. (ar nuo 1945 m. kovo mėn.) kuopos vadas; apdovanotas vokiečių apdovanojimais „Žalioji juosta“ ir „Žiemos medalis“; Vokietijai kapituliavus kartu su kitais bataliono kariais 1945 05 08 Kurše paimtas į rusų nelaisvę; 1946 06 18 belaisvių stovykloje suimtas; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo Marijampolėje **nuteistas mirties bausme – sušaudyti.**

Plungė Jonas Mečys, jaun. leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje 5-ojo pėstininkų pulko 5-osios kuopos būrio vadas; 1940 m. liepos pab. suimtas, kalintas karo kalėjime, rugsėjo mėn. perkeltas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą; kilus karui išlaisvintas; 1941 06 23 paskirtas Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros Apsaugos valdybos karininku; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 1-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną (nuo 1941 10 08 batalionas pavadintas 2-uoju apsaugos batalionu, o nuo 1942 02 15 – 12-uoju batalionu); 1943 01 01 pakeltas į leitenanto laipsnį; 1943 m. pab. vokiečių suimtas, nuteistas 3 m., kalintas Minsko kalėjime, 1944 m. birželį perkeltas į Kauno kalėjimą, iš ten – į Kenigsbergo kalėjimą; 1944 m. pab. iš kalėjimo paleistas, paskirtas eiliniu į vokiečių policijos batalioną; 1945 m. Kenigsberge paimtas į rusų nelaisvę, pasivadino svetima pavarde; 1946 m. vasarą iš nelaisvės paleistas su dokumentais išgalvota pavarde; kurį laiko gyveno Kaliningrado srities Polesės mieste, dirbo valgyklos darbininku; 1947 07 19 suimtas, apkaltintas mėginimu su dviem kitais asmenimis pagrobti maišą miltų; 1948 01 23 nuteistas 10 m.; 1953 05 27 iš įkalinimo

palcistas pagal amnestiją, išvyko į Frunzę, kur gyveno iki 1969 m.; 1969 m. persikėlė į Tavričankos gyv. Primorės krašte; 1972 m. išėjo į pensiją; 1978 m. trumpam atvyko į Lietuvą, paskui apsigyveno Gelendžike, Krasnodaro kr.; 1978 12 06 Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas iškėlė baudžiamąją bylą; 1979 01 09 suimtas; 1979 07 23 LSSR Aukščiausiojo Teismo nuteistas mirties bausme – **sušaudyti; nuosprendis įvykdytas 1979 09 28 Minske.**

Prapuolenis Viktoras, ats. leitenantas – 1943 m. rugsėjo mėn. priimtas į tarnybą; 1943 11 01 paskirtas į 13-ąjį batalioną būrio vadu, vėliau kuopos vadu; 1944 m. liepos–rugpjūčio mėn. kalintas kalėjime Latvijoje; nuo 1944 m. rugpjūčio iki 1945 m. vasario tarnavo 5-ajame batalione, nuo 1945 m. vasario – 13-ajame batalione; Vokietijai kapituliavus kartu su kitais bataliono kariais 1945 05 08 Kurše paimtas į rusų nelaisvę; 1946 07 19 belaisvių stovykloje suimtas; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo Marijampolėje nuteistas 10 m.

Pukys Povilas, kapitonas – okupacijos pradžioje 8-ojo pėstininkų pulko 3-iosios šaulių kuopos vadas; 1940 07 01 perkeltas į kariuomenės štabą, paskirtas rikiuotės skyriaus laipsnių dalies raštvedžiu; 1940 09 11 perkeltas į 297-ąjį šaulių pulką; 1940 m. pab. paleistas į atsargą; 1941 07 14 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 1-osios kuopos vadu; 1941 08 25 perkeltas į formuojamą 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas bataliono adjutantu; 1942 08 31 paleistas į atsargą iš 12-ojo bataliono.

Ralys Jonas, [ats.] jaun. leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje Raseinių aps. karo komendantūros civilis tarnautojas; 1941 05 28 suimtas, tardytas Kaune; kilus Vokietijos–SSRS karui išlaisvintas iš Kauno kalėjimo; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 1-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 01 paleistas iš tarnybos; 1942 m. įstojo į savisaugos dalinį Šiauliuose; vėliau perkeltas į Kauną, tarnavo 255-ajame batalione, kuris 1942 m. rudenį buvo išsiųstas į Baltarusiją saugoti geležinkelį ruože Mogiliovas–Žlobinas; 1944 m. pavasarį batalionas atitrauktas į Lenkiją, iš ten perkeltas į Drezdeną ir performuotas; vėliau dalis bataliono išsiųsta į Kenigsbergą; 1945 m. pavasarį pateko į sovietų nelaisvę, 1946 m. paleistas; 1953 07 30 nuteistas 25 m. už antisovietinę veiklą; 1979 m. gyv. Radviliškyje, buvo pensininkas.

Ramanauskas Jonas – XV laidos aspirantas; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 26 perkeltas į autokuopą; 1941 10 09 pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį.

Raščius Jonas, ats. leitenantas – 1941 08 05 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 01 perkeltas į 2-ąjį batalioną.

Rūkas Jonas, jaun. leitenantas – XXI laidos karininkas; 1940 08 19 pakeltas į jaun. leitenanto laipsnį, paskirtas į 5-ąjį pėstininkų pulką; 1940 m. perkeltas į Pėstininkų karo mokyklą, paskirtas būrio vado padėjėju; 1941 07 28 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 7-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 01 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu.

Rusteika Petras, jaun. leitenantas – okupacijos pradžioje 1-ojo artilerijos pulko 1-osios baterijos vadovavimo būrio vadas; 1940 m. pab. paleistas į atsargą; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 5-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 24 iš tarnybos batalione atleistas, nuo 1941 08 24 iki 1941 m. gruodžio dirbo saugume; 1941 12 20 priimtas į 1-ąjį apsaugos batalioną, paskirtas žinių karininku, bet nuo tos pačios dienos iš bataliono atleistas; 1944 m. priimtas į 13-ąjį batalioną; 1944 m. liepos mėn. su savo būriu dalyvavo operacijoje prieš sovietinius partizanus Drisnos r., Baltarusijoje, tą patį mėn. – Opočkos r., Velikije Lukų sr.; vėliau išvežtas gydyti į Drezdeną; 1944 12 25 su grupe lietuvių karių išsiųstas į Kuršą, ten paskirtas 13-ojo bataliono būrio vadu; 1945 05 08 paimtas į rusų nelaisvę ir laikomas filtracijos stovykloje Latvijoje; iš nelaisvės nepaleistas, 1949 07 21 suimtas; 1949 12 12 MVD karo tribunolo nuteistas 25 m., 1950 01 07 mirė Rygos kalėjime.

Savickas Albertas, leitenantas – sovietų okupacijos pradžioje Karo policijos mokyklos 2-osios prieššarvinės kuopos būrio vadas; 1941 08 25 perkeltas iš Kauno komendantūros į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas maisto tiekėju.

Semaška Jonas, kapitonas – sovietų okupacijos pradžioje 1-ojo pėstininkų pulko 8-osios kuopos vadas; 1940 09 16 perkeltas į 234-ąjį šaulių pulką; 1940 09 24 paskirtas 234-ojo šaulių pulko 8-osios kuopos vadu; kilus Vokietijos–SSRS karui buvo išėjęs atostogų (paleistas 1 mėn. nuo 1941 06 01) ir liko Lietuvoje; grįžęs į buvusį 234-ąjį šaulių pulką paskirtas į 1-ąjį apsaugos pulką; 1941 07 26 paleistas neribotų atostogų, vėliau priimtas į 4-ąjį PPT batalioną; tarnavo 7-ajame batalione kuopos vadu (batalionas buvo išsiųstas į Ukrainą saugoti kelių, 1942 m. saugojo geležinkelius prie Dono); 1942 11 30 paskiriamas 7-ojo bataliono vadu; 1942–1943 m. žiemą batalionas kovėsi prie Stalingrado ir ten su

feldmaršalo Pauliaus kariuomenė pateko į apsuptį; batalionui pavyko prasiveržti iš apsupties, už tai 23 kariai, tarp jų ir kpt. J. Semaška, apdovanoti 1-os klasės ordinais „Das Kriegsverdienstkreutz mit Schwarzen kreuzen“; vėliau batalionas buvo išformuotas, o kpt. J. Semaška paskirtas 13-ojo bataliono vadu; Raudonajai armijai puolant batalionas buvo priverstas trauktis iš Pskovo sr. Opočkos r. Latvijos link; 1945 m. sausio mėn. kpt. J. Semaškai suteiktas majoro laipsnis; 1945 m. gegužės mėn. batalionas priklausė vokiečių Kuršo grupuotei ir saugojo pakrantes; naktį prieš 1945 m. gegužės 8 d., kai turėjo būti paskelbta Vokietijos kapituliacija, kpt. J. Semaška nutarė nepasiduoti rusams ir su keliais kariais prasiskverbė per fronto liniją; grįžęs į Lietuvą slapstėsi, vėliau susisiekė su partizanais; 1945 m. rugsėjo pradžioje, jiems pasiūlius, sutiko būti Žemaičių legiono vadu ir juo oficialiai tapo nuo 1945 10 01; 1946 04 15 KGB suimtas; 1946 10 13 Telšiuose karo tribunolo teismas paskelbė nuosprendį – mirties bausmė; **1946 12 18 sušaudytas**.

Skaržinskas Jurgis Vytautas, *leitenantas* – okupacijos pradžioje 4-ojo pėstininkų pulko 3-iosios šaulių kuopos būrio vadas; 1940 09 18 perkeltas į 262-ąjį šaulių pulką; 1940 m. pab. paleistas į atsargą; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 3-iosios kuopos būrio vadu; 1941 09 11 perkeltas į 4-ąjį PPT batalioną, paskirtas 2-osios kuopos vadu; 1942 m. liepos mėn. iš tarnybos atleistas.

Slavickas Silvestras, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 4-ojo artilerijos pulko 2-osios baterijos vyr. karininkas; 1940 09 24 paskirtas 615-ojo artilerijos pulko baterijos vadu; 1940 10 09 perkeltas į 615-ąjį artilerijos pulką; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš RA; 1941 07 16 paskirtas Vilniaus LSD artilerijos pulko karininku, vėliau paleistas neribotų atostogų; 1941 10 02 priimtas į tarnybą, paskirtas 1-ojo PPT bataliono ūkio komandos viršininku; 1942 01 21 perkeltas į 2-ąjį batalioną.

Stančikas Aleksandras, *leitenantas* – okupacijos pradžioje 4-ojo pėstininkų pulko 1-osios sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos būrio vadas; 1940 08 05 paleistas į atsargą; 1941 07 07 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 5-osios kuopos vado padėjėju; 1943 06 01 perkeltas iš 5-ojo bataliono į formuojamą 253–E batalioną, paskirtas bataliono adjutantu.

Staniškis Sergijus, *kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje 1-ojo husarų pulko 3-iojo eskadrono vadas; 1940 09 12 perkeltas į 29-ojo ŠTK 26-ąjį kavalerijos pulką; 1940 11 01 paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono iždininku; 1941 08 07 paskirtas bataliono ūkio viršininku; frontui traukiantis į Vakarus, buvo vokiečių paimtas kasti apkasų, bet prie Vilkaviškio pabėgo; prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, slapstėsi Suvalkijoje Buktos miške ir Žuvinto paliose; 1944 m. vasarą Marijampolės aps. Palių miške subūrė partizanų būrį; 1946 04 09 paskirtas Pietų Lietuvos partizanų štabo operatyvinio skyriaus viršininku; nuo liepos ėjo štabo viršininko pareigas; 1947 m. rugsėjį paskirtas Dainavos apygardos štabo viršininku; 1947 m. gruodį paskirtas Dzūkų rinktinės vadu; 1949 05 19 Dainavos apygardos vadų sąskrydyje išrinktas į vyriausiąją vadovybę, tapo LLKS tarybos nariu; 1950 01 19 iš Adolfo Ramanausko-Vanago perėmė Nemuno srities vado pareigas; 1952 01 29 LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas Jonas Žemaitis-Vytautas paskyrė S. Staniškį savo antruoju pavaduotoju; 1953 02 03 MVD apsupo Nemuno srities štabo bunkerį Prienų šile Naravų k. pusėje ir pareikalavo pasiduoti; S. Staniškis sunaikino dokumentus, ryšių aparatūrą ir nusišovė.

Stankaitis Jonas, *ats. jaun. leitenantas* – 1941 07 05 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į formuojamą 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos III būrio vadu; 1941 09 29 paskirtas 1-osios kuopos II būrio vadu; 1941 10 06 kartu su 2-uoju PPT batalionu išvyko į Minską kovoti su sovietinės kariuomenės likučiais ir bolševikų partizanais. Ten batalionas buvo panaudotas masinėms žydų ir neįtinkančių vokiečiams žmonių žudynėms. Nuo 1943 01 01 – 9–E bataliono policijos leitenantas. Šiame batalione tarnavo iki 1943 m. kovo pradžios. Pablogėjus sveikatai buvo išsiųstas į sveikstančiųjų kuopą prie 9–E bataliono Kaune, ten paskirtas 1-osios kuopos I būrio vadu. Po mėnesio gavo paskyrimą į LSD batalioną Mogiliove, tačiau neišvyko, o persirengęs civiliais drabužiais slapstėsi Kaune iki 1943 m. rugsėjo vidurio, paskui pas pažįstamus ir gimines iki 1947 m. 1947 m. rugpjūčio mėn. įsigijo fiktyvius dokumentus Ipolito Kurtinytonio pavardė ir išvyko į Rygą. 1952 07 14 Jelgavos viešbutyje milicija jį suėmė ir išvežė į Rygą, paskui į Kauną. 1952 10 31 Kauno m. Stalino r. II apylinkės teismo nuteistas 3 m.; 1953 04 22 iš įkalinimo paleistas ir grįžo į Joniškį. 1961 11 16 suimtas, apkaltintas dalyvavimu masinėse žydų žudynėse. Mirė 1976 m. Latvijoje, Jelgavos r. Jelejos miestelyje.

Staugaitis Andrius, *kapitonas* – okupacijos pradžioje karo aviacijos 5-osios eskadrilės techninkos karininkas; 1940 09 11 paskirtas 615-ojo artile-

rijos pulko žvalgybos baterijos vadu; 1940 11 01 paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną, paskirtas bataliono kvotų karininku; 1941 07 03 paskirtas 6-osios kuopos vadu; 1941 07 04 iš bataliono atleistas; 1941 10 08 priimtas į tarnybą, paskirtas į 1-ąjį apsaugos batalioną; 1942 01 09 perkeltas į 2-ąjį batalioną; 1942 05 31 paleistas į atsargą.

***Stelmokas Jonas**, jaun. leitenantas* – 2-ojo pėstininkų pulko kulkosvaidžių kuopos būrio vadas; 1940 07 24 perkeltas į 9-ąjį pėstininkų pulką; 1940 11 27 paskirtas Vilniaus pėstininkų karo mokyklos kursantų būrio vadu; 1941 07 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 7-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 01 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; 1943 06 17 perkeltas iš 9–E bataliono į 253–E batalioną, paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu; 1943 06 19 paskirtas 3-iosios kuopos vadu; nuo 1943 01 01–11-ojo bataliono policijos leitenantas.

***Stravinskas Stasys**, [ats.] jaun. leitenantas* – 1941 09 05 priimtas į tarnybą, paskirtas 1-ojo PPT bataliono svetimų kalbų vertėju korespondentu; nuo 1943 01 01 – 14-ojo bataliono policijos leitenantas.

***Sutkaitis Stasys**, [ats.] leitenantas* – 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 5-osios kuopos būrio vadu; nuo 1941 m. rugsėjo iki gruodžio mėn. komandiruotas su grupe karių į Baltarusiją, įpainiotas į masines žudynes; 1942 01 09 perkeltas į 8-ąjį batalioną; 1958 m. užmuštas Kanadoje.

***Šalkauskas Antanas**, [ats.] leitenantas* – 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 4-osios kuopos būrio vadu, tačiau neatvyko į batalioną ir išbrauktas iš sąrašų.

***Šimaitis Julius**, ats. leitenantas* – 1941 m. liepos pradžioje priimtas į Kauno karo komendantūrą, paskirtas Ūkio skyriaus iždininku; 1941 09 01 perkeltas iš Kauno komendantūros į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas raštvedžiu; nuo 1943 01 01 – 13-ojo bataliono policijos vyr. leitenantas; buvo bataliono adjutantu, vėliau 2-osios kuopos vadu; 1944 m. liepos mėn. 13-ajam batalionui traukiantis iš Rusijos į Latviją su kuopa atsiskyrė nuo bataliono ir atsitraukė į Lietuvą; 1944 09 08 su kuopos likučiais (apie 30 vyrų) atvyko į Tėvynės apsaugos rinktinę; paskirtas į 2-ąjį pulką.

***Šimkus Kazys**, majoras* – sovietų okupacijos pradžioje karo aviacijos 2-osios bombonešių eskadrilės (4-oji eskadrilė) vadas; 1940 07 02 paleistas į atsargą; 1941 07 24 voldemarininkų surengto perversmo metu paskirtas TDA bataliono vadu; 1941 11 25 paskirtas ryšių karininku prie vokiečių 11-ojo rezervinės policijos bataliono vado; nuo 1941 12 05 – I LAD vadas; 1942 05 31 paleistas į atsargą; 1944 m. Vietinės rinktinės Kauno karo komendantas; 1944 m. rugsėjo pab. priimtas į Tėvynės apsaugos rinktinę, paskirtas į aviacijos grupę; 1959 m. gyv. Vokietijoje, Hamburge, mirė Australijoje.

***Šimkus Morkus**, jaun. leitenantas* – 1941 08 01 priimtas į TDA batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; 1941 08 08 iš bataliono paleistas jo paties prašymu; 1942 06 25 priimtas į tarnybą, paskirtas 7-ojo bataliono būrio vadu; nuo 1944 09 28 Tėvynės apsaugos rinktinėje.

***Šliavas Zigmas**, kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje ryšių bataliono telegrafo-telefono kuopos vyr. karininkas; 1940 09 24 paskirtas 29-ojo ŠTK atskirojo ryšių bataliono kuopos vadu; kilus Vokietijos–SSRS karui pateko į vokiečių nelaisvę, liepos pradžioje priimtas į TDA batalioną; 1941 07 14 iš TDA bataliono atleistas; gyveno Kaune, dirbo „Lictūkio“ kooperatyve ekspeditoriumi; 1943 05 05 pašauktas į tarnybą, paskirtas į 1-ąjį statybos (darbo) batalioną kuopos vadu; 1943 05 07 batalionas išvežtas į Lugą (Leningrado sr.), netoli miesto statė įtvirtinimus; 1943 m. rugsėjo mėn. batalionas perkeltas į Pskovo rajoną, kur irgi statė įtvirtinimus; 1943 m. pabaigoje batalionas perkeltas į Dvinską (Polocko sr.); 1944 m. gegužės mėn. batalionas išformuotas ir kpt. Z. Šliavas kartu su batalionu sugrąžintas į Kauną; 1944 m. liepos mėn. vokiečių išsiųstas į Drezdeną, dirbo įvairius darbus; 1944 10 10 su grupe lietuvių išvežtas į Liepoją (Latvija), ten nuo 1944 11 15 paskirtas 13-ojo bataliono 2-osios kuopos vadu; Vokietijai kapituliavus kartu su kitais bataliono kariais 1945 05 08 Kuršė paimtas į rusų nelaisvę; 1946 m. belaisvių stovykloje suimtas; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo Marijampolėje nuteistas 10 m.; 1960 m. gyv. Kaune.

***Šlekys Eliziejus**, leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 7-ojo pėstininkų pulko 1-osios šaulių kuopos būrio vadas; 1940 m. rugsėjo mėn. perkeltas į 297-ąjį šaulių pulką; 1941 08 25 priimtas į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas 7-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 01 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos vado padėjėju; 1941 10 24 perkeltas į 4-ąjį apsaugos batalioną.

***Šniolis Jonas**, [ats.] jaun. leitenantas* – 1941 10 08 priimtas į tarnybą, paskirtas 1-ojo apsaugos bataliono 1-osios kuopos būrio vadu; žuvo Rusijoje.

Šniuolis Petras, *jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 7-ojo pėstininkų pulko prieššarvinės kuopos būrio vadas; 1940 10 21 perkeltas į 294-ąjį šaulių pulką; 1940 m. gruodžio mėn. perkeltas į 297-ąjį šaulių pulką, paskirtas į pricštankinę bateriją būrio vadu; kilus Vokietijos–SSRS karui pasidavė su visa baterija vokiečiams (kartu su jaun. ltn. Aleksandru Kantvila), savaitę buvo vokiečių nelaisvėje Valkininkų stotyje, paskui grįžo į Vilnių, kur rinkosi buvusio 29-ojo ŠTK lietuviai kariai; 1941 08 04 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu.

Švilpa Antanas, *kapitonas* – okupacijos pradžioje 3-iojo dragūnų pulko 2-ojo eskadrono vadas; 1940 09 28 perkeltas į 179-osios šaulių divizijos atskirąjį žvalgybos batalioną, vėliau – į 184-osios šaulių divizijos atskirąjį žvalgybos batalioną; 1941 02 21 suimtas divizijos ypatingojo skyriaus; karo pradžioje išlaisvintas iš kalėjimo; atvykęs į Vilnių, kur rinkosi buvusio 29-ojo ŠTK dalys, 1941 07 12 paskirtas į ryšių batalioną; 1941 07 21 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 7-osios kuopos vadu; „Geležinio vilko" štabo narys, organizacinio skyriaus viršininkas; 1941 08 15 perkeltas į 3-iąjį PPT batalioną, paskirtas bataliono vadu; 1944 03 20 patvirtintas Vietinės rinktinės 241-ojo bataliono vadu nuo 1944 03 11; 1944 08 19 priimtas į Tėvynės apsaugos rinktinę; 1944 m. rudenį pasitraukė į Vokietiją.

Tamošiūnas Albertas, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 1-ojo husarų pulko iždininkas; 1940 09 12 perkeltas į 26-ąjį kavalerijos pulką; 1940 10 26 perkeltas į 29-ojo ŠTK atskirąjį zenitinės artilerijos divizioną; 1941 07 03 perkeltas iš 29-ojo ŠTK atskirojo ryšių bataliono į Vilniaus įgulos štabą; 1941 08 18 priimtas į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos vadu; 1941 08 25 paskirtas iždininku; 1941 12 03 perkeltas į LSD inspektoriaus štabą; 1942 06 02 komandiruotas iš 9–E bataliono į LSD ryšių karininko štabą, paskirtas finansų skyriaus viršininku; 1942 06 27 paskirtas LSD ryšių karininko štabo švietimo vadovu; 1942 10 01 perkeltas iš 9-ojo bataliono į LSD ryšių karininko štabą, paskirtas ūkio skyriaus karininku; nuo 1943 01 01 – policijos vyr. leitenantas.

Tamošiūnas Vladas, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 7-ojo pėstininkų pulko mokomosios kuopos vyr. karininkas; 1941 06 28 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 2-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 05 paskirtas tos pačios kuopos vado padėjėju; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas žinių karininku; 1941 08 28 paskirtas 2-osios kuopos vado pavaduotoju; 1942 08 31 paleistas į atsargą iš 12-ojo bataliono.

Tamulaitis Stasys, *[ats.] jaun. leitenantas* – 1941 09 08 priimtas į tarnybą, paskirtas 3-iojo PPT bataliono 3-iosios kuopos būrio vadu; 1941 10 02 perkeltas į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas 1-osios kuopos būrio vadu.

Tamulaitis Vytautas, *jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje Karo mokyklos ginklų prižiūrėtojas; 1941 09 08 priimtas į tarnybą, paskirtas 3-iojo PPT bataliono ginklininku; 1941 10 07 perkeltas į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas adjutantu; 1941 12 20 1-ojo apsaugos bataliono adjutantas iš tarnybos atleistas.

Trečiokas Kazys, *jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 9-ojo pėstininkų pulko prieššarvinės apsaugos kuopos būrio vadas; 1940 m. gruodžio mėn. PKM kursantų būrio vadas; 1941 08 20 priimtas į 1-ąjį PPT batalioną, paskirtas 4-osios kuopos būrio vadu; 1941 09 12 perkeltas į 4-ąjį PPT batalioną, paskirtas adjutantu.

Truškauskas Juozas, *kapitonas* – okupacijos pradžioje 5-ojo pėstininkų pulko adjutantas; 1940 m. pab. paleistas į atsargą; 1941 06 28 priimtas į TDA batalioną; 1941 07 03 paskirtas TDA bataliono 5-osios kuopos vadu; 1942 09 30 perkeltas iš 13-ojo bataliono į 1-ąjį, paskirtas bataliono vadu.

Ūselis Juozas, *kapitonas* – sovietų okupacijos pradžioje Karo mokyklos 2-osios kadro kuopos vyr. karininkas; 1940 09 24 paskirtas Vilniaus pėstininkų karo mokyklos ūkio kuopos vadu; 1941 m. birželio mėn. paleistas atostogų ir kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš RA; 1941 07 17 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 6-osios kuopos vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos vadu; 1942 m. gegužės pradžioje paleistas į atsargą, apsigyveno Ukmergėje; 1944 m. pavasarį įstojo į Vietinę rinktinę, buvo Ukmergėje formuojamo 302-ojo bataliono vadu, vėliau Marijampolės karo mokykloje kuopos vadu; 1944 m. gegužės mėn. vokiečiams likvidavus Vietinę rinktinę, išvengė arešto ir iki 1944 m. liepos slapstėsi; artėjant Raudonajai armijai išvyko į Telšių aps. Rietavo valsčių; nuo 1944 10 08 gyveno nelegaliai pas pažįstamą kpt. Kazį Juozaitį; po poros savaičių buvo Raudonosios armijos kontržvalgybos sulaikyti, bet, nesant įrodymų, kad veikė prieš Raudonąją armiją, perduoti Šiaulių MVD; paleistas grįžo į Telšių aps., vėliau slapstėsi Ukmergės aps.;

1945 m. įsitraukė į partizaninį judėjimą Ukmergės aps. (slapyvardis Pakalnis), ėmė vadovauti partizanų būriams; 1947 10 07 suimtas, 1948 08 14 Ypatingojo pasitarimo nuteistas 15 m.; 1958 01 15 iš įkalinimo paleistas, dirbo Norilsko mechaninėje gamykloje elektromonteriu; 1962 01 24 vėl suimtas, KGB nustačius, kad 1941 m. rudenį kartu su 2-ojo PPT bataliono kuopa Minske ir jo apylinkėse dalyvavo žydų, sovietinių karo belaisvių ir kitų žmonių masinėse žudynėse; 1962 10 20 nuteistas mirties bausme, **sušaudytas**.

Zacharka Stasys, *leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje 4-ojo pėstininkų pulko 9-osios kuopos būrio vadas; 1940 09 30 perkeltas į 262-ąjį šaulių pulką, paskirtas 3-iosios kuopos būrio vadu; 1940 11 15 pakeltas į Raudonosios armijos leitenanto laipsnį; kilus Vokietijos–SSRS karui pasitraukė iš RA; 1941 m. rugpjūčio mėn. Varėnos savisaugos dalinio (kuopos) būrio vadas; 1941 12 01 Varėnos II savisaugos būrio vadas; vėliau 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos būrio vadas; perkeltas į 13-ąjį batalioną; 1942 10 31 paleistas į atsargą.

Zelba Pranas, *ats. leitenantas* – 1941 07 07 priimtas į Kauno komendantūros TDA batalioną, paskirtas 6-osios kuopos būrio vadu; 1941 08 25 perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, paskirtas 3-iosios kuopos II būrio vadu.

Žeruolis [Žerolis] Jonas, *jaun. leitenantas* – sovietų okupacijos pradžioje priešlėktuvinės apsaugos rinktinės prožektorių kuopos būrio vadas; 1940 09 05 perkeltas į 29-ojo ŠTK atskirąjį zenitinės artilerijos divizioną; nuo 1943 01 01 – 13-ojo bataliono policijos leitenantas; 1944 m. rugpjūčio mėn. LLA Šiaulių rinktinės būrio vadas.

SUIMTŲ PO KARO BATALIONO KARIŲ SĄRAŠAS

Adomaitis Kazys, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 9592/3)* – 1947 08 03 suimtas; 1947 11 09 nuteistas 25 m., 1956 m. rugpjūčio mėn. iš lagerio paleistas.

Aleksaitis Jonas, *grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 **nuteistas sušaudyti.**

Andriuškevičius Petras, *grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 13554/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3)* – 1949 04 29 suimtas; 1949 08 06 nuteistas 25 m.; 1956 09 29 paleistas iš lagerio.

Arlauskas Jonas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.

Audėjaitis Alfonsas, *jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

Aukštaitis Henrikas, *jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 26965/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 185–186)* – 1947 08 16 suimtas; 1947 11 09 nuteistas 25 m.

Bastys Pranas, *puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.; 1955 10 13 paleistas iš lagerio.

Bečialis [Bečelis] Aleksas, *puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 nuteistas 20 m.

Belskis Jonas, *grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 38506/3)* – 1944 09 15 suimtas, 1944 12 13 karo tribunolo **nuteistas sušaudyti.**

Benderis Kazys, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 nuteistas 15 m.

Bendzius Stasys, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje, nuteistas 10 m.; 1962 m. vėl suimtas išaiškėjus, kad dalyvavo masinėse žydų žudynėse; 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

Byla Pranas, *puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 **nuteistas sušaudyti.**

Bucevičius Viktoras, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 33987/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji*

byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 188–191) – 1944 07 28 suimtas; 1944 07 11 nuteistas 20 m.

***Burbulis Antanas**, jaun. leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47588/3)* – 1950 05 06 nuteistas 25 m., 1955 11 21 paleistas; 1969 04 15 vėl nuteistas 15 m.

***Česnauskas Kazys**, puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 30872/3)* – 1945 11 17 suimtas, 1946 11 28 nuteistas 15 m.

***Čirvinskas Boleslovas**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1962 01 15 suimtas; 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

***Danilevičius Juozas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 31408/3)* – 1944 12 04 suimtas, 1945 02 19 nuteistas 10 m.

***Domaševičius Alfonsas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Drumsta Vacys** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 25 m.

***Dūda Juozas**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Eglinskas Vladas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Gervinas Stanislovas**, jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.; 1958 01 12 paleistas iš lagerio.

***Goris-Gobis Jurgis**, viršila (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25569/3)* – 1951 03 24 suimtas, 1951 07 19 nuteistas 10 m.

***Grigonis Juozas**, jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.

***Griška Albinas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Jančius [Jenčius] Juozas**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 13188/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 306–313)* – 1948 09 09 nuteistas 15 m.

***Juodis Aloyzas**, jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 42729/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 262–263)* – 1947 11 29 suimtas; 1948 04 12 nuteistas 25 m.; 1958 03 03 paleistas.

***Juosavičius Petras**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 25 m.

***Kačiūnas Juozas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš" suimtas; 1945 06 15 nuteistas 20 m.

***Kankevičius Antanas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje **nuteistas sušaudyti.**

***Katauskas Bronius**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš" suimtas; 1945 06 15 nuteistas 15 m.

***Kaušyla [Kaušinis] Jonas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44413/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3)* – 1944 10 04 suimtas; **1945 02 28 sušaudytas.**

***Kybartas Vytautas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš" suimtas; 1945 06 15 nuteistas 20 m.; 1966 11 08 mirė Kizelo mieste.

***Kopūstas Juozas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

***Kriščiūnas Jonas**, viršila (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Labeikis Bolis**, jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 10873/5)* – 1946 05 07 suimtas, 1946 05 28 nuteistas 10 m.; 1963 m. vėl nuteistas 15 m.

***Lapienis Romualdas**, jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Levickas Jonas**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 12801/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 227)* – 1949 01 10 suimtas; 1949 03 05 nuteistas 25 m.; 1956 09 17 vėl suimtas; 1961 12 30 paleistas.

***Levinskas Petras** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Matijošaitis [Matiešaitis] Jonas**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.; 1954 m. paleistas.

***Matiukas Pranas**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1961 09 28 suimtas; 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

***Matulaitis Juozas**, viršila (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 25 m.; sugrįžęs iš lagerio išvyko į Lenkiją su šeima, ten 1964 m. mirė.

***Mažeika Stanislovas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Mecius [Miecius] Leonas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1945 09 15 suimtas, 1946 04 27 nuteistas 6 m.; 1947 02 17 paleistas; 1962 02 20 suimtas; 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

***Mickevičius Kazys**, jaun. puskarininkis, skyrininkas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje **nuteistas sušaudyti.**

***Migonis Motiejus**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 6423/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 221–222)* – 1949 02 25 suimtas; 1949 04 15 nuteistas 25 m.

***Mikniavičius [Miknevičius] Juozas**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 nuteistas 20 m.

***Naujokaitis Jurgis** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25503/3)* – Vokietijai kapituliavus, paimtas į rusų nelaisvę, vėliau paleistas; 1951 01 24 nuteistas 25 m.; 1955 10 14 paleistas.

***Novikonis [Navikonis] Bronius**, jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Palelionis Stasys** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 nuteistas 20 m.

***Palikša Juozas**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 25 m.

***Palubinskas Jonas**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1961 09 29 suimtas; 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

***Pauliukonis Bronius**, leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 06 18 suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje **nuteistas sušaudyti.**

***Pelikša Kleopas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Petkevičius Kazys**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11619/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6)* – 1948 12 30 nuteistas 25 m.; 1956 m. lapkričio mėn. paleistas.

***Petronis Stanislovas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 nuteistas 20 m.

***Plungė Jonas Mečys**, jaun. leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47745/3)* – **1979 09 28 sušaudytas.**

***Pranevičius Jonas**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 41229/3)* – 1949 m. pavasarį suimtas, 1949 08 27 nuteistas 25 m.; 1950 09 05 mirė atlikdamas bausmę.

Prapuolenis Viktoras, *leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 07 19 suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

Prieskienis Jonas, *jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 33987/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 188–191)* – 1944 07 28 suimtas; 1944 08 01 **nuteistas sušaudyti.**

Puišys Antanas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

Pūras Vincas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 41229/3)* – 1949 m. pavasarį suimtas, 1949 08 27 nuteistas 25 m., 1956 m. paleistas.

Raižys Aleksas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1962 01 25 suimtas; 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

Ralys Jonas, *jaun. leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 26739/3)* – 1953 07 30 nuteistas 25 m.

Rusteika Petras, *jaun. leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 46910/3)* – 1949 12 12 nuteistas 25 m., 1950 01 07 mirė Rygos kalėjime.

Rutkauskas Jonas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 12476/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3)* – 1945 09 06 suimtas; 1946 06 21 nuteistas 10 m., 1954 12 04 iš lagerio paleistas, ištremtas; 1956 05 25 paleistas iš tremties.

Rutkauskas Pranas, *jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 13350/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 270–271)* – 1949 04 25 suimtas; 1949 06 13 nuteistas 25 m., 1955 10 28 paleistas.

Semaška Jonas, *majoras* – **1946 12 18 sušaudytas.**

Sidaras Povilas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 37313/3)* – 1950 03 22 suimtas Panevėžyje, 1950 06 09 **nuteistas sušaudyti; 1950 10 04 sušaudytas.**

Sidekerskis Pranas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 38721/3)* – 1950 m. spalio mėn. suimtas, 1952 03 18 **nuteistas sušaudyti; 1952 07 20 sušaudytas.**

Simanavičius Baltrus, *jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.

Sinkevičius Vincas *(LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje **nuteistas sušaudyti.**

Siročenka Vacys, *jaun. kareivis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25569/3)* – 1951 03 27 suimtas, 1951 07 19 nuteistas 10 m.; 1955 06 10 paleistas.

Skabickas Klemensas, *grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1962 10 04 **nuteistas sušaudyti, 1962 11 04 sušaudytas Vilniuje.**

Skučas Jeronimas, *jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25503/3)* – 1951 01 24 nuteistas 25 m.; 1955 10 14 paleistas.

Stankaitis Jonas, *jaun. leitenantas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47386/3)* – 1961 11 16 suimtas; 1962 10 20 nuteistas 12 m. lagerio; 1976 m. mirė Latvijoje, Jelgavos r. Jelejos miestelyje.

Steponkus Povilas, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.; 1958 05 29 paleistas iš lagerio.

Sutkus Mykolas, *jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 11238/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6,1. 274–288)* – 1948 10 22–23 nuteistas 25 m.

Šabaniauskas Kazys, *eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25569/3)* – 1951 03 24 suimtas, 1951 07 19 nuteistas 10 m.

Šablevičius Jonas *(LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

Šliavas Zigmas, *kapitonas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.; grįžo į Lietuvą.

Štūra [Šturas] Antanas, *puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 8772/3)* – 1946 06 22 suimtas, 1946 10 27 nuteistas 15 m.; 1949 05 14 mirė įkalinimo vietoje, Komijoje.

***Tamašauskas Česlovas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 nuteistas 15 m.; 1955 m. paleistas.

***Tendzegolskis Kazys**, viršila (LYA, baudžiamoji byla Nr. 44400/3)* – 1945 06 03 „Smerš“ suimtas; 1945 06 15 **nuteistas sušaudyti.**

***Ūselis Juozas**, kapitonas (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47386/3)* – 1962 01 04 suimtas; 1962 10 20 **nuteistas sušaudyti.**

***Vaitkus Viačeslavas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25245/3, A. Impulevičiaus ir kt. baudžiamoji byla, LYA, Nr. 47386/3, t. 6, l. 245)* – 1948 09 21 suimtas; 1949 02 11 nuteistas 25 m.

***Vasaitis Jurgis**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 38721/3)* – 1950 m. spalio mėn. suimtas, 1952 03 18 nuteistas 25 m.; 1955 10 20 paleistas; 1961 m. nuteistas 2 m.; 1963 08 22 paleistas.

***Vilkevičius Vladas**, eilinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 25503/3)* – Vokietijai kapituliavus, paimtas į rusų nelaisvę, vėliau paleistas; 1951 01 24 nuteistas 25 m.; 1955 10 25 paleistas.

***Voicekauskas [Vaicekauskas] Antanas**, jaun. puskarininkis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

***Zelionka Petras**, grandinis (LYA, baudžiamoji byla Nr. 8363/3)* – 1947 02 12 suimtas, 1947 04 09 nuteistas 20 m.; 1958 08 27 iš lagerio paleistas ir ištremtas į Vorkutą; 1963 12 06 iš tremties paleistas.

***Židanavičius [Zidanavičius] Jonas** (LYA, baudžiamoji byla Nr. 47337/3)* – 1946 m. suimtas belaisvių stovykloje; 1946 12 13–20 6-osios armijos karo tribunolo posėdyje Marijampolėje nuteistas 10 m.

TDA BATALIONO 3-IOSIOS KUOPOS VARDINIS KARIŲ SĄRAŠAS
1941 m. liepos 22 d.

I būrio vardinis sąrašas

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
1	Leiten.	Norkus Bronius	1914	Vytauto 32	Būrio vadas
2	Viršila	Namajūnas Vladas, Norberto	1914	Vytauto 42	Būrininkas
		1-mas skyrius			
3	Jaun. psk.	Augaitis Alfonsas, Jurgio	1912	Donelaičio 8	Skyrininkas
4	"	Puskunigis Stasys, Antano	1918	Lekėčių km.	Skyr. Pavad.
5	"	Kersnauskas Kazys, Jono	1914	Vilkijos v.	Taikytojas
6	Grandinis	Zalenka Petras, Jurgio	1917	Raudondvario v.	Šaulys-kulk.
7	Eilin.	Derbutas Bolius, Boliaus	1912	Aukuro 1	"
8	"	Mickevičius Leonas, Jurgio	1915		"
9	"	Janca Stasys, Broniaus	1915	Lekėčių v.	Šaulys
10	Jaun. kar.	Gurnevičius Juozas, Bron.	1912	Ugniagesių 1	"
11	"	Gužonas Juozas, Stasio	1922	Miškų 23	"

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
		II-ras skyrius			
12	Jaun. psk.	Čirvinskas Balys, Jono	1908	Donelaičio 19	Skyrininkas
13	"	Skrebys Bronius, Prano	1911	Druskininkų 11	Skyrin. pavad.
14	"	Ajauskas Bronius, Petro	1917	Vilkijos v.	Taikytojas
15	Grandinis	Skabickas Klemensas	1916	Tunelio 5	Šaulys-kulk.
16	Eilin.	Kopūstas Juozas, Juozo	1918	Žemaičių g.	"
17	"	Stankevičius Stasys	1908	Putvinskio g.	"
18	"	Buncvičius Jonas			Šaulys
19	"	Daunoravičius Juozas, Stasio	1908	Laisvės al.	"
20	Jaun. kar.	Vyšniauskas Jonas	1924	Krikščiukaičio g.	
		III-čias skyrius			
21	Jaun. psk.	Palubinskas Jonas, Jono	1911	Laisvės 20	Skyrininkas
22	"	Lukoševičius Bronius, Antano	1913	Aukuro 13	Skyrin. pavad.
23	"	Lukoševičius Mamertas, Ant.		"	Taikytojas
24	"	Jakimavičius Jonas, Balio	1909	Gudyno 3	Šaulys-kulk.
25	Grandinis	Čepauskas Povilas, Domin.	1917	A. Panemunė	"
26	Eilin.	Ambrozicjus Antanas, Antano	1917	Merkinės 6	"
27	"	Rubavičius Juozas	1913	K. Petrausko 31	"
28	"	Pūras Bernardas, Vinco	1915	Rumšiškės v.	"
29	"	Pūras Vincas, Vinco	1913	"	"

II būrio vardinis sąrašas

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
1	Leiten.	Skaržinskas Juris, Jurgio	1916	Maironio 31, b. 3	Būrio vadas
2	Puskar.	Rusinas Kazys, Jono	1909	Juljanava Veiv. pl.	Būrininkas
		I-mas skyrius			
3	Pusk.	Dilginas Jonas, Jono	1911	Italijos 23	Skyrininkas
4	J. psk.	Varnauskas Petras, Antano	1902	Vaižganto 7	Skyr. pavad.
5	Eilin.	Arštikas Vincas, Onos	1917	Raudondvaris	Taikytojas
6	J. psk.	Vaitkus Juozas, Juozo	1915	Ragučio 23	Šaulys-kulk.
7	Grandinis	Vosylius Jurgis, Antano	1910	Vytarto 23	"

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
8	Eilin.	Gailiūnas Stasys, Jono	1914	Tvirtovės 74	Šaulys-kulk.
9	J. kareivis	Riauba Julius, Juozo	1919	Vytauto 27–9	Šaulys
10	"	Lcgas Bronius, Prano	1921	Kęstučio 28–6	"
11	"	Ališauskas Adomas, Jono	1921	Krikščiukaič. 107	"
		II-ras skyrius			
12	J. psk.	Pečiulis Juozas, Stasio	1904	Aukštaičių 27a	Skyrininkas
13	"	Zelenkevičius Juozas, Andr.	1916	Žcimių, Salovėn.	Skyrin. pav.
14	Eilin.	Labunskas Vladas, Kazio	1917	Italijos 23	Taikytojas
15	"	Ramanauskas Kostas, Edv.	1917	XIV Kranto 6	Šaulys-kulk.
16	"	Stanevičius Antanas, Pran.	1912	Pakuonio,Vangių	"
17	"	Venclauskas Pranas, Klem.	1907	Estų 29b	"
18	"	Micius Leonas, Juozo	1900	Nemuno 2	Šaulys
19	J. kar.	Ivanauskas Algirdas, Prano	1924	Dainavos km.	"
20	"	Kaspcraitis Andrius, Petro	1920	Algirdo 22	"
		III-čias skyrius			
21	J. psk.	Paškevičius Vincas, Jono	1915	Dainavos 12	Skyrininkas
22	"	Matiukas Pranas, Antano	1908	Aukštaičių 21	Skyr. pavad.
23	"	Zenevičius Kazys, Kazio	1916	Trakų, Žiczmarių	Taikytojas
24	"	Barbaravičius Petras, Alekso	1906	Maironiškių km.	Šaulys-kulk.
25	Grandinis	Čerafka Vaclovas, Stasio	1913	Raudondvaris	"
26	Eilin.	Gritė Jonas, Povilo	1900	Sasnausko 68–7	"
27	"	Dūda Vacys, Prano	1911	Ukm. Deltuvos v.	Šaulys
28	"	Šeštakas Mikas, Andr.	1909	Babtai	"
29	J. kar.	Kulvietis Bronius	1920	Kėdainių 42	"

III būrio vardinis sąrašas

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
1	Ltn.	Grinius Aleksas, Kazio	1912	Technikos pr. 22	Būrio vadas
2	Pusk.	Langevičius Pranas, Juozo	1908	Vaidoto 19	Būrininkas
		I-mas skyrius			
3	Pusk.	Stankaitis Vladas, Alekso	1917	Jcsios km.	Skyrin. pav.
4	Grandinis	Pakštys Juozas, Kazio	1907	J.Darbininkų 16	Šaulys-kulk.

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
5	Eilin.	Astrauskas Leonas, Jono	1907	Savanorių 130	Šaulys-kulk.
6	"	Nekrošius Aleksas	1917	Raudondvario v.	"
7	"	Vaivada Antanas	1921	Seredžius	"
8	...	Alionis Jonas	1917	Rumšiškių v.	Šaulys
9	...	Eigelis Domas			Šaulys
10	...	Adrijonas [Jonas], Jurgio			"
		II-as skyrius			
11	...	*... kas [...], Karolio			Skyrininkas
12	...	... [...], [...]			Skyrin. pav.
13	...	... kas Kazys, Stasio			Taikytojas
14	...	... kas Jonas, Stasio	1916		Šaulys-kulk.
15	...	... Jurgis, Stasio	1917		"
16	...	... Petras,	1916		"
17	...	... cas , Moticjaus	1908		Šaulys
18	...	... Petras, Jono	1907		"
19	...	... Antanas, Jono	1916	Veliuonos, Peluči	"
		III-čias skyrius			
20	...	... Juozas, Prano	1918	Scinų apskr.	Skyrininku
21	...	... sys, Kazio	1910	Veliuonos v.	Skyrininko pav.
22	...	... ozas,Karolio	1918	Raudondvario v.	Taikytojas
23	...	... as, Juozo	1908	Veliuonos m.	Šaulys-kulk.
24	...	... Pranas, Juozo	1910	Veliuonos, Peluči	"
25	...	... as, Juozo	1914	"	"
26	...	....cnsas,Vinco	1915	Rumšiškių v.	Šaulys
27	...	... as, Igno	1904	Plungės m.	
28	...	... , Juozo	1920	Pramonės 20	"

IV būrio vardinis sąrašas

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
1	Viršila	Gerulaitis Zenonas	1908	Minties r. 11–4	L. e. būrio vd.
2	Psk.	Kriaučiūnas Stasys, Jono	1914	Lekečių v.	Būrininkas

* Dalis lapo išplėšta, daugtaškiu pažymėta išplėštos dalies tekstas, ženklu [...] – neįskaitomas tekstas.

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Parcigos
		I-as skyrius			
3	J. psk.	Jonaitis Stasys, Benado	1917	Veliuonos v.	Skyrininkas
4	J. psk.	Rinkevičius Andrius, Juozo	1917	A. Pancmunė	Skyr. pav.
5	Eilin.	Antanaitis Stasys, Jono	1917	Veliuonos v.	Taikytojas
6	"	Lukošius Petras, Juozo	1913	"	Šaulys-kulk.
7	"	Česnavičius Jonas, Andriaus	1914	Šventežerio v.	"
8	"	Kincliauskas Juozas,Vinco	1921	Alytus	"
9	"	Pušys Antanas, Jono	1899	Jonavos 158	Šaulys
10	"	Butkevičius Juozas, Moticjaus	1917	A. Pancmunė	"
11	"	Taparauskas Mykolas, Jurgio	1917	Rumšiškių v.	"
		II-as skyrius			
12	"	Andrijonas Antanas,Viktoro	1916	Veliuonos v.	Skyrininkas
13	"	Durkča Pranas, Prano	1908	"	Skyr. pav.
14	Grandinis	Velička Jonas, Moticjaus	1920	"	Taikytojas
15	"	Rutkauskas		"	Šaulys-kulk.
16	"	Rimkus Bronius, Juozo	1904	XVII Kranto 14–3	"
17	"	Bielskis			"
18	"	Mackonis Justas, Kipro	1915	Raseinių 40	Šaulys
19	"	Žeruolis Petras			"
20	"	Antanaitis Antanas, Miko	1899	Keturvalakių v.	"
		III-čias skyrius			
21	Jaun. psk.	Byla Pranas, Motiejaus	1916	Veliuonos v.	Skyrininkas
22	"	Rižauskas Vincas, Juozo	1917	Raudondvaris	Skyrin. pav.
23	Eilin.	Liutkus Petras, Juozo	1919	Prancūzų 36	Taikytojas
24	"	Venckus Kazys, Juozo	1917	Pažaislio v.	Šaulys-kulk.
25	"	Tunkaitis Stasys	1917	Garliavos v.	"
26	"	Baranauskas Kazys, Vinco	1917	Pažaislio v.	"
27	"	Sidaras Povilas, Juozo	1916	Rumšiškių v.	Šaulys
28	"	Randis Zigmas, Juozo	1916	A. Pancmunės v.	"
29	Jaun. kar.	Arkauskas Benadas, Antano	1924	Gudyno 18	"

Padedamojo būrio vardinis sąrašas

Eil. Nr.	Laipsnis	Pavardė, vardas ir tėvo vardas	Gimimo metai	Adresas	Pareigos
1	Viršila	Arlauskas Zigmas, Juozo	1902	Basanavičiaus 30	Kuopininkas
2	Psk.	Bižys Viktoras, Petro	1915	Valančiaus 6-2	Ūkvedis
3	Eilin.	Bendzius Stasys, Antano	1920	Gedimino 7	Raštininkas
4	Grandinis	Palukaitis Jonas, Jono	1916	Zarasų 1b	"
5	Psk.	Galminas Jonas, Adomo	1902	Širvintų 44	Ginklininkas
6	Eilin.	Prūselaitis Antanas		"	Virėjas
7	"	Kirvelė Boleslovas, Juozo	1911	Ukmergės apsk.	
8	Jaun. kar.	Hazenbeinas Julius, Juliaus	1904	Kelmės v.	
9	Jaun. psk.	Černius Robertas, Silvestro	1905	Tilžės 29	
10	"	Jurkšaitis Jonas, Juozo	1907	Zapyškio v.	
11	J. kar.	Rupkus Romualdas, Juozo	1909	Pramonės 20	
12	"	Galinauskas Juozas, Stasio	1917	Savanorių 130	Šoferis
13	"	Čečergis Bronius	1920	"	Prik.
14	"	Laukevičius Vincas, Antano	1919	Laisvės al. 11–1	
15	"	Vitkus Juozas, Juozo	1922	M. Darbininkų 47	
16	Eilin.	Levinskas Napaleonas, Petro	1907	Žeimių v.	
17	J. kar.	Osipavičius Česlovas, Stasio	1923	Mickevič. 27a–5	
18	"	Kamarauskas Adolfas, Petro	1920	Aukštaičių 18–6	
19	Grandinis	Jokūbauskas			
20	"	Masalskis Jurgis			
21	"	Masalskis Martynas			
22	"	Sidekerskis Pranas			

LCVA, f. R-669, ap. 1, b. 1, l. 27–30.

Lietuvos grupės Helsinkio pasitarimo Baigiamojo akto nutarimams remti dokumentas Nr. 17*

Tarptautiniams vaiko metams

1. Kandidatui į SSKP CK Politbiuro narius, SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pirmajam pavaduotojui, komisijos Tarptautinių vaiko metų renginiams SSRS organizuoti pirmininkui K. Tichonovui ir jo padėjėjai V. Tereškovai

2. Pasaulinės konferencijos tarptautinio parengiamojo komiteto pirmininkei, Tarptautinės demokratinės moterų federacijos prezidentei Fridai Braun

3. JTO generaliniam sekretoriui K. Valdheimui

4. JUNESKO generaliniam direktoriui A. M. Bou

5. Pasaulinės Taikos Tarybos prezidentui R. Čandrai

6. Nevyriausybinių organizacijų komiteto Tarptautinių vaiko metų renginiams organizuoti pirmininkui Džozefui Mormanui

7. Pasaulinės sveikatos apsaugos organizacijos direktoriui H. Maleriui

8. JTO Generalinės Asamblėjos XXXIV sesijos pirmininkui, Nuolatinio komiteto nepriklausomybės suteikimo kolonijų šalims ir tautoms klausimais pirmininkui Salimui A. Salimui

9. SSRS vyriausybei

10. Tarptautinės moterų lygos už taiką ir laisvę generalinei sekretorei Editai Kalantain

11. Europos tautinių jaunimo komitetų tarybos prezidentui E. Melkertui

12. Pasaulinės demokratinio jaunimo federacijos prezidentui R. Otonui

13. Tarptautinės studentų sąjungos prezidentui M. Štepanui

1979-ieji metai – Tarptautiniai vaiko metai.

JTO Generalinės Asamblėjos 1959 m. lapkričio 20 d. paskelbtoje Vaiko teisių deklaracijoje sakoma:

„Principas 2.

Įstatymu ir kitomis priemonėmis vaikui turi būti garantuota speciali apsauga ir suteiktos galimybės bei palankios sąlygos vystytis fiziškai, protiškai, dvasiškai ir socialiniu atžvilgiu sveikomis bei normaliomis laisvės ir orumo aplinkybėmis“.

Metų užduotis – atkreipti pasaulio visuomenės dėmesį į vaikų padėtį įvairiuose regionuose, pasikeisti patirtimi, kaip sprendžiamos vaikų problemos, numatyti būdus teikti skubią pagalbą ten, kur ta pagalba būtina.

---

* Šis dokumentas nepateko į LGGRTC 1999 m. išleistą leidinį „Lietuvos Helsinkio grupė“. Dokumentą žurnalui pateikė Algirdas Statkevičius. Versta iš rusų kalbos. – *Red.*

Malonu, kad Jūs dalyvaujate šiame renginyje. Mes manome, kad didžiausias vaiko priešas mūsų Lietuvos respublikoje yra alkoholizmas, kuris plinta juo labiau, kuo labiau smunka žmonių kultūringumas.

Kultūringu žmogumi mes laikome tą, kuris nėra agresyvus kitiems ir sau.

Girtaujantis žmogus žudo save kaip asmenybę, griauna kūdikių ir netgi dar negimusių vaikų sveikatą. Dėl to Lietuvoje kasmet gimsta daug silpnapročių vaikų (oligofrenų). Daugėja pagalbinių mokyklų debilams. 1950 m. jų buvo tik 5, o 1979 m. – jau 50, jose mokosi beveik 11 tūkst. mokinių. Beveik kas dešimta aštuonmetė mokykla tapo pagalbine.

Lietuvos centrinės statistikos valdybos viršininko duomenimis, silpnapročių vaikų nuo 1950 m. iki 1978 m. padaugėjo daugiau kaip dvylika kartų.

Pedagogikos mokslinio tyrimo instituto direktorius Vaitkevičius savo paskaitoje 1979 m. rugsėjo mėnesį teigė, kad 87 proc. pagalbinių mokyklų mokinių yra alkoholikų vaikai.

Be to, girtaujantys tėvai savo vaikus skriaudžia visapusiškai: atima galimybę normaliai maitintis, deramai rengtis, sugriauna jaukią atmosferą, kuri turi vaikus gaubti namuose. Girti tėvai pažeidžia namų ramybę, terorizuoja ir muša vaikus, išveja juos iš namų arba sudaro tokias sąlygas, kad jie patys išeitų, ir tuo dažnai pastūmėja juos į nusikaltimus. Daugybė vaikų tampa našlaičiais dėl girtų tėvų mirties, skyrybų ir pusiau skyrybų.

Alkoholizmas skatina blogus įpročius, dėl jo padaroma daugiau kaip pusė visų nusikaltimų ir susergama sunkiomis ligomis, plinta seksualinis palaidumas, veneros ligos ir t. t.

Apskritai nėra kito tokio demoralizuojančio, kultūrą žudančio veiksnio, kaip nesaikingas alkoholinio narkotiko vartojimas.

Nepaisant to, dabartinė Lietuvos valdžia stengiasi parduoti gyventojams kuo daugiau alkoholinių gėrimų.

Kodėl taip yra? Gana išsamų atsakymą į šį klausimą duoda istoriniai faktai.

1939 m. spalio 10 d. tarp nepriklausomos Lietuvos ir Sovietų Sąjungos buvo pasirašyta savitarpio pagalbos sutartis. Pagal tą sutartį SSRS buvo suteikta teisė turėti Lietuvoje karines bazes su 20 tūkst. karių. Minėtos sutarties 2 straipsnyje sakoma: „Lietuvos respublika ir Tarybų Sąjunga pasižada teikti viena kitai visokią pagalbą, įskaitant čia ir karinę, Lietuvos užpuolimo ar jos užpuolimo grasymo atveju, o taip pat TSRS užpuolimo ar užpuolimo grasymo per Lietuvos teritoriją iš bet kurios Europos valstybės pusės".

Sovietų Sąjungos vardu sutartį pasirašė Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas ir užsienio reikalų komisaras V. Molotovas (Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, 1961, t. 4, p. 731).

Kaip matome, sutarties tekstas skambėjo labai gražiai.

Bet daugiau negu negražiai skambėjo to paties V. Molotovo laiškas, parašytas lygiai prieš dvi dienas hitlerinės Vokietijos pasiuntiniui Maskvoje Šulenbergui. Pateikiame visą to laiško tekstą.

„Maskva, 1939 m. spalio 8 d.

<u>Slaptai</u>

Pone Pasiuntiny!

Turiu garbę patvirtinti, kad pagal slaptą papildomą protokolą, pasirašytą rugsėjo 28–29 d. tarp SSRS ir Vokietijos, galioja toks susitarimas dėl Lietuvos:

1. Lietuvos teritorija, minėta protokole ir pažymėta prie protokolo pridėtame žemėlapyje, nebus okupuota tuo atveju, jei Lietuvoje bus dislokuota Raudonoji armija.

2. Vokietijos kompetencijai lieka pasirinkti datą, kada bus įgyvendintas šis susitarimas – minėta Lietuvos teritorija prijungta prie Vokietijos.

Prašau Jus, pone Pasiuntiny, priimti mano didžiausią pagarbą.

V. Molotovas"

1940 m. birželio 15 d. SSRS su įvestos kariuomenės pagalba okupavo Lietuvą ir netgi tą jos dalį, kurią turėjo okupuoti Vokietija. Todėl pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį, kurią pasirašė tas pats V. Molotovas ir Ribbentropas, SSRS įsipareigojo sumokėti Vokietijai 7,5 milijono dolerių – lygiai tiek pat, kiek JAV sumokėjo carinei Rusijai už Aliaską.

Taip dvi valstybės vedė tarpusavy vergvaldiškas derybas.

Taip buvo pažeista Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartis, pasirašyta 1920 m. liepos 12 d. Taip rusų okupantai pavergė lietuvių tautą, atėmė iš lietuvių tautos teisę būti savo tėvynės ir savo likimo šeimininke, panaikino ekonominį, politinį, kultūrinį ir kitokį Lietuvos savarankiškumą ir pavertė Lietuvą kolonija. Nuo to laiko Lietuvos dehumanizavimo procesas vis plečiasi, sparčiai didėja dvasinis ir fizinis Lietuvos vaikų išsigimimas.

Kokią reikšmę tautos blaivybei, jos kultūros ugdymui turi blaivybės draugijos, lietuvių tauta labai gerai žino iš kovos su rusų okupantais praeitame šimtmetyje.

„Pajamos iš degtinės, iki blaivybės sąjūdžio sudariusios apie 40 % Rusijos imperijos pajamų, labai sumažėjo (vien Kauno gub. 1860 m. jos buvo beveik 9 kartus mažesnės negu 1858 m.). Blaivybės draugijos caro valdžios buvo laikomos nelegaliomis organizacijomis“ (Lietuviškoji tarybinė enciklopedija, 1977, t. 2, p. 185).

Nepriklausomoje Lietuvoje taip pat nuolat veikė Blaivybės draugija. Tautos blaivybės reikalams buvo leidžiamas žurnalas „Blaivybė ir sveikata“.

Lietuvos nepriklausomybės gyvavimo laikotarpiu kiekvienam gyventojui teko 2,5 litro degtinės, dabar – 25 litrai ir daugiau. Pavyzdžiui, 1978 m. Vilniaus politinio švietimo namuose apie 100 žmonių auditorijai kalbėjęs Klaipėdos propagandininkas viešai pareiškė, kad Klaipėdoje kiekvienas gyventojas išgeria 40 litrų degtinės.

Lietuvos valdžia visomis priemonėmis stengiasi nuslėpti nuo gyventojų, kiek parduodama degtinės.

1979 m. rugsėjo 19 d. Lietuvos centrinės statistikos valdybos atsakingoji darbuotoja Brancovskaja ir Prekybos ministerijos Maisto prekių valdybos viršininko pavaduotojas į klausimą, kiek praėjusiais ir šiais metais parduota alkoholinių gėrimų (šios žinios reikalingos organizuojant Tarptautinių vaiko metų renginius), atsakė beveik tais pačiais žodžiais: „Tokius duomenis skelbti griežčiausiai uždrausta“.

Negana to, neleidžiama atgaivinti Blaivybės draugijos veiklą ir kartu veiksmingai kovoti su alkoholizmu, nors trukdyti tokios draugijos veiklai nedrįso net hitleriniai okupantai.

Aktyvų kovotoją su alkoholizmu valdžios organai visada laiko priešu, žmogumi, kuris dalyvauja antisovietinėje veikloje. Kaip parodė kratos, kurias 1979 m. spalio 3–5 d. Vilniuje atliko valstybės saugumo organai, antialkoholine tema parašyti straipsniai buvo konfiskuoti. Buvo konfiskuotas net platus kreipimasis Tarptautinių vaiko metų proga į SSRS vyriausybę ir į daugelį tarptautinių organizacijų. Apskritai antiokupacinė-antialkoholinė veikla čia laikoma antisovietine, antivalstybine.

Kurti kultūrą – tai kurti normalų žmogų ir sudaryti jam būtinas normalias gyvenimo sąlygas.

Tačiau didelis suvartojamo alkoholio kiekis nuolat demoralizuoja dabar gyvenančius žmones ir net būsimąsias kartas. Be to, neturintys normalių sąlygų žmonės negali kurti normalaus gyvenimo nei dvasiškai, nei materialiai.

Štai kodėl nuo 1940 m. birželio 15 d. velkanti svetimšalių jungą lietuvių tauta ne tik negali kelti savo žmogiškosios kultūros, bet ir nepajėgia sustabdyti jos smukimo.

Rugsėjo 7 d. Maskvoje prasidėjo pasaulinis forumas Tarptautiniams vaiko metams. Jame N. Tichonovas kalbėjo, kad SSRS labai daug daroma vaikų gerovei: „Vien šiais metais pastatyta šimtai naujų mokyklų, tūkstančiai vaikų darželių ir lopšelių, gerėja vaikų medicininis aptarnavimas“.

Bet ką duoda daugybei kasdien gimstančių oligofrenų (debilų, imbecilų, idiotų) tie šimtai mokyklų, vaikų darželių ir lopšelių, medicinos pagalbos gerinimas? Nieko.

Bolševikiniai propagandininkai vaikus vadina vienintele privilegijuota klase Sovietų Sąjungoje. Vienintelė tokia klasė SSRS yra tik socialkomunistiniai aktyvistai. Tik jiems ir jų vaikams prieinama specialių paslaugų sistema („spec." gydymas, „spec." poilsis, „spec." tiekimas...).

Klasinė, politinė, tautinė nelygybė sunkia našta slegia tėvus ir ypač jų vaikus.

Masiniai Lietuvos gyventojų trėmimai į Sibirą ir kitas Rusijos vietoves baisiausių padarinių turėjo daugiausia kaip tik vaikams. Šis nusikaltimas žmonijai taip ir nebuvo panaikintas, visiškai pasmerktas. Dabartinį jaunimo dorovinio auklėjimo lygį geriausiai rodo nuolat didėjantis nusikalstamumas, alkoholizmas.

Etika dėstoma tik vienoje iš dešimties mokyklų ir tik eksperimentiniu būdu.

Vilniaus pedagoginiame institute nestudijuojama etika, studentai gauna nepakankamai socialinės psichologijos, profesinio orientavimo žinių, turi paviršutiniškus užklasinės veiklos įgūdžius (Tarybinis mokytojas, 1971, liepos 14).

Vaikų teisės pažeidinėjamos daugelyje sričių. Mokymo sistema grindžiama ateistiniu principu, todėl tikintys tėvai negali lavinti savo vaikų tokiose mokyklose, kurios būtų artimos jų pačių pasaulėžiūrai.

Pastaruoju metu intensyviai brukama rusų kalba aukštosiose, vidurinėse mokyklose ir net vaikų darželiuose. Sąjunginės Taškento konferencijos rekomendacijos atskleidžia plačias galimybes iki šiol neregėtai rusifikacijai. Šioje srityje ypač daug dėmesio skiriama ikimokyklinio amžiaus vaikams. Patys sovietiniai pedagogai ir psichologai įrodė, kad dvikalbystė yra žalinga protiniam vaiko ugdymui ir gimtosios kalbos įgūdžių formavimui. Nesunku įsivaizduoti, kiek žalos padarys sumanymas primesti svetimos kalbos mokymą vaikams nuo penkerių metų amžiaus.

Lietuvos vidurinėse mokyklose kai kurie dalykai dėstomi paviršutiniškai. Vadovėliuose klastojama Lietuvos istorija, lietuvių kalbai skiriamų pamokų skaičius visą laiką mažinamas (pavyzdžiui, šiuo metu lietuvių kalbai skiriama beveik tiek pat valandų, kiek ir rusų kalbai).

Sveikinime tarptautinei konferencijai „Už taikią ir laimingą visų vaikų ateitį" L. Brežnevas rašė: „Tik taikos sąlygomis įmanomas visavertis, harmoningas augančiosios kartos auklėjimas ir lavinimas. Kovoti dėl laimingos vaikystės reiškia tuo pat metu stiprinti taiką, tautų nacionalinę nepriklausomybę ir saugumą..."

Mes visiškai pritariame šiai nuomonei. Šią nuomonę laikome leninine, sovietine ir žmogiška. Mes norime, kad šie L. Brežnevo žodžiai kuo greičiau taptų tikrove SSRS.

Prieš du mėnesius 50 lietuvių, latvių ir estų kartu su grupe maskviečių, vadovaujami Nobelio taikos premijos laureato A. Sacharovo, kreipėsi į SSRS vyriausybę prašydami viešai pasmerkti gėdingą, nusikalstamą, antisovietinį ir drauge antileninį Stalino ir Hitlerio sąmokslą. Pareikalavo paskelbti jį negaliojančiu nuo jo pasirašymo dienos ir grąžinti nepriklausomybę Baltijos tautoms. Tačiau SSRS vyriausybė kol kas neatkreipė į tai dėmesio ir nedavė jokio atsakymo. Užuot patenkinus teisėtus reikalavimus, pradėta persekioti asmenis, pasirašiusius šį kreipimąsi.

Mes džiaugiamės, kad Azijoje, Afrikoje ir Lotynų Amerikoje jau beveik visiškai panaikintas kolonializmas. Bet kartu mes labai sielojamės, kad Europos centre grupė aukštos kultūros tautų iki šiol velka kolonijinės vergovės jungą.

Mes norime, kad viso pasaulio vaikai pirmiausia turėtų:

1. Galimybę būti normaliais žmonėmis tiek dvasiškai, tiek fiziškai.

2. Normalias gyvenimo sąlygas, kurias laiduoja besąlygiškas visų pagrindinių žmogaus ir tautos teisių laikymasis.

Mes manome, kad kuo greičiau visa tai bus padaryta, tuo geriau bus viso pasaulio vaikams.

Todėl mes kreipiamės į Jus ir prašome negailėti pastangų, kad jau šiais metais, t. y. Tarptautiniais vaiko metais, būtų įgyvendinta svarbiausia sąlyga tautoms ir kartu jų vaikams vystytis – suteikta visiška nepriklausomybė Lietuvai, Latvijai ir Estijai.

Kol Baltijos tautoms nebus suteikta nepriklausomybė, kol jos nebus išvaduotos iš kolonializmo jungo – visos kalbos apie vaiko teisių užtikrinimą liks tik tuščia demagogija, kuria siekiama atitraukti pasaulio visuomenės dėmesį nuo esminių dekolonizacijos problemų.

K. Marksas kadaise rašė, kad galima būti gyvuliu – nusigręžti nuo kitų žmonių kančių ir vaikytis tik sau naudos.

Mes tikime, kad nė vienas iš Jūsų neatsisakysite žmogiškumo jų atžvilgiu ir nė vienam iš Jūsų mes negalėsime pritaikyti cituotų K. Markso žodžių.

Ona Lukauskaitė-Poškienė
Algirdas Statkevičius
Lietuvos grupė Helsinkio pasitarimo Baigiamojo akto nutarimams remti

Nijolė Žemaitienė

Partizaninis pasipriešinimas antrajai sovietinei okupacijai Pandėlio apylinkėse

Sunku išskirti atskiro Lietuvos regiono partizaninių kovų istoriją iš bendros tame krašte veikusių partizanų junginių istorijos. To neįmanoma padaryti dėl kelių priežasčių. Pirmiausia dėl to, kad administracinis-teritorinis Lietuvos paskirstymas nesutapo su partizanų junginių veiklos ribomis. Nors Lietuvos laisvės armijos (LLA) programinėse nuostatose buvo nurodoma, kad apskrities teritorijoje veikiantys partizanų būriai turi sudaryti rinktinę, tačiau praktiškai (ypač užsitęsus okupacijai ir sumažėjus partizanų skaičiui) vienai rinktinei dažnai priklausė kelių apskričių kovotojai, o Rokiškio apskrityje nuo 1947 m. vasaros, kai buvo pradėta formuoti Algimanto apygarda, veikė net dviejų apygardų partizanų būriai. Be to, okupacinė valdžia keletą kartų keitė administracinį valdymą: 1946 m. buvo įkurta nauja Kupiškio apskritis, kuriai buvo perduoti iki tol Rokiškio apskričiai priklausę Skapiškio ir Svėdasų valsčiai, o 1950 m., įkūrus sritis ir rajonus, iš Rokiškio apskrities buvo suformuoti trys rajonai: Rokiškio, Pandėlio ir Obelių. Didesni ar mažesni teritorijų perdalijimai vyko nuolat, o 1962 m. Pandėlio rajonas buvo panaikintas, jo teritorija priskirta Rokiškio, Kupiškio ir Biržų rajonams. Partizanai junginių ribomis neretai pasirinkdavo ne valsčių ar apskričių ribas, o geografinius orientyrus: upes, geležinkelio linijas ar plentus. Partizaninio karo pradžioje dėl subordinacijos stokos junginių veiklos ribos nebuvo nusistovėjusios. Aukštaitijoje, ypač Rokiškio ir Biržų apskrityse, junginiai struktūrizavosi gerokai vėliau nei likusioje Lietuvos dalyje, todėl atskiri būriai ilgai ne tik liko nepavaldūs aukštesniems štabams, bet ir neturėjo su kitais junginiais suderintų veikimo ribų. Kartais tai buvo net savotiškai naudinga, nes operatyvinė partizanų apskaita buvo telkiama konkrečios apskrities MGB skyriuje. Partizanų būriai galėjo laikytis apskričių sandūrose ir pereiti į kitos apskrities (ar net respublikos, konkrečiai – Latvijos) teritoriją, kurioje būrys buvo nežinomas. Tik nuo 1950 m., kai partizanų slopinimui MGB vis plačiau naudojo čekistines karines grupes (ČVG), priskirtas konkrečiam partizanų būriui, administracinio teritorijos paskirstymo ir partizanų junginių ribų nesutapimas turėjo mažiau reikšmės.

Šiame straipsnyje trumpai apžvelgiama partizanų veikla visoje Rokiškio apskrityje, daugiau dėmesio skiriama Pandėlio apylinkių partizanams.

Šio regiono partizanų veiklą išsamiausiai nagrinėjo istorikas Mindaugas Pocius, tyrimų medžiagą paskelbęs Rokiškio 500 metų jubiliejui skirtoje knygoje (*Rokiškis. Miestas. Kraštas. Žmonės*, Vilnius, 1999). Be to, informacijos apie pandėliečių pasipriešinimą galima rasti „Laisvės kovų archyvo“ žurnale,

Kęstučio Kasparo knygoje „Lietuvos karas“ (Kaunas, 1999), Romo Kauniečio surinktuose „Aukštaitijos partizanų prisiminimuose“ (Vilnius, 1 dalis – 1996, 2 dalis – 1998), Andriaus Dručkaus knygoje „Laukit, sugrįšim laisve nešini“ (Kaunas, 1995) ir kt.

Jau 1943 m. Rokiškio apskrityje susiformavo Lietuvos laisvės armijos štabas, kuriam vadovavo Čedasų mokyklos vedėjas ltn. Kazimieras Kalpokas[1]. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai 1944 m. rugsėjo mėnesį jis ėmėsi organizuoti partizanų rinktinę. NKVD–NKGB duomenimis, Rokiškio apskrityje nuo mobilizacijos slapstėsi per 3 tūkst. asmenų[2]. Lapkričio mėnesį organizuotai veikė stambūs partizanų junginiai: Panemunio valsčiaus Čedasų ir Suvainiškio apylinkėse – Juozo Jancėno (nuo 1946 m. liepos – Antano Blėkos) vadovaujama 50-ties partizanų kuopa, Juodupės vls. – Alfonso Lūžos 50 partizanų dalinys ir Antano Kuveikio būrys, Pandėlio vls. – Kazio Krisiūno (vėliau – Romo Šakalio) vadovaujami 21 partizanas, Juodupės vls. – Jurgio Taliaus (vėliau – Kosto Kažemėko), Obelių vls. – Tomo Sabaliausko, Balio Vaičėno ir Balio Bislio daugiau nei šimto partizanų daliniai, Aleksandravėlės – Petro Malciaus, Svėdasų vls. – ltn. Jurgio Guzo ir Alberto Nakučio 60 partizanų dalinys, Pandėlio vls. Skapiškio apylinkėse – Kazliškio mokytojo vyr. ltn. Petro Vaidakevičiaus 20 partizanų būrys, Kamajų vls. – Lietuvos partizanų sąjungos (LPS) Gedimino organizacijai priklausantis Broniaus Vaičiukevičiaus 110 partizanų dalinys ir Petro Černiaus vadovaujamas partizanų dalinys, Jūžintų vls. – Antano Baukio 60 partizanų ir kt. 1944 m. spalio 31 d. partizanai puolė Pandėlio miliciją ir išlaisvino 7 suimtuosius. Lapkričio 7 d. buvo užpulti Jūžintai, lapkričio 8 d. – Panemunėlio ir Skapiškio miesteliai, lapkričio 11 d. K. Kalpokas su savo vyrais pergalingai pražygiavo per Čedasus. Mėnesio pabaigoje buvo užpulti Duokiškio ir Juodupės miesteliai. Gruodžio 12 d. K. Krisiūno ir K. Kalpoko vadovaujami partizanai puolė Panemunio miestelį. Čia buvo nukauta 13 stribų bei sovietinių aktyvistų, žuvo partizanas Petras Čibinskas. Tai buvo visoje Lietuvoje plačiausiai vykdoma partizanų kovinė operacija, kurios tikslas – neleisti Lietuvoje sukurti ir įtvirtinti okupacinių administracinių organų, pademonstruoti pasauliui ir okupantui, kad sovietinė valdžia įvesta prievarta, o mobilizacija į okupacinę kariuomenę yra neteisėta. Buvo tikimasi, kad baigiantis Antrajam pasauliniam karui tarptautinė bendrija, vykdydama Atlanto Chartos principus, pareikalaus išvesti Raudonąją armiją iš okupuotų kraštų. Tačiau okupacinė valdžia besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų paieškos pretekstu pradėjo baudžiamąsias operacijas. Dzūkijoje ir Žemaitijoje baudėjai ypač siautėjo gruodžio pabaigoje, o Rokiškio apskrityje – 1944 m. lapkričio pabaigoje ir 1945 m. sausio mėnesį. 1945 m. sausio 5–6 d. Juodupės vls. žuvo 23 Povilo Kumpicko būrio partizanai, buvo sudegintos 9 sodybos; Skapiškio vls. žuvo Algimanto Šalčio vadovaujami 52 partizanai ir civiliai asmenys, tarp Skapiškio ir Pandėlio esančiame Akmeniškių vienkiemyje gyvi sudeginti trys broliai Žiobos ir Gintautas Balys; Kazliškyje nužudyta 13 žmonių[3]. 1945 m. vasario 10–11 d. Skapiškio vls. Skapagiryje buvo užpulta 60 P. Vaidakevičiaus vadovaujamų partizanų kovotojų stovykla. Pralaužus apsupimą partizanams pavyko pasitraukti Kazliškio link. 1945 m. pradžioje per baudžiamąsias operacijas, kurias vykdė NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos 137-asis ir 261-asis šaulių pulkai, Rokiškio, Pandėlio, Juodupės, Skapiškio, Obelių ir Panemunėlio valsčiuose žuvo 122 asmenys, 229 buvo suimti. Dauguma jų civiliai, nes čekistai tepaėmė vos pusšimtį ginklų. Visuose valsčių centruose buvo dislokuotos NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos ir Leningrado fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės 12-ojo pasienio pulko kareivių įgulos.

Po Panemunio puolimo, kurio metu nukauta 13 stribų ir sovietinių pareigūnų, K. Krisiūno ir K. Kalpoko vadovaujami partizanai pasitraukė į Viršilų ir Juodupės vls. Užežerių miškus, tačiau dėl NKVD kariuomenės siautėjimų išsiskirstė mažesnėmis grupėmis. 1945 m. pavasarį vėl pradėjo jungtis į didesnius būrius: K. Kalpokas ėmėsi vadovauti Kuprelišk̨io valsčiaus partizanams, Jonas ir Albinas Šidlauskai – alizaviškiams, Jonas Šlekys ir Bronius Žilinskas – papiliečiams. Rokiškio apskrityje veikusius kovotojų būrius mėgino sujungti kpt. Bronius Čarka (1945 m. liepą legalizavosi), tačiau sudaryti bendros vadovybės nepavyko. Tuo metu apskrityje veikė dvi pasipriešinimo organizacijos: LLA ir LPS Gedimino organizacija, kurios ištakos siekė Lietuvių fronto (LF) Kęstučio organizaciją.

1945 m. vasarą visi partizanų būriai aktyviai įsitraukė į padėkos laiško J. Stalinui pasirašymo boikotą. Lietuvos gyventojų parašai galėjo būti okupacinės valdžios traktuojami kaip savotiškas plebiscitas, todėl partizanai atiminėjo parašų lakštus, perspėjo ir agitavo gyventojus nesirašyti po šiuo laišku ir nedalyvauti propagandinėje kampanijoje. 1945 m. liepos mėnesį Kuprelišk̨yje buvo organizuojamas mitingas, tačiau sovietiniams pareigūnams neatvykus, jame pasirodė partizanai, ir K. Kalpokas kreipėsi į žmones, ragindamas juos būti vieningus, nepasiduoti komunistinei propagandai, stengtis išlaikyti lietuvybę. 1945–1946 m. žiemą apskrityje buvo platinami partizanų leidiniai: „Aukštaičių kova“ (3 LLA Vytauto apygardos organas), „Pogrindžio žodis“ (LLA Šarūno rinktinės organas), „Laisvės šauklys“ (Liūto rinktinės organas), „Laisvės keliais“ (Lietuvos partizanų sąjunga), „Partizanas“ (Gedimino organizacija) ir kt. 1946 m. pradžioje kaip ir visoje Lietuvoje partizanai stengėsi sutrukdyti rinkimus į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Pandėlio valsčiuje jie apšaudė Vozgučių rinkiminę būstinę (žuvo 3 partizanai), Valninko valsčiuje – Kuprelišk̨io būstinę ir kt.[4] 1946 m. gruodžio 12 d. žuvo Pandėlio vls. Notigalės pelkėse bazavęsis vadinamasis „Bermonto pulkas“, vadovaujamas Jono Šiupinio-Bermonto, priklausęs 3 LLA Vytauto apygardos Šarūno rinktinės Algirdo kuopai. Dvylika vyrų buvo savaitę niekinami Panemunėlyje, vėliau – Pandėlyje.

1947 m. partizanų būriai toliau struktūrizavosi. Formaliai Rokiškio apskrities teritorija įėjo į Vytauto apygardos Šarūno rinktinės ribas. Tačiau čia veikė keletas didesnių būrių, nepavaldžių aukštesniems štabams, ir keliasdešimt mažesnėmis grupelėmis besislapstančių partizanų. MGB duomenimis, apskrityje buvo apie 120 laisvės kovotojų[5]. Viltis atkurti nepriklausomybę diplomatiniu būdu išblėso, besislapstantys nuo mobilizacijos į Raudonąją armiją jaunuoliai arba legalizavosi, arba įsigijo fiktyvius dokumentus. Daugelis jų legalizuodamiesi neatidavė ginklų ir sudarė partizanų rezervą tam atvejui, jei kiltų karinis konfliktas tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių. Kai kurie vyrai, įsigiję fiktyvius dokumentus, išvažiavo gyventi į Rygą. Tarp jų buvo ir partizaninio judėjimo organizatorius K. Kalpokas (atskleistas ir suimtas Rygoje tik 1951 m., nuteistas mirties bausme; tais pat metais Rygoje atskleistas ir suimtas pandėliškis Alfonsas Januševičius nuteistas 25 m. laisvės atėmimo). 1947 m. rudenį Alfonso Kalpoko vadovaujami partizanai atėjo pas Čedasų kleboną klausti patarimo dėl legalizacijos. Legalizuotuosius vyrus tardydavo MGB. Atskleidę ryšius su partizanais arba užverbuodavo (tarp tokių buvo ir A. Lūža, tapęs MGB agentu Maskva), arba suimdavo. MGB agentai siūlydavo įsigyti fiktyvius dokumentus, kurių gavėjai netrukus būdavo suimami. Tačiau išsislapstyti miškuose tokiai daugybei vyrų tapo sunku. Klebonas atsakė taip: jei iki žiemos nebus karo, kas gali, turi legalizuotis.

Iš didesnių junginių 1947 m. apskrityje paminėtina Rokiškio, Kamajų, Jūžintų ir

Obelių valsčiuose veikusi Dariaus ir Girėno kuopa, vadovaujama Kazio Jurevičiaus-Dobilo, kurią sudarė apie 30 partizanų. Kuopa priklausė Vytauto apygardos Šarūno rinktinei. Tai pačiai rinktinei priklausė Pandėlio, Panemunio ir Panemunėlio valsčiuose veikusi kuopa, kuriai iki žūties 1946 m. rugsėjo 5 d. vadovavo Antanas Blėka, o vėliau – Antanas Gūra-Šarūnas. 1947 m. balandžio 5 d. Suvaidiškių miške prieš Velykas žuvus su penkiais partizanais vadui Šarūnui, vadovavimą kuopai perėmė Bronius Baltušis-Kiriuška. Kuopai priklausė keletas būrių: Pandėlio vls. – Povilo Gaigalo (?)-Vilko, Panemunėlio – Stasio Jasiūno, Vyžuonos apylinkėse – Danieliaus Karaliūno, Kvetkuose – Vytauto Tauterio (1947 m. birželį susijungė su Povilo Skiauterio būriu) vadovaujami partizanai. Be to, Obelių, Antazavės ir Ilukstės (Latvija) valsčiuose dar veikė Kazio Ramanausko 17-os partizanų būrys ir Balio Vaičėno 15-os partizanų būrys, formaliai priklausę Vytauto apygardos Lokio rinktinei, Pandėlio ir Papilio apylinkėse – Romo Petronio, Jono Marciuko ir Broniaus Žilinsko, Alizavos, Kupreliškio ir Pandėlio apylinkėse – Jono Šidlausko ir Alekso Puzino partizanų būriai. Partizanai nuolat susikaudavo su stribais ir MVD kariškiais, naikindavo ginkluotus sovietinius aktyvistus. 1947 m. rugsėjį ir 1948 m. rugpjūtį Pandėlyje jie sudegino valstybės paruošoms iš ūkininkų atimto šieno stirtas, platino partizanų spaudą.

1947 m. rugsėjo mėnesį žuvus B. Baltušiui, jo vadovaujama kuopa suskilo į keletą būrių, kuriuos suvienyti ėmėsi broliai Juozas ir Jonas Bulovai (deja, 1947 m. gruodžio 17 d. pagal agentų pranešimus Žiobiškio apylinkėse surengtoje pasaloje sužeistas Jonas Bulovas-Vėjas dengdamas ugnimi kovos brolius žuvo)[6]. Vytauto apygardos vadovybė ragino veikti organizuotai: šaukti apylinkės partizanų sueigas, formuoti būrius ir kuopas, išsirinkti vadus ir savavališkai nevykdyti jokių akcijų. Siekiant pagerinti vadovavimą, 1947 m. gegužės 1 d. iš dalies Vytauto apygardos buvo suformuota nauja Algimanto apygarda, kuriai ir buvo priskirti anksčiau Šarūno rinktinei priklausę partizanų daliniai. Taigi Rokiškio apskrities teritorijoje praktiškai veikė dviejų apygardų partizanai: rytinio pakraščio (Juodupės ir Obelių) partizanai kaip ir anksčiau priklausė Vytauto apygardos Lokio rinktinei, o likusieji – naujai kuriamos Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinei (įkurta 1948 m. birželio 15 d., vadas – Juozas Kemeklis-Rimtutis). Vytauto apygardai priklausę Rokiškio apskrities partizanų būriai įėjo į Vyties kuopą (vadovavo Balys Vaičėnas-Liubartas, nuo 1947 m. rugsėjo iki veiklos pabaigos – Juozas Streikus-Stumbras), čia buvo suformuoti Vyties (Aleksandravėlėje, vad. B. Vaičėnas) ir Gintaro (Obelių ir Juodupės apylinkėse, vad. Juozas Žukauskas-Spirginys) būriai. Kunigaikščio Margio rinktinėje buvo numatytos trys kuopos; jos suformuotos jau 1948 m. vasarą[7]. Dariaus ir Girėno kuopa (vadovavo Kazys Jurevičius, o 1949 m. vasario mėnesį jį paskyrus rinktinės štabo viršininku – Antanas Baukys-Sakalas, jam 1949 m. kovo 13 d. žuvus – buvęs plechavičiukas kamajiškis Petras Černius-Tigras) veikė Ragelių ir Kamajų apylinkėse. Jai priklausė Žalgirio (vad. Jonas Mackus-Don Kichotas), Ąžuolo (vad. Pranas Kemeklis-Tėvas), Audros (vad. Feliksas Stasiškis-Smūgis) ir Kalnų (vad. Jonas Dilys-Bijūnas?) būriai. Antroji – Vaižganto – kuopa (vad. Albertas Nakutis-Viesulas) veikė Kupiškio, Svėdasų ir Kamajų apylinkėse, ją sudarė Viesulo (vad. A. Nakutis) ir Vaidilučio (vad. Kazys Indrelė-Strausas) būriai. Trečioji – Gedimino – kuopa buvo mažiausia ir susidėjo iš vieno – Kęstučio būrio. Ji veikė Alizavos, Kupreliškio ir Pandėlio apylinkėse. Kuopai vadovavo Juozas Bulovas-Iksas, o Kęstučio būriui – Petras Andriuškevičius (kituose šaltiniuose – Indriuškevičius)-Dainius. J. Bulovas kartu ėjo kuopų ir būrių ryšininko pareigas[8].

Be šių įsijungusių į apygardas partizanų dalinių, apskrityje 1948–1949 m. liko keletas jokiam aukštesniam štabui nepavaldžių partizanų būrių. Panemunio ir Papilio valsčiuose veikė Povilo Skiauterio 9 partizanų būrys. P. Skiauteriui kartu su V. Tauteriu 1948 m. gruodžio mėnesį žuvus vadovavimą perėmė Vytauto brolis Norbertas Tauteris. Panemunio valsčiuje dar veikė Adolfo Sakausko vadovaujamas 11 partizanų būrys[9]. Be to, partizanavo keletas pavienių ar mažomis grupelėmis susibūrusių kovotojų.

Šiame krašte partizanų organizavimosi darbai, palyginus su kitomis Lietuvos vietovėmis, šiek tiek vėlavo. Kaip rašė P. Kemeklis, pirmasis Kunigaikščio Margio rinktinės vadas, „mūsų rinktinė dar tebėra organizavimosi stadijoje. Mums reikės įdėti daug jėgų ir atkaklaus darbo, kad taptume lygūs su seniai veikiančiomis rinktinėmis“[10]. Priklausyti aukštesniam štabui, turinčiam ryšį su 1948 m. intensyviai kuriama vyriausiąja vadovybe, o per ją – su visos Lietuvos partizanų apygardomis, gauti veiklos instrukcijas, žinoti pogrindžio strategines ir taktines nuostatas buvo viliojantis dalykas, tačiau kartu tai reiškė, kad reikės atsisakyti savavališkų veiksmų, laikytis kariškos drausmės ir vykdyti įsakymus. Partizanai privalėjo tapti gerai organizuota pogrindžio kariuomene, nes okupacija užsitęsė, ir jei kas norėjo vien išsislapstyti nuo mobilizacijos, tas galėjo legalizuotis ar mėginti įsigyti fiktyvius dokumentus. Tačiau svarbiausias argumentas, nulėmęs kai kurių būrių nenorą jungtis į atitinkamas visoje Lietuvoje jau susiformavusias partizanų struktūras, buvo išdavysčių ir provokacijų baimė. Junginių tarpusavio ryšiai buvo ta grandis, į kurią čekistai stengdavosi įterpti savo agentus bei provokatorius ir kurioje buvo sunkiausia išlaikyti konspiraciją. Iš suimtų ryšininkų tardytojai sadistiškais kankinimais ar klasta išgaudavo prisipažinimus, todėl paskirti susitikimai dažnai baigdavosi kautynėmis. Be to, apsimetę ryšio ieškančiais kaimyniniais daliniais ar vyresniąja vadovybe, siautėdavo MGB agentai smogikai. Todėl kai kurioms partizanų grupėms (tarp jų buvo pandėliečiai A. Puzinas ir J. Čepulis) atrodė daug saugiau nesijungti į stambesnius organizacinius vienetus.

1948 m. vasarą J. Bulovo vadovaujama Gedimino kuopa praleido Pandėlio vls. netoli Lailūnų kaimo įsirengtoje miško stovykloje. Partizanus rėmė Genė ir Joana Nežinskaitės, jų namuose buvo ryšių punktas slaptavardžiu „Pakrūmė“. Partizanai turėjo rašomąją mašinėlę, daugino Algimanto apygardos laikraštį „Partizanų kova“. Būryje buvo ir Juozo Bulovo žmona poetė Diana Glemžaitė. Organizavimosi reikalais pas juos ateidavo pandėliečiai Aleksas Puzinas-Liudvikas, Jonas Baltušis-Didelis Jonas (vėliau pasivadino Trimitu), Jonas Čepulis; kartais susirinkdavo iki 15 partizanų. „Ketinu užmegzti ryšį su visais kaimynais ir įjungti juos į rinktinę“, – rašė J. Bulovas-Iksas[11].

Tokia aktyvi veikla negalėjo neatkreipti čekistų dėmesio. Kuopai sekti buvo pasitelktas patyręs MGB agentas Maskva – buvęs Juodupės partizanas A. Lūža, užverbuotas 1945 m. spalio mėnesį. 1947–1948 m. jis išdavė 13 partizanų, už tai buvo apdovanotas 2,5 tūkst. rublių premija. 1947 m. vasario 25 d. Panemunio valsčiuje A. Lūža susekė ir išdavė Liudą Mikšį, Vladą Zemlicką, Petrą Liaušką ir Vilhelmą Milaknį, vėliau vaikštinėjo su nieko neįtariančiu partizanu Stasiu Šeškausku-Ereliu, ieškodamas ryšio su naujomis aukomis. 1949 m. sausio mėnesį Juodupės vls. Slabados kaime užklydęs pas ūkininką Lukštaraupį pasiprašė pagyventi. Šeimininko dukra Bronė prasitarė, kad pas juos bunkeryje jau žiemojąs Vyžuonos būrio vadas Viktoras Tinkūnas (kitur – Tunkūnas)-Ąžuolas (vadovavo būriui po D. Karaliūno žūties 1948 m. kovo 13 d.) – jei jis sutiksiąs, galėsią žiemoti. Sužinojęs, kad bunkeris yra po krosnimi, pranešė čekistams, kurie tuoj suorganizavo karinę operaciją. V. Tinkūnas žuvo[12].

Vėliau agentas Maskva buvo pasiųstas ieškoti J. Bulovo. Vyžuoniškiams sekti buvo pasitelktas agentas Greitas – Danas Patūpa, prieš tai išdavęs D. Karaliūną. Deja, agentas, bijodamas palaikyti tiesioginį ryšį su čekistais, susirašinėjo laiškais per slaptavietes, todėl ryšys su čekistais nutrūko ir D. Patūpa 1948 m. rugpjūčio 29 d. Panemunio vls. Roviškių kaime kartu su Petru Kalpoku per karinę operaciją žuvo[13]. A. Lūža apsimetė esąs vienas likęs iš vyžuoniškių būrio ir ieškąs ryšio su organizuotais partizanais.

Artėjo pavasaris. 1949 m. vasario 26 d. J. Bulovas rašė Kunigaikščio Margio rinktinės štabo viršininkui: „Žiemą praleidome nejudėdami, tik praeitą savaitę susirišome su plačiuoju pasauliu. Labai gaila, kad mūsų nedidelė šeima dar sumažėjo. Šią žiemą žuvo partizanų Kamajų valsčiuje ir Kupiškio apskrityje. [...] Gauta literatūra apšviečiau saviškius. Labai geri turiniu ir forma „Laisvės šauklys“ [Vytauto apygardos Liūto rinktinės organas. – *N. Ž.*], „Partizaninė kova“. Manau, kad atsiras žmonių, kurie prisidės ir rašys į laikraštį [iš Gedimino kuopos į rinktinės štabą dirbti „Partizanų kovos“ redakcijoje išėjo partizanas Jonas Kublickas-Šturmas. – *N. Ž.*] [...] Po pirmos ilgam laikui keliausiu pas Biržų partizanus, pakeliui susitikęs pandėliečius galvoju juos įjungti į rinktinės sudėtį. Dedam pastangas susitikti su Čedasų ir Obelių partizanais. [...]

Panemunėlio valsčiuje ir Rokiškio valsčiaus pakraštyje prasidėjo „pažymėjininkų“ (t. y. legalizuotųjų) areštų epidemija. Viskas prasidėjo nuo to, kad pas vieną ant aukšto rado partizanų literatūrą, šis išdavė savo draugą, tas kitą, trečią ir t. t. Jau suimta daugiau kaip 20 žmonių. Kalba, kad jų padėtis pablogėjo Vasario 16 iškėlus vėliavą ant Panemunėlio majako.

Toks pat procesas vyksta Panemunio vls. Baublių, Janikūnų, Kurkliečių kaimuose, pirmadienį jau buvo suimti 4 žmonės, vyksta kratos. Kalba, kad Rokiškyje suimta 60 žmonių (žinios netikslios), gamyklos „Plūgas“, elektros stoties darbininkų ir kitų, pas daugelį rado ginklų.

Darau žygius dėl kuopos padidinimo ir tikiu, kad susijungsime su šiauriniais rokiškiečiais.

Nors mūsų tėvynę baigia sukolektyvinti, nepaisant daugybės areštų, žmonės tiki greitu išsivadavimu“[14].

Pavasarį pagyvėjus partizanų judėjimui prasidėjo ir netektys: 1949 m. kovo 13 d. žuvo Kunigaikščio Margio rinktinės štabo viršininkas K. Jurevičius, Dariaus ir Girėno kuopos vadas A. Baukys-Sakalas ir kt.

J. Bulovui telkiant pavienius partizanus, A. Lūžai per partizaną Julių Šilių pavyko užmegzti ryšį su Gedimino kuopa. 1949 m. balandžio 25 d. Vikonių kaime pas ūkininką Stašį agentas susitiko su šios kuopos Kęstučio būrio vadu Petru Andriuškevičium-Dainiumi bei partizanais P. Riūka-Škirpa ir Jonu Katele-Pūku. J. Bulovas buvo išvykęs atnaujinti ryšio su rinktinės štabu.

Kadangi J. Bulovas kol kas buvo nepasiekiamas, agentas Maskva nutarė pats žudyti pavienius partizanus: „[...] parinksiu momentą ir iš savo grupės vieną kitą banditą likviduosiu, nes šis būrys neorganizuotas, banditai nežino, kur katras yra, ir nepajus, kai išvesiu iš rikiuotės. Tik prašau ir Jus pasiruošti tam momentui,“ – rašė jis čekistams[15]. Pirmiausia nutarė nužudyti J. Šilių, su kuriuo kartu vaikštinėjo.

1949 m. gegužės 20–21 d. agentas Maskva dalyvavo Gedimino kuopos partizanų pasitarime, kur išklausė dar praeitą rudenį gautą Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) prezidiumo instrukciją apie partizanų dalinių organizavimą, sužinojo, kad J. Bulovas iškeliavęs į Šimonių girią, norėdamas per tenykščius partizanus atstatyti nutrūkusį ryšį su rinktinės štabu. P. Andriuškevičius nurodė, kad šiuo metu svarbiausia išsaugoti jėgas, trukdyti kolektyvizaciją, stengtis neatsiskleisti ir nesudaryti

pavojaus gyventojams. Kadangi A. Lūža pageidavo įstoti į Gedimino kuopą, buvo sutarta, kad kai tik J. Bulovas grįš, paskirs jį Kęstučio būrio vado, t. y. P. Andriuškevičiaus, pavaduotoju.

Po pasitarimo praslinkus trims dienoms A. Lūža nužudė J. Šilių[16]. Agentui užmaskuoti buvo inscenizuota karinė operacija. Kitą mėnesį, t. y. birželio 20 d., Užežerio miške A. Lūža vėl susitiko su Gedimino kuopos vadą pavaduojančiu P. Andriuškevičiumi ir sužinojo, kad J. Bulovas dar negrįžęs iš žygio (J. Bulovui pavyko susisiekti su rinktinės štabu tik rugpjūčio mėnesį per Algimanto apygardos vadą Antaną Starkų-Montę). Negaišdamas laiko agentas slapta nužudė dar vieną partizaną – Joną Šereiką[17]. Nieko neįtariantis P. Andriuškevičius paskyrė MGB agentą A. Lūžą ryšininku tarp Gedimino kuopos Kęstučio ir Vyties kuopos Gintaro būrių. Tokiu būdu jis sužinojo apie Kęstučio būrio stovyklavietę Žiobiškio apylinkėse Steponių miške netoli Dargių kaimo. Iššniukštinėjo, kad ten paslėpti ir archyvai. Pranešė čekistams, kurie 1949 m. rugpjūčio 13 d. karinės operacijos metu nušovė P. Riūką-Škirpą. Kitiems dviem partizanams pavyko pabėgti.

1949 m. rudenį siekiant suvienodinti Lietuvos partizanų junginių struktūrą Kunigaikščio Margio rinktinėje vietoj trijų kuopų buvo suformuoti du rajonai: Aušra ir Neris[18]. J. Bulovas-Dūmas buvo paskirtas Neries rajono vadu. Darbo padaugėjo, nes reikėjo formuoti rajono štabą ir pasirengti žiemojimui. Nors J. Bulovas ilgai nepasitikėjo A. Lūža, tačiau trūkstant pareigūnų rugsėjo pradžioje pagaliau patikėjo jam kartu su P. Andriuškevičiumi parinkti Plunksnočių miške vietą bunkeriui. Per šį susitikimą su rajono vadu agentas sužinojo, kad 1949 m. rugsėjo 20 d. Ragelių vls. Skrebiškių kaime įvyks trijų partizanų būrių pasitarimas.

Tuoj pat buvo surengtos pasalos ir sutraukta MVD kariuomenė (30 kareivių ir 17 stribų). Minėtame rajone čekistai pastebėjo keturis partizanus, kurie apšaudė kareivius ir pasitraukė. Operacija buvo nesėkminga. Pats J. Bulovas-Iksas, Dūmas tuo metu buvo už pusės kilometro.

Spalio 15 d. Skrebiškių miške įvyko Gedimino kuopos partizanų pasitarimas, kuriame dalyvavo rinktinės vadas J. Kemeklis-Rokas su keturių partizanų palyda. Agentas nespėjo apie tai pranešti MGB operatyvininkams. Artėjant žiemai buvo aptartos veiklos ir ryšių galimybės. Kadangi partizanai žiemą judėti negalėjo, buvo svarstoma, kaip įtraukti į pasipriešinimą legaliai gyvenančius asmenis ir šitaip kurti partizanų rezervą. Kamajų ir Jūžintų valsčiuose buvo numatyta prieš komunistines Spalio šventes išplatinti atsišaukimus. Rinktinės vadovybė supažindino pasitarimo dalyvius su instrukcija, nurodančia stengtis įtraukti į partizanų gretas pavieniui besislapstančius asmenis, kurti drausmingą pogrindinę kariuomenę. Kadangi tarptautinė padėtis sovietams įvykdžius Berlyno blokadą ir susikūrus NATO buvo gana įtempta, J. Bulovas patarė lietuviams, tarnaujantiems sovietinėje armijoje, būti pasirengusiems prasidėjus karo veiksmams tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių atgręžti ginklus prieš okupantą.

Agentui Maskva tik spalio pabaigoje pavyko susitikti su MGB operatyvininku. Išsigandęs, kad užsidaręs bunkeryje žiemoti vienas su visa Gedimino kuopa nesusidoros, A. Lūža prašė čekistų kuo greičiau sunaikinti partizanus. Pasiūlė ir planą: susprogdinti naktį bunkerį, o likusius gyvus partizanus ketino iššaudyti pats. Lapkričio 4 d. pranešė tikslią bunkerio vietą Plunksnočių miško 43-iame kvartale. Bunkeris buvo nedidelis: 3 m pločio ir 4 m ilgio, aukštis – 1,6 m. Žiemoti rengėsi (įskaitant agentą) 7 žmonės. Kadangi miną pristatyti į Plunksnočių mišką buvo sudėtinga, agentas gavo dvi granatas su tolo užtaisu. Naktį turėjo nepastebimai išeiti iš bunkerio ir jį susprog-

dinti. Netoliese su automatu turėjo budėti agento brolis, kuris būtų perdavęs ginklą A. Lūžai (pribaigti likusiems gyviems partizanams), o pats nuskubėjęs pranešti apie operaciją čekistams. Auštant agentui užmaskuoti privalėjo būti inscenizuota karinė operacija, suimti partizanų rėmėjai ir ryšininkai, suvaidinta, kad bunkerį išdavęs kas nors iš suimtųjų. Čekistai pageidavo, kad prieš sprogdinimą agentas išvestų iš bunkerio P. Andriuškevičių, kuris žinodamas ryšių su rinktinės štabu kanalus galėjo būti jiems naudingas[19].

1949 m. lapkričio 14 d. 4 val. ryto A. Lūža susprogdino bunkerį. Jame žuvo J. Bulovas-Iksas, Dūmas, jo brolis Antanas Bulovas-Budrys, Škarna, Juozo Bulovo žmona Diana Glemžaitė, Kazys Kirstukas-Mukas, Jonas Katelė-Pūkas, P. Andriuškevičius-Dainius, Šaučius.

Penkios dienos prieš žūtį D. Glemžaitė rašė: „Jei negrįžčiau – kaip justi – neminėkit labai blogai. Nes ir mes taip pat esame žmonės, gal tik ne visiems suprantami. Geriau palinkėkite, kad jei bus lemta mirti – gimtoji žemė, uždengus mūsų akis, tebūna kaip glamonėjanti ranka“.[20]

Partizanų kūnai buvo išniekinti Juodupėje. Kunigaikščio Margio rinktinės Neries rajono vadovybė buvo sunaikinta, lietuvių literatūra neteko jaunos talentingos poetės, o partizaninis judėjimas – pasišventusio kovotojo ir gabaus vado. Organizaciniai reikalai Pandėlio ir Rokiškio apylinkėse apmirė.

1949 m. spalio–lapkričio mėn. čekistams pavyko sunaikinti Algimanto apygardos ir Kunigaikščio Margio rinktinės štabų bunkerius. Žuvo Algimanto apygardos vadas A. Starkus, štabų pareigūnai. Kunigaikščio Margio rinktinės vadui J. Kemekliui pavyko prasiveržti iš apsupties ir jis persikėlė į Kupiškio apskrities Svėdasų valsčių. Rinktinėje buvo likę vos 16 partizanų. Trūkstant pareigūnų, 1950 m. lapkričio 25 d. Algimanto apygarda srities vado įsakymu buvo panaikinta, likę gyvi Šarūno ir Kunigaikščio Margio rinktinių kovotojai sujungti į vieną – Tumo Vaižganto – rinktinę ir priskirti Vytauto apygardai. Šiai apygardai priklausiusi Vyties kuopa 1950 m. irgi buvo beveik visiškai sunaikinta. J. Streikus kurį laiką glaudėsi Latvijoje, vėliau partizanavo Rokiškio apylinkėse, paskutinius trejus metus slapstėsi Notigalės ir Plunksnočių apylinkėse (paklausęs čekistų pažadų, 1958 m. kartu su broliu Izidoriumi J. Streikus legalizavosi, tačiau 1962 m. buvo nuteistas mirties bausme ir sušaudytas). Vytauto apygardos Lokio rinktinės vadas B. Vaičėnas (pirmasis Vyties kuopos vadas) žuvo 1951 m. balandžio 11 d.

Tuo tarpu A. Lūža – MGB agentas Maskva, gavęs už Neries rajono partizanų sunaikinimą 3 tūkst. rublių premiją, po mėnesio išdavė Rokiškio ligoninėje besigydančią Vyties kuopos vado J. Streikaus seserį partizanę Oną Streikutę (čekistų nukankinta mirė 1950 m. sausio 20 d.). 1950 m. balandžio mėnesį kartu su žmona – MGB agente Lida – A. Lūža buvo pasiųstas į Suvainiškio miškus pas eigulį Gaidamavičių ieškoti Norberto Tauterio būrio partizanų. Rugpjūčio mėnesį buvo komandiruotas į Utenos apskritį. Ten su kitu agentu – Juozu Bulka – apsimetė ketinąs atkurti sunaikintą Vytauto apygardos Lokio rinktinės štabą, susitiko su salakiškiu partizanų vadu Jonu Dūdėnu ir jį išdavė. Tada buvo permestas į Žemaitiją, išdavė Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės štabo narį Igną Sabulį (kalėjime buvo nukankintas), kol galiausiai kito verbuojamo partizano pats buvo išduotas partizanams ir karo lauko teismo nuosprendžiu sušaudytas. Po A. Lūžos žūties už tai, kad jis sunaikino per 30 partizanų, jo motinai MGB paskyrė pensiją.

1950 m. Pandėlio apylinkėse veikusiems partizanams vadovavo Romas Petronis-Siaubas, panemuniečiams – N. Tauteris-Norba, papiliečiams – Jonas Marciukas. Jie palaikė ryšį su Biržų krašto partizanais, va-

dovaujamais Stepono Giedriko-Giriečio ir poeto Broniaus Krivicko.

Partizanus MGB medžiojo verbuodama jų rėmėjus, gimines ir pažįstamus. Kai kurie užverbuotieji, nenorėdami šnipinėti ir nematydami kitos išeities, patys išėjo partizanauti. Agentų tinklas plėtėsi, o partizanų rėmėjų po masinių trėmimų sumažėjo. MGB stengėsi pasinaudoti kiekviena smulkmena, kurią sužinodavo iš agentų. Antai vienas iš MGB agentų, bendravęs su J. Baltušio motina, sužinojo, kad pandėliškis partizanas Aleksas Puzinas serga (jam gydyti ne kartą buvo iškviestas Pandėlio gydytojas Vaitoška), kad su partizanais palaiko ryšį Pandėlio gimnazistas Balys Dačiulis, o J. Baltušio giminaitis Juozas Mažuolis (MGB užverbuotas slapyvardžiu Šernas) padeda partizanams[21]. Čekistai iš karto ėmėsi priemonių: nutarta specialiojoje agentų smogikų, vaizduojančių partizanus, grupėje ištardyti A. Puzino žmoną; grįžtantį iš mokyklos į Buivėnų kaimą B. Dačiulį slapta sulaikyti ir šantažuojant jo ryšiais su partizanais užverbuoti, o nenuoširdų agentą Šerną, apgaudinėjantį čekistus ir remiantį partizanus, perverbuoti iš naujo. Netgi numatyta klastingai iškviesti neva pensijos skyrimo reikalu į rajono vykdomąjį komitetą daugiavaikę motiną iš Buivėnų kaimo Genaitienę ir ją užverbuoti.

Tardant žmones jau nebūdavo pasitenkinama vien kankinimais. Daug žalos padarydavo kamerų agentai, taip pat specialieji provokatorių būriai. Išprovokuotus patiklius žmones būdavo nesunku palaužti. Antai 1950 m. buvo sulaikyta Vlada Miržinskaitė. Kameros agentė išklausinėjo, kur slepiasi jos mylimasis partizanas Julius Šneka. Partizanas buvo suimtas, o V. Miržinskaitė užverbuota[22].

Čekistų išradingumui nebuvo ribų. Norėdami susekti N. Tauterį jie nutarė sulaikyti į Šilutės Macikų konclagerį motinai vežiojantį siuntinius jo nepilnametį brolį Daną Tauterį ir iškvosti specialiojoje provokatorių grupėje. Buvo numatyta partizanais apsimetusių MGB agentų smogikų grupėje ištardyti ūkininkus Jansoną ir Prunskų ir iš jų sužinoti, kaip susisiekti su Biržų girioje besislapstančiu latvygališkiu partizanu Antanu Būtėnu. 1950 m. rugsėjo mėnesį A. Būtėnas buvo suimtas. Mušamas ir kankinamas jis ilgai vedžiojo čekistus po Biržų girią, kol šie galiausiai aptiko partizanų stovyklą, kurioje žuvo partizano Edvardo tėvas Petras Žilinskas. A. Būtėnas, toliau verčiamas parodyti partizanų stovyklavietes, užvedė čekistus į raistą ir buvo nukankintas.

Nors ir tokiomis sunkiomis sąlygomis veikdami, partizanai stengėsi padėti suimtiesiems. 1951 m. gegužės 14 d. Žiliškių miške pakeliui iš Pandėlio į Biržus partizanai surengė pasalą ir norėjo išlaisvinti suimtus Vytautą Galvanauską ir Joną Žiedelį. Deja, operacija nepasisekė: nors buvo nukautas MVD seržantas Mišienis, tačiau per susišaudymą žuvo J. Žiedelis ir buvo sužeistas partizanas Jonas Čepulis. Pastarajam pavyko miške pasislėpti po šakomis, tačiau nesulaukęs pagalbos nuo žaizdų mirė[23].

Suvarius gyventojus į kolūkius, partizanų padėtis labai pasunkėjo. Apsirūpinti maistu ir būtiniausiais reikmenimis tapo problemiška, o kiekviena akcija – parduotuvių, valdiškų įstaigų kasų, kolūkių puolimai – sukeldavo neregėtą čekistų siautėjimą. Partizanų giminės buvo ištremti, likusieji gyventojai nuskurdinti. Partizanas Mykolas Suveizdis-Sakalas laiške ištremtiems tėvams rašė: „Kolchozninkai kasmet tampa vis turtingesni ir turtingesni, greit nebežinos, ką valgyti ir gerti, gal tetrūks tik gulbės pieno. Arkliai tapo tokie riebūs, kad vos vos vaikšto. Pavasarį Papilyje įsikūrė MTS, traktoriai gaudžia kaip fabrike, o ūkininkams mažai kas liko dirbti. Jie stovi ir žvalgosi, kur varnos laksto. „Duonos šiai dienai dar turime, ko daugiau reikia“, – kalba“[24]. Džiugino tik tai, kad jaunimas nebuvo nutautėjęs: Pandėlio, Papilio ir Skapiškio apylinkėse pasi-

rodydavo atsišaukimų, mokyklose kūrėsi pogrindinės organizacijos.

1951 m. gegužės pabaigoje Biržų girioje buvo sušauktas biržiečių, pandėliškių, papiliečių ir panemuniečių partizanų pasitarimas. Susirinko apie 20 partizanų, sutarė palaikyti ryšį. Rugpjūčio mėnesį į Biržų girią atkeliavus Vyčio apygardos atstovams, buvo įkurta Sierakausko (vėliau pavadinta Pilėnų) tėvūnija, jos vadu tapo Steponas Giedrikas-Girietis. Biržų girioje partizanavęs poetas B. Krivickas buvo paskirtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Rytų Lietuvos srities visuomeninės dalies vadovu, buvo atnaujinta spaudos leidyba. Pandėliečiai partizanai įstojo į Pilėnų tėvūniją, pradėjo gauti partizanų laikraščių, atsišaukimų, B. Krivicko-Rivaišo eilėraščių. Matyt, per Juozą Šibailą, LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotoją, atkeliavusį į Aukštaitiją, juos pasiekė kitose apygardose leidžiama spauda, karikatūros, satyrinė poema „Raudonasis rojus".

Nors organizaciniu atžvilgiu Pandėlio rajono partizanams tie metai buvo sėkmingi, tačiau jie atnešė daug aukų. Spalio 7 d. sodyboje, kurios šeimininko abu sūnūs buvo užverbuoti MGB, smarkiai pasipriešinęs (nukovė vieną čekistą) žuvo jaunas panemuniečių partizanas Danas Ruželė[25]. Baisiausia išdavystė įvyko spalio 12 d. Vabalninko rajone Janušiškio miške. Klausyti grupės partizanų išpažinčių atvyko MGB agentas Tupėnas – kunigas Antanas Valantinas, kuris apnuodijo partizanus čekistų duotu vynu. Sumigę vyrai buvo suimti. Tarp jų – Pilėnų tėvūnijos štabo viršininkas Linas Pivoravičius-Kanapė (kilęs iš Pandėlio rajono Einorių kaimo), štabo visuomeninės dalies viršininkas R. Petronis-Siaubas (buvęs Papilio policijos viršininkas), Bronius Mikonis-Cvinglis, Vytautas Valentėlis-Laigūnas, Petras Laucius-Pumputis. Kitą dieną tame pat miške buvo nušauti Kazys Valentėlis-Pavasaris ir Stasys Liaudanskas-Žirgutis[26]. Visi suimtieji buvo nuteisti mirties bausme. Norėdamas išlikti gyvas, R. Petronis sutiko vykdyti čekistų užduotis ir nurodė partizanų ryšininkus ir rėmėjus. Dėl jo išdavystės 1950 m. spalio 28 d. Pariškių miške už Kučgalio žuvo panemuniečių būrio vadas N. Tauteris ir Adolfas Bičiūnas. Partizanai atkakliai priešinosi, tačiau jėgos buvo nelygios.

Iš R. Petronio būrio liko tik du partizanai: J. Baltušis ir Romas Styra. Pirmasis partizanavo nuo 1944 m. , o antrasis tapo partizanu 1950 m. pabėgęs iš sovietinės kariuomenės. Tuo metu prasidėjęs karas Korėjoje teikė vilčių, kad prasidės ginkluotas konfliktas tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių.

Nesėkmingi buvo ir 1952 m. Balandžio 6 d. Pandėlio rajono Griauzdės kaime negyvenamame name stribai užtiko partizanų slėptuvę. Partizanai atsišaudė pusantros valandos. Kai čekistai padegė namą, mėgindami iš jo prasiveržti žuvo papiliečių partizanų būrio vadas J. Marciukas ir jo žmona partizanė Marija Vaidelaitė.

1952 m. liepos 27 d. Žalynės vienkiemyje 10 stribų būrys, krėsdamas Viktoro Maišėno sodybą, ant tvarto užtiko du partizanus. Partizanai nušovė vieną iš stribų ir mėgino pabėgti į mišką. Beveik už kilometro nuo sodybos buvo nušautas devyniolikmetis partizanas Vladas Būtėnas (1950 m. žuvusio Antano Būtėno brolis; tėvai buvo ištremti). Kartu su juo apsuptas ką tik į partizanų eiles įstojęs (nenorėjo tarnauti sovietinėje kariuomenėje) Valdemaras Karosas buvo sužeistas, bet jam pavyko pasitraukti[27]. Sužeistas slapstėsi netoli tėviškės Pandėlio rajono Latvygalos kaime.

1953 m. sausio 19 d. „Spalio pergalės" kolūkyje Matuko namuose (išduotas P. Greviškienės) smarkiai pasipriešinęs žuvo dar vienas Pilėnų tėvūnijos partizanas Linas Kabutavičius. Prieš žūdamas jis nušovė Pandėlio rajono MGB skyriaus viršininką Juchnevičių[28]. Prieš pusmetį, 1952 m. gegužės 12 d., Kvetkų kolūkyje L. Kabutavi-

čius buvo įvykdęs mirties nuosprendį čekistų uoliai saugomai MGB agentei Kregždei – Olgai Tobolevičiūtei[29].

Partizanų gretos retėjo. Vis dėlto atsirado jaunuolių, kurie net ir po Stalino mirties nutarė netarnauti sovietinėje kariuomenėje ir pasirinko partizano kelią. Paskutinis Pandėlio rajone išėjęs partizanauti buvo Algimantas Ikamas iš Gikonių kaimo. Jau nuo 1951 m. jis palaikė ryšį su partizanais. 1952 m. lapkričio 13 d. pašauktas į sovietinę kariuomenę pabėgo iš Šiaulių karinio komisariato surinkimo punkto, tačiau kitą dieną buvo suimtas ir karinio tribunolo nuteistas 2 m. drausmės bataliono. Išsiųstas į Jelgavą 1953 m. kovo 22 d. vėl pabėgo iš kariuomenės ir susisiekė su Roberto Tučo-Radvilos būrio, veikusio Biržų girioje, partizanais. Žiemojo Latvijoje Raudos miške įrengtame bunkeryje kartu su Pilėnų tėvūnijos partizanu Stasiu Jasiūnu. Tai buvo senas iš Rokiškio kilęs partizanas, buvęs šaulys ir 1941 m. sukilimo dalyvis. Iš pradžių partizanavo K. Kalpoko, nuo 1949 m. – N. Tauterio, 1951–1952 m. – R. Tučo, o nuo 1953 m. – M. Suveizdžio būriuose.

1953 m. rugpjūčio mėnesį A. Ikamas pusbroliui Leonui Styrai į kariuomenę nusiuntė laišką ir atsišaukimą. Laiške optimistiškai rašė: „Sveikinu tave iš savo krašto, iš Pilėnų tėvūnijos [...]. Levuk, gal tarnaudamas sovietinėj armijoj ištautėjai [...], man atrodo, kad biškį nustojai lietuviškumo, kad nė linkėjimų nepasiunti. [...] Pas mus naujienos tiktai tokios: stribitkaulių nebebus, tiktai milicija, garnizonų nebėra. Sako, kad bus garnizonų iš vietos lietuvių, bet iš kur juos atkels, tai nežinau“[30]. Atsišaukimas buvo skirtas jaunimui: „Nupulti dvasioje reiškia neprieštarauti priešo norams; nemokėjimas pasakyti „ne“ reiškia pritarimą priešui. [...] Jaunas, energija trykštąs žmogus neturi bijoti priešo grasinimų, neturi bijoti, jei reiktų, paaukoti savo gyvenimą tam, kad liktų gyva laisvę mylinti tautos dvasia, kad išlaikytų nesuterštą savo vardą lietuvių tautos Prisikėlimui“[31].

Čekistai iš pradžių įtarė, kad laišką parašė A. Ikamo pažįstamos mergaitės iš Gikonių kaimo Leokadija Klanauskaitė arba Janina Kujalytė. Buvo nutarta užverbuoti ką nors iš to pat kaimo, kas galėtų sekti L. Styrą ir A. Ikamą. Vėliau nustatyta, kad laiško autorius yra pats partizanas A. Ikamas.

1954 m. pradžioje agentai pranešė, kad Pilėnų tėvūnijos M. Suveizdžio būrio du partizanai (A. Ikamas ir S. Jasiūnas) žiemoja Raščiūnų miške, o pats M. Suveizdis ir E. Žilinskas – Biržų rajono Nemunėlio Radviliškio apylinkėse. M. Suveizdžio-Sakalo vyrai laikėsi šiaurinėje Pandėlio rajono dalyje ir Biržų, Neretų, Bauskės, Jaunjelgavos apylinkėse, o J. Baltušis ir R. Styra – Kupiškio ir Vabalninko rajonų sandūroje. Buvo nurodytos ir vietos, kuriose partizanai pereina per Nemunėlį į Latviją.

Pavasarį agentai pranešė pastebėję partizanus Raščiūnų miško apylinkėse. Birželio pradžioje buvo sutraukti Pandėlio ir Biržų rajonų stribai bei 84 MVD kariuomenės kareiviai. Šukuodami mišką jie pastebėjo du partizanus. Birželio 7 d. buvo nukautas S. Jasiūnas. A. Ikamui pavyko pasitraukti. Stribai ištisas dienas rengė pasalas netoli jo giminaičių sodybų. Birželio 11 d. Pakriaušės ir Gikonių kaimuose surengę pasalą stribai pastebėjo A. Ikamą, tačiau jis atsišaudydamas pabėgo.

Kadangi karinės operacijos nedavė rezultatų, čekistai birželio 30 d. sulaikė A. Ikamo pažįstamą merginą K. iš Gikonių kaimo ir grasindami suimti už ryšius su partizanais užverbavo. Agentė Lakštingala pradėjo vykdyti čekistų užduotis.

1954 m. liepos 15 d. naktį pas agentę atėjo partizanai A. Ikamas ir Bronius Meškinis. Pavalgę ant aukšto liko dienoti. Agentė pasakė partizanams, kad rengiasi stoti į Kauno kūno kultūros institutą ir važiuos į Pandėlį tvarkyti dokumentų. B. Meškinis paprašė nupirkti medžiagos baltiniams. Agentė 11 val. ryto jau sėdėjo pas Pandėlio rajono MGB skyriaus viršininką Rupšį ir raporta-

vo apie partizanų apsilankymą[32]. Buvo sudarytas planas, agentė aprūpinta specialiais preparatais. Pavaišinusi jais partizanus, vidurnaktį išleido į kelionę. Tuo tarpu 18 čekistų laukė pasaloje prie brastos per Nemunėlį. 8 val. ryto pasirodė partizanai. Nors jie buvo ginkluoti automatais bei pistoletais ir užklupti atsišaudė, bet jėgos buvo nelygios. A. Ikamas ir B. Meškinis žuvo[33]. Atpažinti A. Ikamo buvo atvesta jo motina.

Pasmerkus Stalino kultą ir nutraukus Berijos politiką, 1954 m. vasarą čekistai suaktyvino partizanų legalizavimosi propagandą. Per agentus ir tiesiogiai buvo veikiami partizanų giminaičiai, partizanams ir nelegaliai gyvenantiems asmenims rašomi laiškai su siūlymais pasiduoti. Naujo karo viltys išblėso, partizanų liko mažai, slapstytis tapo labai sunku. 1954 m. liepos 26 d. legalizavosi P. Kalpokas, rugpjūčio 11 d. – R. Styra, rugpjūčio 20 d. – P. Šaltis, rugpjūčio 27 d. – J. Tauteris. Buvo suimti Biržų krašte partizanavę Pilėnų tėvūnijos partizanai R. Tučas ir Robertas Indrikis.

Partizanauti liko J. Baltušis-Trimitas, M. Suveizdis-Sakalas, Budrys ir E. Žilinskas-Vanagas.

1955 m. KGB toliau kūrė įvairiausius operatyvinius planus, verbavo žmones, remiančius partizanus. Olgai Jašinskaitei, kuri dirbo Būginių pašte ir perduodavo M. Suveizdžiui tremtyje esančių tėvų laiškus, buvo pristatytas neva ją įsimylėjęs jaunuolis – MGB agentas Vytas. Kubilių kaimo gyventoją Balį Jakūbonį, rėmusį partizanus maistu, saugumiečiai bandė suvilioti pažadėdami sergančiai dukrai kelialapį į Likėnų sanatoriją. Patyrę, kad Medeikių (Biržų r.) felčeris Alfonsas Mickevičius yra gydęs partizanus, jį slapta sulaikė ir mėgino užverbuoti, tačiau nesėkmingai: 1955 m. pabaigoje žmogus, susirinkęs visą mantą, naktį sunkvežimiu išvažiavo nežinoma kryptimi[34].

Vykdant čekistų planą į Pandėlio rajono „Aušros“ kolūkį buvo perkeltas dirbti agentas Klevas, Biržų rajone 1954 m. rugsėjo mėnesį išdavęs partizaną R. Tučą. Jis greit susidraugavo su partizanų rėmėjais, kuriems pasigyrė anksčiau, kai dirbo Papilio valsčiaus žemės ūkio skyriuje, buvęs pažįstamas su partizanu E. Žilinsku. 1955 m. gegužės 16 d. iš Vozgučių kaimo gyventojos Magdalenos Blažienės sužinojęs, kad ant jos tvarto aukšto slapstosi J. Baltušis-Trimitas, tuoj pat pranešė čekistams, kurie surengė karinę operaciją. Apsuptam partizanui kelis kartus buvo siūloma pasiduoti. J. Baltušis ilgai dvejojo: žinojo, kad okupacinis režimas sušvelnėjo, kai kurie legalizavęsi partizanai nebuvo suimti, kaip vėliau atsitiko J. ir I. Streikams, o karo tarp Vakarų ir Sovietų Sąjungos viltys išblėso. Šeimininkės prašomas nenusišauti po ilgų derybų J. Baltušis pasidavė. Nepaisant to, buvo nuteistas mirties bausme ir 1956 m. vasario 10 d. sušaudytas Maskvos Butyrkų kalėjime.

1956 m. liepos 15 d. Pandėlio apylinkėse žuvo ir paskutiniai du partizanai – M. Suveizdis-Budrys ir E. Žilinskas-Vanagas. Juos nušovė KGB agento sodyboje pasalą įrengęs agentas smogikas[35].

IŠVADOS

1. Partizanų junginių kūrimuisi Rokiškio apskrityje 1944–1945 m. daug įtakos turėjo LLA, tačiau kartu kūrėsi ir kitas partizanų būrius vienijantis centras – LPS Gedimino organizacija.

2. 1944–1945 m. partizanų taktika Rokiškio apskrityje nesiskyrė nuo kitų Lietuvos regionų taktikos: buvo puolami miesteliai, boikotuojama mobilizacija į Raudonąją armiją, platinami atsišaukimai ir partizanų spauda, naikinamos okupacinės valdžios įstaigos.

3. Rokiškio apskrities partizanų junginių vadai nedraudė partizanams legalizuotis ar įsigyti fiktyvius dokumentus. Daug besislaps-

tančių vyrų išvyko gyventi į Rygą, o partizanų būriai prasidėjus MVD kariuomenės siautėjimams dažnai pereidavo į Latvijos teritoriją, nes čekistinės operacijos būdavo planuojamos ir vykdomos laikantis administracinio-teritorinio paskirstymo.

4. Būdami nutolę nuo Vytauto apygardos centro ir turėdami silpnus ryšius 1946–1948 m. partizanų būriai buvo minimaliai pavaldūs šios apygardos Šarūno rinktinei. Rokiškio apskrities partizanų būrių centralizacija faktiškai prasidėjo 1948 m. įkūrus Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinę, tačiau apskrities teritorijoje, ypač Pandėlio apylinkėse, dar ilgai buvo pavienių, aukštesniam štabui nepriklausančių būrių. Iš dalies tai nulėmė vadų, ypač karininkų stoka.

5. Trūkstant būriuose pareigūnų, partizanų veikla pagyvėdavo, spaudos leidyba ir platinimas suaktyvėdavo tik tada, kai Rokiškio ir Pandėlio apylinkių partizanai įstodavo į organizuotas struktūras: Kunigaikščio Margio rinktinę, Pilėnų tėvūniją ir pan.

6. Ne taip kaip kitose Lietuvos vietovėse, partizanų junginiai Rokiškio apskrityje neturėjo griežtai apibrėžtų teritorinių ribų. Čia gana ilgai išliko LLA pavyzdžiu sukurta kuopų ir būrių organizacinė struktūra. Rajonai Kunigaikščio Margio rinktinėje buvo sukurti tik 1949 m., o tuo metu visoje Lietuvoje LLKS vadovybės nurodymu panaikinus Organizacinį sektorių (OS) vietoj rajonų, jungusių tiek partizanų rikiuotės dalinius, tiek OS padalinius, jau buvo formuojamos tėvūnijos, susidedančios vien iš partizanų rikiuotės dalinių.

7. Nors siekiant geriau vadovauti partizanų junginiams ir buvo įkurta Algimanto apygarda, tačiau Rokiškio apskrities partizanų būriai sunkiai palaikė ryšius su apygardos štabu, o Pandėlio apylinkių partizanai, bijodami provokacijų, dar ilgai nesiryžo stoti į LLKS.

8. Rokiškio apskrities ir Pandėlio rajono teritorijoje MGB naudojo tas pačias pasipriešinimo slopinimo priemones kaip ir kituose regionuose: karines čekistines operacijas, vidaus bei kamerų agentus, agentų smogikų specialiąsias grupes, migdomuosius preparatus ir kt. Nors buvo verbuojama daug gyventojų, tačiau tik pavieniai agentai vykdė okupantų užduotis. Gyventojų ir partizanų patiklumas lėmė tai, kad net ir nedaugelis ištikimai tarnavusių okupantui agentų padarė milžiniškų nuostolių.

Nuorodos

[1] Rokiškio apskrities MGB skyriaus 1947 m. birželio mėn. ataskaita, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 1416, l. 137.

[2] K. Kasparas, *Lietuvos karas 1944–1946 m.*, Kaunas, 1999, p. 192.

[3] Ibid., p. 252.

[4] Ibid., p. 426.

[5] Rokiškio apskrities MGB skyriaus 1947 m. balandžio mėn. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1416, l. 86.

[6] Ibid., 1947 m. gruodžio mėn. ataskaita, ibid., l. 266.

[7] Kunigaikščio Margio rinktinės 1948 m. birželio 15 d. įsakymas, ibid., b. 1422, l. 198–199.

[8] Ibid., 1948 m. rugpjūčio 25 d. įsakymas, ibid., ap. 45, b. 1672, l. 42.

[9] Rokiškio apskrities partizanų būrių sąrašai, ibid., ap. 3, b. 1422, l. 96–97.

[10] Kunigaikščio Margio rinktinės 1948 m. birželio 15 d. įsakymas, ibid., l. 198–199.

[11] J. Bulovo-Ikso 1949 m. balandžio mėn. laiškas, ibid., l. 196.

[12] Rokiškio apskrities MGB skyriaus 1949 m. sausio mėn. ataskaita, ibid., l. 120–123.

[13] Ibid.

[14] Ibid., 1949 m. kovo mėn. ataskaita, ibid., l. 176–177.

[15] Ibid., 1949 m. balandžio mėn. ataskaita, ibid., l. 205.

[16] Ibid., 1949 m. gegužės mėn. ataskaita, ibid., l. 217–218.

[17] Ibid., b. 1423, l. 23.

[18] Kunigaikščio Margio rinktinės 1949 m. rugsėjo 1 d. įsakymas, ibid., ap. 45, b. 1672, l. 90.

[19] Rokiškio apskrities MGB skyriaus 1949 m. spalio mėn. ataskaita, ibid., ap. 3, b. 1423, l. 175.

[20] D. Glemžaitės laiškas E. ir M. Glemžaitėms, D. Glemžaitė, *Mes mokėsim numirt*, Vilnius, 1994, p. 17.

[21] Rokiškio apskrities MGB skyriaus 1950 m. birželio mėn. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1424, l. 187–194.

[22] Ibid., l. 82.

[23] Ibid., ap. 16, b. 1106, l. 181.

[24] M. Suveizdžio laiškas tėvams, ibid., ap. 45, b. 1422, l. 56.

[25] Ibid., ap. 16, b. 1106, l. 238–252.

[26] Šiaulių srities MGB 2 N valdybos 1951 m. spalio 12 d. aktas, ibid., J. Baltušio baudžiamoji byla Nr. 34451/3, t. 5, l. 45.

[27] Pandėlio rajono MGB skyriaus 1952 m. liepos 27 d. aktas, ibid., ap. 45, b. 1422, l. 72.

[28] Ibid., ap. 3, b. 1890, l. 75–76.

[29] J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998, p. 385; LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1890, l. 78.

[30] A. Ikamo laiškas L. Styrai, ibid., ap. 45, b. 412, l. 113.

[31] *Atsišaukimas jaunimui*, ibid.

[32] Agento Lakštingala 1954 m. liepos 15 d. pranešimas, ibid., l. 44–46.

[33] Pandėlio rajono MGB skyriaus 1954 m. liepos 16 d. aktas, ibid., l. 20–22.

[34] Ibid., ap. 11, b. 77, l. 72–76.

[35] M. Pocius, *Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas ir jo slopinimas Rokiškio apskrityje 1944–1953 m. Rokiškis. Miestas. Kraštas. Žmonės*, Vilnius, 1999, p. 310.

PRIEDAI

ROKIŠKIO APSKRITYJE IR PANDĖLIO RAJONE VEIKUSIŲ PARTIZANŲ SĄRAŠAS*

Adomonis Bronius, Prano, g. Panemunėlio vls. Maškėnų k., žuvo 1946 12 12.
Ališauskas Balys, g. 1922 m., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Andriuškevičius Petras, Felikso-Dainius, Šaučius, g. 1912 m. Rokiškio vls. Izduliškių k., žuvo 1949 11 14.
Andriuškevičiūtė Anelė, Donato, g. Obelių vls. Kumpuoliškio k.
Andriuškevičiūtė Teklė, Donato, g. Obelių vls. Kumpuoliškio k., legalizavosi 1956 m.
Bajoras Antanas, g. 1904 m. Ežeriokšnės k., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Bajoras Napalys, g. 1924 m. Panemunio vls. Minkūnų k., suimtas.
Balčiūnas Vytautas, Kazio, g. Aleksandravėlės vls. Šepelkų k.
Baleišis Albinas, Domo, g. Kamajų vls. Gučulių (?) k.
Baltakis Antanas, g. Kamajų m., suimtas 1945 m.
Baltakis Povilas, Prano, g. Jūžintų vls. Paškonių k.
Baltrūnas Vytautas, Petro-Aidas, g. 1918 m. Jūžintų vls.
Baltušis Bronius-Kiriuška, žuvo 1947 m. rugsėjo mėn.
Baltušis Jonas, Juozo-Trimitas, g. 1914 m. Pandėlio r. Buivėnų k., suimtas 1955 05 16, sušaudytas.
Baltušis Pranas, Leono, g. 1918 m.
Bareikis Jonas, g. Jūžintų vls. Tutonaičių k., suimtas 1946 m.
Baukys Antanas, Petro-Sakalas, g. 1917 m. Ragelių vls. Skrebiškių k., žuvo 1949 03 13.
Bekeris Jonas, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Bičiūnas Adolfas, Prano, g. 1920 m. Panemunio vls., žuvo 1950 10 28.
Bičiūnas Jonas, Petro, g. Panemunio vls. Jusiagirio k., žuvo 1947 03 26.
Bičiūnas Juozas, Petro, g. Panemunio vls. Jusiagirio k., žuvo 1947 03 26.
Bieliauskas Pranas, Jono, g. 1927 m.
Bieliūnas Jonas, g. Ragelių k., suimtas 1945 m.
Bislys Balys.
Bitinas Vytautas, Alekso, g. 1920 m. Panemunio vls.
Blažys Feliksas, Jono, g. Pandėlio vls. Gincišių k., žuvo 1946 12 12.
Blažys Juozas (Ignas?), Jono, g. Pandėlio vls. Gincišių k., žuvo 1946 12 12.
Blėka Alfonsas, Petro.
Blėka Antanas, Petro, žuvo 1946 09 05.
Bulovas Antanas, Prano-Budrys, Škarna, g. 1928 m. Rokiškio vls. Kalpokiškio k., žuvo 1949 11 14.
Bulovas Danielius, Petro, g. 1925 m. Rokiškio vls. Kalpokiškio k., suimtas 1945 m. ir nušautas.
Bulovas Ignas, Felikso, g. Juodupės vls. Genočių k., žuvo 1945 m.
Bulovas Jonas, Prano-Vėjas, g. 1926 m. Rokiškio vls. Kalpokiškio k., žuvo 1947 12 17.
Bulovas Juozas, g. 1893 m. Čedasų m., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Bulovas Juozas, Prano-Iksas, Dūmas, g. 1922 m. Rokiškio vls. Kalpokiškio k., žuvo 1949 11 14.
Bulovas Pranas, g. 1888 m. Rokiškio vls. Kalpokiškio k., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Bulovas Stepas, Juozo, g. 1917 m. Panemunio vls. Naujasodės k.
Bulovas Vladas, Felikso, g. Juodupės vls. Genočių k.
Būtėnas Antanas, g. Pandėlio r. Latvygalos k., suimtas 1950 m. rugsėjo mėn. ir nukankintas.
Būtėnas Vladas, Stasio, g. 1933 m. Pandėlio r. Latvygalos k., žuvo 1952 07 27.
Čarka Bronius.
Čebelis Jonas, g. Obelių vls., žuvo 1946 m.
Čeičys Jonas, Juozo, g. Juodupės vls., žuvo 1945 m.
Čeičys Juozas, Jokūbo, g. Juodupės vls. Čeičių k., žuvo 1945 m.
Čeičys Pranas, Jokūbo, g. Juodupės vls. Čeičių k., žuvo 1945 m.
Čelkys Antanas, Juozo, suimtas 1947 m. sausio mėn.
Čepulis Jonas, g. Pandėlio m., žuvo 1951 05 14.
Černiauskas Povilas, Kazio, g. Panemunėlio vls. Iglininkų k., žuvo 1946 m.
Černius Petras, Juozo-Tigras, g. 1918 m. Kamajų vls. Nemaniūnų k., žuvo 1949 11 02.
Čibinskas Petras.
Dabužinskas Jonas, g. Rokiškio vls. Žiobiškio k.
Dabužinskas Leonas, g. Rokiškio vls. Žiobiškio k.
Dabužinskas Petras, g. Rokiškio vls. Žiobiškio k.
Dainys Antanas, Mykolo, g. Aleksandravėlės vls. Semonių k.
Dambrauskas Petras, Antano, g. Rokiškio vls. Rulčių k., žuvo 1947 01 22.
Danielius Kazys, Petro, g. Panemunio vls. Roviškių k., suimtas.
Danielius Pranas, Petro, g. Panemunio vls. Roviškių k., suimtas 1945 m. ir nušautas.
Daugėla Ignas, Aleksandro, g. 1905 m. Panemunio vls. Paliepio k.
Deksnys Alfonsas, Felikso, g. Juodupės vls. Tutoliškių k., suimtas.

*Duomenys neišsamūs, gali būti netikslumų.

Deksnys Vytautas, Kazio, g. Rokiškio vls. Mitragalio k., žuvo 1946 m. rugsėjo mėn.
Deksnys Vladas, Prano-Šturla, g. 1917 m. Juodupės vls.
Didžgalvis Jurgis, g. Kamajų m., suimtas, du sūnūs žuvo 1945 m.
Dilys Albinas, Mykolo-Barsiukas, g. 1922 m.
Dilys Antanas-Litas.
Dilys Jonas-Bijūnas.
Dilys Petras, Mykolo-Tarzanas, Eimutis, g. 1924 m. Jūžintų vls. Trakų k., žuvo 1949 11 02.
Dominauskas Bronius, Jurgio, g. 1912 m. Obelių vls.
Dominauskas Jonas, Igno, g. Juodupės vls. Skomantų k., žuvo 1945 m.
Dominauskas Vladas, Jurgio, g. 1914 m. Obelių vls.
Dovydėnas Antanas, Klemenso, g. 1926 m. Panemunio vls. Griškiškių k.
Dručkus Balys, g. 1923 m. Obelių vls. Vaičėnų k., žuvo 1945 05 02.
Dručkus Vytautas-Šernas, g. Obelių vls. Vaičėnų k., žuvo 1951 04 10.
Dubauskas Kostas, Kosto, g. Ragelių vls. Gerčių k., žuvo 1947 03 15.
Dugnas Jonas, g. Daujotiškio k., suimtas 1945 m. ir nužudytas.
Gabrilavičius Domas, Viktoro, g. 1914 m. Rokiškio vls. Degsnių k.
Gačionis Petras, g. 1919 m. Jūžintų mstl., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Gaigalas Jonas, Antano, g. Rokiškio m.
Gaigalas Povilas, Jono-Vilkas, g. Pandėlio vls. Veronikų k., žuvo 1947 m. balandžio mėn.
Galvanauskas Antanas, Petro, g. Pandėlio r. Šliogeriškės k., žuvo 1945 m. gruodžio mėn.
Garnelis Albertas, Benedikto, g. 1927 m. Aleksandravėlės vls.
Garnelis Edvardas, Benedikto, g. 1928 m. Aleksandravėlės vls.
Garška Alfonsas, Augusto, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Garška Petras, Antano, g. Juodupės vls. Sodelių k., žuvo 1945 m.
Gimbutis Bronius, Tado, g. Kamajų vls. Negelių k., žuvo 1945 m.
Gimbutis Petras, Tado, g. Kamajų vls. Negelių k., žuvo 1945 m.
Gimbutis Stasys-Tarzanas, Rūkas, g. Liepagirių k., suimtas 1949 11 01, sušaudytas.
Glemžaitė Diana, Mykolo, g. 1926 m. Zarasų aps. Degučių m., žuvo 1949 11 14.
Grižas Bronius, Kazio, g. 1920 m. Kamajų vls.
Gūra Antanas-Šarūnas, žuvo 1947 04 05.
Gurklys Balys, g. 1919 m. Panemunio vls. Kovelių k.
Guzas Kazys, Kazio, g. Juodupės vls. Raišių k., žuvo 1945 m.
Ikamas Algimantas, Petro, g. 1932 m. Pandėlio r. Gikonių k., žuvo 1954 07 15
Indrelė Kazys, Kosto-Strausas, g. 1918 m. Kamajų vls. Rudžių k., žuvo 1949 03 04.
Izdūnas Antanas, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Izdūnas Kazys, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Izdūnas Pranas, Kosto, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Izdūnas Vytautas, Kosto, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Jancėnas Juozas.
Jankauskas Napalys, Jono, g. Kamajų vls. Rodžolių k., žuvo 1946 m.
Jankūnas Pranas, Romo, g. Pandėlio vls. Radžiūnų k., suimtas 1945 02 02.
Jasiūnas Balys, Petro-Bitė, Lokys, g. 1918 m. Panemunio vls., žuvo 1946 12 12.
Jasiūnas Stasys, Antano, g. 1914 m. Rokiškio m., žuvo 1954 06 07.
Januševičius Alfonsas, Povilo, g. 1917 m. Pandėlio vls., suimtas 1951 m.
Jukna Alfonsas, Uršulės, suimtas 1947 m.
Jukna Lionginas, Vlado, g. Panemunio vls. Febroniškių k., suimtas 1945 m.
Juknevičius Stasys, Balio, g. 1919 m. Čedasų apyl.
Jurevičius Kazys, Kazio-Dobilas, g. 1924 m. Ragelių vls. Kovelių k., žuvo 1949 03 13.
Kabutavičius Linas, žuvo 1953 01 19.
Kališauskas Petras, Mykolo, g. Juodupės vls. Tutoniškio k., žuvo 1945 m.
Kalnietis Juozas, g. Baušiškių k., suimtas 1945 m. ir nužudytas.
Kalnietis Vincas, g. Baušiškių k., suimtas 1945 m. ir nužudytas.
Kalpokas Alfonsas, Liongino, g. Panemunio vls. Jokūbiškių k.
Kalpokas Algirdas, Augusto, g. Panemunio vls. Vilkolių k., mirė 1953 m. lapkričio mėn.
Kalpokas Germantas, Prano, g. Panemunio vls. Alaginės k., suimtas 1944 m.
Kalpokas Jonas, Prano, g. Panemunio vls. Alaginės k., žuvo 1945 m.
Kalpokas Kazimieras, g. 1907 m. Rokiškio vls. Jokūbiškio k., suimtas 1951 m.
Kalpokas Petras, g. 1918 m. Panemunio vls. Gikonių k., žuvo 1948 08 29.
Kalpokas Vytautas, Augusto, g. Panemunio vls. Vilkolių k.
Kanopa Juozas, g. Kebelių k.
Karaliūnas Danielius, Kazio-Karalius, g. 1914 m., žuvo 1948 03 13.
Karalius Jonas, g. Rokiškio vls. Lukštų k.
Karosas Valdemaras, Viktoro, g. 1932 m. Pandėlio r. Latvygalos k., žuvo.

Kastėnas Feliksas, g. Čedasų m., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Kaunietis Jonas-Joniukas, žuvo 1946 12 12.
Kaunietis Jonas, Povilo, g. 1925 m. Pandėlio vls. Eidžionių k., suimtas 1949 m.
Kaunietis Petras, Petro, g. Pandėlio vls. Eidžionių k., žuvo 1946 m. gruodžio mėn.
Katelė Jonas-Pūkas, g. 1925 m. Rokiškio vls. Žiobiškio apyl., žuvo 1949 11 14.
Kažemėkas Kostas.
Kemeklis Jonas-Kirstutis.
Kemeklis Juozas, Juozo-Rokas, Rimtutis, g. 1918 m. Jūžintų vls. Šarkių k., žuvo 1951 12 22.
Kemeklis Petras-Šernas.
Kemeklis Pranas-Tėvas, g. 1917 m. Jūžintų vls. Šarkių k., žuvo 1949 06 16.
Ketvirtis (?), Igno, g. Pandėlio vls. Lailūnų k., suimtas 1947 10 01.
Kirstukas Jonas, Vinco, g. Obelių vls. Stočkų k.
Kirstukas Juozas, Viktoro, g. Rokiškio vls. Žiobiškio apyl.
Kirstukas Kazys, Viktoro-Mukas, g. 1919 m. Rokiškio vls. Žiobiškio apyl., žuvo 1949 11 14.
Kirstukas Romas, Vinco, g. Obelių vls. Stočkų k.
Kleišys Leonas, Leono, g. Juodupės vls. Remeikių k., žuvo 1945 m.
Kligys Stasys, Petro-Kukutis, g. 1927 m.
Kovaliūnas Juozas, g. Rokiškio m., suimtas 1946 m.
Krasauskas Vladas-Kukutis, g. 1917 m., legalizavosi 1956 m.
Krisiūnas Juozas, g. 1908 m. Čedasų mstl., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Krisiūnas Kazys, Antano (Liongino?), g. Pandėlio vls. Poviviškių k., žuvo 1945 01 21.
Kublickas Jonas-Šturmas.
Kublickas Stasys, Justino, g. 1917 m. Aleksandravėlės vls. Kamariškių k., žuvo.
Kučinskas Pranas, Prano, g. Panemunio vls. Jokūbiškių k., suimtas 1945 m.
Kundelis Alfonsas, Igno, g. Obelių vls. Tumasonių k., suimtas 1947 m.
Kuveikis Antanas, Juozo, g. Ragelių vls. Norkūnų k., žuvo 1947 06 31.
Kuveikis Juozas, Zigmo, g. Rokiškio vls. Vanagynės k., žuvo 1946 m. sausio mėn.
Lapšys Zigmas, g. 1885 m. Suvainiškio mstl., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Laucius Petras, Povilo-Pumputis, g. 1929 m. Pandėlio r. Valiuliškių k., suimtas 1951 10 12.
Leikus Matas, g. 1912 m. Pakapinės k., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Leitanas Antanas, Jono, g. Jūžintų vls. Aušrėnų k.
Liaudanskas Vaclovas, g. Obelių vls. Kirkūnų k., žuvo 1945 m.
Liauška Petras, žuvo 1947 02 25.
Likas Bronius, g. Pandėlio vls. Suvaizdžių k., suimtas 1946 01 20.
Liolys Jonas, g. 1920 m. Jonavos k., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Lukaševičius Jonas, g. Juodupės vls. Alksnių k., žuvo 1945 m.
Lukštaraupis Jonas, Juozo, g. Juodupės vls. Baršių k.
Lūža Petras, Povilo, g. 1924 m., suimtas 1949 01 11.
Mackus Jonas, Juozo-Don Kichotas, Vėjas, g. 1920 m. Ragelių vls., žuvo 1952 m.
Mainelis Kazys, Kajetono, g. Rokiškio vls. Dumbrotiškių k.
Makuškaitė Janina, Jurgio, g. Rokiškio vls. Ulytėlės k., suimta 1946 m. spalio mėn.
Malcius Petras, Antano, g. Aleksandravėlės vls. Pakriaunių k., žuvo 1945 m. sausio mėn.
Marcinkevičius Jonas, Juozo, g. Obelių vls. Vartelių k., suimtas 1947 m. vasario mėn.
Marcinkevičius Kazys, Juozo, g. Obelių vls. Vartelių k., suimtas 1947 m. vasario mėn.
Marciukas Jonas, Petro, g. 1910 m. Papilio mstl., žuvo 1952 04 06.
Mateikis Jonas, Juozo, g. Obelių vls. Degučių k., žuvo 1945 m.
Matukas Jonas, Povilo, g. 1921 m. Panemunio vls. Mykoliškių k., suimtas 1949 m.
Matulis Napalys, g. Panemunėlio vls. Naujikų k., žuvo 1945 m.
Matusevičius Jonas, g. Juodupės vls. Čečičių k., žuvo 1944 m.
Matuzonytė Ona, Juozo (Jono?), g. Kamajų vls. Kuokšių k., suimta 1945 m.
Mažeika Antanas, Juozo, g. Obelių vls. Degučių k., suimtas 1945 m.
Mažeika Jonas, Juozo, g. Obelių vls. Degučių k., žuvo 1945 m.
Mažeikis Feliksas, Kosto, g. Obelių vls. Tumasonių k., suimtas 1947 m.
Mažeikis Jonas, g. Juodupės vls. Staniškių k., žuvo 1945 06 08.
Meškinis Bronius, žuvo 1954 07 16.
Mėginis Albinas, g. Kamajų vls. Kurkliečių k., žuvo 1945 07 14.
Mickis Antanas, Mečislovo, g. Ragelių vls. Kuosų k., žuvo 1946 m.
Mikėnas Juozas, g. 1891 m. Kuokšių k., suimtas 1946 m. ir nužudytas.
Mikonis Bronius, Povilo-Cvinglis, g. 1926 m. Vabalninko r. Božų k., suimtas 1951 10 12.
Mikšys Liudas, žuvo 1947 02 25.
Milaknis Vilhelmas, žuvo 1947 02 25.
Milvydas Bronius, Jono, g. 1921 m. Pandėlio vls. Raikėnų k., suimtas 1949 m.
Nakutis Albertas-Viesulas, g. Svėdasų vls. Malcišių k., žuvo 1949 11 02.
Narbutas Antanas-Šernas, g. 1918 m., suimtas.

Nasteikis Juozas, Juozo, g. Rokiškio vls. Saulių k., žuvo 1947 01 22.
Naujikas Bronius-Žiedelis, žuvo 1946 12 12.
Neniškytė Kastė, g. Kamajų vls. Urlių k.
Pajėda Juozas, Juozo, g. Ragelių vls. Beičių k., žuvo 1946 m.
Pajėda Jurgis-Tėvas, g. 1913 m. Jūžintų vls.
Palšys Jonas, g. Papilio vls. Grundeliškių k., žuvo 1945 m.
Paluikis Juozas, g. Geniškių k., suimtas 1945 m. ir nužudytas.
Paršonis Petras, g. Šetekšnių k., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Paškauskas (?), Jono, g. Ragelių vls. Palūšnių k.
Petkūnas Petras, Jono, g. Obelių vls. Antanošės k., žuvo 1946 m. rugsėjo mėn.
Petronis Romas, Romo-Siaubas, g. 1912 m. Vabalninko r. Žadeikių k., suimtas 1951 10 12.
Petrulis Vincas, Vinco, g. Ragelių vls. Beičių k., žuvo 1946 m.
Petrušonis Juozas, Silvestro, g. Rokiškio vls. Baltušių k.
Pipinis Antanas, Antano-Robinzonas, g. 1918 m. Jūžintų vls.
Pipinis Augustas, Antano-Rublis, g. 1922 m. Jūžintų vls.
Pivoravičius Linas, Mykolo-Kanapė, g. 1924 m. Pandėlio vls. Einorių k., suimtas 1951 10 12.
Pivoriūnas Kazys, Juozo, g. 1920 m. Panemunio vls.
Povilavičius Pranas, g. Juodupės vls. Ilzenbergo k., suimtas 1945 m.
Povilonis Lionginas, Antano, g. Panemunio vls. Roksalų k., žuvo 1945 m.
Prokapavičius Antanas, Juozo, g. Pandėlio vls. Četiškių k., žuvo 1947 03 15.
Puluikis Julius, žuvo 1946 12 12.
Pupelis Grigas, g. Miclionių k., suimtas 1944 m. ir nužudytas.
Pupelis Petras, Antano, g. 1917 m. Obelių vls.
Pupienis Jonas, Jono, suimtas 1947 m. vasario mėn.
Pupienis Juozas, Juozo, suimtas 1947 m. vasario mėn.
Putrinskas Liudvikas, g. 1920 m. Ajutiškių k.
Puzinas Aleksas, Domo-Liudvikas, g. Pandėlio m.
Radzevičius Kazys, Stasio, g. Juodupės vls. Staniškių k., suimtas 1947 m. vasario mėn.
Raišys Alfonsas, Juozo, g. Rokiškio m., žuvo 1946 m.
Raišys Izidorius, Jono, g. Juodupės vls. Sodelių k.
Raišys Kostas, Jono, g. Juodupės vls. Sodelių k., suimtas 1947 m. vasario mėn.
Rasimavičius Povilas, Prano, g. 1924 m. Pandėlio vls. Raikėnų k., suimtas 1949 m.
Raupys Jonas, Jokūbo, g. Juodupės vls. Raupių k., žuvo 1945 m.
Raupys Juozas, Jokūbo, g. Juodupės vls. Neršonių k., žuvo 1945 m.
Raupys Petras, Jokūbo, g. Juodupės vls. Raupių k., žuvo 1945 m.
Rimša Jonas, g. Obelių vls. Strupeikių k., žuvo 1945 m.
Rinkevičius (?), Juozo, g. Obelių vls. Kirkūnų k., žuvo 1945 12 29.
Riuka Jonas, Stasio, g. Juodupės vls. Aleksių k., žuvo 1945 m.
Riuka Petras, Jono-Škirpa, g. Rokiškio vls. Dargių k., žuvo 1949 08 13
Romonis Jonas, g. Juodupės vls. Ilzenbergo k., suimtas 1948 m.
Rovikis Izidorius, Mato, žuvo 1946 m.
Rovikis Jonas, Mato, g. Juodupės vls. Romonių k., suimtas.
Rožauskas Kazimieras, g. Rokiškio m., suimtas 1946 m.
Runkys Stasys, Felikso, g. Juodupės vls. Onuškio mstl., žuvo 1945 m. sausio mėn.
Rušelis Jonas, Juozo, g. Juodupės vls. Sodelių k.
Ruželė Antanas, Petro, g. Pandėlio vls. Degonių k.
Ruželė Danas, Juozo, g. 1929 m. Panemunio vls., žuvo 1951 10 07.
Ruželė Stasys, žuvo.
Sakauskas Adolfas, Felikso-Žukovas, g. 1907 m. Panemunio vls.
Sakalauskas Jonas, g. Laužadžių k., suimtas 1945 m. ir nužudytas.
Samulis Antanas, Vlado, g. Panemunėlio vls. Bajoriškių k.
Samulis Romas, Vlado, g. Panemunėlio vls. Bajoriškių k.
Saulis Jonas, Jono, g. Juodupės vls. Vaiduviškių k., žuvo 1945 m.
Savickas Juozas, g. Panemunio vls. Suvainiškio k., žuvo 1946 m. spalio mėn.
Servydis Petras, Rapolo, g. Kamajų vls. Kuokšių k., žuvo 1946 m.
Skiauteris Povilas, g. 1914 m. Panemunio vls. Raščiūnų k., žuvo 1948 m. gruodžio mėn.
Skleris Jonas, Petro, g. Kamajų vls. Pailiškių k., žuvo 1946 m.
Skleris Jurgis, Petro, g. Kamajų vls. Pailiškių k., žuvo 1946 m.
Slavinskas Petras, g. Panemunio vls. Klingių k., suimtas 1946 m.
Smalstys Albinas, Kazio, g. Kamajų mstl., žuvo 1945 m.
Sokas Albinas, g. Panemunėlio vls. Ilgalaukio k., žuvo 1945 m.
Staičys Vytautas, Antano, g. 1918 m. Panemunio vls. Grubų k.
Stakėnas Valentinas, Silvestro, g. Ragelių vls. Nadicjiškio k., suimtas 1946 m.
Stalionis Jonas, Tado, g. Rokiškio vls. Lukštų k., žuvo 1946 01 29.

Stasiškis Bronius-Sūkurys, g. Užpalių vls. Žaibiškių k., žuvo 1949 12 04.
Stasiškis Feliksas-Smūgis, g. Užpalių vls. Žaibiškių k., žuvo 1949 12 04.
Stasiūnas Stasys, žuvo.
Staškevičius Alfonsas, g. Juodupės vls. Štukų k., žuvo 1945 m.
Staškevičius Vytautas, g. Juodupės vls. Štukų k., žuvo 1945 m.
Styra Petras, Juozo, g. 1926 m. Rokiškio vls. Staičių k.
Styra Romas, Petro, g. 1928 m. Pandėlio r. Šekštininkų k., suimtas 1956 02 11.
Stočkus Jurgis, Juozo, g. 1888 m. Panemunėlio mstl., suimtas 1945 m.
Streikus Antanas, g. 1897 m. Zarasų aps. Antazavės vls. Maniuliškių k., žuvo 1946 m.
Streikus Izidorius, Antano-Girėnas, g. 1928 m. Zarasų aps. Antazavės vls. Maniuliškių k., suimtas 1962 m.
Streikus Juozapas, Antano-Stumbras, g. 1923 m. Zarasų aps. Antazavės vls. Maniuliškių k., suimtas 1962 m. ir sušaudytas.
Streikus Petras, Antano, g. 1925 m. Zarasų aps. Antazavės vls. Maniuliškių k., suimtas 1944 m.
Streikutė Ona, Antano, g. 1929 m. Zarasų aps. Antazavės vls. Pailgių k., suimta 1949 12 31 ir nukankinta.
Subota Jonas, Juozo, g. Aleksandravėlės vls. Subočiškių k., žuvo 1945 m. spalio mėn.
Sukauskas Jonas, Felikso, g. Panemunio vls. Pavižonių k.
Susnys Jonas, g. Panemunio vls. Taručių k., suimtas 1947 03 26.
Susnys Romas, Jono, g. Panemunio vls. Taručių k., suimtas 1947 m. rugpjūčio mėn.
Suveizdis Mykolas, Motiejaus-Sakalas, Budrys, g. 1922 m. Pandėlio r. Mykolių k., žuvo 1956 07 15.
Šakalys Romas, Igno, g. Pandėlio vls. Gineišių k., žuvo 1945 m.
Šakys Petras, Jono, žuvo.
Šaltis Algimantas, Motiejaus, žuvo 1945 m.
Šaltis Jonas, Motiejaus, žuvo.
Šaltis Lionginas, Motiejaus, žuvo 1947 m.
Šapranauskas Danas, Igno, g. 1919 m. Panemunio vls. Naujasodės k.
Šereika Jonas, Jono, g. 1918 m. Juodupės vls. Alksnių k., žuvo 1949 06 22.
Šeškauskas Stasys, Balio.
Šiaučiūnas Algirdas, Alfonso, g. Pandėlio vls. Eidžionių k., suimtas 1945 03 30.
Šidlauskas Albinas, žuvo.
Šimanauskas Romas, Juozo, g. Pandėlio vls. Suvaizdžių k., suimtas 1946 11 22.
Šimėnas Pranas, g. 1917 m. Panemunėlio vls. Milanių k., suimtas 1946 m.
Šinkūnas Vladas, Jono, g. 1926 m. Juodupės vls. Armonų k., suimtas.
Šiupinys Jonas-Bermontas, žuvo 1946 12 12.
Šlekys Jokūbas, Petro, g. 1907 m. Pandėlio r. Satkūnų k., suimtas 1949 05 01.
Šlekys Petras, Petro, g. 1915 m. Pandėlio r. Satkūnų k., suimtas 1949 05 01.
Šneka Alfonsas, Petro, g. 1925 m. Panemunio vls. Vengriškės k., žuvo.
Šneka Julius, Petro, g. 1929 m. Ragelių vls. Laibgalių k., suimtas 1950 m.
Šneka Juozas, Antano, g. Ragelių vls. Laibgalių k., suimtas 1945 m.
Špurys Petras, Petro, g. Obelių vls. Subačių k., žuvo 1945 m. rugpjūčio mėn.
Šukys Antanas, g. Kamajų vls. Žcimių k., žuvo 1945 m.
Šulys Julius, Jono, g. 1926 m. Rokiškio vls. Raišių k., žuvo 1949 05 24.
Švedas Vincas, g. Jūžintų vls. Virenės k.
Švedas Vincas, g. Ragelių vls. Narkūnų k.
Talius Antanas, g. Juodupės vls. Alksnių k., žuvo 1945 m.
Tamošiūnas Jonas, Antano, g. Obelių vls. Rubikių k.
Tauteris Algirdas, Petro, g. Panemunio vls. Miliūnų k.
Tauteris Norbertas, Petro, g. 1929 m. Panemunio vls. Miliūnų k., žuvo.
Tauteris Vytautas, Petro, g. 1918 m. Panemunio vls. Miliūnų k., žuvo 1948 m. gruodžio mėn.
Tinkūnas Viktoras, Viktorijos-Ąžuolas, g. 1908 m. Panemunio vls. Čedasų mstl., žuvo 1949 01 11.
Trimbelis Juozas, Leono-Tarzanas, g. 1920 m. Jūžintų vls. Ažubalių k., žuvo 1949 03 18.
Trukšnys Pranas, Prano, g. Rokiškio m.
Tubelis Vincas, g. Ragelių vls. Didėjos k., žuvo 1945 m.
Vaičėnas Balys, Norberto-Liubartas, Pavasaris, g. 1916 m. Obelių vls. Vaičėnų k., žuvo 1951 04 10.
Vaičėnas Bronius, Norberto-Sakalas, g. Obelių vls. Vaičėnų k., žuvo 1947 01 16.
Vaičėnas Edvardas, Prano-Šarkiukas, g. Obelių vls. Vaičėnų k., žuvo 1949 10 23.
Vaičėnas Vincas, Prano-Centas, g. 1923 m. Obelių vls. Vaičėnų k., žuvo 1947 12 19.
Vaičiukevičius Bronius, g. Kamajų vls.
Vaičiulis Jonas, Jurgio, g. Rokiškio vls. Šilinės k.
Vaičiulis Juozas, Juozo, g. Rokiškio vls. Šilinės k., žuvo 1948 m.
Vaičiulis Stepas, g. Rokiškio vls. Šilinės k., žuvo 1945 08 06.
Vaidakevičius Petras, g. Rokiškio vls. Kazliškio k.
Vaidelaitė Marija, Jono, g. 1922 m. Pandėlio r., žuvo 1952 04 06.
Vaikutis Leonas, Antano-Pantera, g. 1923 m. Rokiškio vls., žuvo 1949 08 15.

Vaira Juozas, Juozo-Ešerys, g. Jūžintų vls. Dvirėžių k., žuvo.
Vaira Pranas, Juozo-Klevas, g. Jūžintų vls. Dvirėžių k., žuvo.
Vaitoška Jonas, Antano, g. Panemunėlio vls. Klišių k., žuvo 1945 m.
Vaitoška Kazys, Antano, g. Panemunėlio vls. Klišių k., žuvo 1945 m.
Valeiniškis Pranas, Jurgio-Demokratas, g. Kamajų vls. Vaineikių k., žuvo 1949 m. birželio mėn.
Valentėlis Kazys, Stasio-Pavasaris, g. 1923 m. Vabalninko r. Kupreliškio k., žuvo 1951 10 13.
Valentėlis Vytautas, Stasio-Laigūnas, g. 1929 m. Vabalninko r. Kupreliškio k., suimtas 1951 10 12.
Varnas Jonas, g. Ragelių vls. Sėlynės k., žuvo 1947 m.
Varnas Vladas, Prano, g. 1922 m. Rokiškio vls., žuvo 1945 08 06.
Vartibavičius Antanas-Tėvas, g. Obelių vls. Niaukių k., žuvo 1950 07 01.
Vartibavičius Jonas, g. Obelių vls. Niaukių k., suimtas.
Vartibavičius Vladas, g. Obelių vls. Niaukių k., žuvo.
Viduolis Jonas, Petro, g. Panemunio vls. Šileikių k., žuvo 1946 12 12.
Vigelis Aleksas, Antano, g. Ragelių vls. Skrebiškių k., žuvo 1945 m.
Vilčinskas Juozas, Juozo, g. Juodupės vls. Lazdyniškio k., žuvo 1945 m. sausio mėn.
Vilis Albinas, Albino, g. Kamajų vls. Taraldžių k., žuvo 1945 m.
Vilis Kazys, Kazio, g. Kamajų vls. Taraldžių k., žuvo 1945 m.
Vizbaras Antanas, g. 1908 m. Kamajų vls.
Zamaliauskas Petras, Povilo, g. Panemunio vls. Miliūnų k., suimtas 1945 m.
Zoluba Juozas-Šturla, žuvo 1946 12 12.
Zuzonis Jonas, Mato, g. Panemunio vls. Šarkiūnėlių k., žuvo 1946 m.
Zuzonis Vytautas, Mato, g. Panemunio vls. Šarkiūnėlių k., žuvo 1946 m.
Žalkauskas Vladas-Nastras, žuvo 1946 12 12.
Žaržojus Juozas, Kazio, g. 1926 m. Obelių vls. Antanošės k., suimtas 1957 m. gruodžio mėn.
Žeižys Edvardas, Jono, g. Juodupės vls. Vengriškės k. žuvo 1945 m.
Žeižys Petras, Jono, g. Juodupės vls. Vengriškės k., žuvo 1945 m.
Želalis Leonas, g. Ragelių vls. Kuosių k., žuvo 1946 m.
Žėkas Julius, Juozo, g. Rokiškio vls. Žėkų k.
Žilinskas Bronius, g. Pandėlio r. Satkūnų k., žuvo 1945 06 24.
Žilinskas Edvardas, Petro-Vanagas, g. 1932 m., žuvo 1956 07 15.
Žilinskas Petras, žuvo 1950 m. rugsėjo mėn.
Žindulis Jonas, g. Juodupės vls. Užubalių k., žuvo 1944 m.
Žindulis Julius, g. Juodupės vls. Didsodės k., žuvo 1945 m.
Žukauskas Adolfas, Jokūbo, g. 1928 m. Panemunio vls. Miliūnų k., žuvo 1948 11 13.
Žukauskas Balys-Žaibas, g. Obelių vls., suimtas 1949 10 28.
Žukauskas Jonas, Kosto, g. 1908 m. Obelių vls.
Žukauskas Juozas, Jokūbo, g. 1928 m. Obelių vls. Gumbiškių k., žuvo.

ŠALTINIAI

1948 m. balandžio 1 d. Rokiškio aps. partizanų šeimų sąrašai; 1948 m. balandžio 1 d. Rokiškio aps. žuvusiųjų ir represuotų partizanų šeimų sąrašai; 1948 m. rugpjūčio 1 d. Rokiškio aps. veikiančių partizanų sąrašai, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1422, l. 51–58, 70–92, 96–98; M. Pocius, *Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas ir jo slopinimas Rokiškio apskrityje 1944–1953 m.*, p. 277–320; A. Dručkus, *Laukit, sugrįšim laisve nešini*, Kaunas, 1995; LYA, f. K-1, ap. 45, b. 412, 1418–1422, 1333, baudžiamoji byla Nr. 34451/3, 43650/3; ap. 3, b. 1416, 1424, 1423 ir kt.

PANDĖLIO APYLINKIŲ PARTIZANŲ DAINUOJAMOS DAINOS*

Supratau...

Supratau, kai geso vakarų pašvaistė,
Kad tėvynės laisvė nuostabiai brangi.
Jau žinau, sesute, ko tu taip nuliūdus,
Ko tu rymai vėlei baisiai nerami.

Daug dienų praėjo tėviškės laukuose,
Vienos nešė laisvę, kitos – vien vargus.
Nemanyk, sesute, kad tave pamiršiu,
Kad tėvynės žemėj vargas vien tebus.

Tėviškės laukuose ką gi, sese, rasim?
Ilgesys krūtinę dar labiau suspaus.
Lenksiuos prie žiedelio, bet jis bus sudžiūvęs,
Vien tiktai kotelį prie krūtinės glaus.

Tu tada matysi, iš kapų kaip kelsis
Raiteliai pabalę vidury nakties,
Ilgi kalavijai virš galvų iškelti
Ir tėvynės kelias pamariais dundės.

Ir tikėk, sesute, vėlei mes sugrįšim
Iš kapų atgiję dvasios milžinais,
Nuaidės daug džiaugsmo tėviškės laukuose,
Daug jaunystės juoko ir dainų skambės.

Sugrįžai...

Sugrįžai, o čia nieko neliko:
Nei pastogės, nei savo žmogaus.
Tik ruduo čia ant vieškelio pliko,
Tiktai vėjai čia švilpaus ir gaus.

Tau sunku. Tu verki. Nori eiti.
Kur tu eisi, o vargšas žmogau?
Sėskim čia, numylėtoj pašlaitėj,
Ant to akmenio mūsų dailaus.

Daug dienų ir naktų iškentėta,
Daugel nerimo, vargo, kančių,
Kai trankais taip be tikslo, be vietos,
Be tėvynės laukų, be namų.

Bet neliūsk, šluostyk ašaras, eisim
Ąžuolynais, vėl stosim greta.
Vėlei bus mūsų tėviškėj šventė,
Vėlei bus mūs žemelė laisva.

Vėlei kils iš griuvėsių sodybos,
Vėlei plėšim dirvonus drauge,
Suoks lakštingalos naktį vėlyvą
Ir sesutės rymos už langų.

Kalnai ten žaliavo

Kalnai ten žaliavo, upelis tekėjo,
Kur aš mažutėlis žaidžiau,
Pušaitės lyg rūtos siūbavo nuo vėjo
Ir kilo aukščiau, vis aukščiau.

Kaip būdavo gera po liepom šakotom
Nuvargusią galvą priglaust
Ir auštantį rytą sidabro pašvaistėm
Nulėkti lig pačio dangaus.

Tie patys miškeliai, kalneliai ir kloniai,
Aplinkui taip miela, gražu,
Tie patys miškeliai, miške uogienojai,
Tik aš nebe tas jau esu.

Kaip aras pašautas ar alkanas vilkas
Po miestą dulkėtą blaškaus,
Tik vieno norėčiau, o Lietuva brangi,
Leisk grįžti tėvynės laukuos.

Ir ko gi nerimstat, jūs vėtros pašėlę,
Kam laužot viršūnes klevų,
Kai broliai balnojo bėruosius žirgelius
Ir jojo gint žemės tėvų?

Laiminga augau

Kai buvo skirta man mylėti,
Tada mylėjau tik tave.
Išpuošt žadėjai mano klėtį
Baltąja drobe linine.

Tu sugrįžai pavasarėlį,
Kada žydėjo jazminai,
Išėjai arti pūdymėlio,
Tada mane tu pamiršai.

O kai atėjo šienapjūtė,
Po kojų linko tau žiedai.
Tu man nė vieno nenuskynei,
Visus kaip savo surinkai.

O jei tėvynė tave šaukia,
Tai ženk į kovą su daina,
Tu nepamiršk, kad tavęs laukia
Jauna mergaitė mylima.

---

* Dainų sąsiuvinis paimtas per kratą 1956 m. vasario 5 d. iš suimtojo L. Vilko, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 43650/3, t. 5, l. 165-46–165-82.

* * *

Upės plauks į melsvą tolį,
Gervės lėks ir vėl sugrįš,
Nežinau tik aš, mamyte,
Ar pabelsiu į duris.

Nežinau, pro kur pareiti
Per sodelį takeliu.
Tėviškėlė pasikeitus,
Nėr darželyje gėlių.

Jei pareičiau, kas gi lauktų
Prie vartelių geltonų?
Veltui tavo vardą šaukčiau
Ten toli už tų kalnų.

Tu Sibire, motinėle,
Tėtis jau šaltuos kapuos.
Kas paklos man patulėlį,
Kas nuvargusį paguos?

Kas nušluostys karštą veidą,
Atsigerti kas paduos?
Vakaruos saulutei skęstant
Kas dainelę padainuos?

Kur gimta bakūžė rymo,
Ten dainelę dainavai,
Dabar liko vien arimai,
Iš bakūžės – pelenai.

Kloja guolį uogienojai,
Glaudžia mus giria tamsi.
Nenušluostyti rasoja
Skruostai skausmo išgelti.

Staugia vėjas, gaudžia pūgos,
Verčia girioje medžius.
O mes priešo nepabūgom,
Skruostai tik kovoj nudžius.

Tad tave, brangi motule,
Mūs ginklų rauda paguos,
Ir tėvelį, kuris guli
Sibiro šaltuos kapuos.

Seniai tai buvo...

Seniai tai buvo prie žalio upės kranto,
Kai pirmą kartą tave pažinau, –
Dabar toks laikas, kad reikia išsiskirti,
Bet aš tavęs pamiršti negaliu.

Vien tik vargai po mano kojų klojas,
Mergaite, tu tai nieko nežinai,
Kai buvau laisvas, mane mylėti troškai,
O kai varge – tu mane pamiršai.

Vai nepamiršk, už laisvę jis kovoja.
Daug žūsta brolių, gal pražus ir jis.
Jis ten gulės, kaip daugelis gulėjo,
Nurengtas kaip plėšikas, žmogžudys.

Nesityčiok, tiktai apverk pamačius,
Ir visa tai tiktai turėk širdy.
Bažnyčioj prie šventojo altoriaus
Tu pasimelsk, miela, karštai už jį.

Jei jis nežūtų, tu lauki jo sugrįžtant
Su laimės šūkiu slaptingųjų miškų,
Tu melsk, brangioji, karštai Visagalį,
Kad tik greičiau su laisve sugrįžtų.

Ko palinkot?

Ko palinkot, žilvičiai, prie kelio,
Ko nuleidot žaliąsias šakas?
Sudūmojo jaunieji broleliai
Laisvą dalią tėvynei parnešt.

Neparnešiu aksomo nei aukso, –
Mūs šalis ir be perlų brangi.
Jei manęs, mylima, nesulauksi, –
Nerymok ilgesingai lange.

Jau gana ašarėlių prilaistei.
Lik, močiute, aš joju ramus
Už tą didelį ilgesį laisvės,
Už gyvenimą, ateitį mūs.

Kai sugrįšiu, pro vieškelio dulkes
Akmenėliai ant kelio žėrės,
Su dainom mergužėlės, su tulpėm
Pasitiks, į akis pažiūrės.

Jei manęs tavo akys nerastų,
Praretėjęs būt mūsų būrys,
Ašarėlę nubrauki nuo skruosto, –
Už tėvynę žuvau kaip karys.

Ar aš tau, sese, nesakiau...

Ar aš tau, sese, nesakiau,
Ar aš žodelio netariau, –
Būk tikra dukra Lietuvos,
Stovėk sargyboje dėl jos.

Atėjo priešai iš rytų,
Apliejo Lietuvą krauju.
Ar kas esi tu pamiršai,
Kad su tuo niekšu draugavai?

Prabėgo metai vieneri,
Atskrido paukščiai jau antri,
O tujen, dukra Lietuvos,
Dėl ruso kraustais iš galvos.

Ir už šilkines kojines,
Už kelias vyno taureles
Parduodi garbę Lietuvos
Ir net nerausti iš gėdos.

Rusas tavęs tikrai neves,
Tik paflirtavęs vėl pames,
O tu liksi vienui viena,
Savų tautiečių peikiuma.

Su šunim staugsi tu tada,
Savo tautiečių peikiama,
Ir tikras sūnus Lietuvos
Tikrai neves tokios žmonos.

Gėlėtoj pievoj

Gražioj gėlėtoj pievoj tarp žydinčių gėlių
Guli sužeistas brolis nuo budelio rankų.

Sužeistas jis dejuoja, sužeista jo širdis,
O jeigu jam kas lieptų, tuoj laisvę gintų jis.

Dejuoja jisai vienas tarp tėviškės laukų,
O motin, motin miela, kaip mirt vienam sunku.

Kas sudės baltas rankas, užmerks žydras akis,
Kas žavinčiomis lūpom sudiev man pasakys?

Jau greitai merksis akys, nustos plakus širdis,
Jojo kentėtas kančias vien Dievas užskaitys.

Pakilęs į padanges atskridęs vyturys
Praneš liūdną žinelę, kad žuvo brolelis.

Nepuoškite jo kapo, nesėkite gėlių,
Netrokšta jis tos laimės iš budelio rankų.

Kad būtų ramus laikas, ateitų jo draugai,
O Lietuvos padangėj rečiau šviestų gaisrai.

Neranda jo tėvelis nei motina sena,
Neranda jo sužeisto lietuvaitė tikra.

Nuveš jįjį į miestą, numes ant akmenų,
Bet tu, sesut, neverki, nelieki ašarų.

Tiktai prie jo priėjus, pažvelki į akis,
Ir bus jiems įtarimas, ir jie tave tardys.

Tu viską prisiminki iš praeities laikų,
Ir nebesulaikysi gailiųjų ašarų.

Kulkosvaidžiai užgroja – ir vėl naujų aukų,
Seniau miškuose žmonės bijojo tik vilkų.

Taip žūsta mieli broliai nuo budelio rankų,
Ir nenudžiūsta kraujas nuo miesto akmenų.

Bet gal nušvis saulutė skaisčiaisiais spinduliais,
Žygiuos mūsų broleliai laisvaisiais keleliais.

Pažvelkim kits į kitą, mes esame jauni,
Seniau mes traukėm dainą, o dabar mes liūdni.

Alyvų šakos

Alyvų šakos svyra
Ant vieškelių plačių,
Kodėl pravirko žvyras
Ant Gerkiškių kapų?

Tu laimės pakerėtas
Troškimo neramaus,
Išlaisvinti norėjai
Savo gimtus namus.

Pabudino iš miego
Beldimas į duris,
Kodėl tu neišbėgai
Pro šautuvų ugnis?

Vingiuotas raitos kelias,
Lietuvi, kur esi?
Tu Gerkiškių kalneliuos
Palieki liūdesy.

Sena močiutė verkė:
Sūnelis ar sugrįš?
Sūnelis jai atsakė, –
Nors kryžių pastatyk.

Anksti miglotam ryte
Čiulbėjo vyturys,
Į smėlio duobę krito
Nekaltas lietuvis.

Raudonas žvyras byra
Gilioj smėlio duobėj,
Ten guli palaidoti
Lietuviai mūs kariai.

Kai aš buvau jaunas...

Kai aš buvau jaunas, o tu dar jaunesnė,
O susipažinom mudu neseniai,
Praėjo jau metai, praėjo ir antri,
O tu dar mylėjai vis mane karštai.

Tu išėjai ginti brangiosios tėvynės,
Gynei ją nuo priešų, budelių žiaurių,
Ir neleidai siausti savo gimtoj žemėj
Priešui atėjūnui tolimų kraštų.

Jau pražydo ievos ir nutirpo sniegas,
Bėgai tu per pievas, kupinas žiedų,
Spaudei tu tarp rankų šautuvą plieninį,
Savo tikrą draugą pavergtų dienų.

Tikėjais sulaukti sidabrinio ryto,
Kad laisvę pajustų pavergta širdis.
Prislėgė tik kapas brangiąją jaunystę,
Išplėšė gyvybę iš tavo širdies.

Palikai tėvynę, savo gimtą žemę,
Ir krauju palaistei vystančius žiedus,
Palikai praskintą kelią tu į laisvę
Per lygius arimus, tolimus miškus.

Grįš pavasarėlis, vėl žydės alyvos,
Bet tu nesugrįši į žalius laukus.
Paaukojai savo brangiąją jaunystę,
Žuvai už tėvynę, už laisvę kitų.

Ir supylė kapą tarp aukštųjų medžių,
Guliu aš be karsto žemelėj juodoj.
Nebebus pasaulis jau daugiau man mielas,
Tavo žydros akys nevilios daugiau.

Daina

Burkuoja balandis po langu
Ir svyra jazminų žiedai,
Iš tolo, iš tolo girdėti
Priešų automatų garsai.

Ištryps tavo rūtų darželį,
Pravirkdys jaunutę tave,
Kankina jie tavo tėvelį,
Kad brolio neranda namie...

Jaunutis vaikinas praėjo
Pro savo gimtuosius namus,
Jo liūdna dainelė skambėjo:
Nameliai, palieku aš jus.

Į mišką dabar aš išeinu,
O laisvę palieku čionai,
Gyvenimą ten aš pravargsiu,
Naktimis lankysiu slaptai.

Neverkit

Neverkit, sesės, savo brolių,
Jei juos mirtis laukuos palies,
Ir neparneš gražių karolių
Iš juodo slibino šalies.

Iš tos šalies, kur džiūsta gėlės,
Kur miršta kiekviena daina,
Kur ašarų prigėręs smėlis,
Ten dreba žemė alkana.

Sesutę meiliai nuraminęs
Ir pabučiavęs išėjai.
Tu laisvę iškovot žadėjai, –
Per anksti mirtį sutikai.

Verkia rugeliai ir vosilkos,
Trenksmai aidėjo pašaliais,
Išvežė budeliai žiaurieji,
Daugiau sugrįžt jo nebeleis.

Rūta darželyje nuvyto,
Nuvyto balti jazminai,
Tave kankina jie už laisvę,
Bet tau minėsiu amžinai.

Vytenis Almonaitis

Lietuvos laisvės kovų paminklai. Tauragės kraštas

Nuo pat Atgimimo pradžios, jau vienuolika metų Lietuvoje tęsiasi laisvės kovų, sovietinio genocido aukų įamžinimo darbai. Pastatyta šimtai paminklų, pažymėta dauguma žinomų partizanų, enkavėdistų nužudytų žmonių kapaviečių, daugelis žūties vietų, atstatyta keliasdešimt žeminių. Matyt, jau laikas stabtelėti ir pabandyti apibendrinti, kas yra nuveikta viename ar kitame Lietuvos krašte. Galimybes tam turime. LGGRTC Memorialiniame departamente sukaupta informacija (šį darbą koordinuoja Rūta Trimonienė) apie daugumą Tauragės, Šilalės, Jurbarko, Prienų, Švenčionių, Širvintų, Jonavos, Šiaulių, Radviliškio ir keliuose kituose rajonuose esančių paminklų.

Kitas dalykas, kad didelė dalis per vargus pastatytų kryžių, atminimo ženklų, deja, lankomi retai. Kaip juos surasti, dažnai žino tik jų statytojai ir artimiausios apylinkės žmonės. Viena svarbiausių to priežasčių – informacijos stygius. Dauguma paminklų buvo aprašyti tik „Tremtinyje" ar rajoninėje spaudoje, tikslesnės jų vietos dažniausiai nenurodytos. Tuo tarpu beveik visi LGGRTC darbuotojų aprašyti objektai yra pažymėti žemėlapiuose (M 1:10 000). Pastaruoju metu tikslioms jų koordinatėms nustatyti pradėta naudoti modernūs GPS aparatai. Todėl, matyt, prasminga dalį žurnalo cilučių skirti aprašams, padėsiantiems rasti vieną ar kitą rezistenciją, genocidą menantį paminklą.

Įamžintų Lietuvos laisvės kovų vietų apžvalgą pradedame nuo Tauragės krašto. Tai ypatinga, Alekso Miliulio-Algimanto, Vytauto Gužo-Mindaugo, Juozo Kasperavičiaus-Visvydo išvaikščiota žemė. Čia veikė viena gyvybingiausių Lydžio-Aukuro, Butageidžio rinktinė, čia Kęstučio apygardos branduolys. Šių struktūrų kūrimasis, bendra kovų eiga jau aprašyta Dalios Kuodytės ir kitų istorikų straipsniuose. Šiame rašinyje atkreipsime dėmesį tik į tuos jos momentus, kurie tiesiogiai susiję su aprašomais paminklais.

Autorius norėtų padėkoti visiems žinias teikusiems Tauragės krašto partizanams, jų rėmėjams, ryšininkams, ypač gerbiamiems Leonui ir Valerijai Laurinskams, Pranui Rindokui, Onutei Leščinskaitei-Švedienei, Albinai Norkutei-Kairienei, Vladislovui Liekiui, Alfonsui Gedučiui, Steponui Strainiui, Jonui Ozgirdui, Titui Žymančiui, Jonui Žičkui. Autorius taip pat atsiprašo tų atminimo įamžinimo iniciatorių, kurių pavardės dėl nežinojimo šiame straipsnyje nepaminėtos.

Čia pateikiamą medžiagą numatoma pakartotinai skelbti apibendrinančio pobūdžio knygoje apie pietų Žemaitijos istorijos ir kultūros vertybes. Jei skaitytojai pastebėtų netikslumų ar norėtų žinias papildyti, autorius prašytų parašyti jam adresu Ugnės g. 36, LT-3021, Kaunas.

Literatūra apie Kęstučio apygardą: D. Kuodytė, „Jungtinės Kęstučio apygardos kūrimas (dokumentų rinkinys)", *Laisvės kovų archyvas,* K., 1994, Nr. 12, p. 5–64 ir K., 1995, Nr. 13, p. 5–25; N. Gaškaitė ir kt., *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.,* K., 1996, p. 233–259.

TAURAGĖ IR APYLINKĖS

Tauragė. Šiame mieste yra vienas garsiausių visoje Lietuvoje sovietinio genocido paminklų – ***buvusi NKVD (MGB) būstinė*** (1)*, pagal ankstesniojo namo šeimininko pavardę tauragiškių paprastai vadinama Šubertine. Tai niūrokas trijų aukštų mūrinis pastatas Prezidento gatvėje (Nr. 38). Saugumiečiai jame buvo įsikūrę 1945–1954 m. Čia buvo įrengtos kelios kalinimo kameros bei tardymo kambariai. Šubertinės sienos mena baisias kančias, šimtus sulaužytų likimų. Įdomu pažymėti, kad, nors būstinės apsauga buvo ypač griežta, 1946 m. birželio mėnesį, papirkus vieną enkavėdistą, partizanų ryšininkams pasisekė surengti sėkmingą operaciją ir išvaduoti 22 Šubertinėje kalintus bendražygius. Daugiau apie liūdną šio pastato praeitį galima sužinoti ***Kovų ir kančių istorijos muziejuje***, kuris įkurtas pusrūsyje, buvusių kamerų vietoje. Jo stendai taip pat skirti Tauragės tremtiniams, šio krašto partizaninio judėjimo istorijai. Muziejus veikia I–V nuo 10 iki 16 val. Telefonas pasiteirauti – (8-246) 53-059. Lankymas nemokamas.

Tauragės apylinkėse žuvę partizanai buvo atvežami čia, prie Šubertinės. Manoma, kad net keliasdešimt jų gali būti užkasta pastato kieme. Spėjama, kad būtent čia guli 1947 m. žuvęs Kęstučio apygardos vadas Juozas Kasperavičius-Visvydas. Tikėtina, kad Šubertinės kieme būdavo užkasami ir joje nukankinti nelaimingieji. Visų jų atminimui 1993 m. iš lauko akmenų sumūrytas didingas ***memorialas „Lietuvos laisvės kovotojams“***. Tai masyvus obeliskas ir atminimo sienelė su žuvusiųjų pavardėmis. Paminklo papėdėje palaidoti aukų kaulai, rasti kasant per Šubertinės kiemą tranšėją. Kairiau obelisko stovi senutėlis medinis kryžius. 1948-aisiais jis buvo slapčia pastatytas Žygaičių kapinėse ant partizano Antano Lukošiaus-Rūtos kapo ir ten išstovėjo pusšimtį metų. Memorialas įrengtas Prano Rindoko, Stepono Strainio, Prano Joniko, Antano Urbučio ir kitų Tauragės LPKTS narių jėgomis.

Kaziškės miškas. Į šiaurės rytus nuo Tauragės bent keliolika kilometrų driekiasi gūdoki eglynai. Jų kraštas ties Ridikiške ir besunykstančia Kaziške vadinamas pastarojo kaimo vardu. Būtent čia, visai netoli Tauragės, 1949 m. buvo įsikūręs Jungtinės Kęstučio apygardos štabas, kuriam tuo metu vadovavo Aleksas Miliulis-Algimantas, Neptūnas. Iki tapdamas partizanu A. Miliulis mokytojavo Žygaičiuose, išėjęs į mišką iš pradžių vadovavo Butageidžio (buvusiai Lydžio, Aukuro) rinktinei. Tapęs apygardos vadu gerokai patobulino jos struktūrą, stengėsi, kad partizanų rėmėjų veikla būtų konspiratyvesnė, o visas sąjūdis labiau apsaugotas nuo išdavyščių. Deja, jis pats ir artimiausi jo bendražygiai žuvo būtent dėl išdavystės. MGB agentai Šimkus ir Platonas, partizanų laikyti savais, 1949 m. birželio 9-ąją iškvietė štabo pareigūnus į susitikimą su... emgėbistais. Kovodami žuvo A. Miliulis, jo pavaduotojas Steponas Venckaitis-Biliūnas, Girėnas, štabo ryšininkas Albertas Norkus-Linksmutis, buvo suimtas štabo viršininkas Robertas Gedvilas-Sidabras, kuris po tris mėnesius trukusių kankinimų ir psichologinio spaudimo pats tapo išdaviku. Buvusio

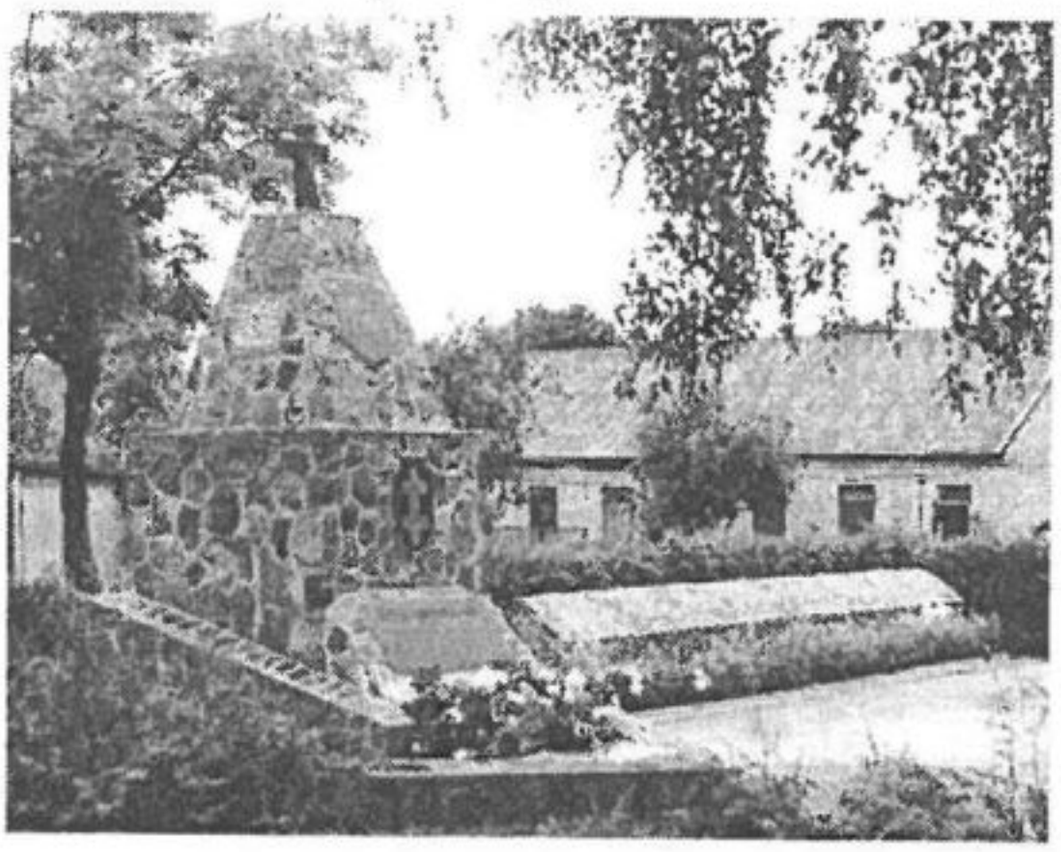

Memorialas „Lietuvos laisvės kovotojams“ Šubertinės kieme Tauragėje (nuotraukos autoriaus)

*Čia ir toliau nuorodos į žemėlapį.

partizano L. Laurinsko-Liūto žiniomis, vienam kovotojui, Jonui Paliokui (Juozaičiui)-Martynui, iš apsupties pasisekė ištrūkti. Padedamas A. Norkaus jis įlipo į medį, kur jo niekas nepastebėjo.

1999 m. prie buvusios štabo žeminės LGGRTC iniciatyva pastatytas ***standartinis atminimo žymuo*** (2). Norint šią vietą pasiekti, reikėtų važiuoti Tauragės–Šilalės keliu. Puskilometris už Papušynės kapinių sukti dešinėn, į mišką, o privažiavus sankryžą – kairiau. Keliui iš miško išnirus, reikia juo nukakti dar du kilometrus ir kaip nors (kelio čia beveik nėra) pasiekti šiaurės vakarinį miško pakraštį. Keli šimtai žingsnių į pietvakarius nuo giliai į pievas išsišovusio antrojo kvartalo kampo girion įsmunka menkas keliukas. Paėjėjus juo maždaug 500 m, dešinėje matyti Vyčio kryžiaus kontūrus primenantis atminimo ženklas.

Lit.: „Ketvirtasis Kęstučio apygardos štabas“, *Lietuvos aidas,* 1999, birželio 10.

Rekstukai. Į kaimą veda neblogas vieškelis, atsišakojantis kairėn nuo Tauragės–Šilalės plento keli šimtai metrų šiauriau tilto per Šuniją. Nukakus juo ketvertą kilometrų jau iš tolo matyti balta piramidė ir du į ją įmontuoti plieniniai kryžiai. Tai ***paminklas Reksčių bei Rekstukų partizanams ir tremtiniams*** (3). Jis pastatytas vaizdingoje vietoje, prie E. Saudargienės sodybos. Užrašas primena, kad penki šių kaimų vyrai (Stasys Sadauskas, Stasys Vaivada, Bronius Gaižauskas, Petras Rokaitis ir Antanas Petrikas) išėjo į mišką, o devynios šeimos buvo ištremtos į Sibirą. Paminklas pastatytas 1997 m. iš minėtų kaimų kilusių giminaičių Antano, Petro ir Algirdo Sadauskų, Elenos Saudargienės ir Vinco Pukelio iniciatyva.

Ceikiškė. Kaimą kerta Tauragės–Tilžės plentas. Jam pradėjus leistis į Ežeruonos slėnį, dešinėje pusėje, paplentėje, matyti juodo šlifuoto akmens ***paminklas 1950 m. kovo 3 d. žuvusiems partizanams*** (4). Tądien į netoliese buvusią Knatauskų sodybą užėjo du kovotojai – Butageidžio rinktinės vadas Vladas Gudavičius-Vaišnora ir rinktinės štabo narys Antanas Kundrotas-Šarūnas. V. Gudavičius partizanavo nuo 1945-ųjų, kovojo Aido būryje, Lydžio rinktinėje. A. Kundrotas partizanų ryšininku tapo dar mokydamasis Šilalės gimnazijoje 1948–1949 m. Mokytojaudamas Visbarų kaime toliau palaikė ryšius su rezistentais, rašė į pogrindžio spaudą. Emgėbistai A. Kundrotą susekė ir suėmė. Paleido tik išgavę pažadą, kad jis sužinos 40-ties partizanų ir ryšininkų, kurių sąrašas pateko į jų rankas, tikrąsias pavardes. Taip susiklosčius aplinkybėms, visi A. Kundroto artimieji nusprendė, kad geriau jau žus viena jų šeima nei visos 40. Antanui, tuomet 24-erių metų jaunuoliui, beliko vienas kelias – į mišką. Kundrotų šeima greitai buvo išvežta į Sibirą.

Partizanams apsistojus Ceikiškėje, juos kažkas įskundė, ir sodybą apsupo emgėbistai. Atvažiavo net dvi tanketės. Pajutę pavojų, Vaišnora ir Šarūnas pasislėpė palėpėje. Įsiveržę į namą, priešai pasiūlė partizanams pasiduoti. Šiems atsisakius, liepė šeimininkų dukrai, septyniolikmetei Danutei, pirmajai lipti į palėpę (matyt, norėta ja prisidengti). Mergina nepakluso, todėl vienas saugumietis šovė jai į nugarą... Emgėbistai dar pašaudė į lubas, metė kelias granatas, galiausiai namą padegė. Jame greit pokštelėjo du šūviai... Sudegti „laimikiui“ saugumiečiai nedavė, lavonus iš degančio namo išvilko į kiemą. Ant kūnų užmetė kelias lentas ir ant jų, šaukdami „bandity!“, šokinėjo, trypė. Partizanų kapas nežinomas, o po kelių dienų mirusi Danutė Knatauskaitė palaidota Tauragėje. Paminklas žuvusiesiems pastatytas 1995 m., daugiausia A. Kundroto bendražygio Tito Žymančiaus pastangomis.

Lit.: V. Almonaitis, „Partizanas Antanas Kundrotas-Šarūnas“, *Tremtinys*, 1995, gruodis, Nr. 46(187).

ŽYGAIČIŲ–SARTININKŲ APYLINKĖS

Žygaičiai. Miestelio ***kapinėse*** (5) palaidoti keli šio krašto rezistentai. Į kairę nuo centrinio įėjimo, pačiame rytiniame kapų kamputyje ilsisi ***Antanas Lukošius-Rūta***. Nepriklausomybės metais jis dirbo policininku Batakiuose, Tauragėje, be to, buvo aktyvus šaulys. 1923-iaisiais dalyvavo Klaipėdos krašto sukilime. Sovietų valdžiai tokie žmonės buvo itin „nepriimtini“, todėl jau 1940 m. A. Lukošius buvo suimtas ir įkalintas Kauno kalėjime. Jį išlaisvino 1941 m. birželio sukilėliai. 1944 m. vokiečiai A. Lukošių ir jo šeimą išvežė į Vokietiją. Iš čia jis galėjo pasitraukti į Vakarus, tačiau 1945 m. grįžo gimtinėn ir išėjo į mišką. 1948 m. rudenį kartu su kitais Butageidžio rinktinės vyrais veržd amasis iš apsupties Tyrelio miške partizanas buvo sužeistas ir nenorėdamas pasiduoti gyvas nusišovė. Išniekintą jo kūną stribai užkapstė Žygaičių žvyrduobėje. Partizanų rėmėjai jį atkasė ir slapčia palaidojo šiose kapinėse. Ant partizano kapo ilgai stovėjo medinis kryžius be jokio užrašo (šiuo metu jis perkeltas į Tauragę, į memorialą prie Šubertinės). 1998 m. partizano dukters Elenos ir Tauragės LPKTS pirmininko Prano Rindoko pastangomis, parėmus LGGRTC, čia pastatytas naujas akmeninis paminklas.

Pačiame pietvakariniame kapinių pakraštyje, tiesiai priešais įėjimą palaidotas ***partizanas Albinas Sudeikis-Algirdas,*** žuvęs 1950 m. pradžioje netolimame Balčių kaime. Jo kūnas taip pat buvo užkastas Žygaičių žvyrduobėje. Nors nuo jos iki stribų būstinės tebuvo 150 m, partizanai (tie patys, kurie vėliau žuvo Stirbaičiuose), padedami rėmėjų, palaikus išvogė ir slapčia perlaidojo. Antkapyje simboliškai įamžinti ir du Albino Sudeikio broliai, partizanai Antanas-Girėnas ir Zigmas-Darius. Abu kovojo Žalgirio būryje, žuvo 1952 m. birželio 6 d. prie Aukštupių. Manoma, kad jie užkasti Tauragėje, Šubertinės kieme.

Į dešinę nuo pagrindinio tako (orientyras – prie pat jo esantis Gečų kapas), šalia tėvo Prano 1989 m. buvo perlaidotas ***partizanas Alfonsas Kučinskas-Briedis***. Jis vienas pirmųjų Žygaičių apylinkėse išėjo į mišką, subūrė bendražygius ir iki 1947 m. vadovavo vienam Kęstučio apygardos III kuopos būrių. Žuvo 1948 m., matyt, nelaimingo atsitikimo metu ir pačių partizanų buvo palaidotas Ežeruonos pakrantėje ties Gurklių kaimu.

Dabrupinė. Tai nedidelis kaimelis, giliai įsiterpęs į Tyrelio mišką. Šioje girioje laikėsi partizanų būriai, vadovaujami Alfonso Kučinsko-Briedžio, Zigmo Šatkaus-Šiaurio, Vinco Stonio-Žalgirio. 1950 m. spalio 3 d. į Tyrelio mišką parašiutais nusileido Juozas Lukša-Skirmantas, Daumantas ir du jo bendražygiai.

Į Dabrupinę vedantis žvyrkelis atsišakoja nuo Tauragės–Vainuto plento ties Aukštupiais. Nukakus juo kiek daugiau nei kilometrą, kairėje iškyla aukštas juodai dažytas metalinis ***kryžius Tyrelio miško partizanams*** (6). Užrašas kiekvienam praeiviui primena, kad 1948–1952 m. Tyrelio samanos sugėrė aštuonių vyrų kraują. Kryžius pastatytas netoli tos vietos, kur žuvo Danielius Lukočius-Maironis. Į mišką jis išėjo neturėdamas nė šešiolikos, kai šeimą išvežė į Sibirą. Ne kartą žvelgė mirčiai į akis, per plauką išvengė mirties pasaloje prie Stirbaičių. Lemtingą 1950 m. rugpjūčio 8-ąją kiek galėdamas dengė besitraukiančius draugus, o paskutinį šovinį pasiliko sau. Jam ėjo tik septyniolikti. Šį, taip pat Putokšliuose, Būdviečiuose iškilusius kryžius pastatė iš Dabrupinės kaimo kilęs partizanų rėmėjas Jonas Ozgirdas.

Būdviečiai. Prie Tauragės–Vainuto plento ties Būdviečiais į 6 m aukštį stiebiasi dar vienas ***kryžius šio krašto partizanams*** (7). Atminimo lentelėje įamžinti 22 rezistentai, žuvę šiose apylinkėse: 1949 m. birželio 14-ąją Kęsčiuose, 1950 m. gegužės 7-ąją Stirbaičiuose ir kitur. Visai prie pat kryžiui parink-

Paminklinė lenta 22 rezistentams, žuvusiems šiose apylinkėse

tos vietos 1952-ųjų kovo mėnesį žuvo Alfonsas Šacauskas-Sakalas ir Antanas Bartušis. Šie vyrai sąmoningai rinkosi garbingą mirtį. Kaip prisiminė partizanų rėmėjas J. Ozgirdas, A. Šacauskas likus trims savaitėms iki žūties mąstė: „Mūsų kova pralaimėta, Vakarai mums nepadės, mes visi anksčiau ar vėliau žūsime, bet mes esame priėmę *priesaiką* ir kelio atgal neturime“.

Stirbaičiai. Negausios kaimo sodybos išsimėčiusios šiauriau Tauragės–Sartininkų kelio. Nuo jo atsišakojantis žvyrkelis veda iki Janušių sodybos (daugiau kaip kilometrą). Dar 700 m paėjėjus pėstute lauko keliuku pasiekiamos Stirbaičių kapinaitės. Jų pakraštyje iškilęs aukštas medinis ***kryžius 1950 m. žuvusiems partizanams*** (8). 1950-ųjų pavasarį Kęstučio apygardą sudrebino išdavystės. Emgėbistams pasisekė užverbuoti kuopos vadą Fricą Gaubtį-Vytautą. Jo įsakymu gegužės 7 d. Žalgirio būrio partizanai, vadovaujami skyrininko Zigmo Šatkaus-Šiaurio, atvyko prie Stirbaičių kapinaičių. Čia jų laukė pasala. Iš kulkosvaidžių ir automatų papliupusi ugnis pakirto priekyje ėjusius Šiaurį, jo brolį Alfonsą Šatkų-Dobilą, Vladą Lukošių-Mėnulį, Juozą Bušinską-Bijūną, ryšininką Kazimierą Gužauską-Slapuką. Dviem vyriausiems iš jų buvo po 26-erius metus, o dviem jauniausiems – po 21-erius. Dar trys partizanai ėjo šiek tiek atsilikę, todėl tuokart mirties išvengė.

Aprašytasis kryžius pastatytas žuvusių partizanų Zigmo ir Alfonso Šatkų seserų Antaninos Šatkutės ir Birutės Šatkutės Valskienės iniciatyva netrukus po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo.

Putokšliai. Kaimo centrą galima pasiekti pavažiavus maždaug keturis kilometrus Žygaičių–Sartininkų keliu. Čia pasukus į dešinę ir dar pusantro kilometro nukakus geru žvyrkeliuku, dešinėje matosi aukštas metalinis ***kryžius Putokšlių apylinkėse žuvusiems partizanams*** (9). Užrašas skelbia, kad kovodami su raudonaisiais okupantais šiose vietose žuvo devyni vyrai ir trys moterys. Kryžiaus vieta – ne atsitiktinė. Netoliese 1951 m. žuvo Pilėnų būrio vadas Vincas Stonys-Žalgiris. Jo žmona partizanė Ona Jagminaitė-Stonienė pasibaigus šoviniams susisprogdino granata.

GAURĖ IR APYLINKĖS

Gaurė. Miestelis prigludęs prie didžiulės Karšuvos girios, globusios šimtus Tauragės–Jurbarko krašto partizanų. Devintajame dešimtmetyje, statant naujuosius kultūros namus, dalis Gaurės istorijos buvo sunaikinta. Tada ekskavatoriai buvo užkabinę šulinį, pilną kaulų. Deja, Atgimimas dar nebuvo išaušęs, ir juos teko vėl užkasti. Tarsi atsiprašant už tai vėliau kultūros namų kieme pastatytas ***paminklas „Gaurės valsčiaus kovotojams, žuvusiems už Lietuvos laisvę 1941–1952 m.“*** (10). Senesnių miestelio gyventojų nuomone, po kultūros namų pamatais ar netoli jų gali būti likę keliasdešimties partizanų, žuvusių Purviškiuose ir kitose kautynėse, palaikai. Paminklas pastatytas 1990 m. daugiausia vietos kultūros namų direktorės Irenos Laugalienės ir viršaičio Antano Tendzegolskio iniciatyva.

Šis paminklas taip pat primena vieną sėkmingiausių pietų Žemaitijos partizanų operacijų. 1945 m. lapkričio 10 d. Boleslovo

Misevičiaus-Gintaro ir Antano Joniko-Daktaro, Rolando vadovaujami būriai (iš viso keliasdešimt vyrų) miestelį užėmė. Operacijoje dalyvavęs Stasys Plienaitis-Voldemaras prisiminė, jog partizanai puolimo planą buvo iš anksto apgalvoję ir gerai parengę. Operacija prasidėjo staiga, pagal signalą. Kiekvienas rezistentas turėjo savo užduotį – penki puolė stribų būstinę, du užtvėrė kelią į Tauragę, du – į Eržvilką, keli nukirpo telefono laidus, kiti įsiveržė į vietinių aktyvistų namus, užėmė valsčiaus pastatą, paštą, parduotuvę. Per susišaudymą penki stribai ir raudonieji veikėjai buvo nukauti, dar keturis partizanai išsivedė į mišką, ištardė ir partizaniško karo lauko teismo sprendimu sušaudė. Puolėjų nuostoliai buvo minimalūs – žuvo vienas partizanas. Prie operacijos sėkmės nemažai prisidėjo ir tuo metu Gaurės valsčiaus sekretoriumi dirbęs, tačiau partizanus rėmęs Vladas Jonča. Po užpuolimo jis taip pat turėjo pasitraukti į mišką ir tapo partizanu Vaidotu. Žuvo 1946 m. mūšyje Šiauriškių miške. Suskaičiuota, kad iš viso buvusio Gaurės valsčiaus teritorijoje žuvo 46 partizanai.

Lit.: „Gaurės užpuolimas“ (parengė V. Almonaitis), *Laisvės kovų archyvas,* K., 1994, Nr. 12, p. 143–147.

Žiburiai. Atvykus Tauragės–Eržvilko keliu ir pasukus į priešingą nuo Gaurės pusę, kelias už pusantro kilometro atveda į Žiburių kaimą. Žvyrkeliukas tik kartą pasuka kairėn, daugiau neklaidina. Pamiškėje, kairėje kelio pusėje stovi ***paminklas Mickiškės–Žiburių kautynėse žuvusiems partizanams*** (11).

1945 m. rugpjūčio pradžioje Lydžio rinktinės partizanų būrys, apie 30 vyrų, vadovaujamas Jono Strainio-Saturno, buvo apsistojęs miške į šiaurės rytus nuo Žiburių, prie Mickiškės kaimo. Matyt, kažkas juos pasekė arba išdavė, nes vieną pavakarę netikėtai užpuolė NKVD kariuomenė. Vos prasidėjus kautynėms buvo sunkiai sužeistas būrio vadas. Partizanai iš pradžių sėkmingai atsišaudė ir per mišką traukėsi. Didžioji būrio dalis sugebėjo prasiveržti Traklauko kaimo link, tačiau tų, kurie išėjo iš miško ties Žiburiais, laukė pasala. Žuvo partizanai Jonas Jakutis-Plechavičius, Antanas Jokubauskas-Adomas, Stepas Norkus-Stepukas, Stasys Jukna, ryšininkas Juozas Kaminskas. Taip pat buvo nukauti keturi iš nelaisvės pabėgę ir laikinai pas partizanus prisiglaudę vokiečių kariai (jie ketino trauktis į Vokietiją). Partizanų ir dviejų vokiečių lavonai buvo nuvežti į Batakius ir ten išniekinti. Aprašytasis paminklas buvo pastatytas 1998 m. rudenį žuvusių kovotojų artimųjų Broniaus Jokubausko, Antano Jakučio, taip pat buvusio partizanų rėmėjo Jono Balsio iniciatyva.

Surengę pasalą, enkavėdistai vietinių žmonių neperspėjo. Prie paminklo tebesančios sodybos šeimininkai Aleksos tuo metu ramiausiai dirbo laukuose. Pasirodžius partizanams ir kareiviams pradėjus šaudyti, į kulkų lietų pakliuvo ir jie. Žuvo Dominikas Aleksa. Lomelėje prie sodybos yra dar vienas, jo atminimui skirtas paminklas.

Lit.: J. Žičkus, *Nueitas kelias*, V., 1999, p. 66–72; P. Girdzijauskas, „Paminklinis kryžius“, *Genocidas ir rezistencija,* 1998, Nr. 2(4), p. 153.

Eičiai. Kaimas įsiterpęs į patį Karšuvos girios vidurį, pasiekiamas Tauragės–Jurbarko keliu. Pietiniame Eičių pakraštyje, kairiau keliuko, vedančio Gličio ežero link, galima aplankyti ***paminklą partizanui Baltrui Pikčiūnui-Maksui*** (12). Į rezistentų gretas B. Pikčiūnas įstojo dar 1944-aisiais. Kovojo Aido, Rolando, Eimučio būriuose. 1945-ųjų rudenį dalyvavo užimant Gaurę. Paskui vyrą partizanauti išėjo ir Marijona Pikčiūnienė-Magdė (vėliau buvo nuteista 25 m.). Neatsispyręs namų ilgesiui vieną 1949-ųjų liepos dieną B. Pikčiūnas užėjo į savo sodybą Eičiuose, buvo atpažintas ir pasitraukti nespėjo. Nukauto partizano kūną emgėbistai tris dienas laikė numetę ant Jurbarko aikštės

grindinio, paskui nežinia kur užkasė. Paminklą 1998 m. pastatė partizano vaikai.

1950 m. birželio 16 d. į šiaurės vakarus nuo Eičių, prie Buveinių ežero vyko nesėkmingos kautynės, jose žuvo 12 rezistentų – beveik visas Jono Stoškaus-Eimučio vadovaujamas būrys. Planuojama šią žūtį įamžinti, pastatyti atminimo ženklą.

BATAKIAI IR APYLINKĖS

Batakiai. Pietinėje šio seno miestelio pašonėje, netoli evangelikų liuteronų bažnyčios paminklinis akmuo žymi 1945 m. ***Mickiškės–Žiburių kautynėse žuvusiųjų kapavietę*** (13). Čia buvo užkasti septynių vyrų – penkių Lietuvos partizanų ir dviejų vokiečių kareivių – kūnai. 1990 m. partizano S. Norkaus brolio Jurgio Norkaus ir kitų artimųjų rūpesčiu kapavietė buvo aptverta, pastatytas paminklas. 1998 m. prie jo pritvirtinta nauja lentelė su patikslintu užrašu: „1945 žuvę partizanai už Lietuvos laisvę Steponas Norkus 1926 Juozas Kaminskas 1909 Jonas Jakutis 1923 Stasys Jukna 1923 Antanas Jokubauskas 1924“.

Du to paties būrio kovotojai – vadas Jonas Strainys-Saturnas ir Antanas Norkus-Antoška – žuvo po kelių dienų Lybiškų kaime. Jų kūnus stribai buvo užkasę bombos duobėje, Gryblaukio miške. 1990 m. didvyrių palaikai perkelti į ***Batakių kapines*** (14). Norint aplankyti šį kapą, reikėtų paėjėti apie 110 m pagrindiniu kapinių taku (iki Lukošių kapavietės), paskui dar 30 žingsnių žengti į dešinę.

Esant Batakiuose galima prisiminti vieną ypatingos narsos pareikalavusį partizanų žygį. 1947 m. rudenį keturi vietiniai kovotojai – Albertas Norkus-Linksmutis, Vladas Pečkauskas-Gegužiukas, Stasys Plienaitis-Voldemaras ir Česlovas Remeikis-Plienas, padedami rėmėjo, valsčiaus darbuotojo Antano Laugalio, neįtikėtinai drąsiai puolė Batakių stribų būstinę. Nors netoli stovėjo apie 150-ties kareivių dalinys, nemažai priešų buvo pačioje būstinėje, partizanams pasisekė pasiekti tikslą – išvaduoti suimtą ryšininkę Albiną Norkutę ir su minimaliais nuostoliais (tik Č. Remeikis buvo sužeistas) pasitraukti. Deja, sėkmingoms partizanų operacijoms atminti paminklai kol kas nestatomi.

Lit.: „Įsiveržimas į Batakius“ (užrašė V. Almonaitis), *Laisvės kovų archyvas,* K., 1995, Nr. 13, p. 124–127.

Užšešuviai. Šis kaimas buvo piečiau Ožnugario. Ties šia gyvenviete nuo Batakių–Varlaukio vieškelio atsišakojantis, tolydžio blogėjantis kelias atveda iki pamiškės, kur stovi kuklus ***paminklas 1945 m. žuvusiems partizanams*** (15). Kiek piečiau šios vietos, Rykiškine vadintame miškelyje 1944–1945 m. žiemą buvo įsirengę žeminę J. Strainio-Saturno vadovaujamo būrio partizanai. Kažkas juos išdavė, ir 1945 m. sausio 10 d. slėptuvę apsupo priešai. Tuo metu joje buvo 11 vyrų. Jie nepasidavė, kovodami mėgino iš apsupties išsiveržti. Vieniems pavyko, tačiau keturi partizanai – Jonas Pukys, Jonas Norkus, Zenonas Norkus ir Juozas Gailius – žuvo. Jų kūnus enkavėdistai užkasė gretimame Santakų kaime. Ši žūtis – išskirtinė. Tai pirmosios Tauragės krašte beprasidedančio partizaninio karo aukos. Paminklas pastatytas 1995 m. daugiausia žuvusių partizanų vado brolio Stepono Strainio iniciatyva.

Santakai. Kelias į Santakus veda per Eidintus. Pietiniame gyvenvietės pakraštyje, už

Paminklas partizanų užkasimo vietoje Batakiuose

fermų pasukus į kairę, ne per seniausiai išpiltas žvyrkeliukas vingiuodamas veda iki Ančios ir Šešuvies santakos. Ten, kur jis baigiasi, prie senkelio į brastą per Ančią stovi akmeninis ***paminklas 1945 m. Užšešuviuose žuvusiems partizanams*** (16). Keturi vyrai krito 1945 m. pradžioje, kai rezistentų kūnai dar nebuvo mėtomi miestelių aikštėse. Todėl jie buvo užkasti čia, netoli žuvimo vietos. Kapo duobę atstojo nuo karo likęs vokiečių apkasas. Atgimimo metais palaikus mėginta surasti, bet nesėkmingai. Paminklas stovi tik apytikrėje, užtat labai vaizdingoje vietoje. Jo pastatymu rūpinosi žuvusiųjų artimieji – Albina Norkutė-Kairienė, Aldona Norkutė, Jurgis Norkus.

Paminklas Santakų kaime apytikrėje partizanų užkasimo vietoje

Antegluonis – pakelės kaimas prie Tauragės–Kryžkalnio plento. Miške į pietus nuo jo, Agluonos kairiajame krante, prie Bijoto upokšnio, seniau buvo nuošalus Bijotų vienkiemis. Tai ***Kęstučio apygardos vado Juozo Kasperavičiaus-Visvydo ir štabo nario Albino Biliūno-Džiugo žūties vieta*** (17). Atvykti čia paprasta. Nuo minėto plento ir kelio Batakiai–Lomiai sankryžos reikėtų pavažiuoti 1,1 km Tauragės link. Čia prieš vieną sodybą į kairę suka žvyruotas miško keliukas. Sukorus juo 1 km, kelias pasisuka kairėn. Dar keliasdešimt žingsnių paėjėjus nuo posūkio į dešinę, matyti atminimo ženklai.

1946 m. rugpjūčio–spalio mėn. pietų Žemaitijos partizanams pagaliau pasisekė susivienyti, buvo sukurta Jungtinė Kęstučio apygarda. Jos vadu tapo Lietuvos kariuomenės aviacijos kapitonas J. Kasperavičius-Visvydas, Šilas, Angis. Jis daug nuveikė vienydamas judėjimą, nustatydamas ryšius tarp apygardų, skleisdamas partizanišką spaudą. 1947 m. sausio 15 d. vykusio pasipriešinimo vadų suvažiavimo dalyviams J. Kasperavičius nusiuntė laišką, kuriame išdėstė savo nuomonę apie rezistencinio sąjūdžio centralizavimą, santykį tarp politinės ir ginkluotos kovos būdų ir kt. Jo išsakytos mintys turėjo didelę įtaką apibrėžiant LLKS veiklos principus. J. Kasperavičiaus laiškas jo bendražygiams, matyt, buvo gerai žinomas, jį savo knygoje perteikia J. Lukša-Daumantas.

Kęstučio apygardos štabas iš pradžių buvo įsikūręs Eržvilko valsčiuje, tačiau kilus pavojui, kad jo vieta bus atskleista, vadovybė nusprendė persikelti į Batakių kraštą, kur rezistentai veikė labai aktyviai ir organizuotai. Vietą slėptuvei parinko Batakių OS (organizacinio sektoriaus) vadas Jonas Gaidauskas-Breivė. Buvo nusižiūrėta nuošali partizanų rėmėjų Juknų sodyba. Vadovaujami apygardos vado J. Kasperavičiaus, septyni vyrai žeminę po gyvenamojo namo grindimis įrengė per vieną rugsėjo naktį. Čia buvo atgabenti spausdinimo įrenginiai, kelios rašomosios mašinėlės, radijo stotis ir kt. Bijotų vienkiemis pusmečiui tapo pietų Žemaitijos rezistencinio sąjūdžio centru. Deja, su agento Juozo Markulio-Erelio pagalba 1947-ųjų pavasarį sovietų saugumiečiai jo vietą nustatė. Kai balandžio 12-ąją sodybą apsupo

kariuomenė, žeminėje buvo apygardos vadas Visvydas ir partizanas Džiugas. Supratę, kas įvyko, jie, kiek pajėgė, sunaikino turėtus dokumentus, turtą ir susisprogdino. Sprogimo sudarkyti rezistentų kūnai buvo išvežti į Tauragę; manoma, kad jie užkasti buvusios NKVD (MGB) būstinės, vadinamosios Šubertinės, kieme. Sodybos šeimininkas Juozas Jukna ir jo šeima buvo ištremti į Sibirą. 1949 m. LLKS vadovybė J. Kasperavičių apdovanojo I laipsnio Laisvės Kovos Kryžiumi (su kardais) ir suteikė jam Laisvės Kovotojo Karžygio vardą. Toks garbingas titulas buvo suteiktas tik aštuoniems Lietuvos partizanams. Sunaikinus vadavietę Kęstučio apygarda nesubyrėjo. 1947 m. gegužės 20–25 d. vykusiame vadų pasitarime nauju vadu buvo išrinktas Jonas Žemaitis-Vytautas. Kova tęsėsi.

Šiandien vienkiemio vieta pamažu užauga mišku, tačiau buvusios žeminės duobė matosi gerai. Prasidėjus Atgimimui, buvę žuvusiųjų bendražygiai šalia jos pastatė medinį kryžių. 1993 m. Leono Laurinsko, Tito Žymančiaus, Albino Rimkaus ir kitų iniciatyva bei triūsu čia pastatytas akmeninis paminklas su žuvusiųjų atvaizdais.

Lit.: D. Kuodytė, „Jungtinės Kęstučio apygardos kūrimas (dokumentų rinkinys)“, *Laisvės kovų archyvas,* K., 1994, Nr. 12, p. 15–23 ir kt.; J. Gaidauskas, „Batakių (Bijūno) valsčiaus OS vado prisiminimai“, *Laisvės kovų archyvas,* K., 1995, Nr. 13, p. 93–98 ir kt.

LOMIŲ–ŠAKVIEČIO APYLINKĖS

Šakvietis. Pakeliui iš Lomių į Šakvietį, keturi kilometrai nuo Lomių bažnyčios, prieš kanalizuotą Malūndaubio upelį dešinėn pasuka šviežiai išpiltas žvyrkeliukas. (Jis gali būti užtvertas, tuomet raktų reikėtų teirautis šalimais esančioje Adomaičių sodyboje.) Už gero puskilometrio žvyrkelis įsiremia į Šakviečio–Kasbarynų mišką. Dar kokie 120 žingsnių į rytus krypstančiu miško keliuku, ir kairėje iškyla juodas akmeninis ***paminklas 1948 m. balandžio 21 d. čia žuvusiems partizanams*** (18). Tądien miške, šiauriau dabartinio paminklo, buvo apsistojęs vienas Kęstučio apygardos III kuopos būrys, 13 vyrų. Nežinia kokiu būdu MGB sužinojo, kur yra partizanų stovyklavietė, ir ją apsupo. Partizanai tuo metu miegojo, bet sargybinis išgirdo įtartinus garsus. Vyrai dar spėjo pagriebti ginklus, ir užvirė kautynės. Jie bandė prasiveržti gilyn į girią, tačiau ten ties kvartalų linijomis laukė pasalos. Kautynėse žuvo Jonas Galminas-Putinas, Evaldas Stelmokas-Šilas ir Jonas Poška-Kęstutis. Pastarąjį jau iki tol priešų kulkos buvo kliudžiusios vienuolika kartų, o lemtinga tapo dvyliktoji. Mūšyje mirtinai sužeistas buvo ir Leonas Pocius-Meška, kuris nelaisvėje greitai mirė. Sunkiai sužeistam Leonui Laurinskui-Liūtui pavyko nepastebėtam likti miške. Po „bunkerio ligoninių“ viena jo koja liko 4 cm trumpesnė. Tačiau partizanai sanatorijų neturėjo ir L. Laurinskas dar 5 m. praleido žeminėse, o po to – 15 m. lageriuose. Prasidėjus Atgimimui, 1988-ųjų birželio 14 d. buvęs partizanas Liūtas Vilniaus Katedros aikštėje bene pirmasis Lietuvoje viešai iškėlė trispalvę.

Paminklas pastatytas 1992 m. toje vietoje, kur nuo 1948 m. ilsėjosi mūšyje žuvę partizanai Putinas, Šilas ir Kęstutis. Atgimimo metais jų palaikai perkelti į Kaltinėnų kapines. Pagrindinis šių rezistentų atminimo įamžinimo iniciatorius – vėlgi Leonas Laurinskas. Jam talkino „Geležinio vilko“ rinktinės kariai.

Sutkų miškas. Pietinė didelio Ringių miško dalis, prigludusi prie Sutkų, paprastai vadinama šio kaimo vardu. Čia galima atvykti ir iš šiaurinės pusės per Šakvietį ir Griaužus, bet geresnis kelias – per Sungailiškius. Ties šia gyvenviete atsišakoja ir į Sutkus veda geras žvyrkelis. Nukakus juo 3,5 km, kelias sukasi į šiaurę, o dar už 1,5 km – į šiaurės rytus, į girią. Puskilometris nuo miško

krašto, kairėje kelio pusėje stovi kuklus metalinis ***kryžius 1951 m. Sutkų miške žuvusiems partizanams*** (19). Netoli šios vietos 1951 m. gegužės 14-ąją buvo apsistojęs Aušrelės partizanų būrys, vadovaujamas Juozo Gružinsko-Kęstučio. Vyrai buvo paprašę vieno ryšininko, kad atvežtų iš Tauragės cigarečių, kitų reikalingų daiktų. Deja, šis „parvežė" tuntą emgėbistų. Partizanai kovėsi, bandė pasitraukti į miško gilumą, bet pritrūko šaudmenų. Žuvo vadas, taip pat Bronius Karbauskas-Aras, jo žmona Marytė Karbauskienė, iš viso 12 ar 13 kovotojų. Pasitraukti pasisekė, berods, vieninteliam Kazimierui Beržiniui-Algirdui. Tačiau ir jis gyvenimu džiaugėsi neilgai. Liepos 29-ąją kartu su keliais bendražygiais dienojo Sutkų miško 29-ajame kvartale (kaip tik prie jo stovi minėtasis kryžius). Partizanų dislokacijos vietą emgėbistams ir vėl nurodė išdavikas. Kariuomenei kvartalą apsiautus, rezistentai pateko į spąstus: iš visų keturių pusių – plačios kvartalų linijos. Pasakojama, kad jie vis dėlto mėgino prasiveržti, nušovė kelis priešus. Manoma, kad pasisekė tik vienam. Keturis kovotojus, tarp jų ir K. Beržinį-Algirdą, pakirto kulkos. Beržinių šeimai tai buvo ketvirtoji netektis. Dar trys Kazimiero broliai – Antanas, Povilas ir Petras – žuvo miške. Aprašytasis atminimo kryžius pastatytas 1992 m. daugiausia žuvusių partizanų sesers Zofijos Beržinytės-Baranauskienės iniciatyva.

SKAUDVILĖ IR APYLINKĖS

Skaudvilė. Skaudžiausia Skaudvilės vieta – ***buvusi NKVD (MGB) būstinė*** (Tauragės g. 24). Kaip ir Tauragės Šubertinė – tai pragaro mašina, tik kiek mažesnė. Jos kieme įrengtas ***memorialas Skaudvilės krašto rezistentams*** (20). 1944–1955 m. miestelio apylinkėse žuvo per 40 partizanų, kovojusių J. Strainio-Saturno, Vaclovo Ivanausko-Vytenio ir kituose būriuose. Daugumą jų enkavėdistai užkasė po savo būstinės langais. 1990 m. mėginta palaikus surasti ir perlaidoti, tačiau paieškos nebuvo sėkmingos. Tik dalis palaikų buvo surasti ir kartu su keliais kitoje Skaudvilės vietoje surastais žuvusiaisiais perlaidoti į bendrą kapą šventoriaus kapinaitėse. Didžioji dalis rezistentų palaikų, matyt, liko čia, todėl 1991–1992 m. jų atminimui pastatytas lauko akmenų paminklas ir 43 simboliniai antkapiai su žuvusiųjų pavardėmis. Pagrindinis Skaudvilės krašto partizanų atminimo įamžinimo iniciatorius – buvęs rezistentas Alfonsas Gedutis-Jonukas.

Skaudvilės šventoriaus kapinėse, prie šoninio įėjimo, yra dar vienas ***partizanų kapas*** (21). Jį žymi tamsus, masyvus medinis kryžius. 1990 m. čia buvo palaidoti nežinomų kovotojų palaikai, rasti kasinėjant buvusios NKVD (MGB) būstinės kiemą. Taip pat čia perlaidoti keli kiti tiksliai neidentifikuoti laisvės kovotojai, buvę užkasti kitoje Skaudvilės vietoje.

Lit.: J. Žičkus, „Kankinių kapinaitės Skaudvilėje", *Laisvės kovų archyvas,* K., 1996, Nr. 19, p. 213–219.

Mažintai. Kelias į vakarinę šio kaimo dalį atsišakoja nuo senojo Tauragės–Šiaulių plento ties Pužais. Pravažiavus Puželius, nukakus 2,5 km reikia sukti į kairę. Nusileidęs Ančios slėnin, keliukas įsuka į Šiaulių sodybą. Ties ja, paupio galulaukėje pastatytas ***atminimo akmuo 1951 m. kovo 19 d. čia žuvusiems partizanams*** (22). Už keliasdešimties metrų nuo jo tebėra dvi didelės duobės. Vienoje jų 1950 m. rudenį buvo įrengta žeminė, kurioje laikėsi partizanai Vladas Mišeikis-Tarzanas, Aldona Gedutytė-Mišeikienė-Gegutė ir Algimantas (pavardė nežinoma, slapyvardžio neturėjo). V. Mišeikis-Tarzanas buvo vienas žymiausių tų apylinkių rezistentų. Jau partizanaudamas susituokė su bendražyge, partizanų ryšininke A. Gedutyte. Jų santuoką slapčia palaimino Varlaukio klebonas. V. Mišeikis

Atminimo ženklas Vytautui Gužui Kavadonių k.

buvo sukaupęs didelį partizanų nuotraukų archyvą. Jis išliko, negatyvai dar sovietmečiu buvo pergabenti į Vakarus. Taip šių kraštų partizanų kasdienybės vaizdai išplito, jais buvo iliustruota daug knygų apie rezistenciją.

Įsikūrę prie Ančios, partizanai stengėsi laikytis visų saugumo priemonių. Ryšys buvo palaikomas per visiškai patikimą žmogų, A. Gedutytės brolį partizaną Alfonsą Gedutį-Jonuką. Apie padėtį apylinkėse nuolat informuodavo priešais žeminę, kitapus Ančios buvusios sodybos šeimininkas Antanas Kubilius. Kilus pavojui sutartoje vietoje kabodavo raudona, ramią dieną – balta paklodė. Vis dėlto emgėbistams pasisekė žeminę susekti. Ją apsupus, Algimantas dar bandė prasiveržti, o Mišeikiai nusišovė. Tą dieną nuo jų partizaniškų vestuvių nebuvo praėję nė metai. Atminimo akmuo pastatytas 1997 m. Alfonso Gedučio iniciatyva.

Lit.: „Tragedija Mažintuose“ (užrašė V. Almonaitis), *Laisvės kovų archyvas*, K., 1996, Nr. 19, p. 200–203.

Kavadoniai. Kaimas yra tolėliau į šiaurės rytus nuo Skaudvilės, prie Kryžkalnio. Kavadonių laukuose 1949 m. birželio 11 d. žuvo Vakarų Lietuvos (Jūros) srities štabo viršininkas kapitonas Vytautas Gužas-Mindaugas, Kardas. Jis kilęs iš Rokiškio. Į pasipriešinimo sąjūdį Žemaitijoje aktyviai įsitraukė nuo pat jo pradžios, vadovavo vienam Lydžio rinktinės būriui. 1947 m. balandžio 6 d. Paparčių kaime būrį apsupus, iš jo vienintelis liko gyvas. Šią nelaimę skaudžiai išgyveno, bet kovą tęsė, tapo vienu Kęstučio apygardos, vėliau Jūros srities vadų. Pasižymėjo daugelyje mūšių. 1949 m. vasario mėnesį dalyvavo visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavime ir tapo vienu iš aštuonių vasario 16-ąją pasirašytos LLKS tarybos deklaracijos signatarų. 1999 m. netoli jo žuvimo vietos LGGRTC iniciatyva ir lėšomis pastatytas ***standartinis atminimo žymuo*** (23). Norint jį rasti, reikia važiuoti Šiaulių–Tauragės plentu. Atskaičiavus keturis kilometrus nuo Kryžkalnio, sukti į dešinę, Gedgaudiškės link. Už puskilometrio vėl sukti į dešinę ir vykti dar vieną kilometrą.

Lit.: R. Čekutis, „Praėjo 50 metų nuo Vytauto Gužo žūties“, *Lietuvos aidas*, 1999, birželio 23.

Kadagynai
Pajūralis
Kukstine
Šeručiai
Staudaliai
Brokštenai
Pakasokis
Kalvėcių
Šakėnai
Saušlaukis
Skerdynai
Bulšiai
Ašva
Drobūkščiai
Bokštai
Nevočiai
Gubriai
Tūbinės
Vabolės
Stirbiškė
Drebutiai
Libartai
Aptupalis
Ipėpiškė
Lenkiškiai
Balsiai
Stemplės
Nasvytaliai
Stigrėnai
Radviečiai
Viešdžiaugai
Gūvainiai
Šarkai
Traksėdis
Bilkiniai
Šilai
Šerlaukis
Jurkaičiai
Rudlaukis
Paskarbiškiai
Norvainiai
Joniškiai
ŠILALĖ
Strūnkai
Volmerinė
Pjaulokiai
Pažvėris
Stigaliai
Kirgės
Vidutiškė
Vingininkai
Lentinė
Biržų Laukas
Kalniškiai
Pašlaudis
Paežeris
Jomantai
Tenenių
Ilerėnai
Jokūbaičiai
Idomavas
Šiaudonai
Kusiai
Kėberkščiai
Kiršmai
Apidėmės
Indija
Mažieji
Girininkai
Vidgirė
Pajūris
Meškinė
Reistrai
Kalniškiai
Nedojės
Juškaičiai
Meškinės mšk.
egle
beržas
Aušbikavis
Bačiškė
Gedeliškė
Ryškas
Andriejaičiai
Dargiškė
Girininkai
Goraliniai
Bikavėnai
Gūbiškiai
Žvingiai
Spraudžiai
Paupariai
Girininkai
Lolyčia
Balandiškė
Vainutas
Balčia
Grygališkė
Balčiai
Klevyliai
Šiaudviečiai
ČIŲ NAUMIESTIS
Juodžiai
Buikiškė
Galiai
Šeputaičiai
Žalpiai
Lazdijonėnai
Butkai
Draudenių ež.
Draudeniai
Zygaičiai
Tyrelių mšk.
Dirvėnai
Trumpiškiai
Marijiškiai
Degučiai
Akmeniškiai
Versevinkai
Raugėliai
Skirzemė
Putokšliai
Dabrupinė
Dabrupis
Prušmantai
Lengvėriai
Dapkiškiai
Katyčiai
Medžiokiemiai
Trumpininkai
Aukštupiai
Trūkiškė
Kalnujai
Antšyšiai
Smukutė
Daubarai
Pabudviečiai
Galmėnai
Ulkšiai
Minjotai
Sartininkai
Lazdynė
Kaupiai
Jatkančiai
Skiodiliai
Pašiksnių
Gurkliai
Ulozai
Peteračiai
Šikšniai
Būdviečiai
Velaičiai
Ežerėnai
Kęsčiai
Kalnokai
Stubriai
Natkiškiai
Žemučiai
Bulkiai
Stirbaičiai
Dagiai
Mąsčiai
Tauraiai
Tirnsriai
Kraulėidžiai
Sauliai
Šlepai
Stirbaitynė
Skersvėčiai
Pakamonė
Kažemėkai
Užkamoniai
Meldikviršiai
Požerūnai
Tutliai
Kiūpėtai
Sūdėnai
Sakiai
Aukštvilkiai
Režiai
Spengiai
Vydutaičiai
Elsraviškiai
Velaičiai
Meldiklaukiai
Stumbragiriai
Kentriai
Žilučiai
Lauksargiai
Jūra
Jonkaičiai
Manvilaičiai
Griežpelkiai
Žadgalai
Daugliaukis
Rukai
Kulmėnai
Kalėnai
Gudai
Oplankys
Balandiškiai
Šilgaliai
Pavilkiai
Gilandviršiai
Kuisiai
Lapynai
Vidgiriai
Bajėnai
Pikutpėnai
Kriokiškiai
Endriškiai
Sodėnai
Nepertlaukiai
PAGĖGIAI
Mažrimaičiai
Vilkyškiai
Pagėgiai
Lindikai

Laisvės kovų paminklai Tauragės apskrityje

(sudarė Vytenis Almonaitis)

Renkami atsiminimai

Vykdant Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) parengtą „Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, laisvės kovų dalyvius rinkimo 1999–2000 metais programą“ atsiminimai 1999 m. baigti rinkti Utenos, Marijampolės ir Alytaus apskrityse. Pradėta rinkti Kauno rajone, Tauragės ir Telšių apskrityse. Surinktą medžiagą tvarko, peržiūri Centro specialistai. Ateityje ja dar ilgai naudosis istorikai, kitų sričių specialistai, menininkai.

1999 m. atsiminimų rinkimo darbą koordinavo apie 50 koordinatorių. Apklausiamus žmones lankė ir atsiminimus užrašinėjo apie 2000 mokytojų, mokinių, savivaldybių, muziejų, bibliotekų darbuotojų.

Surinkta atsakymų daugiau kaip į 9000 anketų klausimus.

Centras parengė seminarų atsiminimų rinkimo koordinatoriams bei rinkėjams planą–grafiką Panevėžio, Šiaulių, Klaipėdos, Vilniaus ir Kauno apskrityse. Šiame grafike taip pat numatyti baigiamieji atsiminimų rinkimo susirinkimai, kuriuose bus pagerbti aktyviausi atsiminimų rinkėjai Tauragės, Telšių, Panevėžio, Šiaulių, Klaipėdos apskrityse ir Kauno rajone. Apie programos planus 2000-siems LGGRTC darbuotojai plačiai informavo žiniasklaidos priemones, apskričių, rajonų ir miestų, kuriuose numatyta rinkti atsiminimus, vadovus ir švietimo skyrius.

Įgyvendinant suplanuotus darbus 2000 m. sausio 18–19 d. Memorialinio departamento darbuotojai P. Girdzijauskas, A. Juodvalkytė, V. Norkūnas surengė seminarus Panevėžio, Šiaulių ir Klaipėdos apskrityse. Atsiminimų rinkimo koordinatoriai buvo konsultuoti, kaip kuo geriau atlikti jiems pavestą darbą, išdalytos anketos, klausimynai ir apklausiamųjų sąrašai.

Pirmas seminaras vyko sausio 18 d. 10 val. Panevėžyje, apskrities viršininko administracijos salėje. Dalyvavo Panevėžio miesto, Panevėžio, Biržų, Kupiškio, Pasvalio, Rokiškio rajonų atsiminimų rinkimo koordinatoriai.

Antras seminaras – sausio 18 d. 15 val. Šiaulių apskrities viršininko administracijos salėje. Susirinko Šiaulių miesto, Šiaulių, Akmenės, Kelmės, Pakruojo, Joniškio, Radviliškio rajonų koordinatoriai, vietinės spaudos, televizijos žurnalistai.

Trečias seminaras – sausio 19 d. 14 val. Klaipėdos apskrities viršininko administracijos salėje. Dalyvavo Klaipėdos, Palangos ir Neringos miestų, Klaipėdos, Kretingos, Skuodo, Šilutės rajonų koordinatoriai, žurnalistai.

Nepatenkinama padėtis susiklostė Panevėžio, Šiaulių ir Klaipėdos miestuose. Pirmajame seminare iš jų dalyvavo tik numatomų sudaryti koordinatorių grupių vadovai. Departamento darbuotojų pastangomis buvo paskirti reikalingi koordinatoriai. Kad nenukentėtų renkamų atsiminimų kokybė, sutarta surengti papildomus seminarus koordinatoriams: vasario 1 d. Panevėžyje 10 val., Šiauliuose 15 val. ir vasario 2 d. Klaipėdoje 13 val. Seminarams vadovavo P. Girdzijauskas ir A. Juodvalkytė.

Vasario 8–10 d. LGGRTC darbuotojai A. Gelžinis, P. Girdzijauskas, A. Juodvalkytė, E. Stulgienė ir R. Trimonienė surengė seminarus Panevėžio apskrities Rokiškio, Biržų, Pasvalio, Panevėžio ir Kupiškio rajonų koordinatoriams bei rinkėjams.

Centro darbuotojai atsiminimų rinkėjams aiškino anketą ir klausimynus, mokė teisingai surinkti ir užrašyti informaciją.

Seminaruose dalyvavo apskrities ir rajonų valdžios atstovai, vietinės žiniasklaidos darbuotojai.

Vasario 17–18 d. minėti LGGRTC darbuotojai surengė seminarus Šiaulių apskrities Kelmės, Šiaulių, Akmenės ir Joniškio rajonų koordinatoriams bei rinkėjams.

Seminaruose dalyvavo apskrities ir rajonų valdžios atstovai, vietinės žiniasklaidos darbuotojai.

Vasario 22–23 d. LGGRTC darbuotojai A. Gelžinis, P. Girdzijauskas, A. Juodvalkytė, D. Lenkutienė ir R. Trimonienė surengė seminarus Pakruojo ir Radviliškio rajonuose, Panevėžio ir Šiaulių miestų koordinatoriams bei rinkėjams.

Vasario 25 d. Kauno rajone įvyko pirmasis baigiamasis 1999 m. atsiminimų rinkimo susirinkimas. LGGRTC Memorialinio departamento direktorius K. Dumčius Centro vardu įteikė knygų komplektus 26 mokyklų bibliotekoms, padėkos raštus 85-iems mokytojams, mokiniams, seniūnijų darbuotojams, Kultūros ir istorinės atminties plėtojimo klubo „Likimai“ nariams.

Visuose Centro darbuotojų aplankytuose rajonuose į atsiminimų rinkimo darbą plačiai įsitraukia muziejininkai, bibliotekininkai, mokytojai ir vyresniųjų klasių moksleiviai. Ypač džiugina tai, kad šiame darbe dalyvauja moksleivija. Šitaip ji susipažįsta su gyvąja istorija, skausmingu mūsų šalies laikotarpiu.

Atsiminimų rinkimo darbas plačiai atspindėtas rajoninėje ir respublikinėje spaudoje.

Valdas Norkūnas

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS
humanitarinių mokslų daktaras, LGGRTC programos specialistas

DAIVA DAPKUTĖ
Vytauto Didžiojo universiteto istorijos doktorantė, Išeivijos studijų centro mokslo asistentė

LAURYNAS JONUŠAUSKAS
istorijos mokslų magistras

DALIA KUIZINIENĖ
humanitarinių mokslų daktarė, Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centro mokslinė bendradarbė

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Šaltinių nuorodos rašomos žurnalo 1998 m. Nr. 2(4) straipsnių (p. 49–51, 78–80) pavyzdžiu.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:
Didžioji g. 17/1,
LT-2001 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.tdd.lt/genocid/
Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt
Faksas: (370-2) 791 033
Telefonai: (370-2) 791 036, (370-2) 791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2000, 1(7)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkinienė*
Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*
Maketavo *Mykolas Žvilius*

SL 2015. 2000 04 17. 13,25 sp. l. Užs. Nr. 80
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino „Leidybos centras“, A. Strazdelio g. 1, LT-2600 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Laurynas Jonušauskas.
LIETUVOS
DIPLOMATINĖ TARNYBA
ANTROJO PASAULINIO
KARO METAIS
EUROPOJE

Daiva Dapkutė.
LIETUVIŲ
REZISTENCINĖS
SANTARVĖS
DALYVAVIMAS LIETUVOS
LAISVĖS BYLOJE

Laurynas Jonušauskas.
S. LOZORAIČIO IR
VLIK'O SANTYKIAI
1946–1947 M.

Juozas Banionis.
BELGRADO
SUSITIKIMAS: LIETUVOS
LAISVINIMO LŪKESČIAI

Dalia Kuizinienė.
REZISTENCIJOS TEMA
ALG. LANDSBERGIO,
V. ALANTO IR
V. RAMONO KŪRYBOJE